॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वार्थदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपीताम्बरजीमहाराजकृताऽऽवरणभङ्गाख्य-
तिलकसमलङ्कृतः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिचरणरेणुभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यानपारकरुणान्वितान् ।
स्वीयानां तत्त्वदीपेन स्वान्तध्वान्तनिवारकान् ॥ १ ॥
नन्दसूनुपदसौख्यदं नवं दुःखसङ्घदलनातिवैभवम् ।
श्रीमदग्निपदपङ्कजासवं भावयामि सततं नमामि च ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभनन्दनपदपाथोजन्मरेणवस्ते मे ।
सन्तु कृपामधुभरिता दन्तुरमन्तुक्षमादक्षाः ॥ ३ ॥
श्रीपरिवृढपदपङ्कजरेणवमेणीदृशाञ्जुष्टम् ।
कुङ्कुमपङ्कमनारतमाप्तुमहं कामये दास्ये ॥ ४ ॥
श्रीकृष्णसंवीतसुवर्णवर्णोऽस्मत्पाभिधानोऽस्य कृपां दधानः ।
विवेचयद्याशयमत्र तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणं भनज्मि ॥ ५ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः सात्त्विकानुद्दिधीर्षवः प्रेक्षावतां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं ग्रन्थस्य फलसम्बन्धं सोपोद्धातं निरूपयन्तस्तत्त्वदीपविवरणं प्रतिजानते ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह ॥
तथात्वं येन संसिद्ध्येत् तदर्थं व्यास उक्तवान् ॥ १ ॥

श्रीभागवतमत्यन्तं सर्वेषां सुखदायकम् ॥
तस्यापि तत्त्वं येनैव सिद्ध्येदिति विचार्य हि ॥ २ ॥
अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते महत् ॥
तत्रापि येन संसिद्ध्येद् व्याख्यानं तन्निरूप्यते ॥ ३ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थं प्रकटीकरिष्यन् प्रथमं शास्त्रार्थोपनिबन्धनलक्षणं मङ्गलमाचरति ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ॥
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥

नम इति ॥ भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्यं, नाधिकं शक्यमिति सिद्धान्तः। 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति' इत्यादिवाक्यैः।परमकाष्ठापन्नं वस्तु नमस्यत्वेन निर्दिशति ॥ भगवत इति ॥ पुरुषोत्तमायेत्यर्थः । तत्सिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा इति ॥ मतभेदेन तस्यान्यथाकल्पनव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ कृष्णायेति ॥ स एव परमकाष्ठापन्नः कदाचिज्जगदुद्धारार्थमखण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । ननु पूर्वं साधनानि सिद्धान्येव सर्वत्र, तत्रानधिकारेण साधनाभावे भगवानप्यवतीर्य किं करिष्यतीत्याशङ्कायामाह ॥ अद्भुतकर्मणे इति ॥ भगवतोऽद्भुतकर्मत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, असाधनं साधनं करोतीत्यादि । एवं साक्षाद् भगवत्त्वे हेतुमुक्त्वा तस्य लीलायामाह ॥ रूपेति ॥ रूपनामविभेदेन यः क्रीडति । रूपनामविभेदेन यो जगत् । रूपनामविभेदेन यतो जगदिति । अनेन क्रीडायां स्वातन्त्र्यमुक्तम् । निर्लेपत्वायाह । एतादृशं जगद् यत इति । एवं ज्ञानेन मुच्यन्त इति संक्षेपः ॥ १ ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ सर्वोद्धाराय प्रयत्नो यस्य, सर्वस्योद्धारो यस्मात् तादृशः प्रयत्नो व्यापारविशेषो यस्य । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । पूर्वोक्तश्चासावात्मा च सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा । तादृशप्रयत्न आत्मनि यस्येति गड्वादिसमासो वा । तादृशः कृष्णः पुरुषोत्तमः सदानन्द एव नापरः । एवं प्रतिज्ञाय तथात्वे गमकमाहुः ॥ प्रादुर्बभूव हेति ॥ यदि नोद्दिधीर्षेत्तादृशः सन् न प्रादुर्भवेत् । को ह्येवान्यादिति श्रुतेः सर्वजीवनाय हृदये वर्तमानत्वात् । नच, यदा यदा हीति गीतावाक्याद्धर्मादिरक्षार्थं प्रादुर्भावः शङ्क्यः । तथा सत्यंशेनावतरेत् । आत्मानं सृजामि, युगे युगे सम्भवामीति कथनात् । एवं सत्यपि यः पूर्णस्य तावन्मात्रां मायां दूरीकृत्य दर्शनगोचरीभावः सोऽग्रिमवदेव । स्वशान्तरूपेष्विति तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रत्युद्धववाक्यात् । तत्र चानुकम्पाया एव हेतुत्वकथनात् प्रादुर्भावस्तत्परत्वस्यैव गमक इत्यर्थः । ननु यद्येवं स्यात्तु तिरोभवेत्ततो नेदं गमकमिति चेत् तत्राहुः ॥ तथात्वमित्यादि ॥ तथाच कांश्चिद्रूपेणोद्धृत्यैतद्यावान्नोद्धरिष्यन् व्यासरूपेण श्रीभागवतमुक्तवान् । तत्र दर्शनसाधनत्वात्त्रेव सर्वेषामत्यन्तं सुखदमत इदानीं तिरोभावेऽपि भगवतस्तेन प्रादुर्भावात् तथात्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तेनैव कार्यं सेत्स्यतीति व्यर्थोऽयमनुवाद इत्याकाङ्क्षायां स्वावतारप्रयोजनं स्वसामर्थ्यं च सूचयन्तो व्याससाफल्यायास्माकं प्रवृत्तिरिति, नानुवादो व्यर्थ इत्याहुः ॥ तत्रापीति ॥ २ ॥

महदिति ॥ अच्प्रत्ययान्तो दीर्घशब्दोऽनियतलिङ्ग इत्येवमुक्तम् । क्रियाविशेषणं वा । एवञ्चात्राग्निपदेन वाक्पतिरूपतया सामर्थ्ये प्रथमसुबोधिनीस्थप्रतिज्ञावाक्योक्तं स्वावतारप्रयोजनं सूचितं ज्ञेयम् ॥

नन्वस्त्वेवं, तथापि विवरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ तथाच स्वप्रयत्नसाफल्यायैतदित्यर्थः । एवञ्च जीवोद्धारोऽस्य फलम्, आज्ञारूपा च सङ्गतिरिति परम्परया फलति ॥ ३ ॥

एवं व्याख्यानस्यावश्यकत्वमुपपाद्य व्याख्येयग्रन्थे निबद्धस्य मङ्गलस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलत्वाय शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्त-

मदुयोधर्या वाक्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभागवतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्वा यच्छास्त्रपदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् । उपनिबन्धनं सङ्क्षेपः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसङ्क्षेपरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्वीभावः । स च नमस्योत्कर्षस्वापकर्षबुद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सिद्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत् । मुमुक्षुर्वै शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववर प्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संग्रहः। तथाचास्मिन् वाक्ये धनादिकृतानाङ्क्षेमर्थ्यकथनाद्, विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्तिनीं भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथनाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्रह्वीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्, अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् * भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कृत्येति श्रुत्या च प्रह्वीभावपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वादयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावोक्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत इति सिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्वापकर्षबुद्धिपूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः सर्वं एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमित्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्सिद्धये इत्यादि॥ तथात्वसिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये, सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरादुत्तमत्वेन, वेदे च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परमकाष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलमनुबन्धचतुष्टयं-वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्तम् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुर्थ्याः, स्वाहायोगेन जाताया, अग्नय इत्यादिचतुर्थ्या इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अशय इदं न ममेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रियते, तथात्र, भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिस्मृतिश्रुत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो ग्राह्यः । तेन भगवतः फलत्वबोधनात् प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्प्राप्तीच्छुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवतीत्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्तत्वप्रतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च भगवत्सङ्कल्पात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पद्यस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहरूपत्वान्मयात्रापि तद्बोधितमित्यदोषः । तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि वैयासदर्शनानुसारीणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन वेदस्तदविरुद्धान्यन्यानि च प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं परीक्षारूपं प्रमेयमवशिष्यते । तत्पादत्रयेण बोधयन्ति ॥ मतेत्यादि ॥ यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासत इत्यन्तेन कुसुमाञ्जलिविवेक उदयनाचार्यैः सङ्गृहीतम् । तथापि सर्वैरन्धहस्तिन्यायेनैकदेशमालम्ब्य स्वस्वाभिमतमुच्यते । वस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिवोक्तेनेति, शमून्नङ्कुरुते विष्णुरित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गीतोक्तपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठापन्नत्वं निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमवतारे प्रसिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत आहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकङ्कथनात् कदाचिज्जगदुद्धिधीर्षति तदा जगदुद्धारार्थमखण्डः स्वयमंशी पूर्ण आप्तकाम एवाग्निवत् प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । तथाच कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव, अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिभिश्च निर्धारितम् । तेनात्र सदानन्दाकारस्यैव बोधनात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाश्रयवद्भेतिन्यायेन तदभिन्नत्वाच्च स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं सत्यवतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः । कृष्णवर्णत्विषा कृष्णमित्यादाविव सारूप्यात् । पूर्णप्रादुर्भावेऽप्यवतारकार्याणामपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति । यथा, कृष्णं मत्वाऽर्भकमि-

स्तद्बोधकं वाक्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभागवतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्वा यच्छास्त्रपदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् । उपनिबन्धनं सङ्क्षेपः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसङ्क्षेपरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्वीभावः । स च नमस्योत्कर्षस्वापकर्षबुद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सिद्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत् । मुमुक्षुर्वै शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववर प्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संग्रहः । तथाचास्मिन् वाक्ये धनादिरूतानाङ्कमर्थ्यकथनाद्, विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्तिनीं भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथनाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्रह्वीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्, अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् # भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कुर्येति श्रुत्या च प्रह्वीभावपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वादयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावोक्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत इति सिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्वापकर्षबुद्धिपूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः सर्वे एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमित्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्सिद्धये इत्यादि ॥ तथात्वसिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये, सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षराद्युत्तमत्वेन, वेदे च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परमकाष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलमनुबन्धचतुष्टयं वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्तम् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुर्थ्याः, स्वाहायोगेन जाताया, अग्नय इत्यादिचतुर्थ्या इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अग्नय इदं न ममेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रियते, तथात्र, अथवा रूपस्त्वनन्यया, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिस्मृतिश्रुत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो ग्राह्यः। तेन भगवतः फलत्वबोधनात् प्रयोजनमुक्तम्। तेन तत्प्राप्तीच्छुरधिकारीत्यपि सिद्धम्। भगवतीत्यादिना नमस्कृतेः सिद्धान्तत्वप्रतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च भगवत्तत्त्वात्मा विषय उक्तः। तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम्। यद्यपीदं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पद्यस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहरूपत्वान्मयात्रापि तद्बोधनमित्यदोषः। तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि वेदव्यासदर्शनानुसारीणि सिद्धानि। तस्मा इत्यनेन वेदस्तदविरुद्धान्यन्यानि च प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं परीक्षारूपं प्रमेयमवशिष्यते। तत्पादत्रयेण बोधयन्ति॥ मतेत्यादि॥ यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासत इत्यन्तेन कुसुमाञ्जलिविवेक उदयनाचार्यैः सङ्गृहीतम्। तथापि सर्वैरन्धहस्तिन्यायेनैकैकदेशमालम्ब्य स्वस्वाभिमतमुच्यते। वस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिवोक्तेनेति, वामूनङ्कुरुते विष्णुरित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गीतोक्तपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठापन्नत्वे निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः। ननु कृष्णपदमवतारे प्रसिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत आहुः॥ स एवेत्यादि॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव। हेतुपूर्वककथनात् कदाचिज्जगदुद्दिधीर्षति तदा जगदुद्धारार्थमलब्धः स्वयमंशी पूर्ण आप्तकाम एवाग्निवत् प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते। तथाच कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव, अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिभिश्च निर्धारितम्। तेनात्र सदानन्दाकारस्यैव बोधनात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाश्रयवद्वेतिन्यायेन तदभिन्नत्वात् स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः। एवं मत्स्यवतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः। कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णमित्यादाविव सारूप्यात्। पूर्णभगुमांशेऽवतारकार्याणामपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति। यथा, इत्थं [illegible]-

त्यादि। अतो नाममात्राच्च भिन्नमप्यमिति भावः। एतन्निगमनाय परिचायकान्तरं वक्तुं पद्यान्तरमवतारयन्ति॥ नन्वित्यादि॥ अव्यवतीर्येति॥ अवतीर्यापीत्यर्थः। तथाचोक्तरावतारोऽपि न वक्तुं शक्यश्चेदाविर्भावस्तु दूरतरोऽतः पूर्णत्वकथनमनुपपन्नमिति शङ्काशयः॥ अद्भुतेत्यादि॥ तथाच, गोप्यः कामादित्यादिवाक्याद् यः कामक्रोधादिकमसाधनमपि साधनं स्वसम्बन्धेन कृतवांस्तस्य महायत्नतरत्वाक्षेपोक्ताशङ्कावकाशः। न हीदमवतारे सम्भवति। यदा यदा हीति वाक्यात्। अतः पूर्ण एवेत्यर्थः। एतेन भगवच्छन्दविषयिणी गौणप्रयोगशङ्कापि परिहृतावोध्या।

एवमित्यादि॥ उक्ते साक्षाद्भगवत्त्वेऽद्भुतकर्मत्वरूपं हेतुमुक्त्वा, जन्माद्विसूत्रोक्तलक्षणाभावे, कथं साक्षाद्भगवत्त्वमित्याकाङ्क्षायां सृष्टिस्थितिप्रलयरूपां लीलामनायासेन क्रियमाणं कर्माहेत्यर्थः॥ रूपनामविभेदेनेति॥ रूपनाम्नोर्यो विभेदस्तस्मिंस्तस्मिन् रूपे तत्तन्नामनियमनेन स्वस्मात् पृथक्करणम्। पक्षान्तरे ताभ्यां कृतं वैलक्षण्यं च, तेनेत्यर्थः॥ अनेनेति॥ यथेच्छमनेकधा सृष्टिकरणकथनेन। तथाच सूत्रोक्तलक्षणसत्त्वात् साक्षाद्भगवत्त्वं युक्तमित्यर्थः। ननु यः क्रीडति, यज्जगदित्येतावतैवाभिन्ननिमित्तोपादानतया स्वातन्त्र्यस्य सिद्धेः पुनर्हेतूल्लेखस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तं पक्षमवतारयन्ति॥ निर्लेपेत्यादि॥ एतादृशं, भगवद्रूपम्॥ जगदिति साभिप्रायम्। तेनेदं गमनशीलं यतो भवति तादृशो भगवान्। तथाच भगवति षष्ठोऽपि गुणः पूर्ण एवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः। एतेनान्तरा मायिकसृष्टिर्वा संगृहीता ज्ञेया। तथाचैतादृशं नामरूपात्मकं जगद् यतो यत्सन्निधिवशात् तादृश इति स्वयं तद्धर्मराहित्यान्निर्लेप इत्यर्थः। अत एव श्रुत्युक्तं सर्वपदं नानूदितं, किन्तु सर्वपदार्थं, तज्जलानिति लार्थैकदेशं चैकीकृत्य जगत्पदमत्रोक्तम्। तेन, यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति शास्त्रार्थ उक्तो ज्ञेयः। य इति पाठे तु, आत्मसृष्टेन वैषम्यमिति न्यायेन भेदाभावाल्लेपाभावः। एतꣳ ह वाव न तपतीति श्रुतौ, स एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते इति स्वाभेदज्ञानेनापि लेपाभावश्रावणाच्च तथेति। निर्लेपकथनस्यापि प्रयोजनमाहुः॥ एवमित्यादि॥ मुच्यन्ते इति॥ संसारान्मुच्यन्ते। न मां कर्माणीति वाक्यात्। तथाच पूर्वोक्तलीलाद्वयज्ञानेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः।

तृतीयलीलाश्रवणेन स्वस्य संसारान्मुक्तिः । तेन च भक्तोद्धारो भगवत्प्राप्तिरिति सन्दर्भार्थः । एतेन पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीययोः सात्त्विकयोः क्रमेण फलं भजनानन्दब्रह्मानन्दरूपं, तदुपयोगि वैराग्यञ्चास्मादेवेत्यपि सूचितम् । एवं, 'भगवत' इति प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रार्थमुक्त्वा, तस्मा इत्यनेनाद्यप्रकरणार्थरूपत्वम्, अद्भुतेत्यनेन द्वितीयप्रकरणार्थत्वमपि तत्त्वेनैवोक्त्वा, तस्यैव स्वतन्त्रत्वं निर्लेपत्वञ्च तृतीयप्रकरणार्थरूपं तथैवोक्तमिति, तादृशे च नमनमेव जीवानां दास्यमिति तज्ज्ञानेन च मुक्तिरिति सर्वोऽपि परीक्षारूपः शास्त्रार्थ एतावतैव पूरित इति प्रतिज्ञापूर्तिः । एतेन फलसम्बन्धबोधनेन लघन्यस्यापि प्रेक्षावतः प्रवृत्तिरुपपादिता । ये मुमुक्षवस्तेऽत्र प्रवर्त्स्यन्त इति ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं साङ्ख्यादीनि दर्शनानि सन्ति, तानि विहाय कस्य चाऽत्र प्रवृत्तिर्भविष्यति । अनार्षत्वेनासम्भावनायुत्थानात् । प्रमाणमूलकत्वेऽपि मतान्तरसाम्यस्फूर्तेश्चेत्याशङ्का तन्निरासार्थं विस्तारस्यावश्यकत्वात् । तत्रापि पूर्वमधिकारिणोऽप्यावश्यकत्वात् तं वक्तुमिमं श्लोकमवतारयन्ति ।

विस्तरेण वक्तुं प्रथमतोऽधिकारिणमाह ।

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।
भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यते ॥ २ ॥

सात्त्विका इति ॥ स्वभावप्रकृत्यपेक्षयाधिकं विहितमलौकिकं ये कुर्वन्ति ते सात्त्विकाः । तत्रापि ये भगवत्सेवकाः सेवापराः । तत्रापि ये निष्कामाः । त एव मुक्तावधिकारिणः । तत्रापीश्वरेच्छया अन्तिमजन्मनि जाताः, शरीरं गृहीतवन्तः । तेषां यथान्तिमत्वं सिद्ध्यति तथोपायो निरूप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

विस्तरेणेत्यादि ॥ तथा चानधिकारिणो हृदये सम्यगुक्तोऽप्यर्थो न स्थिरो भवतीति, यथा व्यासचरणैर्जिज्ञासापदेन, श्रीशुकैश्च

भारतेति सम्बोधनेनाधिकारी शास्त्रारम्भ एवोक्तस्तथाऽपि तं विवेक्तुं पूर्वं तमाहेत्यर्थः । सात्त्विकाः के इत्याकाङ्क्षायां तेषां विवक्षितस्वरूपं विवृण्वन्ति ॥ स्वभावेत्यादि ॥ स्वभावजा प्रकृत्या कृतिः स्वभावप्रकृतिः । स्वभावः परिणामहेतुरत्र वाच्यः । तत्कार्यश्चित्तपरिणामोऽपि, गुणैः स्वाभाविकैर्बलादित्यादौ स्वभावपदेनैवोच्यते । एवं सति प्रकृते चित्तस्य सात्त्विकपरिणामरूपो यः स्वभावस्तत्प्रयुक्ता या उत्तमा कृतिः, यजन्ते सात्त्विका देवानिति वाक्याद्देवयजनरूपा, तदपेक्षयाऽप्यधिकमुत्कृष्टमधिकं बहु वा यथा स्यात्तथा विहितमलौकिकं, कर्मनिर्हारमुद्दिश्येति, सतां प्रसङ्गेति वाक्याद्युक्तं ये कुर्वन्ति त इत्यर्थः । एतेन बुद्धिमत्त्वरूपा स्वरूपयोग्यता निरूपिता । अनिषिद्धयोगादिपरा अपि योगार्थं तादृशा भवन्तीति तेभ्यो व्यवच्छेत्तुं विशेषान्तरमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ भगवत्सेवका, न तु रूपान्तरसेवकाः ॥ सेवापराः ॥ तनुजवित्तजसेवाकर्तारो वैष्णवा इत्यर्थः । तेन आयुष्मत्ताऽपि निरूपिता । तादृशाः शुद्धोपासका अपि भवन्तीति तेभ्योऽपि व्यवच्छेत्तुमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ त एवेत्यादि ॥ 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः * अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुतौ कामाभावस्य मुक्त्यधिकारित्वेनोक्तेस्तादृशाः । एतेन दोषाभाव उक्तः । तेन द्वितीयसुबोधिन्यां, 'बुद्धिरायुश्च दोषाणामभावः कारणं यतः * यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नास्त्यधिकारिता' इत्युक्तोऽधिकार एवंप्रकारको विवक्षित इत्युक्तम् । एवद्गुणसत्त्वेऽपि यदि भगवतो न शीघ्रमुद्दिधीर्षा, तदापि विलम्बो भवेदिति मूलकारणसत्तामाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषतीति श्रुतेर्येषां भगवानप्यनुकूलस्तादृशा इत्यर्थः । एवं सपरिकरमधिकारिणं निरूप्य तादृशां फलविलम्बाभावायाऽयमुद्यम इत्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ यथाऽन्तिमत्वमिति ॥ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमित्येकादशे अवधूतवाक्यात्, तादृशे जन्मनि लब्धेऽपि, यथा भरतवदन्यासक्त्या विलम्बो न भवति तथेत्यर्थः । तथाच निष्कामकेवलवैष्णवाः सन्तो ये पापभीरवो भगवन्तं सेवन्ते तेषामपि कर्णधाररूपगुरुभावेन फलविलम्ब इति तदभावाय कादाचित्कान्यासक्तिनिवारणेन दार्ढ्यार्थमयमुपाय इति निष्कर्षः ।

इदमेव चाधिकारिस्वरूपं गीतायाम्, इदं ते नातपस्कायेत्यादिनाऽनुपदेश्यनिषेधमुखेनोक्तम् । एकादशे च, नैतत् त्वया दाम्भिकायेत्यादिना, एतैर्दोषैर्विहीनायेत्यादिना च । तेन च ब्रह्मजिज्ञासासूत्रेऽपीदृश एवाधिकारी मुख्यो मृग्यत इति ज्ञेयम् । तेन श्रुतावप्येवमेव फलिष्यति ॥ २ ॥

ननु सात्त्विकाः प्रेक्षावन्तः कथमेतावदुक्त्या प्रवर्त्स्यन्त इत्याकाङ्क्षायां स्वप्रवृत्तिवैयर्थ्यपरिजिहीर्षयोपोद्घातेन सर्वं सङ्क्षिप्य वदन्तः प्रथममनाप्तत्वपरिहारायात्मानमवतारयन्ति ।

वक्ता स्वस्य तादृग्ज्ञानप्राप्तौ प्रकारमाह ।

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ।
यदुक्तं हरिणा पश्चात् सन्देहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥
एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्
एको देवो देवकीपुत्र एव ।
मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि
कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ४ ॥
इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ।
श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥

भगवच्छास्त्रमाज्ञायेति ॥ अन्यथा अनाप्तत्वं स्यात् । भगवच्छास्त्रं भागवतं, गीता, पञ्चरात्रं चेति । तस्य सर्वतो ज्ञानम् । भगवत्कृपादिनेति शेषः । तथाप्यापाततः प्रतिपन्नं न प्रमाणमिति विचारमाह । पुनः पुनर्निश्चयानन्तरमपि । ननु शतशोऽपि विचारितं जीवबुद्ध्या अप्रमाणं कदाचिद् भवतीति तदर्थमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा श्रीजगन्नाथेन पुरुषोत्तमस्थितेन मोहकसर्वशास्त्रोत्पत्त्यनन्तरं यन्निर्द्धारकवाक्यमुक्तं तदपि ज्ञात्वेति ॥ ३ ॥

तदेवाह ॥ एकं शास्त्रमिति ॥ अत्राख्यायिका पारम्पर्यादेवावगन्तव्या ॥ देवकीपुत्रेण गीतं गीता । गीतायां भगवद्वाक्यान्येव शास्त्रमित्यर्थः । वेदानामपि तदुक्तप्रकारेणैवार्थनिर्णयः । उपास्यनिर्द्धारमाह ॥ एको देव इति ॥ मूलभूतोऽयमित्यर्थः । सर्वदा स्मरणार्थं साधनमाह ॥ मन्त्रोऽप्येक इति ॥ कर्तव्यमाह ॥ तस्येति ॥ न मनुष्यत्वेन ज्ञातव्य इति, देव इति ॥ सेवैव कर्तव्या। शास्त्रमवगत्य मनोवाग्देहैः कृष्णः सेव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वयं ज्ञात्वा लोकज्ञापनार्थं शास्त्रं कथयन् बुद्धिसौकर्यार्थं प्रकरणत्रयमाह ॥ इत्याकलय्येति ॥ सततमिति, मध्ये विरोधिज्ञानाभावः । शास्त्रार्थो, गीतार्थः । सर्वस्यापि ज्ञानादेर्निर्णयो द्वितीयः । असम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं द्वितीयं प्रकरणम्। शास्त्रार्थस्य संक्षेपरूपत्वाद् विस्तारार्थं भागवतरूपं तृतीयं प्रकरणम् । यत्र भागवतं रूप्यते । चकारान्मीमांसाद्वयभाष्यं,प्रकरणानि, भागवतटीका च गृहीता । त्रयमेतदुपदेशन्यायेन कथयामि ॥५॥

यत्तेत्यादि ॥ पुरुषोत्तमस्थितेनेति ॥ पुरुषोत्तमनामके क्षेत्रे स्थितेनेत्यर्थः। आख्यायिका तु पूर्वमुत्कलेश्वरसभायां मायावादिब्रह्मवादिनौ विवदन्तौ सत्राहं समानौ विवादे स्थितौ। तदा राज्ञा विज्ञापितो भगवानिदं रात्रौ पत्रे लिखित्वा दत्तवान् । तदा मायावादिना कल्पितमिदमित्युक्तम् । तदा राज्ञा परेद्यवि रात्रौ पत्रे पुनः स्थापिते, 'य. पुमान् पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसम् । यः पुमाञ्छ्रीहरिं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसमिति लिखित्वा दत्तम्। तदा राज्ञा सविभाषिकं तन्माता पृष्टा सती, म्लेच्छाद्द्रावकादयमुत्पन्न इत्यवोचत्। ततः स स्वदेशाद्राज्ञा निःसारित इति तत्र प्रसिद्धादैतिह्यादवगन्तव्येत्यर्थः ॥ तदुक्तप्रकारेणैवेति ॥ वेदविदेव चाहमिति वाक्यात्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वयमर्थो महता प्रयासेन भवद्भिरेव बुद्धश्चोदितरेण कथं बोद्धव्य इत्याकाङ्क्षायामग्रिममवतारयन्ति ॥ एवमित्यादि । तथाचै-

घटते बुद्धिसौकर्यात् सुखेन सर्वबोध्य इत्यर्थः । नन्वेकेनैव निर्वाहे त्रयाणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तन्निर्दिष्यन्तः पूर्वं द्वितीयप्रकरणार्थमाहुः ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ सर्वस्य शास्त्रादेर्मोक्षसाधनमार्गस्य ज्ञानादिरूपस्य प्रापश्चिकादिपदार्थजातस्य वा योऽयं निर्णयः, इदमेवंरूपमेवम्भूतफलसाधनमिति निश्चयः, सपरिकरः स्वरूपनिश्चयो वा । प्रमाणादेरिति पाठे तु पञ्चमीयं, न तु सम्बन्धादिषष्ठी । प्रमाणेन प्रमेयेनेत्यत्रैषां सर्वनिर्णयकरणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च इति प्रमाणादेः सकाशात्सर्वस्य पूर्वोक्तरीतिको निर्णयः स द्वितीयस्यार्थ इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः ॥ असम्भावनेत्यादि ॥ प्रकरणमुभयाकाङ्क्षाविशिष्टः शास्त्रैकदेशः । तथा च सात्त्विकानां मानाभिधत्वात् प्रमाणपराणामाद्येन सिद्धिः । प्रमेयपराणां त्वर्थविचारेणाऽसम्भावनाद्युत्थानात्तदर्थं द्वितीयमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । ननु चकारेण ग्रन्थान्तरस्यापि समुच्चये त्रयं वक्ष्मीति प्रतिज्ञायाः कथं सिद्धिरित्यत आहुः ॥ त्रयमेतदुपदेशन्यायेनेति ॥ यथा निष्कृष्टः शास्त्रार्थो मन्त्रादौ स्वल्पेनोच्यते उपदेशार्थं तथेत्यर्थः । यद्वा, आवृत्त्येत्यर्थः । तथा च यथा श्वेतकेतुविद्यायां नवकृत्व उपदेशो नानाप्रकारैः सम्यग्बोधनार्थं, तथाऽत्रेति । मुख्यकल्पानां त्रिभिरेव चारितार्थ्यमिति त्रयाणामेव कण्ठतः कथनप्रतिज्ञेति ग्रन्थान्तरसङ्ग्रहेऽप्यदोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिभाषामाह ।

> वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ॥
> ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
> त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥६ ॥

वेदान्त इति सार्द्धेन ॥ निर्गलितवस्तुज्ञापकं लिङ्गं ब्रह्मेत्यादिपदं तत्र तत्र सिद्धम् । मयापि परमकाष्ठापन्नवस्तुबोधनार्थं तत्तत्प्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

परिभाषामाहेति ॥ एवं प्रकरणत्रयकथनं प्रतिज्ञाय बुद्धिसौकर्यार्थं परिभाषामाहेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मिञ्छास्त्रे परिभाषामुक्त्वा प्रमाणमाह ।

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥
उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

वेदा इति ॥ शब्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमेव । तत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव काण्डद्वयस्थिताः । अर्थवादादिरूपा अपि । स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराज्जैमिनिसूत्राणि च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि, युक्तश्चायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा भागवतम् । तत्रापि यन्न लौकिकरीत्या वदति । यथा, अथोपस्पृश्य सलिलमित्यादि । नापि परमतरीत्या, श्रुतं द्वैपायनमुखादित्यादि । यावत् समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं, सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः ।

ननु चतुर्णां कोपयोगः ? । एकेनैव चरितार्थत्वादित्याशङ्क्याह ॥ उत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य सन्देहवारकं, प्रकर्षेण कीर्तितम् । यथा, अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यत्र, किं प्राकृतपाणिपादरहितं ब्रह्म ? आहोस्वित् सामान्यनिषेध ? इति सन्देहे, सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि गीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गीतायां, नित्यः सर्वगतः स्थाणुः, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिषु सन्देहे, सूत्रैर्निर्णय, उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिभिः । तथा, जन्माद्यस्य यत इति सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकत इति भागवतेन निर्णयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्मिन्नित्यादि ॥ एवं परिमाणमुक्त्वा व्यासदर्शनानुसारित्वात् प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन सर्वं शास्त्रमग्रे वक्तुं तानि संगृह्य वदिष्यन् प्रथमतः काल्पनिकत्वव्युदासाय प्रमाणमाहेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादीनि विहाय वेदादीनामेव किमिति प्रमाणत्वेनादरः क्रियत इत्यत आहुः ॥ शब्द एवेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षादिषु भ्रान्तावस्थायामपि दर्शनात् तेषु नैकान्तिकं प्राामाण्यमतस्तानि विहायाऽस्मदाचार्यचरणैर्वेदादय एवाद्रियन्त इत्यर्थः । ननु वेदादीनामेव शब्दत्वेन प्रामाण्यं तर्हि लौकिकेऽपि तुल्यं, प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रमाणान्तरतौल्यञ्चेत्यत आहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ न ह्यस्माभिः शब्दत्वेन वेदानां प्रामाण्यमुच्यते, अपि त्वलौकिकज्ञापकशब्दत्वेन । औत्पत्तिकसूत्रानुरोधात् । तथा सति यथा धर्मे सप्रकारके चोदनैव मानमेवमत्र वेदादिरेव मानमित्यतो, न तौल्यं, न वा प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । न हि वेदोदितो धर्मो वा, ब्रह्म वाऽन्येन प्रमातुं शक्यते । तयोस्तदेकवेद्यत्वस्यैव तन्मीमांसासिद्धत्वात् । ननु तथापि, ग्रावाणः प्लवन्ते, गावो वै सत्रमासतेत्यादावयोग्यं कथं मानं स्यादित्यत आहुः ॥ तत्स्वत इत्यादि ॥ तद् वेदादिकं स्वतः कारणान्तरकायोग्यताज्ञानानपनोद्यप्रामाण्यात् स्वरूपादेव सिद्धः प्रमाणभावो यस्य तादृशमतः प्रमाणमेव । अयमर्थः । परतःप्रामाण्यवादे प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव ज्ञानप्रामाण्यग्रहः । तस्यापि सामर्थ्यज्ञानस्य चाऽन्यतः । एवं सति अनवस्थानिवृत्त्यै क्वचिद् विश्रामं वाच्ये अन्ततो गत्या योगशुद्धान्तःकरणस्यैव प्रमाणत्वं, शुद्धस्य सत्त्वस्यैव वा प्रमाणानुग्राहकत्वं स्वीकृत्य तज्जन्यज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं साधनीयम् ।

तत्र योगस्य सम्यक् सिद्धिः, सत्त्वस्य शुद्धिश्च या, सा श्रौतसाधनैरेव भवतीति, तत्र विश्वासं महान्तं वेद एव जनयतीति सर्वनिरपेक्षः स्वतःप्रमाणभूतो वेद एव । सत्त्वशोधकत्वाद् भगवद्वाक्यत्वात् तन्निःश्वसितरूपत्वाच्च । स्वतःप्रामाण्यवादिभिस्तु वेदस्य निरपेक्षमेव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । औत्पत्तिकसूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । तत्र च लोकानधिगतार्थगन्तृत्वरूपस्यैव प्रामाण्यस्य स्वीकारात् । एवं सति यत्रादेष्वलौकिकार्थावेदकेष्वयोग्यताज्ञानं तज्ज्ञातृत्वदोषादेव, न तु वेदाद्युक्तपदार्थेषु भाति । अत एव न वेदादिषु । एकत्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । अत एव सेतुबन्धादौ ग्राव्णां प्ल-

धर्मं सङ्गच्छते । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । न तु तद्विरोधेन स्वयं प्रत्यक्षादिकमनुरुध्यान्यथा कल्पनीयमिति । तदेतदुक्तम् । अयश्च सम्पूर्णायाः कारिकाया निष्कृष्टोऽर्थं उक्तः ।

अतः परं पदशो व्याकुर्वन्ति ॥ वेदा इति ॥ बहुवचनस्यार्थमाहुः ॥ सर्वं यथेत्यादि ॥ अर्थोत्पत्तिकसूत्रे तादृशं प्रामाण्यं विधांशस्यैव सिद्धम् । अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे इत्यनेन विध्यर्थरूपे धर्मे एवाव्यतिरेकरूपयुक्तिबोधनात् । अतः कथं, सर्वं यथेत्युच्यत इत्यत आहुः ॥ अर्थवादादीति ॥ आदिपदं मन्त्रादेः सङ्ग्रहाय । नन्वर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्याङ्गीकारे, बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां भूतार्थवादानां स्वार्थे एव प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा सति तस्य भागस्य बबराद्यनन्तरभावित्वेनानित्यत्वापात इति चेन्न। धर्मवद्भाविनोऽप्यर्थस्यार्वाचीनत्वबोधनाय भूतवत् कथनेऽप्यदोषात्। वेदस्य सर्वश्वेरवाक्यत्वेन पुराणेषु सूतोक्तिकथनवद् भाविनोऽप्यर्थस्य तथा कथनेऽप्यदोषाच्च । वस्तुतस्तु वेदानां भगवल्लीलावेदकत्वेन तासाञ्च नित्यत्वेन, पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यमित्यादिश्रुतिभिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सर्वस्य पुरुषतया नित्यत्वेन चादोषः । अत एव जैमिनीयतर्कपादोपान्त्ये, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति सूत्रे शबरस्वामिनाऽपि व्याख्यातं, प्रवाहयतीति प्रवाहणिः, बबर इति शब्दानुकृतिस्तेन यो नित्योऽर्थस्तमेतौ वदिष्यत इति । इदञ्च द्वितीयपाद अर्थवादाधिकरणेऽपि, नान्तरिक्षे, न दिवीत्यग्निप्रतिषेधस्य, बबर इत्याद्यनित्यसंयोगस्य च समाधानाय, अन्त्ययोर्यथोक्तमिति सूत्रयता जैमिनिनाप्यङ्गीकृतमतो नित्यार्थ एव विवादो, [redacted] तु भूतार्थवादानित्यत्व इति न किञ्चिदेतत् । व्याससूत्रेषु स्मृतेरपि प्रमाणत्वेनोपन्यासाद्विवक्षितां तामप्याहुः ॥ स्मृतित्वेनेति ॥ वेदत्व इति ॥ तेषु विद्यमानेऽपि वेदत्व इत्यर्थः । इदञ्च, स्मृतेश्चेतिसूत्रस्य भाष्ये प्रपञ्चितम् । 'अर्जुनाधिकारमनुसृत्य भगवता स्मृतित्वेन रूपेणोक्तानीति' । ननु जैमिनिसूत्राणां वेदव्यासवत् प्रामाण्याङ्गीकारेऽर्थवादस्य न स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धिः । अर्थवादाधिकरणे तेषां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य, गुणवादस्तु, रूपात् प्रायादित्यादिभिः सूत्रैः, सोऽरोदीत् स आत्मनो वपामुदखिदत्, स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यादिषु गौण्यङ्गीकृता या

सा विरुद्धेत्यत आहुः ॥ एवेत्यादि ॥ ननु श्रुतित्वे वैदिकत्वे चाऽविशिष्टे कथं व्यासे पक्षपात इत्यत आहुः ॥ युक्त इत्यादि ॥ तथाचातत्परत्वात् इति जैमिनीयं नाद्रियत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरितिसूत्रे क्रियातत्संबन्धिनोऽन्यतरस्तुत्यर्थत्वेनार्थवादानां विधेयैकवाक्यत्वं प्रतिज्ञाय, तुल्यञ्च सांप्रदायिकमित्यनेन तेषां प्रमादपाठत्वं निरस्य तदग्रिमे, अप्रामाण्यानुपपत्तिरित्यादिना रोदनस्तैन्यादिप्रयोगाभावात् तेषां दृष्टार्थविरुद्धत्वं परिहृत्य, सोऽरोदीदित्यादिषु निन्द्यार्थकेषु स्तुत्यभावात् । कथमेतेषामेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां,गुणवादस्त्विति पठ्यते । तथाचार्थवादमात्रे क्रियातत्सम्बन्ध्यन्यतरगुण एवोच्यते । उत्कर्षाधायकगुणवर्णनस्यैव स्तुतित्वात् । अतस्तेष्वपि, न हि निन्दान्यायेन गुणवाद एवेत्यर्थः । तत् कथमित्यपेक्षायां, रूपात् प्रायादित्यादीनि पठ्यन्ते । रूपाद् रजतस्याश्रुजत्वरूपात्तन्निन्दया देयान्तरगुण एवोच्यते । तथा, स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यपि, हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीत्येतद्विधिशेषत्वान्मनोवाचोर्निन्दया हिरण्यगुण उच्यते, ईदृशं हिरण्यं यदर्थं मनोवाचोरेवंरूपतेति । यथात्र गौणी । पारक्यवस्तुजिघृक्षास्थाने, मदीयमिदमित्यनृतवादे च स्तेनव्यपदेशस्य मनस्येव पर्यवसानात् । वाचोऽनृतवादित्वं,प्रायाद् बाहुल्यात् । एवं, स आत्मनो वपामुदक्खिददित्यत्रापि वपामुत्खिद्य होमसाधनं तूपराजभवनस्य स्वारसिकमेव प्रायत्वम् । वपापेक्षयाऽजस्य बहुलत्वात् । एवमेव, तस्मादग्निर्नक्तं ददृशे, तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यत्रापि धूमस्य दूरदर्शनमपेक्ष्य सूर्योदर्शनञ्च दिवा नक्तञ्चाभिप्रेयत इति ददृश इत्यत्र वृत्तिसङ्कोच एव, न गौणी । तत्र हेतुश्चाग्निसूर्ययोः सूर्येऽग्नौ चार्चिर्द्वारा प्रवेश इति, न तत्रापि सा । अर्चिर्द्वारा प्रवेशमेवोपपादयितुमिदमुच्यते, न स्वाग्निसूर्ययोरुत्क्रम्य गमनमुपपादयितुमतो, न दृष्टविरोधोऽपीति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातरिति मिथलिङ्गयोर्मन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वादुभयदेवतासन्निधानरूपो होमगुण उच्यत इति गुणवादन्यायः । एवं, नचैतद् विद्मो वयं ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि न दृष्टविरोधः । ब्राह्मणत्वस्य देवताविशेषरूपतया जातित्वाभावेन दृष्टत्वाभावात्तत्सन्देहेनाऽज्ञानस्यौचित्यात् । ब्राह्म-

नस्य देवतात्वं द्वितीयस्कन्धे, प्राणानन इत्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितम्। अनुमेयश्चात्र भारते आजगरे सिद्धम्। तदेव, स्वपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते। पुत्रदर्शनं, न तु ब्राह्मणदर्शनमिति। 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते * सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा * इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात्। यन्मे माता प्रममाद यच्चचारानुव्रतमित्यादिश्रुतेश्चेति। नचैतद् विद्म इत्यादिकञ्च, प्रवरे प्रमीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति श्रुत्यादिरस्य विधेः शेषः। अब्राह्मणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तद्दैवतासन्निधापकत्वरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं वक्तीति गुणवादः। एवं, को हि तद्वेद यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि, दिक्ष्वतीकाशान् करोतीतिविधेः शेषः। तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायबाहुल्येनाकालिकेत्सया तन्निन्द्यते। एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्। अतो व्यासाविरोधेनैव व्याख्येयमित्यर्थः।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत्र पयोच्छिन्नचेतेति तरिसत्त्वादिसूत्राणि विरुध्येरन्निति चेन्न। तेषां मन्दमध्यमार्थत्वात्। अन्यथा सर्ववेदस्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः। सर्वेषु गुणवाददर्शनात्। नच कल्पनोपदेशसूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणान्नेयमिति वाच्यम्। तस्य सूत्रस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वात्। साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथनात्। अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिसूत्रविरुद्धत्वापत्तेः। तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ग्राह्य इति निश्चयः।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणकोटावावश्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समाधिभाषेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोषोत्तरं जातत्वेन, धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्यार्थः स्मारितः। तेन पुराणान्तरेऽपि क्लिष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे बीजमिति ज्ञापितम्। तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तथाच लौकिकीमतान्तरभाषयोः समाधिभाषापोषकत्वमेव। निर्णायकत्वं तु समा-

धिभाषाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भात् भगवतः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाश्रितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदुपशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहरणिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोरापाततो विरोधोऽपि न दोषायेत्यभिसन्धिः स्फुरति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् केत्यर्थः ॥ एकेनेति ॥ मुख्येन वेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच द्वाभ्यां वा चारिताभ्यांविति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ यतश्चतुर्णामावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकर्षं विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ श्रौतक्रियान्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य, अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सिद्धिरिति सन्देहे गीतायां कण्ठतः करणोक्त्या आद्य उपपद्यत इति तन्निर्णायकम् । एवं गीतायां शारीरे व्यापकत्वाऽचलत्वयोरंशावस्य चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैकत्कान्त्यादि क्रियाबोधकैरंशत्वनिर्णयः । एवं सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्माद्यस्येत्यादि ॥ अन्वयव्यतिरेकत इति ॥ इदं श्रीभागवतवाक्यार्थसङ्ग्राहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसूत्रे शबलस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादशवाक्येन च स इत्यर्थः। एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्थेति, एतान्यपि तु कर्माणीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति मन्तव्यम् । एवश्चात्र चोदनालक्षणस्य धर्मस्यौपनिषदस्य ब्रह्मणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिंश्च गीतादीनां सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावाच्च तदुक्तमप्रामाण्यमिति फलति । तदेतत् स्वतन्त्रतामतिविधानभाष्ये प्रपश्चितमाचार्यैरिति ततोऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुराणान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का गतिरित्याकाङ्क्षायामभिमार्धमवतारयन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

णस्य वेदतात्वं द्वितीयस्कन्धे, प्रधानन इत्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितम्। अनुमेयायश्च भारते आजगरे सिद्धम्। तदेव, स्वपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते। पुत्रदर्शनं, न तु ब्राह्मणदर्शनमिति। 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते * सङ्कराद् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा * इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात्। यन्मे माता प्रममाद यश्चचारानुव्रतमित्यादिश्रुतेश्चेति। नचैतद् विप्र इत्यादिकश्च, प्रवरे प्रमीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इतिश्रुत्यादिस्त्यस्य विधेः शेषः। अब्राह्मणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तद्देवतासन्निभापत्तरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं वक्तीति गुणवादः। एवं, को हि तद्वेद यदमुष्मिल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि,त्रिधवतीकाशान् करोतीतिविधेःशेषः। तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायबाहुल्येनाकालिकेप्सया तन्निन्द्यते। एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्। अतो व्यासाविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत्र चोच्छिद्येतेति तत्सिद्धथादिसूत्राणि विरुध्येरन्निति चेन्न। तेषां मन्दमध्यमार्थत्वात्। अन्यथा सर्ववेदस्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः। सर्वेषु गुणवाददर्शनात्। नच कल्पनोपदेशसूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणान्नैवमिति वाच्यम्। तस्य सूत्रस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वात्। साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथनात्। अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिसूत्रविरुद्धापत्तेः। तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ग्राह्य इति निश्चयः।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत * बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणकोटावाधिक्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समाधिभाषेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोषोत्तरं ज्ञातत्वेन, धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्यार्थः स्मारितः। तेन पुराणान्तरेऽपि क्लिष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे बीजमिति ज्ञापितम्। तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तथाच लौकिकीमतान्तरभाषयोः समाधिभाषापोषकत्वमेव। निर्णायकत्वं तु समा-

धिसापाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भात् भगवतः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाधितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदुपायात्मकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहरणिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोर्व्यापारतो विरोधोऽपि न दोषायेत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् केत्यर्थः ॥ एकेनेति ॥ मुख्येन वेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच द्वाभ्यां वा चारित्राभ्यामिति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ अतश्चानुर्णामावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकर्षं विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ श्रौतक्रियाऽन्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य, अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सिद्धिरिति सन्देहे गीतायां कण्ठतः करणोक्त्या आद्य उपपद्यत इति तन्निर्णायकम् । एवं गीतायां शारीरे व्यापकत्वाऽणुत्वयोरंशत्वस्य चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैरुत्क्रान्त्यादिक्रियाबोधकैरंशत्वनिर्णयः । एवं सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्वयव्यतिरेकत इति ॥ इदं श्रीभागवतवाक्यार्थसङ्ग्राहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसूत्रे शबलस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादशवाक्येन च स इत्यर्थः । एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्थेति, एतान्यपि तु कर्माणीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य धर्मस्यौपनिषदस्य प्रमाणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिंश्च गीतादीनां सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावाच्च तल्लक्षणमप्रामाण्यमिति फलति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानभाष्ये प्रपञ्चितमाचार्यैरिति ततोऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुराणान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का गतिरित्याकाङ्क्षायामग्रिमार्द्धमवतारयन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ॥
विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ॥ ११ ॥

द्वापरादौ त्विति ॥ चोदनाविषयत्वेनावश्यकर्तव्यताकत्वेनाभिमतोऽर्थोऽत्र धर्मशब्देनोच्यते । तस्य हि श्रुतिस्मृती उभे अपि परे प्रमापिके यस्य तादृशत्वाद् द्वयं श्रुतिस्तत्संवादिनी मन्वादिस्मृतिश्चैतद्द्वयमपि प्रमा प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तधर्मस्योक्तरीत्या द्विपरत्वाच्छ्रुतिसंवादिन्यसंवादिन्यपि स्मार्ते धर्मे कर्तव्यताज्ञानं प्रमेत्यर्थः । विरुद्धयोरविरोधख्यापनार्थं साम्प्रतं लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ विरुद्धवचनानामिति ॥ यथा स्मृतिवाक्यानि परस्परं विरुद्धानि स्मृतिव्याख्यानकारैरविरोधप्रकारेण निर्णीयन्ते । तथा निर्णयानामपि परस्परविरुद्धानां वैष्णवस्मार्तादिभेदेनाविरोध इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तमानेत्यादि ॥ अपस्ययाप्यस्त्यादिति ॥ इदं वाक्यं द्वितीयाष्टके, मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादिति विधाय तत्प्रशंसकत्वेनास्ति । तत्र विकृतिरूपे सौमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ द्वौ धाय्यसंज्ञकौ मन्त्रौ, तौ मानवौ कर्तव्याविति तत्प्रशंसनार्थोऽर्थवादरूपस्यास्य स्वार्थे प्रामाण्याभावे मनुपराशरादिसत्ताबोधकानां मन्त्रेतिहासपुराणादीनामपि कथंचित् स्वार्थे अप्रामाण्यप्रसक्तौ मन्वादिसद्भावे प्रामाण्यं व्याहन्येत । तथा सति तत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयं विधिरपि कुण्ठो भवेत् । ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्, तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् । अग्निरददीर्घाय प्रजां पुत्रकामायेत्यादीनाञ्च बाधितार्थतैव स्यात् । भट्टवार्त्तिकेऽपि ' वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदार्ढ्यतः * सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचितेत्युक्तम् । उत्तरमीमांसायाञ्च देवताविग्रहाधिकरणे मानान्तरविरुद्धानामननुवादमन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं स्वीकृतम् । तेनार्थवादाधिकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशमिति, यद्वै

किञ्चेति वाक्यस्य विधिवाचकत्वेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमाचारमाधवे प्रतिपादितमिति सर्वसंमतत्वेन तथात्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति ॥ चोदनेत्यादि ॥ अत्र चोदनाविषयत्वं काम्ये-वायव्यपश्वादौ, अवश्यकर्तव्यताकत्वं लौकिके भोजनादौ, अभिमतार्थत्वं घटादावतिव्याप्नोतीति समुदितमुपात्तम् । काम्यधर्मव्युदासस्तु तस्य श्रुतितात्पर्यागोचरत्वात् । तदिदं सर्वनिर्णये व्युत्पादयिष्यन्ति । मूले प्रमाशब्दस्य करणव्युत्पत्तिं बुद्धौ हृदि कृत्वा पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ संधाविर्मात्यादिपदद्वयं समभ्यन्तम् ॥ कर्तव्यताज्ञानमिति ॥ जायमानमिति शेषः । तथाच द्विविधयोरपि स्मृत्योः श्रुत्यविरुद्धत्वेन बाधितार्थत्वाभावादिदानीन्तनानाञ्च सर्वधुत्यज्ञानात् । स्मृतित एव कर्तव्यताज्ञाने जायत इति ताभ्यां जायमानं ज्ञानद्वयमपि प्रमेत्यर्थः । अत्र धर्मे प्रामाण्यकथनेन प्रत्यक्षप्रामाण्यं बोधितं प्रभुभिः । आचार्यैर्द्वापरादीति कथनेन मात्स्ये स्मृतिप्रचारस्य द्वापरे कथितत्वात् । ततः पूर्वं धर्मसन्देहाभावस्याप्युक्तप्रायत्वात् द्वापरमारभ्यैव धर्मस्य द्वैधं स्मारितत् । तथा सति विरोधाभावस्तत्र वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामभिमार्दमवतारयन्ति ॥ विरुद्धयोरित्यादि ॥ मूलन्तु पूर्वार्धाद्, द्वयं प्रमेत्याकृष्य यथापदं चाध्याहृत्य च योज्यम् । तथाच द्वापरादौ धर्मस्य द्विपरत्वात् यथा विरुद्धवचनानां द्वयं प्रमा, च पुनस्तथैव निर्णयानां द्वयं प्रमेति । मात्स्यवाक्यानि तु पूर्वाध्याये, कृते तप एव, ततस्त्रेतायामृषीणां विश्वभुज इन्द्रस्य च विवाद उपरिचरवसुना निवारिते हिंसायज्ञप्रवृत्तिं त्रेतायामुक्त्वा तदृषिम उक्तानि, 'आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः * द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः * वर्णानां द्वापरे ध्वंसात्संकीर्यन्ते तथा श्रमाः * द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्छ्रुतौ स्मृतौ * द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते * निश्चयाद्विगतानाञ्च धर्मतत्त्वं न विद्यते * धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदश्च जायते * परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु * अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्रकुलं त्विदमिति' । तेन कृते तु मानवा धर्मा इत्यादेर्न विरोधः । पूर्वयुगे मनुसत्त्वेऽपि द्वैधाभावाद्धर्मनिश्चयेनैव श्रौतोपयोगाय प्रवृत्तेः ॥ ११ ॥

एवमत्र सार्धचतुष्टयेन प्रमाणनिष्कर्षमुक्त्वा तेषु प्रमेयनाना-

त्वादिनैकवाक्यता दुर्घटेति तामुपपादयिष्यन्तोऽभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि च ग्रन्थस्य तद्द्वारा वदिष्यन्तस्तामाक्षिप्य प्रमाणानामभिधेयं वक्तुमवतारयन्ति ।

अत्र प्रमाणचतुष्टये श्रुतिः सूत्राण्येका कोटिः । गीता भागवतं चापरा स्पष्टैव । तत्रोभयत्र प्रमेयभेदाभावे द्वयनिरूपणार्थं भेदे विरोध इति कथमेकवाक्यतेत्याशङ्क्य द्वयं समर्थयितुमाह ।

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ॥
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ॥ १२ ॥

यज्ञरूप इति ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः ज्ञानक्रियोभययुतः सर्वेषामर्थः । तत्र क्रियायां प्रविष्टः क्रियारूपो यज्ञात्मा पूर्वकाण्डार्थः । ज्ञाने प्रविष्टो ज्ञानात्मा ब्रह्मरूप उत्तरकाण्डार्थः । तनुशब्दः साकारब्रह्मप्रतिपादनाय । परे उत्तरस्मिन् काण्डे । क्रियाज्ञानं च द्वयं प्रकटीकृत्य योऽवतीर्णः कृष्णः स श्रीभागवते विशिष्टो निरूप्यते । अतः खण्डशो निरूपणं वेदे । भागवते तु समुदायेन निरूप्य तस्य लीला अनेकविधा निरूप्यन्त इत्येकार्थत्वेऽपि पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्रेत्यादि ॥ कोटिः समुदायसंख्या भागो वा । कोट्युत्कर्षाटनीसंख्याऽश्रिष्वित्यनेकार्थात्, प्रमाणकोटिः प्रमेयकोटिरिति व्यवहाराच्च ॥ स्पष्टैव ॥ धर्मधर्मिनिरूपणाभ्यां स्पष्टैव ॥ तत्रोभयत्र ॥ कोटिद्वये ॥ प्रमेयभेदाभावे ॥ धर्मरूपेण धर्मिरूपेण वा यथाकथञ्चिद् ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् तथाभावे ॥ द्वयनिरूपणार्थं भेदे ॥ कोटिद्वयनिरूपणार्थमङ्गीकार्ये भेदे ॥ विरोधः ॥ अर्थैक्येऽपि परस्पराकाङ्क्षाराहित्येन वैयधिकरण्यमित्येकवाक्यता कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य ॥ द्वयम् ॥ कोटिद्वयत्वमेकवाक्यत्वञ्चेति द्वयम् ॥ समर्थयितुमाह ॥ तत्प्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ अर्थइति ॥ अभिधेयः प्रयोजनं च ॥ प्रविष्ट

इति ॥ क्रियायां लौकिक्यामभिव्यङ्ग्यत्वेन ज्ञाने च कृतिरूपे विषयत्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः । इदं यथा तथा सर्वनिर्णये, तस्यैवोद्धृतकपत्वादित्यत्र वक्ष्यन्ति । श्रीभागवतपदं गीताया अप्युपलक्षकम् ॥ निरूप्यन्त इति ॥ सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां यथायथं निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥ युक्तमिति ॥ प्रकारभेदाद् युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेदे पुराणे च क्वचिदन्यार्थप्रतिपादनमाशङ्क्य तेषामङ्गत्वमित्यभिप्रायेणाह ।

सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ॥
पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ॥ १३ ॥

सूर्यादिरूपधृगिति ॥ ब्रह्मकाण्डे ज्ञानसिद्ध्यर्थमुपासना निरूप्यते । चित्तशुद्धिद्वारैवेति केचित् । फलदानद्वारा माहात्म्यप्रतिपादनेन भक्तिद्वारेति सिद्धान्तः ।

तथा पुराणोक्तानां दुर्गागणपतिप्रभृतीनां विशिष्टशेषत्वमावरणदेवतात्वेन । तथापि भिन्नार्थत्वमाशङ्क्य, तत्तद्रूपो हरिस्तथेत्युक्तम् । साधनरूपः फलरूपश्च स्वयमेवेत्येकवाक्यता ॥ १३ ॥

वेद इत्यादि ॥ तथाच, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्, एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तीति श्रुतेः, येऽप्यन्यदेवताभक्ता इति गीतावाक्याच्च सर्वस्य उपास्यस्य तत्तद्रूपो हरिरेव यागशेषत्वेनोपासनाशेषत्वेन च निरूप्यते इत्यङ्गानामङ्गिसापेक्षत्वात्, 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया * वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' इत्यङ्गनिरूपकत्वेन तेषामेकवाक्यत्वं न दुर्घटमित्याशयेनाहेत्यर्थः । ननु सर्वत्रैवमेकवाक्यत्वं तथापि तत्र नानादेवतानामुपासनानाञ्च निरूपणात् तेषां तृतीयकाण्डत्वमस्तु । जैमिनिना सङ्कर्षणकाण्डाख्यतन्मीमांसाप्रणयनाच्च । अथवा उपासनानां मानसकर्मरूपत्वात् कर्मकाण्ड एव निवेशोऽस्तु, न तु

ब्रह्मकाण्डे इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ तथाच द्वितीयेऽध्यायान्तरवाक्येषूपासनानां निरूपणाच्च तृतीयार्थं, प्रागुक्तत्वाच्चपूर्वकाण्डानन्तर्गतत्वाच्च न तत्र निवेशः । किन्तु द्वितीय एव निरूपणात् तत्रैव निवेश इत्यर्थः । जैमिनिकृतभेदस्तु व्यासविरोधे उपेक्षणीयः । एवं ज्ञानाङ्गत्वमुपासनानां साधयित्वा, अङ्गत्वे मतान्तरात् कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तदिति ॥ अङ्गत्वम् ॥ केचिदिति ॥ मायावादिप्रभृतयः । एतेनैव पूर्वोत्तरकाण्डयोरप्यङ्गाङ्गिभावो व्याख्यातो ज्ञेयः ॥ फलत्वानङ्गेत्यादि ॥ उद्गीथादिसूर्याद्युपासनया तत्तत्प्रकरणोक्तं फलं तेन तेनोपास्येन दीयते । तेषाञ्च प्रतीकत्वेन तत्तत्फलदानान्मूलरूपमाहात्म्यमेव प्रतिपादितं भवति । ज्ञाते च माहात्म्ये तत्र भक्तिस्तया ज्ञानम् । भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् । तथाच भगवद्वाक्यानुसारी अयं सिद्धान्त इत्यर्थः ।

नन्वस्त्वेवं वेदे, तथापि पुराणे तु नायं न्यायः सङ्गच्छते । तत्र प्रतिपाद्यदेवताया मुख्यत्वस्यैव प्रतीतेरित्यत आहुः ॥ तथेत्यादि ॥ नन्वस्त्वेवं दुर्गादिस्थले, न तु शिवादिस्थलेऽपि । तत्र तेषां जगत्कर्तृत्वादिरूपब्रह्मलक्षणवत्त्वेनैव प्रतिपादनादित्याकाङ्क्षायां तदप्यस्माभिः समाहितमित्याहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ तथाच विकृतिन्यायेन तत्र रूपान्तरप्रतिपादकत्वान्मुख्यप्रतिपादकशेषत्वमिति तथापि पूर्वोक्तमक्षतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ साधनेत्यादि ॥ तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यत्रैकार्थ्ये सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति लक्षणात् । प्रकृते चार्थप्रयोजनैक्याद्-विभागे चाङ्गाङ्गिभावादिना-साकाङ्क्षत्वात् सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रावान्तरं निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गे विशेषमाह ।

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै तथापि तु ॥
आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ १४ ॥

भजनं सर्वरूपेष्विति ॥ ज्ञानमार्गे न कोऽपि विशेषः क्वापि । सर्वस्यापि पूर्णब्रह्मत्वात् । वक्ष्यति च, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ।

भक्तिमार्गे तु न तथा । यथा भगवाञ्जगत्-कृतवाँस्तथा स्वार्थं भक्तिमार्गमपि पृथक् कृतवान् ।

विभूतिरूपेषु साधनानि फलानि च व्यवस्थया कृतानि । पूर्णफलदानं च स्वस्मिन् । अतो भजनं मूलरूप एव कर्तव्यम् । ततः किं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सायुज्यकाम्ययेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र एव सायुज्यं मुख्यतया निरूपितमिति । तत्कामनायां सत्यां कृष्ण एव सेव्यः । कृष्णपदेन च बहिर्भजनमेव मुख्यमिति निरूपितम् । यो वेद निहितं गुहायामिति तु ज्ञानमार्गे ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु भवत्येवमेकवाक्यता, तथापि सर्वपुराणेषु भगवत एव तत्तद्रूपेण प्रतिपादनात् साधनफलयोर्भक्तिमोक्षयोः सर्वत्र तौल्यमिति कथं श्रीभागवतस्यैव सन्देहवारकत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्र प्रमेये अवान्तरयोः साधनफलयोर्निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गरूपे साधने भजनीयस्वरूपविचारेण फलतारतम्यमाहेत्यर्थः । नन्वेकादशस्कन्धे भगवता, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित् * इत्यत्र पूर्वं ज्ञानमेवोक्तम् । श्रुतावपि तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति ज्ञानमेवोच्यत इति ज्ञानमार्गस्य श्रौतत्वात् पूर्वं तत्तारतम्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः ॥ ज्ञानमार्ग इत्यादि ॥ क्वापीति ॥ विषये फले चेत्यर्थः । तर्हि कर्ममार्गस्य वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तस्योपकारकत्वादिनाऽमुख्यत्वात् तमनादृत्य भक्तिमार्ग एवाहुः ॥ भक्तिमार्ग इत्यादि ॥ तुः पूर्वपक्षनिरासे । ज्ञानमार्गवद्विशेषो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ यथेत्यादि ॥ यथेति ॥ क्रीडार्थम् ॥ स्वार्थमिति ॥ स्वप्राप्त्यर्थम् ॥ पृथगिति ॥ प्रकारान्तरीयभक्तिमार्गाद् विलक्षणम् ॥ स्वार्थे पृथक्करणे किं गमकमित्यपेक्षायां येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादिना सूचितं गमकमाहुः ॥ विभूतीत्यादि ॥ विभूतिरूपेषु गीतायामेकादशस्कन्धे चोक्तेषु ॥ व्यवस्थया कृतानि ॥ नियतानि कृतानि । इदमेव च ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये व्यास आह ॥ अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुष-

स्येह जायते * कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना * तेन तस्य भवेद् भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः * स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः * तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे * पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः * प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः * सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः * तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे * संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् * ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा * इति । भगवतो मूलरूपत्वञ्च गीतायां, यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रथमस्कन्धे च स्फुटम् ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे च द्वितीये गोलोकं तस्य नित्यत्वञ्चोक्त्वा तन्मध्ये ज्योतिर्योगिध्येयमुक्त्वा 'तज्ज्योतिरन्तरे रूपमतीव सुमनोहरम् * नवीननीरदश्यामं रक्तपङ्कजलोचनम् * कोटिकन्दर्पलावण्यं लीलाधाम मनोहरम् * द्विभुजं मुरलीहस्तं सुस्मितं पीतवाससम् * इत्यादिना स्वरूपमुक्त्वा, प्रकृतेः परमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् * इत्यादिना सर्वदा स्वतन्त्रत्वादिकञ्चोक्त्वा तृतीयाध्याये तस्मात् प्रकृतिविष्णुशिवब्रह्मधर्मसरस्वतीलक्ष्मीदुर्गासावित्र्याद्युत्पत्तिकथनेन संपूर्णे पुराणे च तत्तदुपाख्यानैः प्रसिद्धमेवोक्तम् । एवमेव गोपालतापनीये च प्रसिद्धमिति, न चोद्यावकाशः । इदं यथा, तथोपपादितं मया विद्वत्करिभिन्दिपाले, ग्रहस्ते चातो विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् ।

एवं साधननिष्कर्षमुक्त्वा फलनिष्कर्षं वस्तुं पद्यान्तरमवतारयन्ति ॥ तत इत्यादि ॥ ननु सायुज्यं ब्रह्मैक्यं, तच्च ज्ञानेनापि प्राप्यत इति कृष्णभजने को विशेष इत्यपेक्षायां सायुज्यं विवृण्वन्ति ॥ ब्रह्मविदित्यादि ॥ तथाच, यद्यपि सायुज्यपदमैक्ये प्रसिद्धं तथाऽप्यनुपद्युर्व्याख्यानर्चि, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगस्य परप्राप्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् । सायुज्यपदेन सह युनक्तीति सयुक्-तद्भावः सायुज्यमिति योग एव ग्राह्य इति तदर्थः । नन्वेवं सति साधनमपि तदेव ग्राह्यमित्यत आहुः ॥ कृष्णपदेनेति ॥ आविर्भूते भगवति कृष्णे यद्भिर्भजनादेव तादृशफलसिद्धेः सर्वनिर्णायके श्रीभागवते प्रतिपादितत्वाद् गोपालतापनीये च, रामस्य रामभूर्तिरित्यादिना मथुरायां द्वादशमूर्तीरुपक्रम्य ता

ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति, मुक्तिं लभन्त इत्यादिश्रावणाच्च तथे-त्यर्थः। पयश्च,-भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते इति वक्ष्यमाणत्वाल्लौकिकसामर्थ्यरूपं वरणमात्रसाध्यं मुख्यं तत्फलम-नुक्त्वा, शास्त्रानुशासनन्यायेन सेवाफलं मध्यमसमर्थाकमिति ज्ञेयम्। नन्वेवं सति श्रुतिव्याकोप इत्यत आहुः॥ यो वेदेत्यादि॥ तथाचात्र तन्मार्गानुसारि साधनं निरूप्यते, न तु भक्तिमार्गीयं साधनं निवि-श्यते। गोपालतापनीयश्रुतौ च, इति सकलं परं ब्रह्मैतद्यो ध्याय-ति रसति भजति सोऽमृतो भवतीति फलसम्बन्धः श्राव्यते। अतस्त-थेत्यर्थः॥ १४॥

किञ्चिदाशङ्कन्ते।

ननु सर्वत्रैव तत्तद्देवतासायुज्यं फलत्वेन श्रूयते। ततो विशेषः क इति चेत् तत्राह।

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया॥
ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा॥ १५॥
ज्ञानी चेद् भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः॥ १६॥

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धीति॥ सायुज्यं मुक्तिः। निर्गुणे सा-युज्ये निर्गुणा भवति। सगुणे सगुणा। भगवद्व्यतिरिक्ताः सर्व एव कालपर्यन्तं सगुणाः। कालोऽपि गुणानुरोधीति सगुणप्रा-यः। अक्षरस्य प्रकारस्तु वक्तव्यः। मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमिति, मां भजन्निर्गुणो भवेदिति च वाक्यात्। कृष्णसायुज्यमेव निर्गुणा मुक्तिः। अक्षरज्ञानमार्गयोरेकत्वाद् द्वयमेकेन समाहृतम्।

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति॥ ज्ञानमार्गः सगुण एव। सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति वाक्यात्। अत एव ज्ञानिनो भीताः संसाराद् विरक्ता भवन्ति। एवं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य सगुणत्वमु-पपाद्य, ज्ञानसम्पत्तियुक्तस्य न सगुणत्वमित्याशङ्क्याह॥ जीव-

न्मुक्तिरथापि वेति ॥ वेसनादरे । मुख्यपक्षे तु, समासेनैव कौन्तेयेति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावानन्तरं भक्तिर्भवतीति गुणातीत एव प्रवेशः । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वाक्यात् । तदभावे केवलं जीवन्मुक्ता भवन्तीति सनकादितुल्याः सगुणा एव । इममेव विशेषं वक्तुं भगवानाह, सर्वभूतहिते रता इति। अत एव शुकादीनां भक्तिमार्गोपदेशद्वारा सर्वभूतहिताचरणम् ॥ १५ ॥

यस्तु पुनः पूर्वं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तः प्राप्तज्ञानः कृष्णसेवार्थं यतते तन्निष्ठां परित्यज्य स महानित्याह ॥ ज्ञानी चेद् भजते कृष्णमिति ॥ यद्यपि ज्ञानमार्गेऽपि विषयो निर्गुणस्तथापि मार्गः सगुण इति भक्तिमार्गोत्कर्षः । क्रियाशक्तेरिन्द्रियाणां च वैफल्यं ज्ञानमार्गे । तस्माद् भक्तिमार्गानुसारेण कृष्ण एव सर्वेषां सेव्य इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

नन्वित्यादि ॥ श्रूयत इति ॥ एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादौ श्रूयत इत्यर्थः । ननु कालस्य तत्त्वकोटावनिवेशस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् कथं सगुणत्वमित्यत आहुः ॥ कालोऽपि गुणानुरोधीति ॥ गुणव्यतिकराकार इत्यत्र तृतीयस्कन्धे तथात्वस्य स्फुटत्वात् तथेत्यर्थः । ननु माऽस्तु कालस्य तथात्वं तथापि गुणानुरोधिनो निर्गुणस्याऽक्षरस्य ज्ञानादेव निर्गुणा मुक्तिर्भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ अक्षरस्येत्यादि ॥ वक्तव्य इति ॥ अनुपदं वक्तव्यः । तर्हि कृष्णभजने निर्गुणा मुक्तिरित्यत्र किं मानमत आहुः॥ मन्निष्ठमित्यादि ॥ वाक्यद्वयेन ज्ञानस्य भक्तस्य च यथायथं निर्गुणत्वमुक्तम् । तेन-प्रारब्धे फलदशायाश्च नैर्गुण्यं बोधितम् । अतस्तथेत्यर्थः । अतः परमक्षरस्य प्रकारं वक्तुं तस्य ज्ञानतुल्यतामाहुः ॥ अक्षरेत्यादि ॥ अक्षरं कूटस्थं, श्रवणादिभिस्तत्साक्षात्कारो ज्ञानमार्गस्तयोरेकत्वात् फलतोऽभेदाद् द्वयमक्षरं ज्ञानमार्गश्चैकेन ज्ञानप्रकारकथनेन समाहृतं सङ्गृहीतमित्यर्थः ।

तथाच ज्ञानमार्गे या मुक्त्यवस्था सैवाक्षरोपासनेऽपीत्यर्थः । तदुपपादयन्ति ॥ ज्ञानमार्गे इत्यादि ॥ तथाच-त्रिधा सात्त्विकानि; कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति वाक्यात् तादृशज्ञाने सति, यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः * इति वाक्योक्तविरागे या मुक्तिः सा तथेत्यर्थः ॥ अत्र गमकमप्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ भीता इति ॥ गुणानां परस्परोपमर्दकत्वेनेतरतः सत्त्वोपमर्दभीता इत्यर्थः । अन्यथा, स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना इतिवत् स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानसम्पत्तिमुक्तस्येति ॥ जातविवेकस्य ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्रेत्यादिवाक्योक्तोऽध्यासाभावः ॥ अनादर इति ॥ जीवभावस्य विद्यमानत्वेन तस्य विद्याऽविद्यावशत्वेन, तयोश्च परस्परोपमर्दकत्वेन सापायत्वाच्चरमवृत्तिपर्यन्तं गुणसत्त्वाच्चास्य पक्षस्य गौणत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि मुख्यपक्षे कुतो न सगुणत्वमित्याकाङ्क्षायां भक्तिमार्गप्रवेशात्तथेति वक्तुमाहुः ॥ मुख्यपक्ष इत्यादि ॥ अक्षरधियामिति सूत्रे भगवत्कृपया तस्य गुणातीतभक्तौ प्रवेशस्य तदभावे च तदभावस्य विचारितत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि कथं भक्तिमार्गेऽप्यूनत्वमित्यत आहुः ॥ तदभाव इत्यादि ॥ तथाच, ये त्वक्षरमित्यादिना फलप्राप्तिपर्यन्तं सगुणत्वात् तथेत्यर्थः ॥ इममेव विशेषमिति ॥ जीवन्मुक्तिपर्यन्तं सगुणत्वं, ततो भक्त्या निर्गुणत्वमित्येवंरूपं गौणमुख्ययोः केवलज्ञानिज्ञानिभक्तयोर्विशेषमित्यर्थः । परिचायकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि तेन सनकाद्यपेक्षया शुकादयो मुख्या ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन फलितं वक्तुमिममवतारयन्ति ॥ यस्त्वित्यादि ॥ इदमपि तत्रैव सूत्रे फलभेदात् स्पष्टम् । तथाच-श्रुतौ यज्ज्ञानस्योत्कर्षनिरूपणं तद्भक्त्युत्कर्षार्थमेवेत्यर्थः । अत्र सार्द्धचतुष्ये अयमर्थः सम्पद्यते । एकादशस्कन्धे, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्यादिना विरक्तकामितद्भिन्नलक्षणानामर्थे यथायथं ज्ञानकर्मभक्तिप्रणयनकथनेऽप्युत्तरमीमांसायां कर्ममार्गस्य ज्ञानाद्यङ्गत्वसाधनादुत्कर्षौ द्वौ मार्गौ । तयोरन्ततः फलभेदाभावेऽपि ज्ञानस्य पूर्वकक्षात्वमेव । ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः, अथैतत्परमङ्गुह्यमित्यादिवाक्यैर्भक्त्युत्कर्षप्रतिपादनेन, समासेनैव कौन्तेयेतिवाक्यसन्दर्भे ज्ञानपरमनिष्ठाकथनेन च सन्देहवारणात् । नचैषां नैर्थक्यम् । मीमांसावत् सन्देहवारणार्थत्वेन तदभि-

त्स्वादित्युक्तम् । एवं सति यदत्र प्रतिपाद्यते, स एवार्थश्चतुर्लक्षण्यामपि सिद्ध्यति । तत्र समन्वये सर्वशब्दैर्भगवानेवाभिधीयत इत्युक्त्वा, अविरोधे मतान्तरनिराकरणपूर्वकं संवादिनां शेषत्वं सर्वश्रुत्यविरोधश्च सम्पाद्य साधनाध्याये आदित्यादिमतीनां माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा भक्त्युत्पादनेनाङ्गत्वं, भक्तिजनितसर्वात्मत्वस्फूर्तिरूपविद्याया मुख्यसाधनत्वञ्च प्रतिपाद्य फलाध्यायसमाप्तिचरणे स्वाभिन्ननित्यलीलाविशिष्टस्य भगवत एव फलत्वं प्रत्यपादीति भाष्ये सिद्धेः । नचोपासनायाश्चित्तशुद्धिहेतुत्वं शक्यवचनम् । तद्बोधकवाक्येषु नानाफलानां श्रूयमाणत्वेन तदनङ्गीकारे प्राप्तयाधाप्राप्तकल्पनयोः प्रसक्तेरतः, फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलदातृत्वं तेनापि रूपेण भगवत एवेति माहात्म्यसिद्धौ तया प्रनाड्या भक्तिसिद्धेरेव तेष्वभिप्रेतत्वात् । एवं सति पूर्वकाण्ड इवात्रापि बालानुशासनन्यायेन रोचनार्थैव फलश्रुतिरिति दिक् ।

एवमेव श्रुतार्थपीत्यग्रे उपपादयिष्यते । तेन प्रकारेण सुबोधिनीभाष्यादीनामनयैव दिशैकवाक्यत्वं बोध्यमिति । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

एवं साधनफलनिष्कर्षकथनमुखेनाङ्गाङ्गिभावं समर्थयित्वा यथमर्थानभिज्ञानां भ्रान्तत्वं बोधयितुमग्रिममवतारयन्ति ।

नन्वेवं सति कथं न सर्वे सेवन्त इत्याशङ्कायामाह ।

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ॥
नाना मतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥
यथाकथञ्चित् कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥१७॥

बुद्धावतार इति ॥ तुशब्दः शङ्कां वारयते । कलिकालः स्वभावतः सर्वोत्कृष्टः स्वल्पसाधनेनापि महाफलप्रदः । अतो दैत्यव्यामोहार्थं भगवान् बुद्धोऽवतीर्णः सर्वप्रमाणमूलभूतं वेदं दूषितवान् । ततः पुराणादिमार्गदूषणार्थं तद्वशगाः सुरा अपि तथा-

ऽनिषिद्धवेषमाश्रित्य ब्राह्मणानां बुद्धिनाशार्थं तेष्वेवावतीर्य मोह-नार्थं नानामतानि कुर्वन्ति काणादन्यायमायावादादिरूपाणि । वाक्पेशलत्वान्मोहनरूपत्वम् ॥

ननु तेषां शास्त्राणां मुक्तिः फलं, तथैव तत्र तत्र प्रतीयते । तत् कथं मोहनं फलमिति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वैदिके मार्गे जागरूके पौराणिके च, तेनैव मार्गेण स्वयमपित्वं देवत्वं च प्राप्ताः किमित्यन्यथा वेदविरोधेन शास्त्रमवादिषुर्यदि मुक्तिरेव सम्पाद्या स्यात् । अतः सिद्धराजमार्गेऽपि पुनः स्वयम-तिक्लेशेन यच्छास्त्राणि कृतवन्तोऽतो ज्ञायते, मोहार्थमेव शास्त्रकर-णम् । नापि तथा करणे भगवतो विसंमतिः । भगवतैव तथाऽऽज्ञा-पनात् । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय * अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज * प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' * । इति वाराहवचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथा परम् * अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता * निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यते * एतद्विरुद्धं यत् सर्वं तन्मोहायेति निश्च-यः * उक्तं पद्मपुराणे च शैव एव शिवेन तु * यदुक्तं हरिणा पश्चादुमायै प्राह तद्धरः * । 'त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा * द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु * स्वाग-मैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु * मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा' * । एतदभिसन्धायाह ॥ यथाकथञ्चित् कृष्णस्यैति ॥ ते ह्यलौकिकद्रष्टारः । एवं मायावादाद्यनुसारेण शास्त्रे कृते लोका भगवद्बहिर्मुखा भविष्यन्तीति तथा कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वित्यादि ॥ नन्वसङ्गतमिदं, पतिनैव मोहसम्भवादित्यत

आहुः ॥ तुशब्दः शङ्कामिति ॥ कालकृतमोहशङ्कामित्यर्थः। तथाच यदि कलिनैव तथा स्याद् बुद्धावतारो न स्यादिति भावः। कुत एवमित्याकाङ्क्षायां कलेर्गुणमाहुः ॥ कलिकाल इत्यादि ॥ कलेर्दोषनिधेरित्यादि वाक्यात् तथेत्यर्थः। ननु धर्मस्थापनाय भगवानवतरतीति कथमयमवतार इत्यत आहुः ॥ अतो दैत्येत्यादि ॥ तथाच, वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हानिति वाक्यादत्रापि तथात्वमेवेत्यर्थः। तर्हि बौद्धास्तथा भवन्तु, न त्वन्येऽपीत्यत आहुः। तत इत्यादि ॥ काणादेत्यादि ॥ तथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणाध्याये शिवेन, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि * प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् * मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् * कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् * गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै * धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् * दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा * बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् * मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते * मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा * अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् * कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते * सर्वकर्मपरिभ्रंशं विकर्मत्वं तदुच्यते * परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते * ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया * सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे * वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् * मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् * द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थकः * निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् * शास्त्राणि चैव गिरिजे! तामसानि निबोध मे * इति ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु तेषामित्यादि ॥ कुत्र भगवताऽऽज्ञप्तमित्याकाङ्क्षायां नानापुराणेषु तत्प्रसिद्धमिति हृदिकृत्याहुः ॥ त्वञ्च रुद्रेत्यादि ॥ इदं वचनं वाराहे प्रागितिहासे रुद्रगीतास्वस्ति।

ननु स्वाऽप्रकाशकरणाऽऽज्ञापनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणान्तराद् बीजमाहु ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ अमोहायेतिवाक्यार्थस्तु, विष्णोर्भगवतो गुणा ऐश्वर्यादयः सत्यादयश्च अमोहाय; ब्रह्म निराकारं, साकारं वा, शिवादिरूपं वेत्यादिभ्रान्तिनिरासाय, सांसारिकमोहनिरासाय च । कथममोहायेत्याकाङ्क्षायाम्

उदाहरणम्, आकार इत्यादि ॥ निर्दोषत्वमित्यादि च ॥ तथाच भगवतः प्रकाशत्वे फाणादमायावादादायुक्तप्रकारको मोहो न स्यादिति तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥ नह्येवमाज्ञापनमेकस्मिन्नेव कल्पे, अपितु नानाकल्पेष्विति ज्ञापनायाहुः ॥ उक्तमित्यादि ॥ च पुनः, हरिणा यदुक्तं तत् पश्चादुमायै हरः प्राह । तत् पद्मपुराणे च, शैवे शिवोक्ते विष्णुसहस्रनामस्तवे शिवेनोक्तमिति सम्बन्धः । ईदृशी कथा वाराहे रुद्रगीतास्वप्यस्ति । तथाहि । विष्णुरुवाच * सर्वज्ञस्त्वं न सन्देहो ज्ञानराशिः सनातनः * देवानां च परः पूज्यः सर्वदा त्वं भविष्यसि * एवमुक्तः पुनर्वाक्यमुवाचोमापतिर्मुदा * अन्यं देहि वरं देव प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु * मुर्तौ भूत्वा भवानेव मामाराधय केशव * मां वहस्व च देवेश वरं मत्तो गृहाण च * येनाहं सर्वदेवेश पूज्यात् पूज्यतरो भवे * । विष्णुरुवाच * देवकार्यावतारेषु मनुष्यत्वमुपागतः * त्वामेवाराधयिष्यामि त्वं च मे वरदो भव * यत् त्वयोक्तं वहस्वेति देवदेव उमापते * सोऽहं वहामि त्वां देव मेघो भूत्वा शतं समा * इति । प्रकृतमनुसरामः ॥१७॥

किञ्चिदाशङ्का परिहरन्ति ।

ननु मुग्धाश्चेत् संसारेऽपि भ्रान्ता इव पशुपुत्रादिषु कथं न मुग्धा जायन्ते, तत्राह ।

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ॥
यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ॥१८॥
तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥ १९ ॥

अयमेव महामोह इति ॥ न ह्यवपार्थे तेषां मदचिः । महामोहस्त्वयमेव यत् क्रियाज्ञानशक्तिसद्भावेऽपि कृष्णं न भजेत् । परप्रतारणं चैतदेव । यतस्तं महान्तं मन्वाना अभजन्तं दृष्ट्वा स्वयमपि न भजन्ते ॥ प्राज्ञ इति, ज्ञानशक्तिमावल्यम् ॥ शास्त्राभ्यासपर इति,

मिथ्याज्ञानाभिनिवेशः साधनसम्पत्तिर्वा ॥ कृतीति, क्रियासामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रकरणाद् बहवो विमुखा जाता इति निरूप्य, तथापि भगवत्सेवकोक्तप्रकारेण प्रवृत्ता इति सत्फलमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तेषां कर्मवशानां हीति ॥ न हि शास्त्रकर्तारो बलाद् कञ्चन प्रवर्तयन्ति । नापि महान्त एते इति कश्चिद् तत्र प्रवर्तते । किन्तु दुरदृष्टवशात् तदुक्तेऽर्थे श्रद्धा जायते । अन्यथा सर्वसंमतं वेदं परित्यज्य तत्र कथं प्रवृत्ताः स्युः । अतः प्रारब्धवशादेव तत्र प्रवृत्ताः संसारमेव फलम् आभूतसंप्लवं प्राप्स्यन्ति । सृष्टिरेषोत्तरोत्तरेति वाक्यात् । भगवद्विरोधाचरणे तु नरकेऽपि पातः । भवः संसारदुःखात्मकः फलिष्यति ॥ १९ ॥

नन्वित्यादि ॥ न ह्यल्पार्थं इति ॥ नाल्पमोहार्थं, किन्तु महामोहार्थं इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ महामोह इत्यादि ॥ प्रानन्तूकमेव । स्फुटमग्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु तानि शास्त्राणि ज्ञानप्रतिपादकानि, कचिद् कर्मप्रतिपादकानि चित्तशुद्ध्यर्थं, कचिद् भक्तिप्रतिपादकानि च, कथं मोहप्रतिपादकानीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ॥
धर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ॥ २० ॥
भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥
निष्ठाऽभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ २१ ॥
निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथवार्तया ॥

स्वाधिकारानुसारेण मार्गभेदा फलाय हि ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्ठेति, सार्द्धेन ॥ यत तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेनैवाप-रोक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानदुर्बलान् व्यामोहयितुमुक्तवन्तस्तत्र ज्ञानम् । तथा सति सर्वज्ञता स्यात् । यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितमिति । कर्मणीव ज्ञानेऽपि निदर्शनानामुक्तत्वात् । यथा कारीर्याभक्ष्यभूक्षणादिकम् । यथावा दीर्घसत्रारम्भे अपूपदाहः । तथा ज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वम् । तेजोऽपि निदर्शनम् । तस्मान्नैतज्ज्ञानमिति ज्ञातव्यमित्येतदर्थमाह ॥ सर्वज्ञो हि यदा भवेदिति ॥ नापि तदुक्तप्रकारेण कर्माणि फलं प्रयच्छन्ति । यजधातोर्भगवत्पूजार्थस्य स्वरूपाज्ञानेन वृथा करणात् । यज्ञादीनामनिसत्त्वभावनाच । श्रुत्युक्तप्रकारेण पदार्थज्ञाननिराकरणाच । अतो यागादिकं कृत्वा लुब्धा एव भवन्ति, न चित्तशुद्धिं लभन्ते ॥ २० ॥

तथा भक्तिमार्गमपि ज्ञानशेषतयोपदिशन्ति । ज्ञानपर्यन्तं च सत्करणमित्याहुः । भावनाकल्पितत्वं च विषयस्याहुः । अतो भगवदर्थं भगवान् न सेव्यत इति न कृष्णस्तुष्यति । यदि सा भक्तिर्भवेत् कृष्णस्तुष्येत् । भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात् । तस्मात् तदुक्तप्रकारो व्यर्थ इत्यर्थः । ननु मुख्यफलाभावेऽपि तदुक्तप्रकारेण गौणं फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ निष्ठाऽभावादिति ॥ न हि महागृहारम्भे सामिकृते सतः किञ्चित् फलमस्ति । न वा नदीतरणार्थं प्रवृत्तो हस्तमात्रावशिष्टेऽपि निमग्नः पारगमनं फलं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

नन्वनेनाग्रे निष्ठैव भविष्यतीति तत्राह ॥ निष्ठा च साधनैरेवेति ॥ वेदोक्तैरेव । न तु भक्तिवार्थं व्याख्यानमनोरथवार्तया । ननु त्रितयं किञ्चित् किञ्चिदनुष्ठितं फलं साधयिष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्वाधिकारानुसारेणेति ॥ मार्गगता एव ज्ञानादयः फलदाः ।

यथा गोदोहनादयः कर्मगता एव । तथा तत्साधनादिसहिता एव ते ज्ञानादयः फलदाः । अन्यथा प्रकरणभेदेन तन्निरूपणं न स्यात् ॥ २२ ॥

ननु तानीत्यादि ॥ निदर्शनानामिति ॥ य एवं वेद प्रतितिष्ठतीत्यादीनां ग्रहणाय बहुवचनम् ॥ अपूपदाह इति ॥ अष्टां विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपोषेद् यदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्त्रमुपयन्तीति श्रुत्युक्तः स इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा च एषा वै संवत्सरपत्नी यदेकाष्टकेति श्रुत्यन्तरे संवत्सरपुरुषपत्नीत्वेन श्रावणादष्टां प्रतिपदादितिथीनां विधानी प्रवर्तयित्री, यद्वा, गवामयने संवत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं प्रवर्तयित्री । संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकां दीक्षेरन्निति श्रुतेः । द्विप्रस्थः शरावः । तादृक्शरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां पक्त्वा तेन परेद्युः प्रातररण्ये कक्षं जीर्णतृणमुपोषेद् अपूपस्योपर्युल्मुकं प्रक्षिप्य तदुपरि कक्षं निक्षिप्य दहेदेवं कृते यद्यपूपाग्निः कृत्स्नं दहति तदा तत्र करिष्यमाणं कर्म पुण्यसमं समग्रं भवतीति । शेषं स्पष्टम् ॥ तस्मादिति ॥ एतदुभयाभावादित्यर्थः । तर्हि तदुक्तरीत्या कर्माणि तु फलिष्यन्तीत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तत्र हेतुमाहुः ॥ यजेत्यादि ॥ यजधातुसम्बन्धिनो भगवत्पूजारूपस्यार्थस्य स्वरूपस्याज्ञानेन वृथा करणादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वभावनादिति ॥ कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारेण तथा भावनादित्यर्थः ॥ श्रुत्युक्तेत्यादि ॥ वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादौ देवतां शीघ्रगामिनीं ज्ञात्वैव कर्म कार्यमित्येतदर्थमयमर्थवाद इति तदनङ्गीकारेण तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमेव तदुक्तरीत्या भक्तिरप्यप्रयोजिकेति बोधयितुमाहुः ॥ तथा भक्तिमार्गमित्यादि ॥ विषयस्येति ॥ भक्तिविषयस्य भगवत्स्वरूपस्येत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ निदर्शनविरुद्धतया तेषां ज्ञानाद्याभासरूपत्वादित्यर्थः ॥ गौणं फलं भविष्यतीति ॥ न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति वाक्यादासुरं ज्ञानं, दुःखात्यन्ता-

भावश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्र इति ॥ जन्मान्तरे ॥ नन्वित्यादि ॥ साक्षादेव वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमाद् व्यङ्क्तायां कल्याणकारित्वस्याप्यभावाच्च सोऽपि नेत्यर्थः । तदेतदुक्तं, मार्गगता इति ॥ विमार्गगास्तु ज्ञानाद्याभासा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा गोदोहनादय इति ॥ चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादिश्रुत्युक्ता इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तन्निरूपणमिति ॥ ज्ञानकर्मभक्तीनां निरूपणम् ॥ २२ ॥

ततः किमत आह ।

अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ ॥
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि ॥ २३ ॥
सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि ॥
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतान्तरैः ॥ २४ ॥
कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ॥
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥
एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम् ॥
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येष उद्यमः ॥ २६ ॥

अधुनेति ॥ कालवशादेवाधिकारा निवृत्ताः । न साधनैः कर्तुं शक्यते । नन्वेवं सति मुख्यभक्तिमार्गेऽपि समः समाधिरिति चेत् तत्राह ॥ कृष्णश्चेत् सेव्यत इति ॥ अवतीर्णो भगवान् सर्वमुक्त्यर्थमिति प्रमेयबलेनैव फलिष्यतीति स्वाधिकाराभावेऽपि ततः फलं भविष्यतीत्यर्थः । चेदिति सेवायां दुर्लभत्वमुक्तम् । भक्त्या, न तु विहितत्वेन ॥ कलिस्तस्येति ॥ कालस्त्वनुगुण एवेत्यर्थः । कलौ तद्धरिकीर्तनादिति वाक्यात् । अतोऽधिकारेणान-

धिकारेण वा कृष्णभजनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्र सर्वेषां प्रमाणानामेकवाक्यतामाह ॥ सर्वेषामिति ॥ श्रौतोऽभिधया निरूपितः। अन्यस्तुचन्मतानुसारेणोक्तः कल्प्यो, न वाचनिकः ॥ २४ ॥

नन्वत्र द्वयं निरुक्तं, वेदा भगवद्वाक्यानि च, तत्रैकेनैव शास्त्रार्थनिष्पत्तावन्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ कृष्णवाक्यानुसारेणेति ॥ शास्त्रार्थं वेदार्थम्। भगवद्वाक्यानि वाक्यशेषरूपाणि सन्देहे निर्णायकानि। एवं वक्तारो भागवता भगवत्सम्बन्धिनो विद्वांसः। अनेन भक्ता इत्युक्तम्। त एव च शुद्धाः कर्मिणः। यथोक्तकर्मज्ञानात्। त एव च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः। यथोक्तब्रह्मस्वीकारात् ॥ २५ ॥

नन्वेतदुभयं पूर्वमेव वर्तत इति किं भगवतो ग्रन्थकरणप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥ एतन्मतमिति ॥ मतं सिद्धान्तः ॥ सात्त्विका इति, स्वरूपयोग्यता। अभजने येषां शास्त्रान्तरमेव प्रयोजकं, न तु स्वभावस्तेषां मतनिराकरणेन प्रवृत्तिः सम्पाद्यत इत्यर्थः ॥२६॥

ततः किमिति ॥ बुद्धावतार इत्यादिना, फलाय हीत्यन्तेन किं सिद्धमित्यर्थः ॥ कालेत्यादि ॥ तथाच साधनान्तराणामसाधकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ भक्त्येति ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपया ॥ फलौ तद्वपीति वाक्ये कीर्तनं भक्त्यन्तराणामप्युपलक्षकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवमेकवाक्यत्वं समर्थयित्वा पूर्वपूर्वसन्देहवारकत्वं समर्थयितुमग्रिममवतारयन्ति ॥ नन्वत्रेत्यादि ॥ निर्णायकानीति ॥ सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायात्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चनेति भगवद्वाक्याच्च तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वं समर्थयित्वा पूर्वोक्तमुपोद्घात उपसंहरन्तः किञ्चिदाशङ्क्य स्वप्रवृत्तिं समर्थयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ २६ ॥

एवं ग्रन्थस्य विषयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्त्वा शास्त्रमारभमाणा उपोद्घातप्रयोजनमनुवदन्त आरभन्ते।

एवं प्रवृत्तिमुपपाद्य बाधकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थं शास्त्रमारभते ।

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ॥
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२७॥

प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चमेव मिथ्येत्युक्त्वा शुद्धं भजनं वारयन्ति । तथाऽन्ये जीवं व्यापकमुक्त्वा । अत उभयनिराकरणार्थं जीवजडयोः स्वरूपमुच्यते । अयं प्रपञ्चो न प्राकृतः । नापि परमाणुजन्यः । नापि विवर्तात्मा । नाप्यदृष्टादिद्वारा जातः । नाप्यसतः सत्तारूपः । किन्तु भगवत्कार्यः--परमकाष्ठापन्नवस्तुकृतिसाध्यः । तादृशोऽपि-भगवद्रूपः । अन्यथा असतः सत्ता स्यात् । सा चाग्रे वैनाशिकप्रक्रियानिराकरणे निराकरिष्यते । वैदिकस्त्वेतावानेव सिद्धान्तः । वैष्णवानुसारेण किञ्चित् साधनमधिकमाह ॥ माययाऽभवदिति ॥ माया हि भगवतः शक्तिः सर्वभवनसामर्थ्यरूपा तत्रैव स्थिता । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ सामर्थ्यम् । तेन स्वसामर्थ्येनान्यानुपजीवनेन स्वात्मरूपं प्रपञ्चं कृतवानिति फलितम् । अत्र संसारप्रपञ्चयोर्भेदाज्ञानात् केचिन्मुग्धा भवन्ति । तन्मोहनिराकरणाय भेदं निरूपयति ॥ अविद्ययेति ॥ अविद्यापि तच्छक्तिः । मुख्यासु द्वादशशक्तिषु गणनात् । श्रिया पुष्ट्या गिरेति वाक्यात् । एवं सति, स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासेति श्रुतौ रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भावोक्तेर्वैचित्र्यं विना तदसम्भवो यतः । तस्माद्धेतोरस्य भगवतः शक्त्या अविद्यया जीवस्य संसार उच्यते, न तु जायते । अभिमानात्मकत्वात् । असत्त्वेनास्य गणनात् । अज्ञानं, भ्रमः, अहंममादिशब्दा अहंममेतिरूपे संसार एव प्रवर्तन्ते, न

तु प्रपञ्च इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । इदमुक्तं भवति । वस्तुतस्तु, स वै न रेमे इत्यादिश्रुतिभ्यो रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भावाद् तदन्तःपातिपुरुषरूपेण तत्कृतसाधनरूपेणाविर्भूय तत्फलरूपेण चाविर्भवन् क्रीडति भगवान् । एवं सति, अहमेतत्कर्मकर्ता, एतज्जनितं फलं च मम, अहमेतस्य भोक्तेत्यादिज्ञानानि स्वस्य स्वक्रियायास्तत्फलस्य चाब्रह्मत्वेन ज्ञानाद् भ्रमरूपाणीति मन्तव्यम् । स चाहंताममतात्मकोऽविद्यया क्रियते । तत्त्वज्ञाने सत्युक्तरूपत्वज्ञानाभिवर्तते, न तु प्रपञ्चः । ब्रह्मात्मकत्वात् ।

नतु प्रपञ्चात्मकस्य घटादेर्दण्डमुद्गरात्मकेन तेन तिरोभाववत् तत्त्वज्ञानात्मकेन तेन संसारात्मकस्य तस्य तिरोभाव इत्यपि सुवचमतो नाविद्याहेतुकत्वमसत्त्वं वा संसारस्य वाच्यम् । प्रपञ्चमध्यपातित्वेन ब्रह्मात्मकत्वात् । नचैवं संसारस्य नित्यतापत्त्या मुक्त्युच्छेद इति वाच्यम् । यत्कालावच्छेदेन यस्मिन् पुरुषे संसाररूपेणाविर्भावस्तदवच्छेदेन संसारित्वं तस्योच्यते । मुक्तिरूपेणाविर्भावे तु मुक्तत्वमित्युपपत्तेः । यथा घटादिप्वामदशायां श्यामरूपेणाविर्भावे तथात्वव्यवहारः । पक्वे रक्तत्वव्यवहारः । तद्रूपेणाविर्भावाद् तथेति । नचाविद्यया बन्ध इति श्रुत्यादिप्रसिद्धेर्नैवमिति वाच्यम् । दण्डघटादिसमानयोगक्षेमत्वाद् प्रसिद्धेः ।

एवं शुद्धो ब्रह्मवादः सिद्धो भवति सन्मते ।
अन्यस्याणोरपि प्राप्तौ मायापक्षो न किं भवेत् ॥

न भवेत् । श्रुतितो हि प्रपञ्चस्य ब्रह्मतोच्यते । तस्य नित्यत्वादाविर्भावतिरोभावावुच्येते । तौ च विद्यमानस्यैव वस्तुनः सम्भवतो, नासतः । सतश्च नासत्त्वम् । तथाच संसारस्याविद्याहेतुकत्वमेव श्रुतिर्वदति, न प्रपञ्चवद् ब्रह्मरूपताम् । प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुक्त्वा यदविद्यया संसारमाह, विद्यया तदभावं चाह,

अतः प्रपञ्चभिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति, असत्त्वमेव सम्पद्यते संसारस्य । यच्चोक्तं दण्डमुद्गरघटादिसमानयोगक्षेमत्वमविद्याविद्याकृतबन्धमोक्षयोरिति । तत्राप्युच्यते । स्यादेवं, यदि प्रपञ्चमध्यपातित्वं स्यात् संसारस्य । न चैवम् । कारणभेदात् । न हि यौक्तिकमिदं शास्त्रं, किन्तु श्रौतमिथ्यासिकैस्तथैव मन्तव्यमिति ॥ २७ ॥

एवं प्रवृत्तिमित्यादि ॥ शास्त्रमिति ॥ 'एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रहः * समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः' * इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मवादरूपम् । नन्विदं भक्तिप्रतिपादनार्थं, बाधकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थञ्च शास्त्रमारब्धम् । तद्विहाय प्रथमतः प्रपञ्चस्वरूपं किमिति विचार्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ प्रपञ्चमेवेत्यादि ॥ उच्यत इति ॥ अत्र-ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यतया- जीवान्तर्यामिणो ब्रह्मांशतया च ब्रह्माभेदः साधनीयः। साधनान्तरापेक्षया भक्तेर्मुख्यत्वं,-ब्रह्मणश्च साकारत्वं,-तत्प्राप्त्यस्यैव फलत्वञ्च साधनीयम्। तदर्थं मतान्तरं प्रथमतो निराकर्तव्यम् । तत्रापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेकदेशिमत इति गृहप्रविष्टचौरवत् तन्निराकरणं ततोऽपि पूर्वं कर्तव्यमित्यतः प्रातिलोम्येनेयं कथनप्रतिज्ञा । विवक्षितं रूपं प्रतिपादयितुं पूर्वं मतान्तरसिद्धं निषेधन्ति ॥ न प्राकृत इत्यादि ॥ तत्र प्राकृत इति साङ्ख्यपातञ्जलवैद्यकादिमतम् । परमाणुजन्य इति कणभक्षाक्षचरणजैमिनीयानाम्। विवर्तात्मेति मायावादिनाम्। उपादानं निषिध्य निमित्तं- निषेधन्ति ॥ नाप्यदृष्टादिद्वारेति ॥ आदिपदेन स्वभाववासनादयः। इदमपि- यथासंभवमुक्तानामनुक्तानाञ्च मते । तत्रापि स्वभावः साङ्ख्यानां,-वासना मायावादिनाम्, अदृष्टं-कणभक्षादीनाम्, असतः सत्ता-वैनाशिकानाम् । सिद्धान्तेऽभिन्ननिमित्तोपादानमाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ अत्र इति ॥ सर्वनिर्णये, आविर्भावतिरोभावावित्यत्र ॥ एतावानिति ॥ सृष्टिप्रक्रियायां सोऽकामयत, तदैक्षतेत्यादिभिरिच्छाया एव निमित्तत्वोक्त्या सदेव सौम्येदं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादौ ब्रह्मण एव कारणत्वोक्त्या तथेत्यर्थः । वैष्णवानुसारेणेति ॥ पञ्चरात्रश्रीभागवताद्यनुसारेणेत्यर्थः । ननु मायावादो नैव

स्वीक्रियते चेत् कथं तस्याः कारणत्वोक्तिरिति शङ्कायां मतान्तराद् विवेक्तुं तस्या विवक्षितं स्वरूपमाहुः ॥ माया हीत्यादि ॥ फलितमिति ॥ मायाशक्तिकारणपक्षेऽपि करणरूपायास्तस्याः स्वरूपानतिरिक्तत्वादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं फलितमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वमसङ्गतम् । एकादशस्कन्धे, य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मक इत्युपक्रम्याऽग्रे, मायामयं वेदेति कथनान्मायोपादानकत्वस्य शबलोपादानकत्वस्य वा सिद्धेरित्यत आहुः ॥ अग्रेत्यादि ॥ ईदृशवाक्येषु, श्लिष्टप्रयोगेण तयोर्भेदाज्ञानात् संसारमिथ्यात्वं श्रुत्वा प्रपञ्चमपि मिथ्या जानन्ति । तदर्थं संसारप्रपञ्चयोः कारणभेदेन भेदं निरूपयतीत्यर्थः ।

तत्र पूर्वं मायाऽविद्ययोर्भेदबोधनाय पूर्वमविद्यास्वरूपमाहुः ॥ अविद्यापीत्यादि ॥ तथाचास्मिन् वाक्ये तयोर्भेदेन निर्देशाद्विद्या भिन्नैवेत्यर्थः । एतेन मायावादिप्रतिपन्नस्तयोरभेदपक्षो निराकृतः । एवं भेदं निरूप्य तस्याः कार्यं वक्तुं त प्रयोजकमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तस्मादिति ॥ रमणार्थं वैचित्र्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अस्येत्यनेन तस्या मायाशक्तित्वं निवारितम् ॥ ननु जायत इति ॥ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा * स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मन * इत्यादिषु मिथ्यात्वकथनात् । तथेत्यर्थः । तदेवाहुः ॥ अभिमतीत्यादि ॥ तथाच प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वं मायाकरणकत्वं, संसारस्य निरुपादानकत्वमविद्याकरणकत्वमिति कारणभेदाद्भेद इत्यर्थः ॥ नन्वस्तु संसारस्याविद्यकत्वं, तथाप्येकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य, निर्मूला भातिरात्मनीति, प्रपञ्चं प्रकृत्य, त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम इति, विकारमुपक्रम्य, आद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इति कथनादज्ञानादिशब्दाः प्रपञ्चे प्रयुज्यन्ते तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ अज्ञानमित्यादि ॥ एकादशाध्याविंशे भगवता, 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः द्रष्टृदृश्ययोः * अविवेकस्तयोर्योऽसाविह तस्यैव संसृतिरित्यादिना देहात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकथनाच्च देहः सः । तेनोक्तवाक्येष्वपि देहप्रपञ्चविकाराभिमानिनामेव भेदाभेदयोर्भानादभिमान एव ते प्रयोगा आभिमानिके पर्यवस्यन्ति, न तु प्रपञ्च इति ज्ञेयम् । तथा च, य एष संसारतरुरित्यत्रापि, द्वे अस्य बीजे इत्यनेन साधारणतिष्ठस्यैव प्रपञ्चस्य बोधनात्तस्यैव मायामयत्वमुच्यते । स

तु भेदाश्रयणादन्तरालसृष्टिरूप इत्यग्रे वक्ष्यते । न तु ब्रह्मकार्यरूपस्य तस्य तथात्वं तत्रोच्यत इति तत्र शिष्टप्रयोगाभावादेव लोकानां परं व्यामोहः । तस्माद्विवक्षितप्रपञ्चस्य संसारस्य च कारणभेदाद्भेद एवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य श्रौतत्वबोधनाय प्रभवस्तात्पर्यमप्याहुः ॥ इदमुक्तं भवतीत्यादिना ॥ एवं सतीति ॥ वैचित्र्ये सतीत्यर्थः । इदं यथा तथा विस्तरेण विद्वन्मण्डने, कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे भाष्ये, आनन्दमयाधिकरणे च प्रपञ्चितं प्रभुभिरिति ततोऽवधेयम् । प्रपञ्चस्य संसारस्य च भेदे प्रमाणमाहुः ॥ प्रपञ्चेत्यादि ॥ प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुक्त्वेति ॥ प्रपञ्चकरणं समाप्येत्यर्थः । अत्र विषयवाक्यसन्दर्भार्थ एवं ज्ञेयः । तथाहि । आत्मैवेदमग्र आसीदित्युपक्रम एवकारेण सृष्ट्याद्यावितरयोगव्यवच्छेदनादन्यं निरस्य ततः सृष्टेः पुरस्तादपीतराभावं पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनेनोक्त्वा तस्यात्मनोऽहंनामकत्वं व्युत्पाद्य सर्वपाप्मदाहकत्वेन तस्य पुरुषत्वमुक्त्वा तज्ज्ञानफलं चोक्त्वा सोऽबिभेदित्यनेनैकाकित्वधर्मेण भयोत्पत्तिमुक्त्वा, स हायमीक्षाञ्चक्र इत्यादिनाऽनन्यत्वज्ञानेन भयनिवृत्तिमुक्त्वाऽर्वाचीनानां द्वितीयाद्भयमद्वैतज्ञाननिवर्तनीयत्वायोक्ता, स वै नैव रेमे इत्यारभ्य मनुष्यसृष्टिं ततः पूर्वरूपं तिरोधाप्य रूपान्तरैर्गवादिसृष्टिमुक्त्वा सोऽवेदित्यादिना अनामरूपात्मनो नामरूपात्मकत्वेनाविर्भावः--सृष्टिरित्याकारकं सृष्टिस्वरूपं ततस्तज्ज्ञानफलं चोक्त्वा, अथेत्यादिना विसृष्टिं तज्ज्ञानफलं नामरूपसम्बन्धं चोक्त्वा तेन प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुपपादितवन्तः । ततः स एष इह प्रविष्ट इत्यादिना आत्मनः सृष्ट्यन्तःप्रवेशं तद्दृश्यत्वाकृत्स्नत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यया संसारं प्रतिपादितवती । ततः प्राणन्नेव प्राण इत्यादिना सर्वकर्तृत्वं, तेन तन्नामकत्वं चोक्त्वा एकैकोपासकस्याकृत्स्नत्वमप्युक्त्वा, आत्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्य नेदास्य प्रियं प्रमायुकम्भवतीत्यन्तेनात्मत्वेनोपासनायाः फलमात्मनः सर्वस्मात् प्रियत्वमीश्वरत्वेन सर्वभवनादिसामर्थ्यं प्रियत्वेनोपासनं तत्फलं चोक्त्वा, तदाहुरित्यारभ्य, आत्मा ह्येषां सम्भवतीत्यन्तेन ब्रह्मविद्यास्वरूपं तज्ज्ञातॄन् वामदेवान्तान् फलं चोक्त्वा, अथ योऽन्यां देवतामित्यादिना ज्ञानवतोऽज्ञत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्याया अज्ञानरूपत्वमुक्तवन्तः । ब्रह्मणो देवैश्वर्यातिशायित्वाद्देवानां न प्रियं इति ततोऽग्रे चतुर्वर्णसृष्टिं धर्मसृष्टिं ततः स्वलोकाज्ञातुर्निन्दामात्मत्वेन लोकोपासनायाः फलमात्मनो लोकात्म-

ते * बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः * इत्येकादशस्कन्धवाक्ये एवकारेणेतरव्यवच्छेदात् तथेत्यर्थः । एतेनैव ब्रह्मण्यपि तस्या असामर्थ्यं सिद्धमेव । तथापि तस्य कण्ठोक्तत्वं बोधयितुमाहुः ॥ तस्या इत्यादि ॥ 'विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ' * इत्येकादशस्कन्धात् तथेत्यर्थः । तथाच, न यत्र मायेति वाक्याद् यत्र तज्जनकमायाया एवासामर्थ्यं, तत्र सा तु दूरापास्तेति भावः । एतेन मायाविद्ययोरभेद इति पक्षोऽविद्याया अनादित्वञ्च निरस्तम् । अतः परं विभागबन्धजीवानामनादित्वं निरसनीयं, जीव ईशो विशुद्धा चिद् विभागस्त्वनयोर्द्वयोः * अविद्या तच्चितो बन्धः षडस्माकमनादय * इति तत्समयस्य भ्रान्तत्वाय, तथेशस्य विशुद्धचिदभिन्नत्वञ्च बाधनीयम् आकारस्यानाविद्यकत्वाय, भजनसिद्ध्यर्थं जीवस्य व्यापकता च निरसनीया, तदर्थं वदन्ति ॥ जीवेत्यादि ॥ विस्फुलिङ्गादिवदित्यत्रादिपदेनोक्ताः प्रकाराः सृष्टिप्रभेदकथने स्फुटीभविष्यन्ति । ननु, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेर्भगवत्साम्यस्यान्यत्राभावादाकाशदृष्टान्तो नोचित इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ लोकवदेवेति ॥ व्यापकत्वबोधनार्थमित्यर्थः । ननु न तद्श्नोतीतिश्रुतेर्व्यापकत्वकथनं श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्कायामाहुः ॥ बृहत्त्वादिति ॥ तथाच बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति श्रुतौ तदपि सिद्धमित्यदोष इत्यर्थः । नन्वेवं श्रुत्योर्विरोधे धर्मनिरूपिका बहिरङ्गत्वाद् बाध्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तथाचैतस्या बाधे सर्वविप्लवापात इति तयोरबाधाय विरुद्धधर्माधारमेव तदङ्गीकार्यमिति भावः । ननु ब्रह्मत्वे व्यापकत्वं, तथा देशाभावाद् व्युच्चरणन्यायेन जीवोत्पत्तिर्वक्तुमशक्येत्याकाङ्क्षायां पूर्वं वेष्णवतन्त्रानुसारेणोपपत्तिमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तद् व्यापकत्वमात्मरमणानन्तरं सृष्टिप्रारम्भदशायां तिरोहितमिव भवति ब्रह्मविद्व्यतिरिक्ताऽगोचरत्वात् तथा भवतीति हेतोर्मायया सूक्ष्मप्रथमकार्यरूपया त्रिगुणात्मिकया शक्त्या क्रमो यस्तादृशभावः परिच्छिन्नभावस्तेन कृत्वा वेष्टितमंशैर्व्याप्तं भवतीति प्रपञ्चकरणभूतायास्तस्याः प्राथमिक उपायोगोऽयमित्यर्थः । तथाच साधनाध्यायतृतीयपादीये पूर्ववत्त्वधिकरणे निर्धर्मकमेकमेव ब्रह्म पूर्वं धर्मरूपेण तदनु क्रियाप्रपञ्चादिरूपेणाविर्भवतीति व्यवस्थापनात् पूर्वमि-

इच्छारूपेण ततो मायारूपेण भूत्वा तया व्यापकत्वं तिरोभाव्य देशं प्रकटीकृत्य माययांऽशांश्च परिच्छिद्य तेष्वांशं तिष्ठतीति तद्धर्मास्यप्रक-स्य देशान्तरस्य सम्भवाज्जीवानां व्युच्चरणन्यायेनोत्पत्तिर्न दुर्वचेति भावः । न च मायासम्बन्धकथनात् परमतप्रवेशः शङ्कनीयः । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तेत्यादिसूत्रैर्ब्रह्माभिन्नाया एव शक्तेः स्वीकारेण तदभिमतमायानङ्गीकारात् । एवं कारणत्वे योग्यता निरूपिता ॥२९॥

तस्य स्वरूपमाह ।

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ३० ॥
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत् ॥
बहु स्यां प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ॥३१॥

सर्वतःपाणिपादान्तमिति ॥ प्रमाणनिरूपणाय गीतावाक्यमुच्यते । सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वत स्वेच्छया परिच्छेदावभानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति ज्ञानप्राधान्यं भोगाश्च सर्वत्रोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोक इति ॥ सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतावतांशस्य परिच्छेदः सम्भाविष्यतीत्यत आह ॥ सर्वमावृत्य तिष्ठतीति ॥ एते धर्माः प्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वख्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥

सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनमाह ॥ अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्मेति ॥ अनन्तपदस्येममेवार्थं ज्ञापयितुं हिशब्दः । तर्हि खण्डशः स्यादित्याशङ्क्याह । अविभक्तमिति ॥ अनन्तमूर्तित्वेऽपि न परस्परं विभेदः । केवलमिच्छया तावन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तिमत् । एतत्स्वरूपमुक्त्वा ततः सृष्टिं वक्तुं तदिच्छां कारणत्वेनाह ॥ बहु स्या-

मिति ॥ अनेकत्वमुच्चनीचत्वं च भावयामास । भावना तस्य सती, विषयाऽव्यभिचारिणी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गीतावाक्यमिति ॥ यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि वाक्यं किञ्चित्पाठभेदेनास्ति तथाप्यसन्दिग्धत्वायेदमुक्तम् ॥ प्रथमत इति ॥ लोक इति कथनात् पूर्वमित्यर्थः ॥ अनन्तपदस्येति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिस्थस्य तस्येत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति ॥ अत्र मूले ब्रह्मपदेन, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दरूपत्वं प्रकृतोपयोगाय बोधितं ज्ञेयम् ॥ अविभक्तमित्यादि ॥ अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति गीतावाक्यात् । तथेत्यर्थः । एतेन श्रौते सिद्धान्ते स्वत एव विभक्तिमत्त्वेन देहस्यापि सत्त्वात्र तदर्थं मायापेक्षेति ज्ञापितम् । एवमत्र,उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादित्यधिकरणद्वयोक्तरीत्या सिद्धं विरुद्धधर्माधारं स्वरूपं कारणत्वायोक्तम् । तेन मायाशबलस्य शुद्धे प्रतिबिम्बितस्य निर्माणार्थं कायमधितिष्ठतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वं वदन्तो मायावादिसाङ्ख्यपातञ्जलाद्या निरस्ता वेद्याः । गीतायां मोक्षार्थं ज्ञेयं परब्रह्मैव प्रस्तुत्य तत्स्वरूपबोधनार्थैवास्य वाक्यस्य कथनात् । नच गीतायामेतदग्रे, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति कथनान्नैवमिति शङ्क्यम् । सर्वाणीन्द्रियाणि तद्ग्राह्यगुणाश्च तद्वद् ब्रह्मैवाभासते । अत एव सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यर्थस्य तत्र विवक्षितत्वादिति विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितत्वात् । एतेनैव श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि व्याख्यातो बोध्यः । गीतायाः सन्देहवारकत्वात् तत्रोपनिषद्यध्यायेऽपि मायादिपदाभावात् । आरम्भ एव विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रकथनाच्चेति दिक् ।

एवमुपादानमुक्त्वा निमित्तं बोधयन्ति ॥ एतदित्यादि ॥ अनेकत्वं बहु स्यामित्यस्य, उच्चनीचत्वञ्च प्रजायेयेत्यस्याकारो बोध्यः । प्रकर्षेणोच्चनीचभावेन प्रादुर्भावोऽयमित्यर्थः । अन्यथैकेनैव चारितार्थ्याद् द्वितीयो मुधा स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणादावेकस्यैवाकारस्य प्रकर्षेण जननस्य च श्रावणात्, स्फुलिङ्गनानाविधत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन, वैदिकस्त्वेतावानेव सिद्धान्त इति पूर्वोक्ते प्रमाणं दर्शितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उपादानं निमित्तं चोक्त्वा ततः सृष्टिं बोधयन्ति ।

ततो यज्जातं तदाह ।

तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः ॥
सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥ ३२ ॥
विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥
आनन्दांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ॥ ३३ ॥

तदिच्छामात्रत इति ॥ तस्मादेव ब्रह्मभूताः । न तु योगबलेनाविर्भूताः । अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः । चेतनाश्चित्प्रधानाः । सर्वे असंख्याताः । सृष्ट्यादौ प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा भगवद्रूपा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाताः ॥ ३२ ॥

निर्गमने दृष्टान्तमाह ॥ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेरिति ॥ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति श्रुतिरेवं जीवोद्गममाह ॥ सदंशेनेति ॥ सत्प्राधान्येन । अन्तर्याम्युद्गममाह ॥ आनन्दांशस्वरूपेणेति ॥ यथा जीवानां नानात्वं तथान्तर्यामिणामपि । एकस्मिन् हृदये हंसरूपेणोभयप्रवेशात् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३३ ॥

तत इत्यादि ॥ मात्रपदमदृष्टादीनां सहकार्यन्तराणां व्युदासाय । इच्छायाश्च निमित्तत्वमेव प्रथमसृष्टौ, न तु करणत्वमिति बोधनाय; तदिच्छामात्रत इति पञ्चमी ॥ तस्मादिति ॥ समवायिनो ब्रह्मणः । यद्यपि सिद्धान्ते समवायो नातिरिक्तस्तथापि तादात्म्यस्यैव नामान्तरं तदित्यदोषः ॥ चित्प्रधाना इति ॥ चिदेव प्रधानं स्वरूपं धर्मश्च येषां तादृशा इत्यर्थः । एतेन जीवेषु सदानन्दयोरप्राधान्येन ध-

मेरूपतया सत्ताऽपि बोधिता । एवमन्ययोरपि ज्ञेयम् । तदग्रे स्फुटी-भविष्यति । निराकारत्वे प्रमाणत्वेन, हन्त तिपेसानीत्यादिश्रुतिरनु-सन्धेया ॥ ३२ ॥

यथाऽग्नेः क्षुद्रा इति ॥ इयं श्रुतिर्बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्रा-ह्मणसमाप्तावस्ति । तत्र च सुषुप्तिमुक्ता तत उत्थानदशायां व्युच्चर-णं वक्तीति जीवादेव व्युच्चरणमिति कस्यचिच्छङ्का स्यात्, तन्निरा-साय प्रोक्ता । अन्यथा, यथा प्रदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्र-शः प्रभवन्ते सरूपाः * तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते तत्र चैवापियन्ति * इति मुण्डकवाक्यमेव वदेयुः । दृप्तबालाकिश्रुते-र्भगवत्परत्वं तु समन्वयचतुर्थपादे जगद्वाचित्वाधिकरणे व्यवस्था-पितम् । ब्राह्मणारम्भे, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमात् । मध्ये च, य एषो-ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति स्वपिति नाम भवतीति कथनाच्च । ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं त्वाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे स्थापि-तम् । प्रकृते च स्वपितिनामभवनं यज्जीवस्योक्तं तद् ब्रह्मणि लयात् स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, सता सौम्य तदा स-म्पन्नो भवतीतिश्रुत्यन्तरात् । अतः स्वपितिनामभवनलिङ्गेनाकाशश-ब्दोऽत्रापि ब्रह्मवाचक एव, न त्वाध्यात्मिकाकाशवाचीति । तथा स-माप्तौ च, सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रवणात् । न हि जीवाज्जी-वान्तरोत्पत्तिः क्वचित् सिद्धा । नच स्वामिकजीवशरीराभिप्रायो-ऽयमात्मशब्दः । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तानि च धिषणयोङ्गास्यन्ते एव न तु व्युच्चार्यन्ते इति । स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति दृष्टान्तद्वयविरोधाच्च । सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मान इत्यादौ सर्वशब्दसङ्कोचापाताच्च । नापि दृष्टसृष्टिवादाभिप्रायेण । प्रत्यक्षवि-रोधाद् बाह्यमतप्रवेशप्रसक्तेश्च । किञ्च । एतच्छेत इत्युक्ता ऊर्णना-भिस्तन्तुना यथा तथा स विज्ञानात्मा पुरुष उच्चरेदित्युच्चरणमुक्ता पुरीततोऽपादानताव्यावृत्त्यर्थं यथाऽग्नेरिति दृष्टान्तपूर्वकमात्मनोऽपा-दानत्वं योग्यत्वायाह । अतोऽपि न जीवात् सृष्टिगन्धः । सुषुप्तिप्रस-ङ्गाच्चात्मरमणानन्त्यमपि स्मार्यत इति तयेति दिक् ।

ननु, बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षानन्तरं, स तपोऽतप्यतेत्यादिना ज-गत्सृष्टिरुक्ता, न जीवसृष्टिरिति प्रेक्षत वीक्षानन्तरं, कथं जीवोद्गम

उच्यत इति चेन्न । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनेन सूचितत्वात् । अनुप्रवेशस्य जीवकरणकत्वात् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुत्यन्तरादिति नानुपपत्तिः काचित् । एतेन विभागस्य सादित्वं बोधितं, जीवस्य च ।

गुहां प्रविष्टाविति श्रुत्यनुसारेणात्र श्रुतावात्मपदेनान्तर्याम्यप्युच्यत इत्याशयं बोधयन्ति ॥ अन्तर्याम्युद्गममाहेति ॥ नन्वीश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्येकवचनादन्तर्यामिनानात्वमसङ्गतमित्यत आहुः ॥ यथा जीवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिरधर्मसंख्याया उद्देश्यगतत्वेन ब्रह्मैकत्वपदविवक्षितत्वाद् ब्रह्माभिप्रायकत्वाद्वा न विरोध इति भावः । एवमेवान्तर्यामिब्राह्मणेऽपि ज्ञेयम् । एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यनुपपत्तिपरिहारायाहुः ॥ भेद इत्यादि ॥ अत्र तस्यैवांशा जीवाद्युद्गमकथनेन ततः पूर्वं सच्चिदानन्दानामपि पृथक्करणं सूचितम् । तद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटम् ॥ ३३ ॥

त्रैविध्ये हेतुमाह ।

सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥
अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ॥
जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥३४॥

सच्चिदानन्दरूपेष्विति ॥ सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः । चिति आनन्दस्य । आनन्दांशतिरोभावस्यापि ज्ञापकमाह ॥ अत एव निराकाराविति ॥ भगवदाकारश्चतुर्भुजत्वादिराकारशब्देनोच्यते । लोपस्तिरोभावः ॥

एवं स्वरूपे वैजात्यमुक्त्वा नामतोऽपि वैजात्यमाह ॥ जड इति ॥ सर्वस्यापि भगवत्त्वे जडादिपदप्रयोगो व्यवहारः ॥३४॥

त्रैविध्य इत्यादि ॥ सर्वेषां ब्रह्मांशत्वेऽविशिष्टे कुतस्त्रैविध्यमित्याकाङ्क्षायां त्रैविध्ये हेतुमाहेत्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपेष्विति मूलमेवं योः-

ज्यम् । सच्चिदानन्दरूपेषु जडजीवान्तर्यामिषु पूर्वयोर्जडजीवयोर्मध्ये अन्यस्य पश्चाद्वर्तिनोंऽशस्य लीनतेति । तथाच सदंश उभयोश्चिदंशे आनन्दस्य लये, आनन्दरूपे च द्वयोः पूर्वयोरपि प्रकटत्वे सति स्वरूपवैजात्यात् त्रैविध्यमित्यर्थः । तज्ज्ञापयन्ति ॥ सतीत्यादि ॥ आनन्दस्येति । धर्मरूपस्य तस्य । पूर्वं चित्प्रधाना इत्यनेन बोधितोऽन्ययोर्गुणभावोऽत्र धर्मपदोक्त्या स्फुटीकृतो बोध्यः । अत्र जीवेऽस्मीति प्रत्ययस्य केवलाविषयत्वेऽपि विशिष्टविषयकत्वात् तस्यानतिरिक्तत्वमभिप्रेत्य अन्तर्यामिणि च सच्चितोर्गुणीभावेऽपि प्रतीयमानत्वात् तदभिप्रेत्य लयाभावो बोध्यते, न तु प्राधान्येनेति, न समन्वयसूत्रभाष्यविरोधः । ननु सन्देशो धर्मात्मकज्ञानमात्रस्य भवतु तिरोभावो, न त्वन्यदपि । विषयेष्वात्मनि च प्रियत्वस्य भानादित्यत आहुः ॥ आनन्दांशेत्यादि ॥ अत एवेति ॥ आनन्दलयादेवेत्यर्थः । तत्रापि ज्ञापकमाहुः ॥ लोप इति ॥ तथाचाकारतिरोभावो यदि कारणान्तरजन्यः स्यात् तदा आनन्दस्तु स्यादेवान्तर्यामिण इव । अतस्तदभावात् तथा निश्चीयते । नच प्रियत्वभानं बाधकमिति शङ्क्यम् । तस्यानन्दसत्तामात्रादप्युपपत्तेः । ज्ञानसत्तामात्रेण भातीतिभानवत् ॥

जडादीति ॥ तत्तद्धर्मपूर्वकः परस्परासिद्धसत्तत्पदप्रयोग इत्यर्थः । तथाचात एव नामतो वैजात्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

यदर्थमेषं करणं तद् वदन्ति ।

एवं त्रैविध्यमुपपाद्य चिदंशानां जीवानां संसारप्रकारमाह ।

विद्याऽविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ॥
ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ॥ ३५ ॥

विद्याऽविद्ये इति ॥ मोक्षोऽप्येकः सर्ग इति विद्याया अपि निरूपणम् । आत्मनः स्वरूपलाभो विद्यया, देहलाभोऽविद्ययेति । उभयोर्जीवधर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ हरेः शक्ती इति ॥ तेन भगवदिच्छयैव तयोराविर्भावतिरोभावयोर्हेतुत्वमित्युक्तम् । अनयोर्मायाधीनत्वमाह ॥ माययैव विनिर्मिते इति ॥ तेन, मामेव ये प्रपद्यन्त

इति वाक्याद् भक्तौ सत्यामविद्यापि निवर्तते विद्यापि । अन्यथा नित्यमुक्तता न स्यात् । ते उभे जीवरूपस्यैवांशस्य भवतः । नान्यस्य जडांशस्यान्तर्यामिणो वा । जीवस्यैव दुःखितत्वमनीशत्वं च ॥ ३५ ॥

एवं त्रैविध्यमित्यादि ॥ एवमिति ॥ इच्छामात्रेण, न तु मायासम्बन्धेन । ननु संसारनिरूपणप्रस्तावे विद्यानिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ मोक्ष इत्यादि ॥ मोक्षस्य कथं सर्गत्वमित्यत आहुः । आत्मन इत्यादि ॥ जीवस्य चित्प्रधानेन स्वरूपेणावस्थानं स्वरूपलाभः । स विद्यया । अन्यथारूपत्वं देहलाभः । सोऽविद्यया । तदुभयमपि विचार्यमाणं सिसृक्षाकार्यमतो मोक्षस्यापि सर्गत्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धनिबन्धे स्फुटम् । ननु मोक्षस्य सर्गत्वे देहलाभजनिकाया अविद्याया इव मोक्षजनिकाया विद्याया अपि जीवधर्मत्वं स्यात् । तथा सति तदुद्भवोऽपि प्रवाहादेव स्यादिति विद्यार्थं साधनप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यत आहुः ॥ उभयोरित्यादि ॥ तथाचाविद्योद्भवोऽपि न केवलं प्रवाहात्, किन्तु तथा भगवदिच्छयेति । विद्योद्भवोऽपि न तस्मात्, किन्तु तदिच्छासाधनेभ्य एवेति—न वैयर्थ्यमित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया । तेनेच्छायां प्रकारविशेषसत्त्वान्न दोष इति भावः । ननु भवत्वेवं तथापि निकृष्टया सहास्याः कथनं नोचितमित्याकाङ्क्षायां श्रुतायैकादशस्कन्धे चैतयोः सहनिरूपणप्रयोजनं स्मारयन्ति ॥ अनयोरित्यादि ॥ तथाचैकनिवर्त्यत्वाय सर्वत्रैतयोः सहनिरूपणादत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु भक्त्या माया निवर्त्यताम् । वाचनिकत्वात् । विद्याविद्ययोस्तु तथात्वं न युक्तं, प्रमाणाभावादित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ भगवता हि जीवानां नित्यमुक्तत्वाय मायानिवृत्तिर्बोध्यते । अतस्तेनैवैतयोरपि तथात्वं निर्णीयत इति न प्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननु ते उभे भगवच्छक्ती सर्वेषु जीवजडान्तर्यामिषु कुतो न प्रभवत इत्यत आहुः ॥ ते इत्यादि ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते * बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः * इति वाक्यात् तये-

त्यर्थः । जीवे तत्संबन्धस्य गमकं सार्वजनीनमाहुः ॥ जीवस्यैवेत्यादि ॥ अनीशित्वमनङ्कुशत्वम् । 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन' इति वाक्योक्तं मुक्ताभिमानित्वमित्यर्थः । सजातीयत्वेन दुःखित्वाद्यभावस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तन्निषेधायेदमुक्तम् । मूले, अपिना या सुखित्वेशित्वरूपं विद्याकार्यं सङ्गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतं संसारप्रकारं वक्तुं विवक्षितमविद्यापर्वस्वरूपं बोधयन्ति ।

अविद्यायाः पञ्च पर्वाण्याह ।

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ॥
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्धोऽध्यास उच्यते ॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥३६॥

स्वरूपाज्ञानमिति ॥ अन्तःकरणाध्यासः प्रणाध्यास इन्द्रियाध्यासो देहाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्च पर्वाणि । यस्यां सम्पूर्णायां जातायामन्यधर्मैर्बद्धो जन्ममरणे प्राप्नोतीत्यर्थः ॥३६॥

अविद्याया इत्यादि ॥ अन्तःकरणाध्यास इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः। पातञ्जलभाष्ये, विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति सूत्रं व्याकुर्वद्भिर्व्यासपादैः, 'सैषा पञ्चपर्वा भवत्यविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । अत एव च संज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्त' इत्युक्तम् । ततो द्वितीयपादे तानेव चित्तमलानुक्त्वा, अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषामितिसूत्रे प्रथमक्लेशस्य सर्वक्लेशोत्पत्तिस्थानत्वमुक्तम् । तेन तस्यैव मुख्यत्वम् । ततोऽग्रिमसूत्रे, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति तत्स्वरूपमुक्तम् । तद्भाष्ये चानित्यादिकं पृथिवीदेहादिरूपं, तत्र नित्यख्यात्यादिकं च व्याख्याय, एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलं क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य विपाकस्य चेत्युक्त्वा, अमित्रागोष्पदवद् वस्तुसतत्त्वं विज्ञेयमिति प्रतिज्ञाय,

यथा तामिस्रो मिश्रभावो, न मिश्रमात्रं, किन्तु तद्विरुद्धमप्यविद्यादिना विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति तत्स्वरूपं व्याख्यातम्। तत्र वाचस्पतिना मूलपदं व्याख्यानायावतारयता, दिङ्मोहालातचक्रादिविषयाऽनन्तपदा अविद्या तत् किमुच्यते चतुष्पदेत्याशङ्क्य, सन्तु नामान्या अप्यविद्याः, संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति मूलपदस्य रहस्यमुक्तम्। तेनाविद्या अनेकाः। तथा श्रीधरीये, तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः। मोहो देहाद्यहंबुद्धिः। महामोहो भोगेच्छा। तामिस्रस्तत्प्रतिघाते क्रोधः। अन्धतामिस्रस्तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः। तदेवोक्तं वैष्णवे। 'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः * महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा * मरणं ह्यन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते * अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन * इति। विष्णुस्वामिना अज्ञानविपर्यासभेदभयशोका उक्ताः 'स्वादृगुत्थविपर्यासभयभेदजभीशुचः * यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुम * इत्येवं प्रथमस्य सप्तमे श्रीधरेण तत्कृतपद्यस्योक्तत्वात्। सुबोधिन्यां तृतीयस्कन्धे द्वादशाध्याये तु, ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रामिस्रम मायाकार्यस्य भगवच्छक्तिरूपस्याज्ञानस्य पञ्चवृत्तिषु ज्ञानाभावोऽन्धतामिस्रम्। विपर्ययश्चैव मोहस्तामिस्रम्। देहोऽहमितिवत् स्वस्य विपर्ययबुद्धिर्महामोहः। ममेति बुद्धिर्मोहः। तमस्त्वज्ञानं, कोऽहमिति न वेदेति व्याख्यातम्। विंशाध्याये तु, तामिस्रं भगवद्वैमुख्ये महाभोगेच्छा। अन्धतामिस्रं तादृशी भोगेच्छा। अज्ञानं तमः। पुत्रादिषु सकलेषु विकलेष्वहमेव विकलादिरिति बुद्धिर्मोहः। ततो देहाहंकारो महामोह इति व्याख्यातम्। एवं पञ्चशिखसूत्रे सांख्यसप्ततौ च, भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः * तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः * इति द्विषष्टिप्रकारेणोक्ताः। तेन तत्तदुक्तानि पर्वाण्यपि भिन्नानि। एकादशस्कन्धे तु भगवता, विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते * इत्यनेन तयोः प्रत्येकमेकत्वमुक्तम्। एवं सति समष्टिरूपेण वनमिलितवदैक्यम्। व्यष्टिरूपेण वृक्षा इतिव नानात्वम्। तत्र समष्टिरूपा भगवच्छक्तिर्व्यष्टिरूपा जीवानामिति सिद्ध्यति। एवं सति पातञ्जले द्वितीयपादोक्तपर्वैकत्वाद् वैष्णवादिपुराणेषु च चतुर्मुखसृष्टत्वाज्जीवशक्तिरूपैवोच्यते, न तु मायाजन्या

सृष्टिपूर्वकालीना भगवच्छक्तिरूपेति निश्चीयते । अतस्तत्स्वरूपज्ञापनाय तत्पर्वाणि वाक्यानि । तत्र माया त्रिगुणेति तद्रजस्तमोभ्यामियं जातेति पूर्वकालीनाया मायाया नाध्यासः । अव्यक्तरूपत्वाच्च । किन्तु समकालीनानामुत्तरकालीनानामेव सः । मायातश्च महत उत्पत्तिः । ततोऽहमः । तौ-चान्तःकरणरूपाविति पूर्वं-तदध्यासः । अहम एव रूपान्तरं प्राण इति ततस्तदध्यासः । ततो-भूतानीति- देहाध्यासः । देहस्य भौतिकत्वादिति । एवमध्यासे पूर्णे स्वरूपविस्मरणमिति बोधयितुं मूलप्रातिलोम्येन व्याख्यानम् । स्वरूपं तु, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि * इत्यत्र विपरीतज्ञानरूपं सिद्धमेवेति पर्वकथनेनैवोक्तं, न पृथगित्येवं बोध्यः । एवं-सति पूर्वोक्तरूपयाऽविद्यया कृतः कर्तृत्वाद्यभिमानजनको जीवनिष्ठोऽन्तःकरणाभेदप्रत्ययोऽन्तःकरणाध्यासः । तादृशः प्राणाद्यभेदप्रत्ययः प्राणाद्यध्यासो यदा भवति तदा सा सम्पूर्णा भवति । तदा, अन्यधर्मैः कृशोऽहं पुष्टोऽहं काणोऽहं सुलोचनोऽहं क्षुधितस्तृप्तो जानामीत्यादिभिर्देहादिधर्मैर्व्यासो जन्ममरणे प्राप्नोति । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद् * विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथौ * विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः * जन्तोर्वै कस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति * वाक्यात् तथा भवतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्तु पुत्रादौ स्नेहमात्रेण न, किन्त्वभेदेन याऽऽत्मतया देहाभिमतिः सा-जन्मेत्यर्थ इति पूर्वस्य, विषयाभिनिवेशेन विद्यमानदेहाहङ्कारेण कस्य चिद्धेतोः कस्मादपि कारणाद् आत्मानं न स्मरेत् सा अत्यन्तविस्मृतिर्मृत्युरित्युत्तरस्य । एवञ्च मूलाविद्याकृतो देहाध्यासादिर्बन्धस्तेन कृतो यो जन्ममरणादिपरम्पराजनको देहादिधर्माध्यासः स संसार इति फलति । एतेन बन्धस्यापि सादित्वं समर्थितम् । वाक्योक्तमनादिपदं तु- त्रिदशाऽमरन्यायेनास्मदादिसाधारणसादित्वनिषेधपरम् । अन्यथा अविद्ययेति अरणवोऽप्यविनाशित्वाद्यप्रसङ्गादिति ॥३६॥

अविद्यां निरूप्य विद्यां निरूपयति ।

विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ॥

नाम उद्गातृषु पूर्वमत्यवहत् । मृत्युमतीत्यावहदिति । स्वं स्वरूपं प्रापितवान् । सा वाग् यदा यस्मिन् काले मृत्युमत्यमुच्यत मृत्युमतीत्य मुक्ता जाता तदा सोऽग्निरभवत् प्रसिद्धाग्निरूपा जाता । तर्हि पूर्वस्मात् को विशेष इत्यत आह । स पापान्निष्क्रान्तोऽयमग्निर्वाग्रूपः परेणासन्येन मृत्युमतिक्रान्तस्तीर्णमृत्युर्दीप्यते प्रकाशत इत्यर्थः । द्वितीये प्रमाणमाहुः ॥ हरेरित्यादिना ॥ भगवच्छास्त्रमिति ॥ यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् * योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि * सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा * स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद् यदि वाञ्छति * इत्येकादशे भगवच्छास्त्रमित्यर्थः । अत्र ज्ञानसाध्यस्यापवर्गस्य भक्तिसाध्यत्वकथनात् प्रस्तुतार्थसिद्धिः । नन्विन्द्रियाणां भवतु देवतात्वं, तावता सङ्घातलयः कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ भगवत इत्यादि ॥ सर्वेषामिति ॥ श्रुत्युक्तानां प्राणादीनाम् । यथा च तेषां देवत्वेन भगवदिन्द्रियरूपत्वं तैरेतच्छरीरं त्रिगुणात्मकं त्यज्यते । तदा देहप्राणयोर्वियोगे सङ्घातः पञ्चत्वमापद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति आसन्यसेवयैव तथा भविष्यति किं भगवद्भजनेनेत्याशङ्कायां तदपाकरणाय नासन्यसेवामात्रेणैव चारितार्थ्यं, किन्त्वधिकमपि किञ्चिदपेक्षितमिति वदन्ति ॥ स्वस्य जीवभावेत्यादि ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे उपादानसूत्रे जीवस्योपादातृत्वं साधितम् । जीवश्च प्राणधारणसमर्थ इति तस्य जीवभावे विद्यमाने पुनस्तथा कुर्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मभावमाहेत्यर्थः ॥ स्वस्येत्यादि ॥ ब्रह्मभावे सति मूलकारणे सङ्घातस्य लयः, न तु पञ्चत्वम् । स्वस्याप्यक्षरे लयो, न तु जीवत्वमतस्तदर्थं यतनीयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स ब्रह्मभावः कथमित्यत आहुः ।

ब्रह्मभावप्रकारमाह ।

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति ॥
सायुज्यं वान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ॥ ३९ ॥

आनन्दांशेति ॥ तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभावः । तथा अ-

देहेऽपि । तत्र भगवदिच्छैव केवला प्रयोजिका । अतस्तस्या अनियतत्वात् सायुज्यं वा भवति । अन्यथा सङ्घाते गच्छेत् । सायुज्यब्रह्मभावौ हरिसेवयैव भवतो नान्यसेवया ॥ ३९ ॥

ब्रह्मभावेत्यादि ॥ तस्य स्वरूपमाहुः ॥ तिरोहितस्येत्यादि ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे तिरोहितस्यैवानन्दस्याविर्भावः प्रतिपादितः । तस्मिंश्चाविर्भूते प्रकटसच्चिदानन्दतायां व्यापकत्वादिधर्माणामप्याविर्भावे ब्रह्मसाम्यं यच्छिरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्युक्तं, स एव ब्रह्मभाव इत्यर्थः । तथा सति तादृशजीवेन वह्न्ययोगोलकवद् व्याप्ते देहेऽपि चिदानन्दयोस्तदीययोराविर्भावः । तदा जडत्वस्य लयः । त्रिगुणात्मकत्वनिवृत्त्या ब्रह्मात्मकत्वम् । स्वस्य च मोक्तृभावनिवृत्त्या तथात्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा प्रपञ्चितं साधनाध्याये, हानौ तूपायनेत्यधिकरणे प्रभुभिः । एवं भावश्च दुर्लभ इत्याहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ शान्तत्वेन स्थापने इच्छायामेवैषं भाव इति तदभावे फलान्तरमाहुः ॥ सायुज्यमिति ॥ अलककौस्तुभादिरूपेण स्वरूपेऽवस्थानम् । इदं चतुर्थस्कन्धस्थमोक्षप्रकरणादवगन्तव्यम् । वेत्रनेनाक्षरसायुज्यमेव कस्यचिद्द्वाविंशत्यपि सूचितम् । तस्याप्यदित्सायां यद् भवति तदाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथेति ॥ तनुभयादित्सयाऽऽनन्दांशप्रकाशाभावे । तथा च, 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष । विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः * आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय' * इति वाक्यात् तथेत्यर्थः । तस्मादासन्योपासनमपि त्यक्त्वा भगवानेव भजनीय इत्याशयेनाहुः ॥ सायुज्येत्यादि ॥ 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते * स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते * इति । अनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त' इति वाक्यादुभौ हरिसेवयैव भवतो, नान्यसेवया । आसन्योपासनायामेव इह वा एनमेवा देवता- मृत्युमतिवहति य एवं वेदेत्यनेन दुःखाभावमात्रस्यैव तत्र फलत्वेनोक्तत्वादासन्यस्याणुत्वादंशत्वाच्च तथेत्यर्थः । एवमेतावता सन्दर्भेण जीवस्य संसार एवाविद्ययेति स एव मिथ्या । स तु न भगवत्स्वरूपस्त्रिगुणात्मको वा । इच्छायां जीवजडादिव्युच्चरणे वैजात्ये व्यवहारे वा नाविद्यासम्बन्धगन्धोऽपीति न प्रपञ्चो मिथ्या ।

संसारस्य सर्वात्मना निवृत्तौ च न विद्यादेः सामर्थ्यं, किन्तु भक्तेरेव । तस्माद् भगवानेव तदर्थं सेव्य इति साधितम् ॥ ३९ ॥

तदिदं तदा दृढीभवति यदा प्रकारान्तरं परमतोपष्टम्भकं न भवति । नन्वु न भवतु शक्यम् । सृष्टेर्नानाविधत्वेन तथापि सम्भवयुक्तिकत्वादिकाङ्क्षायां साधितपूर्वं समर्थयितुं सृष्ट्यन्तराणि वदिष्यन्तस्तेन श्रुतीनां पूर्वोक्तरीतिकमेकवाक्यत्वं च समर्थयिष्यन्तः पूर्वोक्तोपसंहारमाहुः ।

एवमेकप्रकारेण सृष्टिमुक्त्वोपसंहरति ।

एवं कदाचिद् भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥
कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरन्यथा ॥ ४० ॥
कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥
महेन्द्रजालवत् सर्वं कदाचिन्मायया सृजत् ॥ ४१ ॥
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥
वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ॥
जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ॥४२॥

एवं कदाचिदिति ॥ साक्षात् सर्वोत्पत्तिप्रकारोऽयम् । श्रुतौ नानाविधाः सृष्टिप्रकाराः साक्षात्परम्पराभेदेन । तत्र सर्वेषां संग्रहार्थं सृष्ट्यन्तराण्याह ॥ कदाचित् पुरुषद्वारेति ॥ पुराणे पुरुषद्वारा सृष्टिः प्रसिद्धा । पुरुषादीनां द्वारत्वमेव ॥ अन्यथा ॥ चतुर्मूर्तिप्रकारेण । स प्रकारः पञ्चरात्रे प्रसिद्धः ॥ ४० ॥

एवं श्रुतिपुराणतन्त्रेषु सृष्टिमुक्त्वा स आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् सर्वमभवदित्यादिषु साक्षात् प्रपञ्चरूपता निरूपिता । तामाह ॥ कदाचिदिति ॥ इहेति ॥ सृष्टिभेदेषु ॥

जनार्दन इति ॥ लीलार्थंजीवानां क्लेशमसहमानः । अस्मिन् पक्षे नानन्दांशतिरोभावः । स्वप्नादिसृष्टिसंग्रहार्थमाह ॥ महेन्द्रजालवद् सर्वमिति ॥ मायया केवलया । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः ॥ ४१ ॥

तत्सृष्टौ न कोऽपि पुरुषार्थ इत्याह ॥ तदा ज्ञानादय इति ॥ सन्ति ज्ञानादयः, परं वार्तामात्रं, न तु फलसाधकाः । वैदिकीमपरामपि सृष्टिमाह ॥ वियदादीति ॥ आकाशं सृष्ट्वा तद्द्वारा वायुमित्यादि । अस्मिन्नपि पक्षे जडानां पूर्ववदेव व्यवस्था । जीवान्तर्यामिभेदे भिन्नं भिन्नं प्रकारमाह ॥ तदाविश्येति ॥ पूर्वकल्पेषु जीवान्तर्यामिणोः प्रवेशः । अस्मिन् कल्पे प्रविष्टस्य जीवान्तर्यामिभाव इति । एवं षड् भेदानुक्त्वा षड्गुणैर्भगवतो लीलेयमित्याह ॥ क्रीडति स्मेति ॥ ४२ ॥

एवमेकेत्यादि ॥ साक्षात्पदप्रयोजनमाहुः ॥ साक्षादित्यादि ॥ तेनेतरेष्वप्येवमेव व्युच्चरणं साक्षात्प्रकारेषु ज्ञेयमित्यर्थः । क्वचिदन्यथाप्यस्तीति वक्तुमाहुः ॥ श्रुतावित्यादि ॥ तत्र साक्षात्प्रकारा यथा मुण्डके । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इत्युपक्रम्य, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च * खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी * इति सृष्टिः । यथा चैतरेये । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य लोकानां लोकपालानां च सृष्टिः । यथा च महोपनिषदि । एको ह वै नारायण आसीदित्युपक्रम्य चतुर्दशपुरुषादीनां सृष्टिः । परम्पराप्रकारस्तु यथा छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तेजोऽबन्नसृष्टिः । तैत्तिरीये आत्मनः सकाशादाकाशादिक्रमेण सृष्टिश्च । तत्तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रेति ॥ श्रुतौ पुराणतन्त्रादिनिरूपितरीतिसङ्ग्रहार्थमेवैवं निरूप्यत इति पुराणान्यप्याहेत्यर्थः ॥ द्वारत्वमिति ॥ 'कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वम्' * इति तृतीयस्कन्धादित्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे प्रसिद्ध इति ॥ वासुदेवो भगवान् सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मात् प्रद्युम्नो मनस्तस्मादनिरुद्धोऽहङ्कार इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषविधब्राह्मणोक्तं प्रकारं पुष्टिसृष्टिरूपं वक्तुमाहुः ॥ एवं
श्रुतीत्यादि ॥ इत्यादिष्विति ॥ आदिपदेन, तदात्मानं स्वयमकुरुते-
त्यादीनां श्रौतानाम्, अहमेवासमेवाग्र इत्यादीनां पौराणिकानामपि
संग्रहः ॥ जनार्दन इति ॥ जनानविद्यामर्दयतीति तथा । तदाहुः ॥ लीले-
त्यादि ॥ स्वप्नादीत्यत्रादिपदेन, श्रुतेरर्थे यत् प्रतीयेतेत्यत्रोक्ता नृसिं-
होत्तरतापनीयोक्ता च विपर्ययतारूपा सृष्टिः संगृह्यते । इयमेव चान्त-
रा सृष्टिरित्युच्यते । सा चाभासप्रतिबिम्बतमःप्रतिध्वनिदोषापरप-
मायागन्धर्वनगरादिभेदभिन्नाऽनेकविधा तेषु तेषु वाक्येषूच्यते ।
तत्र चतुर्विधा, श्रुतेऽर्थमिति पद्य उक्ता । 'न तं विदाथ य इमा
जजानाऽन्यद्युष्माकमन्तरं भवानीति श्रुतावन्यच्छब्देन, न यदिदमग्र
आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकर-
से * इति वेदस्तुतावन्तरा विभातीत्यनेनोक्ता ज्ञेया ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सति प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानेऽप्यदोष इत्यत आहुः ॥ त-
त्स्रष्टावित्यादि ॥ अयमर्थः । स्रष्टारः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीताव-
पि न तेषां दर्शनं वास्तवं, न वा तज्जन्यफलभोगादिकं, न वा शरी-
रादिकम् । सर्वस्य मिथ्यारूपत्वात् । एवमिन्द्रजालादावपि । अतो
यदा बाह्यस्य सर्वस्यैव तथात्वं तदा ज्ञानादीनां साधनानां तत्फलानां
स्वर्गमोक्षादीनामपि तथात्वमिति तथा ज्ञाने स्वस्य स्वकृतसाधनस्य
ज्ञानादेश्च तथात्वान्मोक्षाभाव एव दोष इत्यर्थः । तैत्तिरीयाणां ब्रह्म-
वित्प्रपाठके या क्रमसृष्टिरुक्ता तां वदन्ति ॥ वैदिकीमित्यादि ॥ पूर्व-
पदेष व्यवस्थेति ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाज्जडे-
ष्वानन्दांशादेर्न तिरोभाव इत्यर्थः । तर्हि पुरुषविधब्राह्मणोक्तप्रका-
रावत्र को विशेष ? इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ ईक्षेत्यादि ॥ प्रविश्येत्ये-
त्यादि ॥ तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतेरित्यर्थः । षड्भेद-
कथनतात्पर्यमाहुः ॥ एवं षड्भेदानित्यादि ॥ अत्र षड्गुणैश्वर्या-
दिभिः क्रमेण चतस्रः, पञ्चमी वैराग्येण, षष्ठी ज्ञानेनेति ज्ञेयम् ॥
क्रीडति स्मेति ॥ एतेनैव कारणप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एकः कथमनेकधा सृष्टिं करोतीत्याशङ्क्याह ।

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ॥

अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥ ४३ ॥
यथाकथञ्चिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ।
भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥ ४४ ॥

अचिन्त्यानन्तशक्तेरिति ॥ अचिन्त्या अनन्ताः शक्तयो यस्येति ॥ यदेतत् सर्वमुक्तं तदुपपद्यते। अस्मिन्नर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ श्रुतौ नानाप्रकरणेषु सृष्टिभेदाः सहस्रशो निरूपिताः ॥ ४३ ॥

अनेकधा सृष्टिकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वेदानां भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वं, वन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति वाक्यात् तत्सृष्टिकथने भवतीति सृष्टिभेदा निरूप्यन्ते । वस्तुतस्तु सृष्टिकर्तृत्वेऽपि न भगवतो माहात्म्यं, महाराजाधिराजस्य चलितुं ज्ञानमिव । तथापि लोकप्रतीतौ तन्माहात्म्यं भवतीति यथाकथञ्चिद् वर्ण्यते । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह ॥ भजनस्यैव सिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थम् । भक्तेरंशद्वयमिति द्वितीयमपि प्रतिपादयतीति तथा लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयांशमाह ॥ तत्त्वमस्यादिकं तथा, कथयति ॥ ४४ ॥

अचिन्त्या इत्यादि ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * इति श्वेताश्वतरश्रुतेरित्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्ताज्ञापनरूपेऽर्थे ॥ अत एवेति ॥ यदि भगवत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमत्तां नाभिप्रेयात्तदा नानाप्रकारेण सृष्टिं न वदेत् । एकेनापि प्रकारेणोपादानत्वादिसिद्धेरित्यर्थः ॥ अनेकधेत्यादि ॥ नन्वचिन्त्यानन्तशक्तिज्ञापनायानेकधा सृष्टिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रयोजनमाहेत्यर्थः । वेदानां माहात्म्यप्रतिपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मवित्सम्मतिपूर्वकं प्रमाणं वदन्तस्तदुपपादयन्ति ॥ वेदानामित्यादि ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिप्रतिपादनार्थम् ।

तत्र गमकमाहुः ॥ भक्तेरंशद्वयमिति ॥ किं तावदित्याकाङ्क्षाया-माहुः ॥ द्वितीयांशमित्यादि ॥ लक्ष्यत इति ॥ निर्धार्यत इत्यर्थः ॥ तयेत्यस्यैव विवरणं कथयतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भक्तिस्वरूपमाह ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ॥
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥४५॥

माहात्म्येति ॥ स्नेहो भक्तिः । रतिर्देवादिविषयिणी भाव इत्यभिधीयते । रतिः स्नेहो, देवत्वं माहात्म्यं तदात्मत्वेन ज्ञाते भवति । तेन भजनार्थमेवात्मत्वेन तन्निरूपणं माहात्म्ये चोच्यते । अन्यथा वाक्यद्वयं ब्रह्मप्रकरणे व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव पुरुषार्थसिद्धेः । तच्छाब्दज्ञानमप्रयोजकम् । इदानीन्तनेषु व्यभि-चारदर्शनात् । साक्षात्कारस्तु ब्रह्माधीनः । ब्रह्म तदाविर्भव-तीति लोकरीत्याऽवगम्यते । श्रुतिश्च पुरुषार्थपर्यवसानं कथयति । अतः स्वरूपज्ञानं विधाय तस्य पुरुषार्थत्वमुक्त्वा तदाविर्भाव एव फलं सिद्ध्यतीत्याविर्भावार्थं प्रेमसेवां निरूपयन्ती अवज्ञानादि-दोषाभावाय माहात्म्यं च, सुहृदस्नेहायात्मत्वं चाह । तत्त्वमसी-त्यत्र शास्त्रपर्यवसानमग्रे निराकरिष्यते ॥ ४५ ॥

भक्तिस्वरूपमाहेति ॥ भक्तेः कार्यद्वयमित्याकाङ्क्षायां भक्ति-स्वरूपमाहेत्यर्थः । 'केवलेन हि भावेन' इत्यादौ भावपदेन भक्ति-र्याभिधीयत इत्याशयेन सम्मत्यन्तरमाहुः ॥ रतिरित्यादि ॥ तेन, सा परानुरक्तिरीश्वर इति शाण्डिल्यसूत्रोक्तमपि संगृहीतं ज्ञेयम् । अस्त्वेवं, तथापि वाक्यं कथं कथयतीत्यत आहुः ॥ तदिति ॥ निरुपधि प्रेमेत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानेन मुक्तिरिति विजज्ञावित्युपसंहारादन्य-

सीयते। तैत्तिरीयके ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि, य एवं वेदेत्युपसंहाराच्च । एवं सति साधनभूतज्ञानशेषाण्येव सर्वाणि वाक्यानीति प्रकरणादेवावगम्यत इति मत्वर्थत्वमेषां न युक्तमित्याकाङ्क्षायामत्र बाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि तथा स्यात् तदैकमात्मत्वबोधकमेवात्र वाक्यं स्यात् । तैत्तिरीयकेऽपि स्वरूपलक्षणमात्रं वदेत्तु कार्यमपीति, न तथेत्यर्थः।तथाचोपक्रमोपसंहाररूपबाधकोपपत्तेश्च बलिष्ठत्वादत्र प्रकरणबलेन स्वरूपज्ञानशेषत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः। ननु वाक्यद्वयानुरोधात् तादृङ्माहात्म्यविशिष्टात्मत्वेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञाने पुरुषार्थसिद्धिरङ्गीकार्येत्याकाङ्क्षायां बाधकमाहुः । तच्छब्देत्यादि ॥ तदिति, पुरुषार्थसाधकत्वेन विवक्षितम् । ननु शब्दादपरोक्षमेव भविष्यतीति नैव दोष इत्यत आहुः । साक्षात्कार इत्यादि ॥ तथाच यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तदा, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिर्विरुद्धयेत । इयं हि काठके वर्तते । तत्र तु मत्वा धीरो न शोचतीति ज्ञानफलमुक्त्वा कथं तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, नायमात्मेत्याद्युक्त्वा, अग्रे, नाविरत इत्यादिना दुराचारिप्रभृतीनां तदज्ञानमुक्त्वा, सदाचारिप्रभृतीनां ज्ञानं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय, यस्य ब्रह्म चेतिमन्त्रे, क इत्था वेद यत्र स इत्यनेन ज्ञानदौर्लभ्यमेवोक्तवती । यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तथा न वदेदिति भावः। नन्वेवं सति भक्तिरप्यप्रयोजिकेति तुल्यो दोष इति चेत् तत्राहुः ॥ प्रसन्नमित्यादि ॥ लोकरीत्येति ॥ लोके हि लौकिकः प्रभुः प्रसन्नो दर्शनं ददाति, तथात्रापि भविष्यतीति प्रसादार्थं यतनीयम् । तत्र च भक्तिरेव साधनमिति न तौल्यमिति भावः। एवञ्च यथा श्रुत्यादितौल्ये सदाचाराद्धर्मनिर्णयस्तथाऽत्र लोकात् साधननिर्णयः । तं त्वौपनिषदमिति स्वरूपस्यैव तथात्वादिति । नच तथाप्यर्थान्तरं प्रसादस्य शक्यशङ्कमिति वाच्यम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति * श्रुतौ प्रसादादेव दर्शनकथनात् ॥ श्रुतिश्चेति ॥ श्वेतकेतुविद्योत्तरं सनत्कुमारनारदसंवादरूपा श्रुतिर्भूमरूपात्मज्ञानोत्तरं, पश्यो न मृत्युं पश्यतीत्यादिना पुरुषार्थपर्यवसानं तमसः पारदर्शनात् कथयतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ वाक्यद्वयसार्थक्याशक्यत्वादिभ्यो हेतुभ्यः ॥ चाहेति ॥ इत्येव निर्धार्यत इति शेषः। ननु श्वेतकेतुविद्यायां जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपाद्य तत्रैव

शास्त्रे पर्यवस्यतीति नैवं वक्तुं युक्तमिति चेत् तत्राहुः ॥ तत्त्वमसीत्यादि ॥ अत्र इति ॥ चित्प्रकरणे, सर्वनिर्णयसमासौ चेत्यर्थः । एवमेवान्यत्रापि ज्ञेयम् । बोधनार्थं दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ।

तथाहि । मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके, द्वा सुपर्णाविल्युपक्रम्य ततो द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां जीवस्य द्वितीयसम्बन्धे वीतशोकत्वं साम्योपायनं चोक्त्वा ततस्तस्य आप्तत्वं तज्ज्ञस्य ब्रह्मविच्छ्रेष्ठत्वं चोक्त्वा, सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मेति मन्त्रेणान्तःशरीरे सत्यादिलभ्यत्वं वदति । ततः कथं सत्येनान्तःशरीरे लभ्य इत्याकाङ्क्षायां द्वाभ्यां सत्यप्रशंसापूर्वकं, पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामित्यनेन तस्य पश्यत्स्वेकत्वं प्रतिपादयति । तेन पश्यतां सत्येनान्तर्लभ्य इति सिद्ध्यति । ततः पश्यत्त्वं हि दर्शन इति दर्शनमेव पूर्वं कथमित्याकाङ्क्षायां, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यनेन तपःकर्मादीनां दर्शनसाधनत्वं निषिध्याग्रे ज्ञानेन चेतसा ज्ञेयत्वं प्रतिपाद्य ज्ञानिनः शुद्धसत्त्वस्य माहात्म्यं, तदर्चनं, कामकामाकामयोर्निन्दाप्रशंसे चोक्त्वा, अग्रे, नायमात्मा प्रवचनेनेति मन्त्रेणेतरन्निषिध्य वरणे लभ्यत्वं, वृतस्यार्थे भगवतः स्वतनुप्राकट्यं वदति । तत्र वरणं नामात्मीयत्वेन स्वीकरणम् । तच्च भक्तेः पूर्वावस्थारूपमिति न तावता फले सेत्स्यतीति मतान्तरे, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यादिना तस्योत्तरावस्थारूपा या बलशब्दप्रतिपाद्या भक्तिस्तया लभ्यत्वं भावमपेक्ष्य बोधयति श्रुतिः । अग्रे च, सम्प्राप्यैनमित्यादिभिः प्राप्तात्मनां प्रशंसां, शब्दनिश्चयवतां ब्रह्मणा सह मुक्तिं, परस्मिन्नीश्वरेऽप्येकीभावं, तत्प्रकारं, वेदनं, फलं चोक्त्वा ब्रह्मविद्योपदेशमधिकारिण उक्त्वोपसञ्जहार । तेन ज्ञाने सति सत्यादिनाऽन्तर्लभ्यो, ज्ञाने चानुग्रहस्य भक्तिरूपत्वे, तस्यां च सत्यामप्रमादादिभिर्धामप्रवेशी, नान्यथा । तस्माद् गुह्यमिदमधिकारिण एव देयमिति फलतीतीहापि काठकवदेव व्यवस्था । एवमेव मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेन स्वरूपज्ञानमावश्यकत्वेन विधाय, आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते इत्यादिना तद्विद्युल्लक्षणमुक्त्वा, अपरोक्षतावाऽऽविर्भाव इति तदर्थं मत्वा, स यथार्द्रैधाग्नेरित्यादिना माहात्म्यं, ततो, विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेनात्मत्वं चाह । ततः, एतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहरति । तेनात्रापि भक्त्यर्थमेव स्फुट-

वीति दिङ्मात्रं प्रसङ्गात् प्रदर्शितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं कार्यादिनिरूपकाणामात्मनिरूपकाणां च भक्तावेव तात्पर्यमित्येवं प्रयोजनैक्याद् भगवानेवार्थ इत्यभिधेयैक्याच्च भगवद्भक्त्या एकवाक्यत्वप्रकारो निरूपितः ॥ ४५ ॥

अतः परमुपास्यादिनिरूपकाणां भक्तौ तात्पर्याभावे सर्वेषामेकवाक्यता न स्यात् । तथा सति प्रतिज्ञा हीयेतेत्यतस्तन्निवारणाय तेषां तं वदन्ति ।

एवं कियतीनामेकवाक्यतामुक्त्वा सर्वासामेकवाक्यतां वक्तुं भगवतो रूपाणां संग्रहश्लोकावाह ।

पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत
पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ॥
एकः समोऽप्यखिलदोषसमुज्झितोऽपि
सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत ॥ ४६ ॥
निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ॥
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ ४७ ॥

पञ्चात्मक इति ॥ अग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः । तत्साधनदेशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रात्मकः । त्रिविधमन्त्रब्राह्मणोपनिषदात्मकः । पञ्चप्राणरूपभूताद्यात्मकश्च । तेनैतावन्निरूपिकाणां श्रुतीनामेकवाक्यता सिद्ध्यति । अग्रेऽपि तथा । देहे प्रपञ्चात्मकः । ध्यानार्थं प्रादेशमात्रः । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः । स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः । फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः

सर्वार्थं इति । तथा पञ्चकोशात्मकश्चोपासनार्थः । तावतापि सर्वासां नैकवाक्यतेत्यभिप्रेत्याह ॥ द्विपदात्मकोऽभूदिति ॥ द्वादशसूर्यात्मकः । मासात्मकः । पुरुषात्मकः । अहीनात्मकः । अग्न्यात्मकश्चेति । अन्येऽपि द्वादशधा भिन्ना ज्ञातव्याः । ततोऽपि प्रकारान्तरमाह ॥ पञ्चद्वयीति ॥ दिगात्मको देवात्मक इन्द्रियात्मको लीलात्मकः । तथान्ये ये दृष्टात्मकाः स्वयमूह्या अवतारादयः । ततोऽप्यपूर्तिरित्यधिकमाह ॥ शतसहस्रपरामितश्चेति ॥ चत्वारो भेदा उत्तरोत्तरमधिका अमिता असंख्याता विभूतिरूपाः सर्वे ज्ञातव्याः। एवं भगवतः सप्तधा रूपभेदा उक्ताः । तेषु भगवान् भिन्न इत्याशङ्क्याह ॥ एकः समोऽपीति ॥ सर्वेषु रूपेष्वेक एव योगिवत् । मादेवाङ्गुष्ठादिमात्रेषु न्यूनाधिकभावमाशङ्क्याह ॥ समोऽपीति ॥ कश्चिदन्यथा प्रतीतिमाशङ्क्याह ॥ अखिलदोषसमुज्झितोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादितारतम्यमाशङ्क्याह ॥ सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादिगुणाः सर्वेषु रूपेषु पूर्णाः । तथा सति कथं वैलक्षण्यप्रतीतिस्तत्राह बहुधर्मोऽभूदिति ॥ नरवत् मादेवावच्छान्तवत् क्रूरवदिति ॥ ४६ ॥

एवं विभूतिमुपपाद्य स्वरूपमुपपादयति ॥ निर्दोषेति ॥ यादृशं मूलरूपं तादृशमेव सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ गुणाः शान्तिज्ञानादयः । ते लोके दोषसहिता दृष्टा महतोऽपि । यथा ज्ञानं कश्चित्, तच्च सङ्गवर्जितमिति । तथा तपः क्रोधसहितम् । तथा धर्मो दयारहितः । तथा न भगवति, किन्तु निर्दोषाः पूर्णा गुणा विग्रहरूपा यस्य । विग्रहपदेन परस्परविरुद्धा अपि लोकदृष्ट्या भासन्त इति ज्ञातव्यम् । गुणाधीनत्वमाशङ्क्याह ॥ आत्मतन्त्र इति ॥ देहेन्द्रियादीनां कार्यत्वप्रतीतेर्लोकवद्देहेन्द्रियाणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ॥ निश्चेतनात्मकेति ॥ चकारात् तत्तद्धर्मैरपि हीनः । तर्हि कथमाकारप्रतीतिस्तत्राह ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति ॥

आनन्दो ब्रह्मवादे आकारसमर्थकः। अत एव पुरुषेष्वपि सर्वान्तर आनन्दमयो निरूपितः। तद्वस्तु सर्वात्मकमिति वदन्नाह॥ सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मेति॥ जीवजडान्तर्यामिषु सर्वत्रैव तदनुस्यूतं, कारणत्वादिति तस्य कारणता च निरूपिता॥४७॥

एवं कियतीनामित्यादि॥ त्रिविधमन्त्रेत्यत्र मन्त्राणां त्रैविध्यम् ऋग्यजुःसामभेदेन बोद्ध्यम्॥ भूतादीत्यादिपदेन मात्राग्न्यादयः सङ्ग्राह्याः॥ प्रादेशमात्र इति॥ यथा द्वितीयस्कन्धे 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् * चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति * इति। स्वरूपध्यानार्थं तथेत्यर्थः॥ अङ्गुष्ठमात्र इति॥ यथा काठके, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट * इति। यथा वा तैत्तिरीये, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः * ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुग् * इति। मनुष्यस्य धर्मरूपे ह्यङ्गुष्ठे च शरीरस्थित्यर्थं तथेत्यर्थः॥ अक्षिस्थित इति॥ यथा छान्दोग्ये, उपकोसलविद्यायां, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रम्य, वामनी भामनीत्युक्तम्। तस्य कर्मफलनियामकत्वाच्चक्षुषश्चक्षुरिति श्रुतेस्तन्नियामकत्वाच्च स्वामित्वमिति तदर्थं तथेत्यर्थः।

आनन्दमय इति॥ यथा तैत्तिरीये, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्युक्त्वा, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्युक्तम्। एष ह्येवानन्दयातीति च। सर्वदेहसुखं तत एवेति फलार्थं तथेत्यर्थः॥ वैश्वानर इति॥ यथा छान्दोग्ये, यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति। एतस्य शिरसि प्रतिष्ठितत्वञ्च जाबालश्रुतावुक्तम्। य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः। सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च प्रतिष्ठित इत्युक्ते वरणानास्योः स्वरूपमुक्त्वा तत्स्थानं भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरित्युक्तम्। एतस्य सर्वार्थत्वं चोक्तच्छान्दोग्यश्रुतावेव स्फुटमिति तथेत्यर्थः। आनन्दमयकोशस्य पूर्वोक्ताद् भिन्नत्वं ज्ञापयितुमाहुः। तथा पञ्चकोशेत्यादि॥ ते च तैत्तिरीये विरजाहोम उक्ताः। आनन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति शोधनलिङ्गात् तेषां कोशत्वम्। उपासनं

चात्र पुरुषोत्तमत्वेन चिन्तनम् । एकस्मिन् देहेऽनेकरूपेण स्थितेर्वै-
यर्थ्यपरिहाराय तत्तद्रूपेण नियतमेव कार्यं भगवान् करोतीति ज्ञाप-
नार्थं सर्वत्र प्रयोजननिर्देशः ॥ पुरुषात्मक इति ॥ द्वादशाङ्गो हि पुरुष
इति श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वम् ॥ अग्न्यात्मक इति ॥ अग्नीनां
द्वादशत्वं क्वचित् प्रसिद्धम् ॥ परामितश्चेत्यत्र परत्वं नियामकत्वम् ।
यत्किञ्चिन्नियामकताया बहुषु विद्यमानत्वात् ॥ असंख्याता इति ॥ ना-
न्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनामिति वाक्यादित्यर्थः । चकारोऽनु-
क्तसमुच्चयार्थः । तेनाऽन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ॥ विभूतिरूपा इति ॥ भे-
दा इति शेषः ॥ योगिवदिति ॥ कायव्यूहविधयोगिवत् । तेन भेदेऽपि
सामर्थ्यादेवाभेद इति युक्तिरुक्ता । नन्वेवं सर्वत्र भगवद्रूपता, न व-
क्तुमुचिता । दोषस्यापि तेषु दर्शनादिति शङ्कित्वाहुः ॥ क्वचिदि-
त्यादि ॥ क्वचिज्जीवविशेषेषु, पञ्च पातकिनो, कुष्ठचतुष्टयीत्यादौ दो-
षप्रतीतिमाशङ्क्य, ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उतेति श्रुतेर्दाशकित-
वादिष्विव तत्रापि दोषाभावमाहेत्यर्थः ॥ अपिः सर्वत्र समुच्चयार्थो-
ऽत्यन्तविरुद्धत्वेऽप्यविरोधबोधनाय ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु रूपभेदेषु ॥
नरवदित्यादि ॥ तथाच, समो मशकेन समो नागेन समः प्लुषिणा
सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति श्रुतौ नानोपमाकथनात् कार्यदृष्टेर्भिन्नो
विलक्षणोऽविलक्षणश्चेति क्रीडार्थं तथा करणेऽपि दोषरहित एवे-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवमित्यादि ॥ एवं भगवद्विभूतिनिरूपकतया बह्वीनां श्रुती-
नामेकवाक्यतानिरूपणार्थं विभूतिरूपमुपपाद्य, उपमेयतुल्यतायां त-
द्दोषसम्भवात् तन्निरासाय स्वरूपमुपपादयतीत्यर्थः । ननु मूलरूपं
तु पूर्वमुक्तमेवेति पुनः किमर्थं तदुपपादनमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥
यादृशमित्यादि ॥ मन्तव्यमिति ॥ युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । तथाचै-
वं मननार्थं पुनरुपपादनमित्यर्थः । एतेन, पूर्वश्लोकोक्ताखिलेत्यादि-
विशेषणद्वयेनास्यार्थस्य सिद्धेर्निर्दोषेत्यादिकं पुनरुक्तं भवतीत्यपि
निवारितं ज्ञेयम् । एतस्य तदुपपादनार्थत्वात् ॥ अत एवेति ॥ एकदे-
शिमते अन्नमयमपेक्ष्यान्तराणां पुरुषत्वम् । सिद्धान्ते त्वानन्दमय-
मपेक्ष्योपरितनानां तथात्वम् । तस्मादेवेत्यर्थः ।
तदिति ॥ आनन्दमयम् ॥ निरूपितेति ॥ आकाशवद् व्यापकं हीत्यनेनो-
क्त्यानन्दस्यानुसन्धानेनाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चिता, साऽत्र चका-

देणोक्तेत्यर्थः । तेन यावत्य आकारनिरूपिकाः श्रुतयस्ताः सर्वा नानाप्रकारकमाकारं निरूपयन्त्योऽप्येतादृशमेव प्रतिपादयन्तीत्येकवाक्यतेत्यर्थः । एतेनाखण्डब्रह्मवादस्वरूपमुक्तम् । इदं च दशमे भगवद्वसुदेवसंवादे स्फुटम् ॥ ४७ ॥

एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ।

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ॥
वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥
पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ॥
सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥४८॥४९॥

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन श्लोकद्वयोक्तधर्मसंयुक्तं ब्रह्म चेद् विजानीयात् तदा ब्रह्मविद् भवति । ततः कैवल्यं सहातात् पृथग्भावं मोक्षं वा प्राप्नोति । तत्र दृष्टं द्वारमाह ॥ अविद्याविनिवृत्तित इति ॥ पूर्वोक्तज्ञानमविद्यां निवर्तयन्मोक्षं साधयतीत्यर्थः । तज्ज्ञानंपरोक्षरूपमिति ॥

विद्यायाः पञ्च पर्वाणि तत्साधनान्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ आदौ विषयवैतृष्ण्यम् । ततो नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकः सर्वपरित्यागः । तत एकान्तेऽष्टाङ्गो योगः । ततो विचारपूर्वमालोचनं तप, एकाग्रतया स्थितिर्वा । ततो निरन्तरभावनया परमं प्रेम । एवं साधनसम्पत्तौ पञ्चपर्वा विद्या सम्पद्यते । यया कृत्वा जातसाक्षात्कारस्तं प्रविशेदित्याह ॥ यया विद्वान् हरिं विशेदिति ॥

अत्र स्वरूपयोग्यतारूपमधिकारमाह ॥ सत्त्वेति ॥ ये सात्त्विका दैव्यां सम्पादि जाता विध्युपजीविनः सर्वदा तेषां मुक्तिर्भविष्यति नान्येषामिति ज्ञापितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एतन्निरूपणेत्यादि ॥ नन्वीदृशं स्वरूपं कारणमिति तत्रैव नि-

रूपणमसोचितम् । तेनाप्येकवाक्यत्वसिद्धेः । इहेदं कुतो निरूपितमित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच ज्ञानमार्गे मुक्तेः ‘अनादौ बोधयितुमत्रैव तन्निरूपणमित्यर्थः । तां वक्तुमाहुः ॥ गुणोपेत्यादि ॥ गुणोपसंहारन्यायस्तु साधनाध्यायतृतीयपादे स्फुटः । तत्र च विधेफलं प्रतिपादितम् । तथाच केवलं निष्कलादिरूपेण यो जानाति स न प्राप्नोति, किन्तु प्रतीकविदेवेति न—तस्य श्रुतिविवक्षितफलसिद्धिरिति ज्ञापनार्थं निरूपणमित्यर्थः । कैवल्यपदस्यैव विवरणं, सङ्घातेत्यादि ॥ मोक्षे येति ॥ भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वेन कस्य चित् साक्षान्मोक्षं ददाति, कस्य चित् सङ्घातात् पृथग्भावमेव ददाति । कैवल्यस्योभयथापि सिद्धेरित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ मोक्षादिसाधने । मननादिविधीनां, येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः, भक्त्या मामभिजानातीत्यादीनां विचारे, तादृशो मार्गो न केवलाच्छ्रद्धाज्ञ वा केवलैः सांख्यदर्शनाद्युक्तैः साधनैः, किन्तु भक्त्यैवेति हृदि कृत्वाहुः ॥ तज्ज्ञानमित्यादि ॥ विद्यात्मनि भिदाबाध ॥ इति श्लोकादशे भगवता विद्यालक्षणमुक्तम् । तच्च पूर्णाया इति ॥

तत्स्वरूपस्यैव पर्वाणि विवृण्वन्ति ॥ आदावित्यादि ॥ विषयवैतृष्ण्यस्योत्तरेष्वनुसन्धानेन तज्जनकत्वात् प्राथम्यम् । तच्च आलोचन इतिधात्वर्थविचारेणाहुः ॥ ततो विचारेत्यादि ॥ कृच्छ्रादिनिवृत्त्यर्थं हार्दं सङ्कोचमाहुः ॥ एकाग्रेत्यादि ॥ तापनीयश्रुतिविचारेणाहुः ॥ ततो निरन्तरेत्यादि ॥ एतानि भगवद्भक्तिरूपायाः पर्वाणि । मोक्षशास्त्रेषु मुख्यतयैतेषामेव साधनत्वेनोपदेशात् । यत् पुनर्गीतायां ज्ञानप्रश्नोत्तरे, अमानित्वमदम्भित्वमित्यादिविंशतीनां समुदायो ज्ञानमित्युक्तं, तज्जीवशक्तिरूपम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनादीनां तत्र प्रवेशेन तथाऽवसायात् । अतो न विरोधः । एतेषां पञ्चसु प्रवेशाद्वा । एतच्च साधनाध्यायतृतीयचतुर्थपादयोर्द्रष्टव्यम् । भक्तिश्चात्र मोक्षार्थं क्रियमाणत्वात् आवाहिकी, न तु स्वतन्त्रा निरुपधिप्रेमरूपा । अतः साक्षात्कारं जनयित्वोपक्षीयते । ततः साक्षात्कारेण भगवदिच्छानुरूपं कैवल्यं भवति । तदेतदुक्तं, यया कृत्वेत्यादिना ॥ एतेनोपास्यनिरूपकाणां भजनीयज्ञापकत्वेन, वैराग्यादिनिरूपकाणां भक्तिहेतुनिरूपकत्वेन भक्तावेव तात्पर्यमित्येकवाक्यताप्रकारो बोधितः ॥

अत्र स्वरूपेत्यादि ॥ सापि मुक्तिर्न सर्वेषामिति बोधयितुमधिकारिनिरूपकाणामेकवाक्यताप्रकारं च बोधयितुं विधायां मुक्तौ घाऽधिकारमाहेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ननु वृथेदमधिकारनिरूपणम् । तीर्थादिभिरनधिकारिणामपि मुक्तिस्मरणादित्याकाङ्क्षायामाहुः ।

अनेनैव प्रकारेण मुक्तिर्नान्येनेति वक्तुं देशादिषट्के तदङ्गे मुक्तिर्भक्तेत्याह ।

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित् कस्यचिद् भवेत् ॥
कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ ५० ॥
सेवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ॥
तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥५१॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ॥
भजेत् श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥ ५२ ॥

तीर्थादावपीति, द्वाभ्याम् ॥ काश्यादितीर्थेषु मुक्तिः प्रसिद्धा । तत्रान्ते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे * इत्यादिवाक्यैः । शुद्धानां ब्रह्मोपदेश इसलौकिकोपदेशसाधकत्वं न व्यभिचरति । तदाह ॥ कदाचित् कस्यचिद् भवेदिति ॥ सर्वेषामेवोपदेशोऽस्त्विति चेन्नेत्याह ॥कृष्णप्रसादयुक्तस्येति ॥प्रसन्नो भगवांस्तद्द्वारा मोचयति, तीर्थादीनां माहात्म्यार्थम् ।यथाऽजामिलो नाम्ना । अतः प्रसादार्थं प्रेमान्तानि कर्तव्यानि । ननु कदाचित् प्रेमरहितोऽपि तीर्थे सम्यक्प्रकारेण मुक्तिसूचकेन म्रियत इति चेत् तत्राह ॥ नान्यस्येति ॥ तस्यापि पूर्वमेव साधनसम्पत्तिः सिद्धा, वासनावशात् परं प्राकृतत्वं भगवदिच्छया । तस्मान्न व्यभिचार इत्यर्थः॥ ५० ॥

नहि तीर्थादेः कोपयोग इति चेत् तत्राह ॥ सेवकमिति ॥ सेवकमेव पूर्वं तथाभूतं, तत्रापि कृपयैव, तत्रापि कृष्णं एव । कर्ता साधनं व्यापारश्चोक्तः । कालदेशावाह ॥ कदाचित् क्वचिदिति ॥ अनेन कालस्यापि तत एव प्रशंसेति ज्ञापितम् । स्तुतानि तीर्थादीनि भगवदङ्गत्वाद् दैसकृतविघ्ननाशकानि भवन्तीति लोकप्रवृत्त्यर्थं मुक्तिसाधकानीत्युच्यन्ते । तत्र स्थित्वा शुद्धे काले साधनानि साधयेदिति ॥ ५१ ॥

अतः केवलतीर्थाद्याश्रयं परित्यज्य यथा भगवति स्नेहो भवति तथा यत्नं कुर्यादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ हरिभजनेऽपि कदाचिन्मोक्षो न भवेदित्याशङ्कां परित्यज्य दृढविश्वासं कृत्वा श्रवणादिभ्यो हेतुभ्यः श्रवणादिभिर्भजेत् । ततो विमुच्यत एवेति पुनरुक्तम् ॥ ५२ ॥

अनेनेत्यादि ॥ तदङ्ग इति ॥ विहिताङ्गे । मोक्षार्थं श्रुतेरुपादेयन्ति ॥ काश्यादीत्यादि ॥ 'सभान्ते' इति वाक्यं न जाबालादिश्रुतिस्थम् । पाठभेदाद् घ्राणभ्रुवोः सन्धौ तत्स्थाननिर्देशाच्च । किन्तु पौराणमेव । तत्र यद्यप्युपदेश उच्यते, तथापि काशीमाहात्म्ये पापिनां भैरवीयातनाकथनात् तत्र देहान्ते तत्त्वोपदेशमुक्तौ न सिद्ध्यतः । किन्तु पातकान्ते शुद्धौ यदा कदापि कस्यचिदेव, न तु सर्वेषामतो मोक्षेत्यर्थः । ननु भैरवीयातनादिवाक्यानुरोधात् कालसङ्कोचोऽस्तु, परमुपदेशाव्यभिचाराभावादुपदेश्यः किमिति सङ्कोच्यत इत्याशा- [illegible] वक्तु-

वैरं इत्या-

स्यान् ।

प्रेतादिदर्शनं च तत्र न स्यात् । पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति * इति च विरुद्ध्येत । मोक्षैकसाधनान्तराकरणं च प्रसज्येतेत्यतोऽधिकारिनिरूपणं न युक्तेत्यर्थः । सङ्कोचे व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य समाधिं वक्तुमाहुः ॥ कदाचिन् मैमेत्यादि ॥ तथाच

प्रत्यक्षस्य तात्कालिकार्थविषयत्वेन मूलानवगाहित्वान्न व्यभिचारशङ्कयाशङ्का इति भावः ॥ ५० ॥

कृष्ण एवेति ॥ मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् * वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः * एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय * इति वाक्येभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ व्यापारश्चोक्त-इति ॥ सेवारूपो व्यापारः सेवकपदेनोक्त-इत्यर्थः । उपचारप्रकारमाहुः ॥ स्तुतानीत्यादि ॥ तादृशानि भवन्तीत्यतः स्तुतानीत्यन्वयः । तेन प्रशंसानिबन्धना तत्र गौणीत्यर्थः । स्तुतिप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र स्थित्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

एवमेतदुपपादनप्रयोजनमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत्र दृढविचारं प्रति श्रौतस्य श्रवणादित्रयस्य, भजनं प्रति भगवच्छास्त्रीयस्य तत्रयकस्य साधनत्वं बोध्यम् ॥ अत इति, विद्यात इत्यस्येदं विवरणम् । तथाच पूर्वमविद्यायाः सर्वात्मना निवृत्तिर्द्वारतयोक्ता । इह तु विद्यानिवृत्तिरप्यभिप्रेयत इति पुनः कथनमुभयनिवृत्तौ मोक्षज्ञापनार्थमित्यर्थः । पूर्वं विद्याया उपादेयत्वविचारेण भजनं कर्तव्यमित्युक्तम् । इह तु निवर्त्यत्वविचारेणेति विशेषोऽपि ज्ञेयः ॥५२॥

एवमनयापि प्रणाड्या मुक्तिस्तर्हि स्वतन्त्रभक्तौ को विशेष ? इत्याकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन प्रेमभक्तेः फलमाह ।

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ॥
सङ्घातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥५३॥
सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ॥
ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥ ५४ ॥
मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ॥
तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥५५॥

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामिति, द्वाभ्याम् ॥ साधनं भक्तिर्मोक्षः

साध्यः । तथापि साधनदशैवोत्तमा । तत्र हेतुः । यो हि मुच्यते स सङ्घातं परित्यज्य ब्रह्मणि लीयते । ब्रह्मभावं वा प्राप्नोति । तस्य स्वरूपानन्दः, स्वरूपेण वाऽऽनन्दानुभवः । स्वतन्त्रभक्तानां तु गोपिकादितुल्यानां सर्वेन्द्रियैस्तथाऽन्तःकरणैः स्वरूपेण चाऽऽनन्दानुभवः । अतो भक्तानां जीवन्मुक्त्यपेक्षया भगवत्कृपासहितगृहाश्रम एव विशिष्यते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नन्वेवं सति साधनफलयोरुत्कृष्टत्वात् कथञ्च सर्वोऽपि न भक्तिमार्गे प्रविशतीति चेत् तत्राह ॥ मोहार्थशास्त्रकालिलमिति ॥ शास्त्राणि यानि भगवच्छास्त्रव्यतिरिक्तानि मोहार्थानि तान्येव कलौ मानमर्हन्ति । अतस्तेषां दर्शनेन बुद्धौ कालिलमुत्पद्यते । तथेद् विभिद्यते भगवत्कृपया तदैव भागवते शास्त्रे विश्वासः । एतदुक्तं सर्वथा सत्यमिति । ततस्तदनुसारेण प्रवृत्तः सत्यं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमित्यादि ॥ प्रेमभक्तेरिति ॥ स्वतन्त्रभक्तेः ॥ साधनदशैवोत्तमेति ॥ स्वतन्त्रभक्तिसाक्षात्त्वाद् । यत्र मर्यादामार्गीयसाधनदशैव मर्यादामार्गीयफलदशात उत्तमा, तत्र पुष्टिमार्गीयस्वतन्त्रभक्तेः फले स्वरूपे चाधिक्यं किं वाच्यमिति भावः । तदेव विवृण्वन्ति ॥ तत्र हेतुरित्यादिना ॥ ब्रह्मणीति ॥ अक्षरे पुरुषोत्तमे वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भक्तिमार्गे इति ॥ स्वतन्त्रभक्तिमार्गे ॥ सत्फलमिति ॥ सतां सर्वेषामिन्द्रियान्तःकरणानां फलमानन्दाविर्भावरूपमित्यर्थः । एवमेकविंशत्या पद्यैः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन प्रपञ्चमध्यपातिभगवद्भजनं मिथ्यात्वाच्च शुद्धमिति वदन्तः प्रत्याख्याताः । नमो भगवते तस्मा इति श्लोके नमनोपलक्षिताया भक्तेः शास्त्रतात्पर्यगोचरत्वं चैकेन प्रकारेण निरूपितम् ॥५५॥

अतः परं जीवव्यापकत्वेन ये भजनं निराकुर्वन्ति तान् प्रतिवक्तुं सार्धद्वादशाभिश्चित्प्रकरणमारभन्ते ।

एवं सत्प्रकरणमुक्त्वा चित्प्रकरणमाह ।

जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ॥

जीवस्त्विति ॥ तुशब्दः प्रकरणभेदकः । जीवस्यादौ परिमाणमुच्यते ॥ आराग्रमात्र इति ॥ आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः । व्रीह्यग्रभाग आरः । नन्वेतावाँश्चेत् कथं सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलम्भस्तत्राह ॥ गन्धवद् व्यतिरेकवानिति ॥ विशेषेणातिरिच्यत इति व्यतिरेको द्रव्यापेक्षयाधिकदेशः । यथा गन्धः पुष्पापेक्षयाऽधिकदेशं व्याप्नोति, तथा चैतन्यगुणः सर्वदेहव्यापीत्यर्थः । गन्धवतः कमलादेरिव वा स्थूलगुणयुक्तः । न तु तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाणः । वैदिके शास्त्रे वाचनिक्येव व्यवस्था । नाप्यवान्तरपरिमाणेऽप्यनियतता भवति । यथा भगवतः प्रादेशमात्रस्य अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्य हंसाकृतिस्तथा आराग्रमात्र एव हंसाकृतिः ॥

एवमित्यादि ॥ एवमिति ॥ श्रुतिपुराणोक्तप्रकारेण । तेन नश्वरत्वादियुक्त्या यन्मिथ्यात्वमुच्यते तत्प्रस्तावप्रसङ्गादग्रे दूषणीयमिति सूचितम् ॥ जीवस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्योत्पत्तेश्च पूर्वं निरूपितत्वादधुना धर्मा एव तस्य वाच्या इति पूर्वं मतान्तरदूषणाय परिमाणमुच्यत इत्यर्थः । आराग्रमात्रश्रुतिः श्वेताश्वतरोपनिषत्पञ्चमाध्यायेऽस्ति । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः * बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट * इति । अत्र बुद्धिगुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्वगुणेनाराग्रमात्रत्वमुक्तम् । तेन तथेत्यर्थः ।

अत्र बाधकमाशङ्क्याहुः ॥ नन्वित्यारभ्य, इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ तथाचोक्तश्रुत्यग्रिमश्रुतौ, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च * भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पत * इत्यानन्त्यकल्पनं सामर्थ्यमुक्तम् । तदेव च, व्यतिरेको गन्धवदिति सूत्रे व्याख्यातचरणैर्विवृतमतस्तादृशचैतन्यगुणाङ्गीकारान्न दोष इति भावः । नच व्यतिरेकशब्दोऽभावे प्रसिद्ध इति कथमेवं व्याख्यातमिति वाच्यम् ।

सूत्रापेक्षया प्रसिद्धेऽघन्यत्वादिति । एतौ कृते गन्धतुल्यत्वं जीवे आयाति । जीवस्यैवाश्च प्रकृतत्वाच्च तु चैतन्यगुण इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ गन्धवत इत्यादि ॥ इदं चार्थकथनमात्रं, न तु विग्रहः । तथा च विशेषेणातिरेकोऽधिकदेशवृत्तित्वं यद्वीयगुणस्यासौ व्यतिरेकः । गन्धवानिव व्यतिरेकवान् गन्धवद्व्यतिरेकवानित्यर्थः । एतेन द्वितीयोऽपि धर्म उक्तः । स च स्वयञ्ज्योतिष्ट्वे स्फुटो भवति । मतान्तरं दूषयितुमाहुः ॥ न स्थित्यादि ॥ नाणुपरिमाण इति ॥ क्षपणकादयः सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भान्यथानुपपत्त्या शारीरात्मानं देहपरिमाणकमङ्गीकुर्वन्ति । तन्न । उक्तरीत्या तदुपलम्भोपपत्तौ तस्या युक्तेः कदर्थत्वात् । मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यतापत्तेः । नचानित्यत्वं वाक्यवचनम् । आतमात्रस्य बालस्य क्षुधार्तः स्तनपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्याश्च पूर्वानुभूतक्षुन्निवृत्तिकारणभूतानुभवजन्यस्मृतिमन्तरेणानुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापरजन्मीयशरीरावच्छिन्नस्यैक्ये सिद्धे तेन घानादित्वेऽनादिभावत्वेन च ध्वंसाप्रतियोगित्वे नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । एवमेव प्रेतादिभिरपि पूर्वजन्मकथाकथनादपि तत्सिद्धेः । तथैव शरीराणां नानात्वात् तत्र सर्वत्रापि पर्यायेणात्मप्रवेशाद् सङ्कोचविकासशालिपरिमाणवत्तापि न साधीयसी । उक्तदोषापादकत्वात् । नापि नानापरिमाणवत्ता । एकस्य लोके नानापरिमाणादर्शनात् । सर्वावयवाङ्गीकारे सावयवत्वापत्तेरनिवार्यत्वात् । तथा सति तद्वदेवानित्यतायां अप्यापत्तेश्च । तदेतदुक्तम् ॥ न तु तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाण इति ॥

नैयायिकादयस्तु पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिमाणान्तरं निरस्य
व्यापकत्वमङ्गीकुर्वन्तो युक्त्यन्तरमप्याहुः । तथाहि । देशान्तरे यद् १.
द्रव्यमस्मद्भोगयोग्यायोत्पद्यते, तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् ।
अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्तते । अतो विभुत्व-
सिद्धिः । किञ्च । आत्मनोऽणुत्वे ज्ञानेच्छादीनामतीन्द्रियत्वापत्तिः । २
अणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमात् । अणूनामप्रत्यक्षत्वादहमिति प्रत्य- ३
क्षापलापप्रसङ्गश्च । किञ्च मनसोऽप्यणुत्वेन तदुभयसंयोगे द्रव्या- ४
न्तरारम्भप्रसङ्गः । इन्द्रियमनःसंयोगदशायामात्ममनःसंयोगविघट- ५
नेन ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चातो व्यापको जीव इत्याहुः ।

तद्विचारचारु । प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात्

तथाहि । सर्वेषांविभुत्वेन सकलमूर्तद्रव्यसंयोगितयासक-लेन्द्रियमनःशरीरादिसंयोगः सर्वेषामवश्यं वाच्यः । तथा सति स-र्वेषामेव सर्वभोगे बाधकाभावात् प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्तिः । नच विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणप्रादेशिकत्वनियमात् यद्दे-शावच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्तद्देशावच्छेदेनैव भोग इति व्यापकत्वेऽपि न भोगनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात् । एकेनाम्रफ-लमक्षणे मुखावच्छेदेनाम्रं भक्षयामीतिवद् देवदत्तशरीरावच्छेदेनाऽहं भुञ्ज इति प्रत्येकं सर्वेषामनुभवापत्तेरनिवार्यत्वात् । पादे मे सुखं शिर-सि मे वेदनेतिवद्देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमितिज्ञा-नापत्तेश्च । एकस्यात्मनः सर्वत्र सत्त्वेन तत्तन्मनःसंयोगाद्विदेशे जातानां ज्ञानानामेतरसमवेतत्वात् । तेन तेन मनसा तत्तदनुव्यवसाये बाध-काभावात् सर्वेषामेव सर्वज्ञतापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । मानाभावात् । एकात्मवादप्रसञ्जकत्वेन सिद्धान्तहानिप्रसङ्गाच्च । यदि च किञ्चिद-दृष्टादिकं प्रतिबन्धकत्वेन कल्पयित्वा स्वशरीरमात्रावच्छेदेन भो-गोऽङ्गीक्रियते तदा देहपरिमाणात्मापत्तेर्दुर्वारत्वाद् व्यापकत्वनियते दत्ततिलाञ्जली स्याताम् । अतस्तयोर्निर्वाहाय शरीरान्तरावच्छिन्नो-ऽपि भोगोऽस्याऽवश्यमङ्गीकार्यः। तथाच सति प्रत्यक्षविरोधः, सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिस्त्रैलोक्यसङ्करापत्तिश्च स्यादित्युभयतस्पाशा रज्जुः। किञ्च । देवदत्तशरीरावच्छेदेनाम्रे भक्षिते यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नस्य तस्याऽहमाम्रं भक्षितवानिति स्मरणापत्तिः सुतरां दुर्वारैव। अनुभव-स्मरणयोरेकप्रदेशावच्छेद्यत्वनियमाभावात् । नेत्राभ्यामद्राक्षं करा-भ्यामस्पृक्षमित्यादिस्मरणानां स्वजनकानुभवदेशौ नेत्रादिरूपमना-दृत्यैव हृदये जायमानत्वात् । यमद्राक्षं तमन्तः स्मरामीत्यनुव्यव-सायात् । नाप्यनुभवस्मरणयोरेकशरीरावच्छेद्यत्वनियमः । तस्या-प्यसाम्प्रतत्वात् । पूर्वजन्मीयानुभवजन्यस्य स्मरणस्य पूर्वशरीरमना-दृत्यैव शरीरान्तरेऽप्येकात्मवृत्तित्वमात्रेणैवाङ्गीकारात् । अथ तत्रा-तिवाहिकस्यैव सत्त्वान्नास्ति नियमभङ्ग इति चेन्न । प्रयागे मृतस्ये-न्द्रप्रस्थादौ जातस्य जातिस्मरस्य, अन्यत्र मृतस्य स्रुघ्ने प्रेतभावेन वसतश्च प्राग्जन्मसम्बन्धिमित्रकलत्रादिदर्शनादिना यत् प्राग्जन्म-स्मरणं तदनुपपत्तेः । आतिवाहिकावच्छिन्नस्य तस्यात्मप्रदेशस्य इन्द्रप्रस्थे स्रुघ्ने चाभावात्। आत्मनस्तु प्रदेशामनादृत्य आतिवाहिका-

ऽवच्छिन्ने यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्मरणाङ्गीकारे स्मरणस्यातिवाहिकसमवेतत्वापत्तिः । आत्मसमवेतत्वगमकस्य बलीयसोऽनुपपद्यमानत्वात् । किञ्च । अदृष्टस्यापि तथात्वापत्तिः । अन्यथा भूमौ कृतेन यज्ञादिना सर्वस्मिन्नात्मन्यदृष्टोत्पत्तावातिवाहिकान्तरेण स्वर्गादिभोगो निराबाधो जीवतामपि स्यात् । नचातिवाहिकदौर्लभ्यम् । मुक्तजीवातिवाहिकानां बहूनां विद्यमानत्वात् । छिन्नभिन्नच्छिन्नगोधाशरीरस्य च प्रत्यादौ प्रयत्नवदात्मसंयोगस्याभावादयस्कान्तेन तत्र च गोधाशरीरनिष्ठमनःसंयोगकल्पनवदन्यातिवाहिकान्तरसम्बन्धस्य दुष्परिहरत्वात् । नचातिवाहिकस्याऽनित्यत्वादपि दौर्लभ्यमिति वाच्यम् । तथापि दैवाद्यातिवाहिकनाशेऽप्युत्कृष्टातिवाहिकान्तरेण च भोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । किञ्च । अदृष्टनियमस्याप्यनुपपत्तिः । अदृष्टस्य कर्मनियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्ममनःसंयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य च सर्वेषामात्मनां सर्वेषां मनःसु सत्त्वात् तथैव मनाक्त्वा सर्वेष्वेव सर्वादृष्टानां सुवचत्वात् । नच विलक्षणमनःसंयोगादिना दोषः परिहर्तुं शक्यः । कारणवैलक्षण्यमन्तरेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात् । अथ कार्यैकोन्नेयं तद्वैलक्षण्यमिति चेत् । अस्तु तथा, तथापि नाकस्मिकमिति कारणं तु वाच्यमेव । तत्रान्यस्य वक्तुमशक्यत्वादीश्वरेच्छैव वैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते, तर्ह्येक एव भुङ्क्तां, नान्ये, अनेन कर्मणाऽस्यैवादृष्टमुत्पद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्वरेच्छयैव व्यापकात्मनां भोगनियमवद् देशान्तरस्थमप्यनेन प्रकारेण भुङ्क्तामित्येवमण्वात्मवादेऽपि भोगनिर्वाहसिद्धौ देशान्तरेऽदृष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं अनन्यमेव । किञ्च व्यापकत्वे जीवानामीश्वरनियम्यत्वं न स्यात् । महत्त्वेन नित्यत्वेन चाभिमानसम्भवात् । चेतनत्वादिना तौल्यप्रतिसन्धानेन अप्यति सर्वोत्कृष्टत्वाद्यनङ्गीकारस्यापि सम्भवाच्च । अतस्तन्निर्वाहायाप्यणुत्वमेव जीवस्याङ्गीकार्यम् । सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भस्तु चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वाङ्गीकारादप्युपपन्नः । नच विसर्पिगुणत्वमप्यसिद्धमिति वाच्यम् । तस्य प्रस्थानरत्नाकरे गन्धनिरूपणे उपपादितत्वाद्, भाष्ये विद्वन्मण्डने चोपपादितत्वाच्च । नन्वात्मनामणुत्वे सुखाद्यप्रत्यक्षापत्तिः । गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तन्त्रत्वात् । अन्यथा परमाणुरूपादेरपि प्रत्यक्षं स्यादिति

चेन्न। योग्यताया एव तन्त्रत्वात्। अन्यथा व्यापकात्मवादेऽप्यहङ्कादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारैव स्यात्। महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्। न च परमाणुरूपादिप्रत्यक्षापत्तिः। अनुद्भूतत्वेनायोग्यत्वात्। वस्तुतस्तु जन्यसुखादीनां मानसधर्मत्वम्। कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतावितिशब्देन सर्वेषां तादृशां सङ्ग्रहात्। अतो योग्यताया एव तन्त्रत्वमिति निष्कर्षः। एतेनैवाणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमोऽप्यपास्त एव। नचाहमिति प्रत्यक्षानुपपत्तिः। तस्य देहादिसंवलितविषयत्वात्। स्थूलत्वादिसामानाधिकरण्यभानेन तस्य भ्रमरूपत्वाच्च। अशरीरस्यायोगिनस्तथा प्रत्यक्षे मानाभावात्। योगिनस्तु योगजधर्मप्रत्यासत्त्याऽलौकिकप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियविषयत्वेनाणुत्वाबाधकत्वात्। अनागतमतीतञ्च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन * इति श्रीभागवतवाक्यात्। नाप्यण्वोरात्ममनसोः संयोगे द्रव्यान्तरारम्भप्रसङ्गः। विजातीयत्वात्। अणुद्वयसंयोगेन द्रव्यारम्भपक्षस्य श्रुतिविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वाच्च। नापि ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः। आत्मा मनसा संयुज्यते इत्यस्याः प्रक्रियाया अनङ्गीकारात्। किन्तु, अधिष्ठानं तथा कर्ता * इति वाक्याद्देवेनान्तर्यामिणा जीवेन च मनोऽधिष्ठानात् सहायेन तत्तत्कार्ये मनः प्रेर्यते, तेन चेन्द्रियं प्रेर्यते, तदिन्द्रियदेवता च तत्रानुकूलीभवति, तदा बहिर्विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानोत्पत्तिरित्येवं प्रस्थानरत्नाकरे वक्ष्यमाणया प्रक्रियया सुखेन तदुत्पत्तिसम्भवात्। अणुत्वबोधकश्रुतीनां दुर्ज्ञेयताभिप्रायकत्वं तु, वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते * इत्यादिश्वेताश्वतरश्रुतौ विशेषनिर्देशादेव निरस्तम्। अन्यथा, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इतिवदणुत्वमात्रं वदेन्न तु साम्यं प्रदर्शयेत्। उत्क्रान्तिचरणविरोधादपि तथा। न च लिङ्गशरीरक्रियामादायात्मनि क्रियोपचर्यत इति वाच्यम्। इन्द्रियाणां लिङ्गान्तःपातित्वात्। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिश्रुतौ जीवोत्क्रमणोत्तरं प्राणचक्षुराद्युत्क्रमणकथनविरोधस्य दुष्परिहरत्वात्। इत्यण्वात्मवादः। प्रकृतमनुसरामः।

एवं यौक्तिकं दूषयित्वा अलौकिके प्रमेये श्रुत्युक्तमेवादरणीयमित्याशयेनाहुः॥ वैदिक इत्यादि॥ अत एव व्यासचरणैः शब्दा-

नुरोधेनैव सर्वत्र निर्णयः क्रियत इति तथेत्यर्थः । मध्यारामपरिमाणमप्यवान्तरपरिमाणमेवेत्यनित्यत्वापत्तिर्दुर्वारेत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तथाचायं यौक्तिकयुक्त एव दोषो, न श्रौत इति भावः । ननु, पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः * पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशद् * इति पुरप्रवेशाय हंसरूपकथनात् पुरां च नानाविधत्वेन स्वल्पासु तासु कथमङ्गुष्ठमात्रस्य प्रवेश इति नेदं युक्तमित्यत आहुः ॥ आराग्रेत्यादि ॥

ननु नित्यः सर्वगतः स्थाणुरिति वाक्याद् व्यापको भातीत्यपीत्याशङ्क्याह ।

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ५७ ॥

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्येति ॥ भगवदावेशे भगवद्धर्मा व्यापकत्वादयस्तत्र श्रूयन्ते । न तु जीवो व्यापकः ।

ननु वेदे, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यादाराग्रमात्रत्वं न वास्तवमिति चेद् तत्राह ॥ आनन्दांशाभिव्यक्ताविति ॥ ब्रह्मत्वेऽपि नाधिकपरिमाणता वक्तव्या । अण्वपि ब्रह्म व्यापकं भवति । यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्वजगदाधारो भवति । तथा जीवस्याप्यानन्दांशश्चेदभिव्यक्तस्तदा तस्मिन् ब्रह्माण्डकोटयो भवन्ति । अत एव परिच्छेदेऽपि व्यापकत्वसिद्धेर्न तदनुरोधेनाधिकपरिमाणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तदिति ॥ अलौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न तु लौकिकी युक्तिः । अतो व्यापकत्वेऽपि नाराग्रमात्रत्वं दोषाय ॥५७॥

नन्वित्यादि ॥ भवत्वेवमणुत्वं, तथाप्याकाशवत् सर्वगतश्च

नित्य इत्यादिश्रुतिषु व्यापकत्वस्यापि श्रवणाच्छ्रुत्योर्विरोधे गीतया निर्णय उचित इत्याशयेनाऽऽशङ्कतेत्यर्थः । नन्वेवं युक्तमेव चेद् व्यापकत्वे, तदाऽणुत्वसाधनमनर्थकमेवेत्यत आहुः ॥ भगवदिच्छादि ॥ तथाच यथाऽयोगोलकस्य दाहकत्वेऽपि, नायोरूपेण तथात्वमेवं जीवरूपेणास्य न व्यापकत्वमतो नाणुत्वसाधनं व्यर्थमित्यर्थः ॥ आनन्दांशेत्यादि ॥ तथाच ध्याने सति श्रुत्या प्रकाशत्वं तत्र बोध्यते । तथानन्दांशाभिव्यक्तौ भवतीति तस्यैवायं धर्मो, न चिदंशस्येति, नाणुत्वस्याधास्तवत्वं शक्यशङ्कमित्यर्थः । नन्वेवं व्यापकत्वे तद्विरुद्धस्याणुत्वस्याधायादवास्तवत्वमेव सिद्ध्यतीति घट्कुट्यां प्रभातमिति चेत् तत्राहुः ॥ प्रकाशत्वेऽपीत्यादि ॥ अत इति ॥ आनन्दांशधर्मस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य तदाभिव्यक्तत्वात् ॥ तदनुरोधेनेति ॥ प्रकाशत्वकथनानुरोधेन ॥ तस्य तदिति ॥ तत् परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं तस्य ब्रह्मण इति प्रकाशत्वे उभयं वास्तवमित्यर्थः । ननु लोकविरुद्धमेतदिति चेत् तत्राहुः ॥ अलौकिकेष्वित्यादि ॥ एवमेको धर्मो विचारितः ॥ ५७ ॥

—अतः परं जीवस्य प्रकाशकत्वदर्शनाद्वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधाच्च तेजस्त्वं ये मन्यते तान् दूषयितुं प्रकाशकत्वं विचारयन्ति ।

धर्मान्तरमाह ।

(१) तत्प्रकाशकं = तत्द्रूप प्रकाशकं (२) तच्चैतन्य = तानिरं चैतन्यं प्रकाशकं

प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते ॥
न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥
योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ॥ ५८ ॥

(१) प्रकाशकं तत् (२) प्रकाशकं तच्चैतन्यं

प्रकाशकं तच्चैतन्यमिति ॥ प्रकाशकं तत्तद्रूपं, तस्य चैतन्यगुणो वा, तेन तेजोवद् भासते । ततो ज्योतिःप्रयोगः । वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिरिति * । यथा, चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरिति * । नैतावता तेजःप्रकृतित्वम् । तेजसोऽपि ब्रह्मप्रकृतित्वादेव तथात्वम् । अत एव न रूपवत्त्वादिकमाशङ्कनीयम् ॥

लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाह ॥ न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यमिति ॥

रूपाद्यभावात् सन्निकर्षाभावाच्च । यं न स्पृशन्ति न विदुरिति * वाक्यात् ॥ नापि केनचित् प्रकाश्यम् ॥ यथा सूर्येण प्रकाशितो घटश्चक्षुषापि गृह्यते । न तथेन्द्रियग्रहणार्थं किञ्चित् प्रकाशकमस्तीत्यर्थः । ननु तर्हि, पश्यतां सर्वलोकानामित्यादि * कथमुपपद्यतेतिचेत् तत्राह ॥ योगेनेति ॥ द्वेधा तद्दर्शनम् । योगेन—साधितं मनः पश्यति । दृष्टिस्तु या भगवन्तं पश्यति, दिव्या ज्ञानदृष्टिश्च या तया । नान्यथा तद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

धर्मान्तरैरित्यादि ॥ प्रकाशकं तच्चैतन्यमित्यत्र प्रथमपक्षे, तदिति भिन्नं पदम् । चैतन्यपदस्य, तेजोवदित्यनेनान्वयः । द्वितीयपक्षे समस्तम् । शेषं स्फुटम् । नन्वस्त्वेवं, तथापि पक्षद्वयं किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायां स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुत्या, गुणाद्वालोकवदिति सूत्राच्च पक्षद्वयं सम्भवतीति व्याख्यानमुखेन तदाहुः ॥ प्रकाशकमित्यादि ॥ तथाच प्रकाशकत्वाज्ज्योतिःपदवाच्यत्वाच्च तेजःप्रकृतित्वं नेत्यर्थः । तत्र सन्देहनिवृत्त्यर्थं तत्र प्रमाणमाहुः ॥ तेजसोऽपीत्यादि ॥ तमेव भान्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रकाशकत्वेन भास्वररूपवत्त्वेन व्याप्तिदर्शनात् तत्रापि तदापत्त्या तेजस्त्वं दुर्वारमिति चेत् तत्राहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ श्रुतिविरोधादेव तथा नाशङ्कनीयमित्यर्थः ।

लोकेत्यादि ॥ ननु युक्तिविरोधे कथं केवलं श्रौतमादरणीयमित्याशङ्कायां युक्तिं हृदि कृत्वा लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाहुरित्यर्थः । तथाच यदि तस्य रूपवत्त्वं स्याल्लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यात् । रूपवत्त्वेन लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वेन व्याप्तेः । अतोऽत्र तदभावादलौकिके श्रौतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु कथं लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ तथाच यदि तदुभयं स्यात् प्रत्यक्षं स्यात् । तदभावात्, परास्य खानीति श्रुतेश्च तथेत्यर्थः । आदिपदं स्पर्शरसगन्धशब्दसङ्ग्राहकम् । सन्निकर्षाभावे स्मृतिरूपमपि मानमाहुः ॥ यं नेत्यादि ॥ यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः * अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत् तं नतोऽस्म्यहम् * इति षष्ठस्कन्धे नारदोपदेशे भगवतो मनआदिस्पर्शनिषेधाज्जीवस्यापि सजातीयत्वेन ब्रह्मगुणसारत्वात् तथापि संयोगाख्यस्पर्शविशेषस्याभावात् सन्निक-

र्थाभाव इत्यर्थः । यत्र जीवे परिमाणं संख्या पृथक्त्वं दैशिकपरत्वापरत्वे परिवर्तनादिक्रिया प्राणधारणप्रयत्नः स्वप्ने प्रकाशकत्वं लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वं सत्ता विसर्पिचैतन्यं चेति गुणा भगवदिच्छया सृष्टौ भवन्ति । मोक्षे त्वानन्दाभिव्यक्तौ व्यापकत्वमपि प्रादुर्भवति । परममुक्तौ भगवता ऐक्ये प्रयत्नान्ताः षड् निवर्तन्त इति बोध्यम् । संयोगस्य तु स्पर्शेऽन्तर्भावो द्वितीयस्कन्धे, वस्तुतो 'लघुकाठिन्य'मित्यस्य सुबोधिन्यामुपपादितः । स च प्रस्थानरत्नाकरे तत्त्वविवेके प्रदर्शितोऽस्माभिरिति ततो बोध्यः । एतेन, आत्ममनःसंयोगोऽहमिमिति प्रत्यभिज्ञजनकत्वेन यो वैशेषिकादिभिरङ्गीक्रियते सोऽपि श्रुतिस्मृतिविरोधात् अहमिति लौकिकप्रत्यभिज्ञ देहस्य तत्संवलितस्य भावेन तस्य विविक्तात्मविषयत्वाभावाच्च न विविक्तात्मबोधकः । तस्य तथात्वाङ्गीकारे योगादिसाधनवैयर्थ्यापत्तेरनुभवविरोधाच्चेति बोधितम् । अतः परं, केचन बाह्या ज्ञानरूपस्य प्रकाशस्य मदशक्तिवत् परमाणुपुञ्जधर्मत्वं स्वीकुर्वन्ति, तद् दूषयितुमाहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अयमर्थः । ज्ञानं यस्य धर्मः स पुञ्जो यद्यत्रेन्मृतशरीरेऽपि ज्ञानमुपलभ्येत । अत आन्तरो वाच्यः । सोऽपि केशाग्रन्यायेन हृदयश्चेद् यदाकदाचित् प्रकाशयोऽपि स्यात् । तथा सति तत्प्रसिद्धिरपि स्यात् । यतो नैवम्, अतो न तथेति । अतो ज्ञानधर्मो इतरामकाश्य आत्मा अतिरिक्त एव, न तु परमाणुपुञ्ज इति ॥ तर्हीति ॥ योग्यतासन्निकर्षसंस्काराभावेन लौकिकप्रमाणागोचरत्वे ॥ त्रेधेत्यादि ॥ अत्रैवं बोध्यम् । प्रकाशादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वेन सच्चिदानन्दात्मकत्वं, तथा, घ्राणं च गन्ध इत्यादिवाक्यानुरोधात् सजातीयग्राहकत्वं च नियतम् । एवं सति लौकिकेन्द्रियैर्लौकिकं गृह्यते तत्, सदंशेन सदंशस्य ग्रहणम् । तस्य ग्राह्यत्वात् । यत्र पुनर्योग्यस्य सतः स्पार्शनादिसम्भवेऽपि न चाक्षुषं, यथा, अदर्शने स्वशिरसः प्रतिरूपेषु सत्स्वपि * इत्यादौ, तत्र मायया दोषान्तरेण वा विषयावरणे अन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनमापतति, चक्षुरावरणे स्वस्यान्यदर्शनमापततीत्युभयोपपत्त्यर्थं ज्ञानांशस्यावरणमङ्गीकार्यम् । तथा सति चक्षुषि ज्ञानांशः किञ्चिदावृत इति ज्ञानात्मकं प्रतिबिम्बं शिरोभागेन गृह्णाति । यथा सदात्मकस्येपत्तिरोभावे तैमिरिकस्तद्वत् । सदंशोऽस्तीति तदानीमपि सदात्मकं वस्त्वन्तरं गृह्णातीत्येवं ज्ञानचक्षुसिद्धिः ।

एवमानन्दरूपे चक्षुरानन्दांशो गृह्णातीत्यपि बोध्यम् । एवं सति प्रकृते योगेन साधिते मनो यदा भवति तस्य ज्ञानांश उत्कृष्यत इति तादृशं मनः पश्यति । परमन्तरेव । एवं मां सर्वे पश्यन्त्विति भगवदिच्छया यदा दृष्टेर्ज्ञानांश उत्कृष्यते, भक्त्या वा आनन्दांशस्तदा सा दृष्टिर्भगवन्तं पश्यतीति तादृशीं श्रीयमपि पश्यति । आनन्दांशप्राकट्ये ज्ञानस्यापि प्राकट्यात् । एवमेव दिव्यापि । उक्तवाक्ये सर्वलोकपदेन देवादय एवोच्यन्ते । वृत्रवधे दिव्यदृष्टीनां तेषामेव सन्निधानात् । चैद्यवधे तु मनुष्या अपि । भगवद्दृष्टत्वात् । दृष्ट्या दर्शनं बहिर्ज्ञेयम् । एवं दर्शनसाधनकथनेन पूर्वोक्तं ब्रह्मांशत्वं दृढीकृतम् ॥ ५८ ॥

अतः परं परमतं दूषयन्ति ।

एवं स्वमते जीवस्वरूपमुक्त्वा, एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् * इति वाक्याद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो ब्रह्माभासो वा जीव इति कश्चिन्मन्यते, तन्मतनिराकरणायाह ।

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥
आनन्दांशतिरोधानात् तत्तद्धत्त्वेन भासते ॥ ५९ ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वमिति ॥ यद्यपि तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । तेनैकं ब्रह्मैव नानारूपं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते । एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थो, न प्रतिबिम्बत्वम् । प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरित्यत्रापि तथा । रूपस्पर्शादियुक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्रतिबिम्बः । क्रियायाश्च । न तु धर्मस्पर्शो वा । तथा सति जलेन्दुस्तं प्रक्षिप्य तं स्पृशेत् । तत्र स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति संमुखस्थितार्थानुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो हि प्रतिबिम्बः । स चेतरविलक्षणः । अतः प्रतिबिम्बरूपमेकं भगवतः स्वतन्त्रमिति मन्तव्यम् । तत्रापि मानाद्यभावात् तदर्थं प्रयत्नाकरणात् । अत एव

समो मशकेन समो नागेनेति श्रुतेः सर्वानुविधायकत्वमपि सङ्गच्छते। अतो मूलसेकः शाखायामपि गच्छतीतिवत् प्रतिबिम्बेऽपि तथा भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्योच्यते। आभासत्वं प्रतिबिम्बत्वं न तु मुख्याभासवत् तस्यालीकं स्वरूपमित्यर्थः। यदस्ति यन्नास्तीति वाक्याद् भगवतः सर्वं रूपमुपपद्यते, न त्वन्यस्येति भावः। यथा महाराजस्य सर्वरूपं सर्वा च कीर्तिर्न दोषाय ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वे प्रयोजकं रूपमाह ॥ आनन्दांशतिरोधानादिति ॥ जीवरूपं तत्। एतत्तिरोधानाज्जीवत्वं भासते। तेन आनन्दांशेनाविर्भूतेन युक्तं यत् तद्वद् ब्रह्मवदवभासते इत्यर्थः। अंशद्वयस्य विद्यमानत्वात्। सदंशस्फूर्तावाभासत्वम्। उभयोः स्फूर्तौ प्रतिबिम्बत्वम्। त्रितयस्फूर्तौ ब्रह्मत्वमिति निर्णयः। न तु लौकिकाभासत्वम्। तथा सति अलीकता स्यात् ॥ ५९ ॥

एवमित्यादिना ॥ कश्चिदिति ॥ मायावादी ॥ आहेति ॥ तद्वाक्याशयमाहेत्यर्थः। ननूक्तवाक्यस्य प्रकरणविरुद्धत्वेन जीवबोधकत्वान्मतान्तरीयप्रतिबिम्बरूपत्वं कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याकाङ्क्षायां बलिष्ठोपपत्तिबलेन जीवाबोधकत्वाद्, अहिलतया तथाङ्गीकारेऽपि दूषणान्तरप्रासाच्च नाङ्गीक्रियत इत्याशयेनाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ यद्यपि तद्वाक्यं जीवप्रकरणावरुद्धं, तथापि तद् ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः ॥ तेनेत्यादि ॥ तथाच यदि श्रुतिर्जीवस्य तादृशप्रतिबिम्बरूपत्वमभिप्रेयात्मुखमेव दृष्टान्तीकुर्यान्न तु चन्द्रमतस्तथेत्यर्थः। कथमेवं विनिगम्यत इति चेदुच्यते। इदं वाक्यं ब्रह्मबिन्दूपनिषदि वर्तते। तत्र च, मनो हि द्विविधं प्रोक्तमित्युपक्रम्य शुद्धमनसः स्वरूपं, शुद्धे मनसि ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं चोक्त्वा तादृशमनःसिद्ध्यर्थं स्वस्य ब्रह्मात्मभावनारूपं साधनमुपदिशन्ती श्रुतिः, स्वरेण सन्धयेद् योगमित्यादिमन्त्रत्रयेण ज्ञेयब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तद्विरुद्धधर्मवतो ज्ञातुः कथमुक्तरूपब्रह्मणाऽभेदो भावयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायां, न निरोधो न चोत्पत्तिरिति मन्त्रेण ज्ञातुर्विरुद्धधर्माध्यासे निवार्यत्वायोक्त्वा, एक एवात्मा मन्तव्य इति मन्त्रेण ज्ञातुः स्वरूपं जन्माद्यभावायोक्त्वा

विरुद्धधर्माभावेऽस्तु साजात्यं, न त्वभेद इत्यभेदभावना न मुक्तेरिति शङ्कायां जीवस्य तदभिन्नत्वाय ब्रह्मस्वरूपं वदति । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः * एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् * इति । दशधेत्यपि क्वचित् पाठः । अर्थस्तु, एक एव भूतात्मा परमेश्वरो भूते भूते प्रतिशरीरं व्यवस्थितः । विशेषाकारेण अंशेनाऽवस्थितः सन्नेकधा बहुधा चैव दृश्यते । एकस्यानेकधावस्थाने दर्शने च दृष्टान्तमाह । जलचन्द्रवदिति । यथा जले चन्द्रमा अंशुरूपेण अंशेन स्थित एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधा अनेकसंख्याकम्पादिविशिष्टरूपेण च दृश्यते । तथाच नानात्वदर्शनेऽप्यंशांशिनोरभेदात् साजात्याय ब्रह्माभेदभावना जीवस्य मुक्तेरित्यर्थः । एवं सति अंशैकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः सिद्ध्यति । किञ्चैतन्मन्त्रोत्तरमन्त्रे जीवस्य च नभोपमत्वमुक्तम् । तदपि प्रतिबिम्बरूपतायां न सङ्गच्छेत । तस्यालीकत्वात् । नन्वायच्छिन्नत्वादस्य तन्मन्त्रे सिद्धेरेतस्यकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्मिन् मन्त्रे जीवस्य स्थानत्रयातीततायां ब्रह्मभावापन्नतामात्रपरामर्शात् । पूर्वमन्त्रेण तथा निश्चयात् । अन्यथा विरोधापातात् । प्रदेशत्वावरणे श्रुत्यन्तरविरोधादीनामपि वाच्यत्वात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थ इति निश्चयः । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । तदेतदुक्तम्, एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थो न प्रतिबिम्बत्वमिति ॥ नन्वस्त्वंशप्रवेशस्तथापि तत्र मण्डलकलङ्कादेरप्रवेशात् प्रातीतिकानां तेषां व्यलीकत्वेनैवेति सैव दृष्टान्तार्थोऽस्त्विति चेत् । कुबुद्धिरसि ॥ तावतापीदानीमायुष्मता युक्त्या व्यवस्थाप्यमानानां व्यापकत्वादीनां केषाञ्चिद्धर्माणामेव तत्त्वं सेत्स्यति, न तु जीवस्वरूपस्यापीत्यनुसन्धत्स्व । एतेनैव, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छतीति * स्मृतिरत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रं च व्याख्यातप्रायं ज्ञेयम् ।

नन्विदमसङ्गतम् । श्रीभागवते मुखदृष्टान्तस्याप्युक्तत्वात् । पुराणस्य श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वेन तदनुरोधेनैव श्रुतितात्पर्यकथनस्यौचित्यादिति चेत् तत्राहुः ॥ प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरित्यथापि तथेति ॥ अत्रापि मुखश्रियः प्रतिमुखश्रीप्रयोजकत्वमुच्यते इति न जीवस्य पराभिमतप्रतिबिम्बत्वमत्राप्यर्थ इत्यर्थः । तर्हि प्रतिबिम्बः को वेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपमात्रोपलम्भ इति ॥ रू-

पांशस्य ज्ञानम् ॥ चकारः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसमुच्चायकः । तथाचोक्तविधधर्मिसम्बन्धि यद्दर्पणादिसम्बन्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं, स प्रतिबिम्बः । तेन पदार्थान्तररूपमायिकज्ञानात्मा सिद्ध्यति, न त्वध्यासात्मा । स्वमुखस्याद्दष्टत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽध्यासलक्षणाप्रसमन्वयादित्यर्थः ।

ननु किमत्र विनिगमकं, येनैवमुच्यते । वस्तुतस्त्वपदार्थोऽयं दूषणप्रयासः, प्रतिबिम्बपदार्थस्यैवाभावात् । दर्पणादिसन्निकर्षेण पराघृत्तनयनकिरणस्य स्वमुखदर्शनमात्रेण दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिमानात् । अन्यथा तमसि निलीनोऽपि प्रतिबिम्बेत । एवन्तु सहकार्यभावादेव चाक्षुषत्वाभावः । नच परावृत्तौ मानाभावः । कार्यस्यैव मानत्वात् । दर्पणादिभित्तेज परावृत्तेः सार्वजनीनत्वेन प्रकृतेऽपि बाधकाभावाचेत्याशङ्कायां प्रतिबिम्बस्यातिरिक्तत्वसाधनाय प्रभवस्तं लक्षयति ॥ स्वाधारेत्यादि ॥ अत्र स्व इति विवक्षितः ॥ स्वभाव इति धर्मः । अनुविधायित्वमिति समानधर्मत्वम् ॥ संमुख इति, अनुविधानानुकूलो देशः । तथाच स्वः प्रतिबिम्बस्तदाधारो दर्पणजलादिस्तत्स्वभावः स्वच्छत्वमालिन्यादिस्तदनुविधायित्वे सति संमुखस्थितौ योऽर्थो मुखसूर्यादिस्तदनुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो यः स प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । अस्ति चैवंरूपत्वं मुखसूर्यादिप्रतिबिम्ब इति लक्षणसमन्वयः । अत्र प्रथमदलमात्रं स्फटिके, द्वितीयं च चित्रादावतिव्याप्नोतीति दलद्वयमावश्यकम् । एवमपि स्फटिकप्रतिमायामतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय तृतीयं दलं, समभिव्याहारात् तेनैव रूपेण प्रतीतियोग्यत्वमित्यर्थकम् । स्वपदरहितसर्वदलोक्तौ चाक्षुषत्वाभासेऽतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय तदावश्यकमेव । स्वाधारस्वभावानुविधायित्वेनैव प्रतीतियोग्यत्वं त्वसम्भवग्रस्तमेव । द्वितीयदलोक्तरूपताया अपि सत्त्वात् । तादृशत्वे सत्येव प्रतीतियोग्यत्वं च स्फटिकेऽतिव्याप्तम् । स्वाधारभूतावयवस्वभावानुविधायित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । प्रतीयमानत्वं चाप्रतीतप्रतिबिम्बेऽव्याप्तम् । अतः सर्वं सुष्ठु । नच स्वपदेनात्माश्रयः शङ्क्यः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वात् । सांमुख्यञ्चात्रानुविधानानुकूलदेशत्वमेव, न तु पुरोवर्तित्वम् । असंमुखादिकानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । यत्तु स्फटिकप्रतिमादिवारणार्थपदं यावत्त्वेन विशेषणीयमिति कश्चित् । तन्न । प्रतिबिम्बविशेषे

अव्याप्तेः । एकस्मिन् यावदनुविधायित्वस्यादर्शनात् । प्रतिबिम्बस्य-
मुखत्वप्रतीतिविषयत्वेऽपि । प्रतीतियोग्यपदमाकाशादावरणाद्यैरपि त-
था । वेदान्तसिद्धान्ते तस्य तथात्वाङ्गीकारात्, परोक्षप्रतीतियोग्य-
तायाः सर्वतन्त्रसिद्धेन पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षाभावाच्च । तस्मात्-
स्मदुक्तरीतिरेव साधीयसीति बोध्यम् । एवं लक्षणं निरुक्त्य तेन
सिद्धं तत्स्वभावमाहुः ॥ स चेतरविलक्षण इति ॥ चोऽप्यर्थे । स प्र-
तिबिम्ब इतरस्मात् सत्यदृष्टिरूपाद् घटादेर्मिथ्यादृष्टिरूपाद्वाभासा-
देश्च विलक्षणो विरुद्धस्वभाव इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ यत इ-
त्यादि ॥ तथाच स्वभाववैलक्षण्येन पदार्थान्तरत्वसिद्धेश्चक्षुःपरावृ-
त्त्यङ्गीकारोऽभिमानमात्रमेवेति भावः । अत एवादर्शोत्पन्नस्य परस्प-
राभिमुख्ये सामासयोरादर्शयोरनवस्थादर्शनं, दर्पणोपरि मुद्रिकादेः
स्थापने तदुभयदर्शनम्, असंमुखदिशानां चादर्शे दर्शनं युज्यते ।
तमसि तिष्ठतः प्रतिबिम्बाभावस्तु तमसः पदार्थान्तरत्वात् तेन तदा-
वरणादेवोपपन्नः । अत एव तादृशस्थले तमस एव प्रतिबिम्बो,
न पुरुषादेरिति सर्वजनीना प्रसिद्धिः । एवं सत्युष्णस्पर्शमण्डलाद्य-
नुभवचक्षुःप्रतिघातैः सौर्यादितेजो दर्पणादौ प्रविशति, प्रतिबिम्बते,
परावर्तते च । तेजोऽतिरिक्तं तु स्पर्शाद्यननुभवात् प्रतिबिम्बत एवे-
ति मन्तव्यम् । तेन निष्प्रत्यूहा प्रतिबिम्बसिद्धिरिति चक्षुःपरावृत्ति-
पक्षो न साधुरिति दिक् ।

एवमतिरिक्तं साधयित्वा भगवद्रूपत्वं साधयन्ति ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तत्र भगवद्रूपे, अपिशब्दात् प्रतिबिम्बे च नियतपरिमाणसंख्ययोरभा-
वात् । आधारे मानार्थे परिमाणार्थे योग्यवत् प्रयत्नाकरणात् सं-
कोचविकासक्रियाभावकरणात् प्रतिबिम्बो भगवद्रूपमेवेत्यर्थः । तथा-
च भगवतो रूपान्तरं यथा नियतपरिमाणसंख्यारहितं, यथा च सु-
महदपि स्वल्पाधारे प्रयत्नं विनैव भाति तथा प्रतिबिम्बोऽपीत्ययम-
पि रूपान्तरमेवेति भावः । एतदुपष्टम्भार्थं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ अत ए-
वेत्यादि ॥ नियतपरिमाणाद्यभावेन भगवद्रूपत्वादेवैतत्स्वरूपमुक्तं भ-
गवतः सर्वानुविधायित्वं प्रतिबिम्बेऽपि सङ्गच्छत इत्यर्थः । एवं
प्रतिबिम्बस्य स्वरूपादिकं निर्णीय, प्रतिमुखस्येतिवाक्यसङ्गमनायाहुः ॥
अत इत्यादि ॥ अतो भगवद्रूपत्वादेतोर्मूलसेकन्यायेन बिम्बे कृतम्
अलङ्करणादिकं प्रतिबिम्बे प्राप्नोतीति प्रतिबिम्बेऽपि बिम्बतुल्यतया

भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्य, प्रतिमुखस्येत्यत्र, आभास एव चेति सूत्रे च तथात्वमुच्यते, न तु मुख्याभासवन्मुखतुल्याभासवज्जीवस्यालीकं स्वरूपमभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः । मुख्येत्यत्र मुखमिव मुख्य इतीवार्थे शाखादिभ्यो य इत्यनेन जातो यप्रत्ययो ज्ञेयः । ननु भवतु जीवस्य सत्यत्वं, तथापि, तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तम * इति द्वितीयस्कन्धवाक्ये प्रतिबिम्बस्य तु मायिकत्वं व्यवस्थापितमिति कथं तादृशस्य भगवद्रूपत्वं शक्यवचनमित्यत आहुः ॥ यदस्तीत्यादि ॥ भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च * नद्यः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य * इति विष्णुपुराणे असतोऽपि भगवद्रूपत्वकथनात् तादृशत्वेऽपि भगवद्रूपत्वमबाधमिति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मस्वरूपे मायिकत्वदोषः प्रसज्यत इत्याशङ्कायामभ्युपगम्य दृष्टान्तेन समादधते ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच यत्र लोकेऽपीयं व्यवस्था तत्र ब्रह्मणि सकलजगन्नियन्तरि कुत्र दोषस्य सम्भावनापीति भावः । नचैवं सति जीवस्यापि मायिकरूपेणैव भगवद्रूपत्वमस्त्विति शङ्कनीयम् । पूर्वोक्तश्रौतदृष्टान्तव्याकोपात् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते * किंतेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा * इतिश्रुत्युक्तदोषप्रसक्तेश्चेति दिक् ॥

ननु यदि ब्रह्मरूपतैव जीवस्य तर्हि सूत्रादावाभासादिरूपत्वं कुत उच्यत इत्यत आहुः ॥ आभासेत्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ सदंशास्फूर्तावित्यादि ॥ ताश्च स्फूर्तयो गौरोऽहमस्मीति देहविशिष्टो व्यतिरिक्तो वा चेतनोऽहमिति ब्रह्माहमित्याधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकरूपेण ज्ञेयाः । तथाचैतादृशप्रतीतिविषयं तत्प्रयोजकं रूपान्तरमभिप्रेत्य तथोच्यते, न त्वलीकत्वमभिप्रेत्येत्यत आभासप्रतिबिम्बब्रह्मरूपत्वबोधकानां सर्वेषां वाक्यानां न कथमपि विरोध इति भावः । एवं स्वमतं स्थापयित्वा मतान्तरीयप्रतिबिम्बपक्षे दूषणान्तराणि वक्तुमवश्यदूष्यत्वे हेतुं वदन्त आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ ५९ ॥

अतो मायावादिव्यतिरिक्तास्तं तथा मन्यन्त इति मिथ्यावादं युक्तिबाधितमेव दूषयति ।

मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्ब्यते ॥
तत्र वृत्तेर्द्वा सुपर्णाश्रुतेरपि विरुध्यते ॥
गुहां प्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि ॥ ६० ॥
जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुध्यते ॥
लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥ ६१ ॥
अधिष्ठातुर्विनष्टत्वान्न देहः स्पन्दितुं क्षमः ॥
प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न व्रजेत् ॥ ६२ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नमिति ॥ अवश्यं प्रतिबिम्बसिद्ध्यर्थं व्यवधानं कल्पनीयम् । तन्मायादिकमेव भवतीति मायाजवनिकाच्छन्नं न प्रतिबिम्ब्यते । यथा तिरस्करिण्यां विद्यमानायां पुरुषो न प्रतिबिम्ब्यते । दूषणान्तरमाह ॥ तत्र वृत्तेरिति ॥ यो यत्र वर्तते स तत्र न प्रतिबिम्ब्यते । उपरि स्थित एव भ्रान्त्या प्रतीत आकाशः प्रतिबिम्ब्यते । वस्तुतस्तु प्रभामण्डलस्यैव स्फूर्तः प्रतिबिम्बः । तथा भ्रान्त्या प्रतीतनीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवद्वस्तुसामर्थ्यात् तथा प्रतीतिः । सर्वथा दर्पणरेखावत् तत्र विद्यमानं न प्रतिबिम्ब्यते । दूषणान्तरमाह ॥ द्वा सुपर्णाश्रुतेरिति ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति वाक्यात् । प्रतिबिम्बस्य क्रिया, बिम्बस्य च तूष्णीम्भावो विरुध्यते । प्रतिबिम्बक्रियाया बिम्बाधीनत्वादेकत्रास्थितेश्च । श्रुत्या च तथा बोध्यत इति प्रतिबिम्बकल्पना श्रुतिविरुद्धा । न्यायविरोधमाह ॥ गुहां प्रविष्टाविति ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । स्मृतिविरोधमाह ॥ भगवद्वचनादपीति ॥ ममैवांशो जीवलोक इति । उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति च ॥६०॥

एवं प्रमाणैर्बाधित्वा युक्तिभिर्बाध्यते ॥ जीवहानिरिति, द्वाभ्याम् ॥ प्रतिबिम्बपक्षे जीवहानिर्मुक्तिः स्यात् । आत्महानम-

पुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । अलीकता वा असुर-ब्रह्मविद्यायां स्थापिता । दूषणान्तरमाह ॥ जीवन्मुक्तिर्विरुद्धय-ते इति ॥ तत्र हेतुः ॥ लिङ्गस्य विद्यमानत्वादिति ॥ क प्रतिबि-म्ब्यते ? इति वक्तव्यम् । अन्तःकरणे, अविद्यायां वा ? उभयोर-शुद्धत्वात् तत्प्रतिबिम्ब एव नोपपद्यते । अस्तु वा । तथापि लि-ङ्गपक्षे उपाधेर्विद्यमानत्वात् संसार एव, तदभावे परममुक्तिरेव । न तु कथञ्चिज्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । ततोऽप्यविद्यायां प्रतिबिम्बो विरुद्धयत इत्याह ॥ अविद्यायामिति ॥ ६१ ॥

अथ जीवन्मुक्तो मुक्त एवेति चेत् तत्राह ॥ अधिष्ठातुर्विनष्ट-त्वादिति ॥ देहः स्पन्दितुं चलितुं न समर्थः स्यात् । दैवादुपे-तमथ दैववशादपेतम् * इति न्यायेन चलतीति चेत् । तत्राह ॥ प्रारब्धमात्रेत्युपलब्ध इति ॥ तत्राधिष्ठाता वर्तत एव, परं नानुसन्ध-त्ते । प्रारब्धं देहविद्यमानतामेव सम्पादयति, नाधिकं भोजनादि-कार्यम् । सुषुप्तौ तथोपलम्भात् । तस्माज्जीवो नाभासो, न वा प्रतिबिम्बः ॥ ६२ ॥

मतः—अलीकत्वे पुरुषार्थासिद्धेर्मिथ्यावादं—जीवमिथ्या-वादं युक्तिबाधितत्वाद् दूषयतीत्यर्थः ॥ युक्तिबाधितमिति हेतु-गर्भं विशेषणम् । दूषणमाहुः ॥ मायेत्यादि ॥ अत्र तन्मतप्रसिद्धाः षट्पक्षाः । अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावर-णविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकं मत-म् १ । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्माया चाविद्या च स्वयमेव भव-तीतिश्रुतिसिद्धं रूपद्वयम् । तत्र रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधाना-ऽविद्या, तस्यां चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्यपरम् २ । विक्षेपशक्तिप्राधा-न्येन मायाशब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । आ-वरणशक्तिप्राधान्येन अविद्यादिशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०※०—

(संख्या २) न्योछावर १)

संवत् १९६३

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये व्याख्यार्यवर्यो विमलतरमति सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवारुणमणिर्दीपो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरवधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मं नुमः ॥ २ ॥

वयवेनैव सिद्धौ तत्कल्पनस्य गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । तथापि दृष्ट-सामग्र्यपेक्षणाच्च । अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेन सिद्धेः सौकर्याद्दण्डादिषु घटादिकारणताभङ्गप्रसङ्गश्च । तस्मात् सुष्ठूक्तं प्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्ब इति । न च व्याख्येयग्रन्थे रूपवत्पदाच्चक्षुर्ग्राह्यत्वस्य प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वकथनं विरुद्धमिति शङ्क्यम् । गुणाश्च लोकवदिति सूत्रे प्रभायाः गुणत्वेन व्यवस्थापनाद्रूपवत्पदेन चक्षुर्योग्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् । एवञ्च विभक्ताङ्गुलिक्रियावच्छिन्नकालेऽपि प्रभामण्डलस्य सत्त्वात् तस्यैव प्रतिबिम्बः । तद्रूपाङ्गुल्यादिनैव चापकाराद्यङ्गुल्यादिप्रतीतिरिति । अन्यथा तु पूर्वोक्तरीतिकनियम्यनियामकभावबलादाकाशस्यापि चाक्षुषत्वापत्तिः । तथापीष्टापत्तिश्चेत् तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि तथात्वापत्त्या, पराञ्चि खानीतिश्रुतिविरोधो भवति सिद्धान्तहानिश्चेति भावः ।

ननु योग्यत्वस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वे आकाशनैल्यप्रतिबिम्बो न स्यात् । आकाशस्य नीरूपत्वेन भ्रान्तप्रतिपन्नस्य तस्यासत्त्वात् । असत्त्वे च योग्यताया अप्यशक्यवचनत्वादिति चेत्, तत्राहुः ॥ तथेत्यादि ॥ यथोपरिस्थिताकाशो वस्तुसामर्थ्येन नीलरूपतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तथा आकाशाख्यवस्तुनः स्वभावाद् भ्रान्तिविषयस्य नीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवत् प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतिः । तथाच यथा चक्षुर्योग्यत्वं प्रतिबिम्बे नियामकमेवं वस्तुस्वभाव आकाशस्य चक्षुर्योग्यत्वे नियामकः । तेन योग्यत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि वस्तुसामर्थ्यात् प्रतीतिरविरुद्धा । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे प्रपञ्चितमस्माभिः । किञ्च । त्वन्मतेऽपि नैल्यस्य खपुष्पवत् सर्वथा नासत्त्वं, किन्तु मायिकत्वमिति तादृशस्थलेऽनिर्वचनीयख्यातिमवलम्बमानस्य तथापि वस्तुस्वभाव एव गतिरिति । तदेतदुक्तं, गन्धर्वनगरवदिति ॥ अत एषा प्रतीतिर्मतद्वयेऽपि तुल्येति नानया अयोग्यप्रतिबिम्बसिद्धिरिति भावः । एवञ्च स्वेच्छया सामर्थ्येन दृग्गोचरे ब्रह्मणि योग्यतायां तत्प्रतिबिम्बेऽप्यदोषः । तथाप्ययोग्यताद्दशायां परमतरीत्या तु स न युज्यते इत्याशयेनाप्यत्र योग्यत इति, न कोऽपि चोद्यावसर इति दिक् ।

नन्वस्त्वेवं, तथाप्यव्याप्यवृत्तित्वं न प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकम् । व्याप्यवर्तिनः प्रभामण्डलस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनादिति चेत् तत्राहुः ॥

सर्वथेत्यादि ॥ तथाच तत्संयुक्तातिरिक्तस्यैव प्रभामण्डलस्य तत्र प्रतिबिम्ब इति पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । नच संयोगस्यैवाप्रतिबिम्बप्रयोजकत्वं, न सम्बन्धान्तरस्येति वाच्यम् । लिखितरेखावदुत्कीर्णनिर्मितरेखयोरपि तद्देशावच्छेदेन प्रतिबिम्बादर्शनात् । नच प्रभाविषयोर्व्यापकत्वाङ्गीकारात्र तयोः संयोगादिः सम्बन्धः, किन्तु स्वरूपाख्यः । तस्य च वृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तदोषो न सञ्चरिष्यतीति वाच्यम् । स्फटिकादिघटावच्छिन्नाकाशस्यापि प्रतिबिम्बापत्तेः । त्वयापि प्रतिबिम्बाभासवादौ विहायावच्छिन्नवादाङ्गीकाराच्च । यदि ताभ्यां तथाभीप्सितं स्यात्र तृतीयो वादस्त्वयाऽऽश्रीयेत । तदेतदुक्तं सर्वथेत्यादिना ॥ एवञ्च चक्षुर्योग्यमव्याप्यवृत्ति च प्रतिबिम्ब्यते, तद्विरुद्धं न प्रतिबिम्ब्यत इति सिद्धम् ।

नन्वस्तु वस्तुस्वभावादेव प्रतिबिम्ब इत्याशङ्कायामाहुः ॥ दूषणेत्यादि ॥ विरुद्ध्यत इति ॥ प्रतिबिम्बकल्पनायां विरुद्ध्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ प्रतिबिम्बेत्यादि ॥ अस्थितेश्चेति चकारेण छिद्राद्यविरोधः समुच्चीयते । नन्वयं दोषः स्वभाववादाभ्युपगमादेव निरस्त इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रुत्या च तथा बोध्यत इति ॥ एकत्रोभयस्थितिर्विरुद्धधर्मवत्त्वञ्च बोध्यते, न तु प्रतिबिम्बोऽतस्तथेत्यर्थः । ननु नात्रैकत्र स्थितिबोधनम् । समानवृक्षे देशभेदस्यापि शक्यवचनत्वादित्यत आहुः ॥ न्यायेत्यादि ॥ तथाच न्यायेन देशैक्यनिश्चयात्र तथेत्यर्थः । ननु, गुहां प्रविष्टावित्यस्य विषयवाक्ये जीवस्य छायापमुक्तम् । छाया च प्रतिबिम्बकल्पैव । अतस्तथोच्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ स्मृतीत्यादि ॥ तथाच स्मृतावंशत्वकथनान्न्यायविषयवाक्येऽपि छायापदेन कान्तिरूपतैवाभिप्रेयते । भोगलिङ्गाच्च । अन्यथा श्रुतिस्मृतिन्यायेषु लक्षणाप्रसक्त्या दोषप्रसक्तेश्च । ननूपाध्यवच्छिन्नत्वमादायांशत्वं स्मृतावुच्यतेऽतो न विरोध इतिचेत् तत्राहुः ॥ उत्क्रामन्तमित्यादि ॥ अंशत्वाभावे क्रियोक्तिर्विरुद्ध्यत इत्यर्थः । नचोपाधिक्रियामादाय जीवक्रियाप्यौपचारिक्येवोच्यत इति वाच्यम् । तमुत्क्रामन्तमिति श्रुतावुपाधिक्रियायाः पाश्चात्यत्वोक्तेरत्रापि तथैव विवक्षितत्वेन पौरस्त्यक्रियाया औपाधिकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । प्राणाद्यतिरिक्तस्य क्रियावदुपाधेरदर्शनात् । विशेषस्त्वविरोधाध्यायभाष्याद् बोध्यः ।

किञ्च । अवच्छिन्नवादः प्रतिबिम्बवादश्च श्रावण्यंसङ्गतौ । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः * इतिश्रुतौ जीवस्य सङ्कल्पाहङ्कारयोगकथनात्। अवच्छेदे प्रतिबिम्बे चोपाधियुक्तस्याप्रयोगात् । न हि घटयुक्तो घटाकाशो, दर्पणयुक्तः प्रतिबिम्ब इति क्वापि प्रयोगः । किञ्च, जीव इत्यादिनामान्तरदर्शनादप्यवच्छिन्नवादो न युक्तः । घटावच्छिन्नाकाशे नामान्तरादर्शनात् । नच प्राची दिगित्यादिव्यवहारदर्शनान्नैवमिति वाच्यम् । दिशां वस्तुत्वेन प्राच्यादिनाम्नां देशावच्छेदकत्वाभावात्। दिशः श्रोत्रादित्यादिश्रुतेः। विशेषतस्तु विद्वन्मण्डने अविद्योपाधिपक्षो दूषित एवेत्युपरम्यते ॥ ६० ॥

एवं पूर्वोक्तभेदादिचतुष्टयैकवाक्यतया शास्त्रार्थविचारे जीवस्य मतान्तराभिमतप्रतिबिम्बरूपता यथा बाधिता, तथा परमतप्रसिद्धयुक्तिभिरपि बाधितेत्याशयेनाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ स्पष्टम् ॥ अमुक्तार्थस्यमिति ॥ एतेन जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वेन ब्रह्मप्रतिबिम्बप्रतिबिम्बत्वे मुक्तावपि तस्य प्रतिबिम्बत्वमेव स्यान्न तु ब्रह्मत्वम् । उत्पत्तिमलययोरेकाधिकरणत्वनियमात् । तथाच, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीतिश्रुतिविरोध इत्यपि क्रोडीकृतं ज्ञेयम् ॥ असुरब्रह्मविद्यायामिति ॥ बाह्यमतिपत्त्यायां तस्यामित्यर्थः । एवं द्विविधप्रतिबिम्बपक्षे परममुक्तेर्दुर्घटत्वमुक्त्वा तथैव जीवन्मुक्तावपि दोषमुद्भावयन्ति ॥ दूषणान्तरेत्यादि ॥ लिङ्गपक्षे इति ॥ लिङ्गशरीरेऽन्तःकरणस्यैव प्राधान्यादन्तःकरणपक्ष इत्यर्थः ॥ विरुद्ध्यत इति ॥ अपरोक्षज्ञानधारयैव प्रतिबिम्बाधारभूताविद्याया निवृत्तत्वेन प्रतिबिम्बस्य जीवस्याभावापत्त्या विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शुको मुक्तो, वामदेवो मुक्त इति प्रवादमात्रमित्यङ्गीकुर्वतां मतं हृदि कृत्वा तद्दूषणायाहुः ॥ अथेत्यादि ॥ तथाच श्रुत्याद्यवधीर्ये तथाङ्गीकारेऽपि न सिद्धिरिति भावः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ दैवादित्यादि ॥ चलतीति ॥ प्रारब्धवशाच्चलति ॥ तत्रेति ॥ उक्तवाक्यांक्ते सिद्धदेहे । अस्त्वनुसन्धानं, को दोष ? इत्यत आहुः ॥ प्रारब्धमित्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ सिद्धान्ते तु जीवस्यांशत्वेनाविद्याधीनस्थितिकत्वाभावात् सुखेन सिद्धिः । अविद्याया निद्रावत् कारणात्मनाऽवस्थानं बोध्यम् । तेन न काप्यनुपपत्तिः । एवञ्च पूर्वोक्तसन्दर्भे तर्कोऽनुमानं च परमतबाधकं निःसरति । तथाहि । ब्रह्म

यदि प्रतिबिम्बप्रयोजकं स्याच्चक्षुर्ग्राह्यमव्यापकं च स्यात् । यदि तथा स्याच्छ्रुतिस्तथा वदेदिति । ब्रह्म प्रतिबिम्बप्रयोजकं न भवति, चक्षुरग्राह्यत्वाद्, व्यापकत्वाच्च । यदेवं तदेवम् । कालवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटादिवत् । यदि चाभ्यामाकाशदृष्टान्तेन योग्यता साध्यते, तथापि हेत्वोः साधारणत्वाद् योग्यत्वायोग्यत्वयोरुभयोरप्यसिद्धिः । यदि च हेत्वन्तरेण, तदापि पूर्वोक्तश्रुत्यादीनामेव प्रतिपक्षत्वादसिद्धिः । एवं जीवधर्मविचारेणापि ज्ञेयम् । जीवो यदि ब्रह्मप्रतिबिम्बः स्याद् ब्रह्मानुविधायी स्यात् । यदि तथा स्याद्, द्वा सुपर्णाश्रुतिस्तथा वदेदनुविधायित्वं न वदेद्वा । यतो नैवमतो नैवम् । जीवो न ब्रह्मप्रतिबिम्बः । ब्रह्माननुविधायित्वात् । घटादिवदिति दिङ्मात्रमुक्तम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । यच्च देहेन्द्रियाद्यभिमानित्वं, प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वं वा जीवत्वमिति कार्यलक्षणं, चिरप्रधानभगवदंशत्वञ्च स्वरूपलक्षणं जीवस्य सिद्ध्यति ॥ ६२ ॥

एवं श्रुत्यादिभिस्तदनुसारियुक्तिभिश्च निरस्तेऽपि प्रतिबिम्बवादे पुनरपि श्रुतार्थापत्त्या प्रत्यवतिष्ठन्तं प्रत्याहुः ।

ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्यथानुपपत्त्या तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानुरोधेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं युक्तमिति तथात्वं कल्प्यत इत्याशङ्कां तिरस्कुर्वस्तत्त्वमसीति वाक्यं न महावाक्यमित्याह ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ॥
न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमव्ययुज्य निरूपितम् ॥ ६३ ॥

तत्त्वमसीति ॥ इदं वाक्यं श्वेतकेतूपाख्याने वर्तते । तत्रोपक्रमे, अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं तदोपपद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञाने तज्ज्ञानं भवति । तदर्थं सदेव सौम्येत्यारभ्य निरूपितम् ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् । जडगतदोषाश्च तत्र परिहृताः । तत् सत्यमिति । पूर्वोत्तरयोर्जड-जीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह । स आत्मेति । एवं जडस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह । तत्त्वमसीति । उपदेशश्चायम् । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महावाक्य-मुपदेशः । तत्र यथा, ऐतदात्म्यमित्यत्र न भागत्यागलक्षणा सद्वे तथोत्तरत्रापि निर्देशोऽवगन्तव्यम् । नापि श्वेतकेतुरवतारः । पूर्वं स्तब्धत्वादिदोषकीर्तनात् । विरोधाच्च । अतो ब्रह्मवाक्यत्वात् तदेकदेशस्तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं न बोधयति । वाक्यभेद-प्रसङ्गादुपक्रमविरोधाच्च । केचिदेतत्पदानि महावाक्यमित्याहुः । तदपि तथा । अतत्त्वमसीति छेदस्तु न वैदिकानां संमतः । अतो नास्य विद्याजनने शक्तिः । अन्यार्थकीर्तनात् । तदेवाह ॥ ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमिति ॥ अवयुज्य ॥ जडजीवौ पृथक्कृत्य । सर्वं ब्रह्मेति वक्तुं जीवस्य ब्रह्मता निरूपिता । नन्वस्तु वाक्यभेदः । तथा सत्येतावन्मात्रं जीवस्य ब्रह्मतां बोधयति । तच्च साक्षादनुपपन्नं सद् भागत्यागलक्षणया अखण्डमेव वाक्यार्थं बोधयतीतिचेत् । साधु बुद्धिमतां प्रकयन्थप्रयासो दृष्टः । उपदेशफलमायुष्मतां किं दृष्ट-मित्यनुमन्येयम् । ब्रह्मभावेनाऽधिकधर्माभावात् । देहादिभेद-बोधनेनापि दोषनिराकरणसम्भवाच्च । ततो व्यर्थः प्रकरणभेद-मप्यङ्गीकृत्य महावाक्यत्वेनोपदेशप्रयासः ॥ ६३ ॥

ननु जीवेत्यादि ॥ न महावाक्यमिति ॥ विद्याजनकं हि वाक्यं भगवता महावाक्यत्वेनोच्यते । इदं तु न विद्याजननशक्तमतो न महावाक्यमित्यर्थः । कुतोऽस्याशक्तिरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ इदं वाक्यमित्यादिना ॥ तदिति ॥ एकविज्ञाने सर्वविज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तः ॥ यथेत्यादि ॥ तदर्थमिति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थम् ॥ निरूपितमिति ॥ ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं, कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वेन

भेदानापादकत्वात् कारणानन्यत्वं, दुर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो मानान्तरेणान्तैः कार्यैराप्यत्वञ्च निरूपितम् । तथाच प्रतिज्ञातस्य तावताऽपूर्तेः प्रपाठकस्य महावाक्यत्वमुचितं, न त्वेतस्येत्यर्थः । भवत्वेवं, तथापि तन्निष्कृष्टार्थस्यानेनोक्तेरस्तु महावाक्यत्वं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां वाक्यं विवृण्वन्ति ॥ ऐतदात्म्यमित्यादि ॥ तदात्मकत्वमुक्तमिति ॥ इत्यादिवाक्ये जडस्योक्तेऽपि तदात्मकत्वे दार्ढ्यार्थं दार्ष्टान्तिकवाक्ये पुनरप्युक्तमित्यर्थः । ननु जडस्य विनाशित्वादिदर्शनात् कथं तदात्मकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जडगतदोषाश्च तत्र परिहृता इति ॥ जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड् भावविकाराः सत्यत्वकथनेन सर्वदा सत्ताबोधनादेतेषां स्वरूपान्तरज्ञापनेन प्रपञ्चे परिहृता इत्यर्थः । तच्च स्वरूपान्तरं सर्वनिर्णये, पूर्वरूपतिरोभाव * इत्यादिना विवेचनीयम् । ननु भवत्वेवं, तथापि सर्वस्यैव तदात्मकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुं वदतीत्याहुः ॥ पूर्वोक्तयोरिति ॥ स आत्मेति ॥ स परमेश्वर आत्मा सर्वस्य स्वरूपभूतो यथा सुवर्णं शकलकुण्डलादीनाम् । तथाच सर्वस्य तदात्मकत्वात् सर्वं सत्यमितिज्ञापनार्थमिदं मध्ये उक्तमन्यथात्र न वदेदिति भावः ॥ जीवस्याप्याहेति ॥ तदात्मकत्वं जडवदेवाहेत्यर्थः । तथाच यथैतदात्म्येतदात्मनो भावस्तथा तत्वं तस्य भावस्त्वं भवसि । असीति मध्यमपुरुषेणैव त्वम्पदलाभात् तत्त्वमित्येकं पदम् । तेन जीवस्य तदात्मकत्वेंऽशत्वेन रूपेण बोध्यते । यथा जडस्य तत्कार्यत्वेन रूपेण । पदभेदपक्षेऽपि तथा । नच भागत्यागलक्षणा । धर्मतिरोधानस्य भगवदिच्छया जातत्वादिति । तथाच यदि प्रतिबिम्बत्वममिप्रेयाद् न त्वमसीत्येव वदेत् । यद्यवच्छिन्नममिप्रेयात् तदितिपदं न वदेत् । स आत्मा त्वमसीत्येतावतैवार्थसिद्धेः । अतस्तत्त्वपदात् तत्पदाद्वा पूर्वोक्त पदार्थः सदंशवैलक्षण्येन विवक्षित इति भावः । एवं वाक्यार्थमुक्त्वा तत्त्वमसीत्येतावन्मात्रे महावाक्यत्वाभावं बोधयन्ति ॥ उपदेश इत्यादि ॥ अयमिति ॥ पञ्चदशपदात्मकः । सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत इति ॥ प्रकारान्तरव्याख्याने वैयर्थ्यादिदूषणप्रासेनोक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।

माध्वास्त्वद्वैतश्रुतीनामवतारपरत्वं स्वीकृत्य प्रस्तुतवाक्यं श्वेतकेतोरवतारत्वेन योजयन्ति । तन्मतेऽप्यस्वरसं दर्शयन्ति ॥ नापी-

तर्हि श्रुतिः कथमुपदिशतीति चेत् तत्राह ।

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥
तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः ॥ ६४ ॥
विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित् सत्ययुगे पुमान् ॥
सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम्॥६५॥
तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥
अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥६६॥

अलौकिकं तत्प्रमेयमिति॥ लौकिकं हि-लोकयुक्त्यावगम्यते। ब्रह्म तु वैदिकम्। वेदप्रतिपादितार्थबोधो न शब्दसाधारणविषया भवति, किन्त्वन्यत् साधनमस्तीत्याह॥ तपसेति॥ तपः पूर्वाङ्गम्। वेदयुक्तिः सहकारिणी।भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् ॥ ६४ ॥

क्वचिद् देशविशेषे ॥ सत्ययुगे, काले। पश्चाङ्गसम्पत्तौ वाक्यार्थबोधो भवति । अन्यथा, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपाख्याने कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथमिदानीन्तनानां न बोधः ?। इदानीन्तनानामपि बोध इतिचेत् तत्राह ॥ सर्वज्ञत्वञ्चेति ॥ स्वार्थं सर्वज्ञत्वं लिङ्गम् । परार्थमलौकिकं तेज इति ॥ ६५ ॥

ननु तथापि वाक्यार्थज्ञान एवेश्वरप्रसादादेर्भक्तेश्चोपयोग उक्त इतिचेत् तत्राह ॥ तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिरिति ॥ उपनिषद्भिर्महावाक्यार्थविद्याप्राप्तावपि ब्रह्मभावः सायुज्यं वा न तस्य । दृष्टान्तेन तथाभावस्य कालपरिच्छेदात् । यथा जागरणस्वप्नौ परस्परोपमर्दनेनाविर्भवतस्तिरोभवतश्च, तथैव विद्याऽविद्ये । अतो विद्योपमर्दनेनाविद्या पुनराविर्भविष्यतीति व्यर्थ एव प्रयासः । तस्मात् स्वतन्त्रभक्त्यर्थं सायुज्यार्थं च सर्वथा भजनं मतम् ॥६६॥

उपदिशतीति ॥ अभेदमुपदिशति । तथाचाभेदोपदेशानुरोधात् तावन्मात्रमेव जीवस्य ब्रह्मतां बोधयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ तत्राहेत्यादि ॥ तादृश्यामाशङ्कायां श्रौतं बोधनप्रकारं वक्तुं लौकिकयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ नेत्यादि ॥ तथाच लौकिकी स्वबुद्ध्या युक्तिरप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ तपः पूर्वाङ्गमिति ॥ छान्दोग्यतैत्तिरीयादिषु, पञ्चदशाहानि माऽशीः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ वेदयुक्तिरिति ॥ श्वेतकेतूपाख्यानादिगोचरा त्वयोधफलमाहरेत्यादिना निरूपितेत्यर्थः ॥ मुख्यं कारणमिति ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् * इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पुराणमनुसृत्य द्वयमन्यदप्याहुः ॥ कश्चिदित्यादि ॥ सत्ययुगपदं समीचीनकालोपलक्षकमित्याशयेनाहुः ॥ काल इति ॥ एतत्कारणपञ्चकममन्वानं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥ तथाच ब्रह्मोपदिशन्ती श्रुतिर्न केवलयुक्त्योपदिशति, किन्तु श्रुत्यन्तरोक्तान्तपआदीनपि संगृह्णाना सती तदुपदिशतीत्यर्थः । किञ्च । मन्दाधिकारी त्वयाऽप्यङ्गीक्रियते । तस्य च मन्दत्वनिर्वाहार्थतदन्यतमाऽभावस्तत्र त्वयाऽप्यवश्यमभ्युपेय इति स्वयुक्तिशोधितवाक्यश्रवणमात्रेण न फलसिद्धिरिति भावः ॥ उक्तोपदेशेन्द्रप्रजापतिमैत्रेयादाद्विप्रसिद्धमेकाधिकशतवर्षब्रह्मचर्यादि लक्ष्यत इति ज्ञेयम् ॥ इदानीमित्यादिर्ग्रन्थः स्फुटः ॥ ६५ ॥

उपयोग उक्त इति ॥ तथाचाभेदबुद्धिरूपायां विद्यायामेव शास्त्रपर्यवसाने, न भक्ताविति शङ्कार्थः ॥ तथाभावस्येति ॥ विद्यारूपस्येत्यर्थः । इयान्तं विधुन्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ आतस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति वाक्याज्जन्यभावस्य नश्वरत्वाभ्रस्य चोत्पत्तिमत्त्वाच्चरमवृत्तिनाशे अविद्योत्पत्तेः सम्भवद्युक्तिकत्वात् । अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते * इति गौडवार्तिके प्रबोधोत्पत्त्यङ्गीकारात्, तन्नाशे अविद्यायाः पुनरुत्थानं शास्त्रवचनमतस्तन्निवारणाय भजनं सर्वथा मृग्यमित्यर्थः । नच भजनस्यापि जन्यत्वाद् दोषतादवस्थ्यं शङ्क्यम् । मायामेतां तरन्ति ते * इत्यनेन कारणनिवृत्तिबोधनात् । अत एव मायाया अपि न पुनरुत्थानमतो न शङ्कालेश इति दिक् । एवं, नमनोपलक्षिताया भक्तेरावश्यकत्वं प्रकारान्तरेणापि द्रढी-

कृतम् । एवं चित्प्रकरणे जीवस्वरूपविचारेणापि भजनं कर्तव्यमि-
त्युक्तम् ॥ ६६ ॥

अत. पर भजनीयस्वरूपविचारेण तद् वक्तुं ब्रह्मप्रकरणमारभन्ते।

एवं जीवप्रकरणं समाप्य ब्रह्मप्रकरणमाह ।

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ॥
सर्वशक्तिं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥
सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ॥ ६७ ॥

सच्चिदानन्दरूपमिति॥ ब्रह्मेति धर्मिनिर्देशः परब्रह्मवाचकः। ब्रह्मपदार्थमाह ॥ व्यापकमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन । अविनाशी वा रे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेस्तदव्ययम् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः सर्वशक्ति । निर्द्धर्मकत्वे सर्वेषामनुपास्यो-ऽप्राप्योऽफलश्च स्यात्।अत एव स्वतन्त्रः।यो हि निरवधिज्ञान-क्रियाशक्तियुक्तः स स्वतन्त्रो भवति । चकारात्, सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतेः सर्वं वशे समानयति । गुणवर्जितं प्राकृत-गुणरहितम् । एवं षड् धर्मा निरूपिताः । तत्र व्यापकत्वं नाम देशाद्यपरिच्छिन्नत्वम् । तद् वस्तुपरिच्छेदे नोपपद्यत इति त्रितय-परिच्छेदाभावायाह ॥ सजातीयेति ॥ सजातीया जीवा, विजातीया जडाः, स्वगता अन्तर्यामिणः । त्रिष्वपि भगवाननुस्यूत-स्त्रिरूपश्च भवतीति तैर्निरूपितं द्वैतं भेदस्तद्वर्जितम् । अत्र बुद्धि-रवतारेष्विव कर्तव्या ॥ ६७ ॥

एवमिति ॥ सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति च श्रौतात्लक्षणादित्यर्थ. । तेन सच्चिदा-नन्दातिरिक्तपदार्थाभावाद् ब्रह्माद्वैतं फलिष्यतीति सर्वश्रुतिसमन्व-

याय पूर्वमेव स्वरूपलक्षणमुक्तम् । मूले, तुशब्देनैतदाभासेन च प्रकरणाव्यवच्छेदाच्छारीरमात्रतापि व्युदस्ता । तदेव स्फुटमाहुः ॥ ब्रह्मेत्यादिना ॥ तादृश एव शारीरोऽस्तु, अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्कायां शारीराद् वैधर्म्यं वदन्ति ॥ ब्रह्मपदार्थमाहेत्यादि ॥ तथाच जीवाणुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तद्विरुद्धेन व्यापकत्वेन वक्ष्यमाणधर्मान्तरैश्च शारीरमात्ररूपो नेत्यर्थः । एवञ्च स्वरूपलक्षणादपि भेदः । ब्रह्म हि प्रकटसच्चिदानन्दम् । शारीरस्तु तिरोहितानन्दः । एवं तिरोहितचिदानन्दाज्जडादपि ज्ञेयः ॥ गुणोपसंहारन्यायेनेति ॥ उपसंहारो नियमनं, तेषु तेषु वाक्येषूक्तानां गुणानामेकस्मिन् ब्रह्मणि नियमनं, सङ्कोच इति यावत्, स गुणोपसंहार इति तेन न्यायेनेत्यर्थः । अयं न्यायः साधनाध्यायतृतीयपादे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे सिद्ध्यति । तत्र हि वेदान्तवाक्येषु परस्परविरुद्धनानाधर्मप्रतिपादनात् ब्रह्मानेकधर्माम्नानवाक्यानां यथाकथञ्चिद् ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे पूर्वमन्यथाज्ञानजनकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वहानिप्रसङ्गाद्, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतावन्यथाज्ञानस्य पापजनकत्वेनोपासनाभिश्चित्तशुद्ध्यभावप्रसङ्गाच्च सर्ववेदान्तगोचरत्वमेकस्य ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारो विचारितः । सर्वेऽपि धर्मा एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सन्तीति । तथाच तेन न्यायेन, बृहत्त्वाद्, बृंहणत्वाच्च ब्रह्म इत्यभिधीयते * बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादिश्रुत्यन्तरादलौकिकसर्वगुणयुक्तमित्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ अविनाशीत्यादिना ॥ व्यापकपदस्यैश्वर्यबोधकत्वमनुपपन्नमेव व्युत्पाद्यम् । २
धर्मैर्बोधनायाहुः ॥ अविनाशीत्यादि ॥ अनुच्छित्तिधर्मेति ॥ न उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्यासौ तथा । न तूच्छित्तिधर्मणो भिन्न इत्यर्थो युक्तः । अविनाशिपदेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । नाप्यनुच्छित्तिलक्षणधर्मवानित्यपि । उक्तदोषात् । एकदेशस्याभिमतसर्वधर्मराहित्यासिद्धेश्च । श्रौतत्वादिना तन्मात्रानुक्तायामन्यत्रापि तौल्याच्च । अतः पूर्वोक्त एवार्थः । वीर्यस्यानापन्नधर्मपक्षेऽप्ययमेवार्थः । नन्वेवं श्रुतिरात्मनस्तु कामायेत्याद्युपक्रमानुरोधाज्जीवप्रकरणस्येति तद्धर्मनित्यतामेव गमयिष्यतीति चान्यम् । तल्लिङ्गाधिकरणे सन्दिग्धप्रकरणगतस्याप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरताया लिङ्गबलेन व्यवस्थापितत्वादिहाप्युपसंहारे, एतावद्भूरे

चत्वमृतत्वमित्यमृतत्वलक्षणब्रह्मलिङ्गेन ब्रह्मपरत्वस्यैव सिद्धेः । लिङ्गसन्देहेऽपि, जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वेन ब्रह्मधर्मवत्तायाः स्थापितत्वेन सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वाय च ब्रह्मपरत्वस्यैव मन्तव्यत्वाच्च । तथोक्तं तल्लिङ्गाधिकरणभाष्ये, यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादेति । अतो न चोद्यावसरः । यशो बोधयन्ति ॥ य इत्यादि ॥ नन्वेवंरूपता न ब्रह्मणि सम्भवति, निर्धर्मकत्वादितिचेत् तत्राहुः ॥ निर्धर्मकेत्यादि ॥ अनुपास्य इति॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्त इत्यादिपूपासनावाक्येषु, तस्य [redacted] वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप इत्यादिधर्मोपदेशपूर्वकमेव ता उच्यन्त इति धर्माभावेऽनुपास्यत्वे समन्वयाध्यायोऽपि विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अप्राप्य इति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ प्राप्यत्वमुक्त्वा तद्व्याख्यानभूतायाम् ऋचि, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र साधनत्वमुक्तम् । धर्माभावे चेयमपि विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अफल इति ॥ न विद्यते फलं यस्मादित्यफलः । तथा सति, सर्वस्येशान इति श्रुतिः, फलमत उपपत्तेरितिन्यायश्च विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अत एवेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । तदुपपादयन्ति ॥ यो हीत्यादिना ॥ अत्र, निरवधीत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वं लक्षणमपि बोधितं ज्ञेयम् । किञ्च, तमेव भान्तमनुभातीति श्रुतेः स्वरूपेणैव सर्वावभासकत्वात्, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व * इतिवाक्यात् सर्वधीवृत्तिभिरपि सफलज्ञानाच्च सर्वज्ञत्वं द्विगुणीकृत्य ज्ञेयम् । तथाचार्थादेव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति भावः । एवं स्वतन्त्रसर्वज्ञपदाभ्यां श्रीज्ञानं चोक्तम् । श्रुतिस्तु मुण्डकस्था । कचित्तु सर्वविदिति पाठः । तथा सति, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते * इति श्वेताश्वतरश्रुत्या प्रस्तुतार्थसिद्धिरिति चोद्यानवकाश एव।स्वातन्त्र्यं श्रुत्यापि साधयन्ति॥ चकारादित्यादिना ॥ वैराग्यमाहुः ॥ प्राकृतेत्यादि ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा * कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च * इति श्रुतौ देवत्वाद्युक्तिपूर्वकं निर्गुणत्वस्योक्तत्वेन नैसर्गिकभिन्नानामेव पारिशेष्यान्निषेधः प्राप्नोतीति तादृशगुणासङ्गाद्विरागीत्यर्थः । एवमारम्भश्लोकोक्तं लोकवेदप्रसिद्धत्वं भगवत्त्वञ्च निरूप्यैश्वर्यज्ञापनाय व्यापकपदतात्पर्यमा-

कुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ आदिपदेन कालवस्तुनोः संग्रहः । तेन सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं वा तत्तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा लक्षणमिष्ट नाभिप्रेतमिति भावः ॥ त्रिविधेति ॥ उक्तविधं व्यापकत्वम् ॥ त्रितयेति ॥ जीवजडान्तर्यामीत्यर्थः । जीवानां सजातीयत्वं तु, यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः * इति मुण्डकश्रुतौ सरूपपदार्थचेतनत्वनित्यत्वादिना सारूप्यात् । जडानां विजातीयत्वं च जडत्वानित्यत्वादिना । अन्तर्यामिणां स्वगतत्वञ्च प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परिच्छिन्नत्वप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिना ज्ञेयम् । सजातीयद्वैतं च खण्डमुण्डगोव्यक्त्योरिव, विजातीयद्वैतञ्च घटपटयोरिव, स्वगतद्वैतञ्च तरुकुसुमयोरिव ज्ञेयम् । कुसुमेषु तरोस्तुलसीवनेऽपि कुसुमरूपत्वाभावात् । सच्चिदानन्दरूपे भगवति त्रितयनिरूपितद्वैतराहित्यं तु, चिद्रूपेण जीवे, सद्रूपेण जडे, प्रकटानन्दरूपेणान्तर्यामिणीत्येवं त्रिष्वप्यनुस्यूतत्वात्, कार्यदशायाञ्च, आत्मा वा इदं सर्वं, पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति, अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिस्तदनुसारिभिर्न्यायैर्बोधितात् त्रिरूपत्वाच्च ज्ञेयम् । एवं व्यापकपदोक्तमैश्वर्यं बोधितम् । तेन फलितमुपदिशन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ मतान्तरञ्चोक्तं त्वग्रे निरसनीयम् । यच्च, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति, न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते * इत्यादिश्रुतयः समर्थिता ज्ञेयाः ॥ ६७ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुपपाद्य तन्त्रोक्तान् गुणानाह ।

सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥
सर्वाधारं वश्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ॥
प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥ ६८ ॥

४ सत्यादिगुणसाहस्रैरिति ॥ सत्यं शौचं दया क्षान्तिरित्यादि-

श्लोके सत्यादयो गुणा निरूपिताः । ते चौत्पत्तिकाः । सदा सृष्टिमलयादावपि । पुनः श्रुत्युक्तान् गुणानुपसंहरति पूर्वोक्तानां वैदिकत्वाय ॥ सर्वाधारमिति ॥ सेतुर्विधरणामिति श्रुतेः । गीतायां मायासम्बन्धस्योक्तत्वान्मायाधीनो भवेदित्याशङ्क्याह ॥ अव्ययमायमिति ॥ साकारतामाह ॥ आनन्दाकारमिति ॥ उत्तमम्, अक्षरादपि । यद्यपि कारणधर्मा एव कार्ये भवन्ति, तथापि कार्यगतत्वेनान्यथा प्रतीतिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ प्रापञ्चिकपदार्थानामिति ॥ ६८ ॥

एवं श्रौतं प्रमेयं क्रोडीकृत्य वैष्णवतन्त्रस्यापि तदंशे अविरोधः स्फुटस्तमंशं संग्रहीतुमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ सत्यं शौचमिति॥ प्रथमस्कन्धे पद्यानि धरित्र्या धर्मं प्रत्युक्तानि । सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् * शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् * ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः * स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च * प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः * गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः * एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः * प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् * इति । सत्यं यथार्थभाषणं, शौचं शुद्धत्वं, दया परदुःखासहनं, क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं, त्यागोऽर्थिषु मुक्तहस्तता, सन्तोषोऽलंबुद्धिः, आर्जवम् अवक्रता, शमो मनोनैश्चल्यं, दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यं, तपः स्वधर्मः, साम्यम् अरिमित्राद्यभावः, तितिक्षा परापराधसहनम्, उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यं, श्रुतं शास्त्रविचारः, ज्ञानम् आत्मविषयं, विरक्तिर्वितृष्णता, ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं, शौर्यं संग्रामोत्साहः, तेजः प्रभावः, बलं दक्षत्वं, स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसन्धानं, स्वातन्त्र्यम् अपराधीनता, कौशलं क्रियानिपुणता, कान्तिः सौन्दर्यं, धैर्यम् अव्याकुलता, मार्दवं चित्ताऽकाठिन्यं, प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः, प्रश्रयो विनयः, शीलं सुस्वभावः, सहओजोबलानि मनइन्द्रियशरीराणां पाटवानि, भगो भोगास्पन्दत्वं, गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वं, स्थैर्यम्

अचाश्चल्यम, आस्तिक्यं श्रद्धा, कीर्तिर्यशः सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णनयोग्यं गुणक्रियादिपौष्कल्यमित्यर्थः । मानः पूज्यत्वम, अनहङ्कृतिर्गर्वाभावः । अन्ये ब्रह्मण्यत्वमकामत्वमसत्त्वादयः ॥ औत्पत्तिका इति ॥ अवतारेऽपि सहैवाविर्भूता, न तु अन्या इत्यर्थः । एतेन कृष्णत्वमपि प्रकाशितम् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ सदेत्यादिना ॥ सेतुर्विधरण इति श्रुतिर्बृहदारण्यके, स वक्षायं शारीर इति ब्राह्मणसमाप्तावस्ति । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्, एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति । एतस्य सर्वाधारत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वञ्च दहराधिकरणे, धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेरिति सूत्रे प्रपञ्चितम् ।

एवं धर्मान्निश्चित्य, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः * दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति * गीतावाक्यात् किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ गीतायामित्यादि ॥ तथा च, न हि सम्बन्धमात्रेण तथात्वं वाक्यवचनम् । न हि पाशी पाशाधीनो भवति । न वा मेघावृतः सूर्यो मेघाधीनो भवति । पर्जन्यस्य सूर्यानतिरिक्तत्वात् । याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीत्यत्र तथा निश्चयात् । एवं मायाया अपि भगवद्रूपत्वात् तदधीनत्वमेव, न तु भगवतो मायाधीनत्वमित्यर्थः । मायाया भगवद्रूपत्वं स्वेकादशे, तन्मायाफलरूपेण * इत्यत्रोक्तम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदश्च तथा । एवं पारतन्त्र्ये परिहृतेऽपि सम्बन्धस्याङ्गीकृतत्वान्मायिकाकारशङ्का स्यात् तद्वारणाय, विद्वत्तश्चक्षुरित्यादिश्रुत्युक्ताकारस्वरूपं निश्चेतुमाहुः ॥ साकारतामाहेति ॥

आनन्दाकारमिति ॥ छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे भूम्नः सुखरूपत्वं निश्चित्य तदुत्तरमेव दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च, एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति वाक्ये शोकजिघत्सापिपासानां शारीरधर्मत्वेन प्रसिद्धानां निषेधेन तद्रहितशरीरसिद्धेर्मुण्डके च, आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति, नृसिंहोत्तरतापनीये चानन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्र इति कथनादप्यानन्दाकारस्यैव सिद्धेरिति तथेत्यर्थः ॥ उत्तममिति ॥ स उत्तमः पुरुष इति छन्दोगश्रुतेः,

अक्षरादपि चोत्तम * इति गीतायाश्चेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं छन्नत्वं दृढीकृतम् ॥

ननु पूर्वं त्रितयपरिच्छेदराहित्यं ब्रह्मणि साधितं, तथा सति जगतो ब्रह्माभिन्नत्वं सिद्धम् । तेन प्रापञ्चिका जडत्वादयोऽपि ब्रह्मणि प्रसज्ज्येरन्नित्याशङ्कां हृदि कृत्वा आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ सम्पाद्यते ॥ तथापीति ॥ अन्यथा प्रतीतेरिति ॥ क्रीडेच्छया आत्मानन्दे तिरोधापिते धर्मा अनेजत्त्वादयो जडत्वादिरूपेण प्रतीयन्त इति कार्यरूपे जडत्वादिरूपेण तान् व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इदमेव च, दृश्यते त्वित्यधिकरणे साधितम् ॥ ६८ ॥

रूपनामविभेदेन यो जगदिति पूर्वोक्तं निगमयितुं समन्वयेक्षत्यधिकरणाभ्यां सिद्धमर्थमाहुः ।

एवं स्वधर्मरूपधर्मानुक्त्वा कार्यमाह ।

जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ॥
कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ॥६९॥

जगतः समवायि स्यादिति ॥ सर्वस्यापि जगतः कार्यरूपस्य च ब्रह्मैव समवायिकारणम् । एतस्मिन्नेवोतमोतं गार्गीब्राह्मणे प्रसिद्धम् । तदेव निमित्तकारणम् । चकारात् कर्तृ च । तस्य प्रपञ्चनिर्माणे हेतुमाह ॥ कदाचिद् रमते इति ॥ यदा स्वस्मिन् रमते तदा प्रपञ्चमुपसंहरति । यदा प्रपञ्चे रमते तदा प्रपञ्चं विस्तारयति । प्रपञ्चभावो भगवत्येव लीनः प्रकटीभवतीत्यर्थः॥६९॥

* उत्तम इत्यादिना ।" गार्गीब्राह्मण" इति ।" स होवाच यदूर्ध्वं दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति प्रश्ने गार्ग्या कृते, तदनूद्य, आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्युत्तरे, कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति पुनः प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना अक्षरस्वरूपमुक्त्वा प्रशासितृत्वादिकं चोक्त्वा, एतद्वै तदक्षरं गार्गि !

यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति रूपे इत्यर्थः । ओतप्रोतता च तन्तु-
पटन्यायेन समवायितां गमयति । तेन स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपा-
दानत्वं सिद्ध्यति । समवायश्च तादात्म्यमेव, न तु पदार्थान्तरम् ।
तदुपपादितं भाष्ये । एवञ्च प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि-
त्यादिसूत्राणि स्वविषयवाक्यान्यप्यत्र प्रमाणत्वेन ज्ञेयानि ।

निमित्तत्वञ्च, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्या-
दिषु । कर्तृत्वं च, स आत्मानं स्वयमकुरुत, स विश्वकृद्
विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु प्रसिद्धम् । तेनाऽभिन्ननिमित्तोपादान-
वादः, कर्तृत्वं च सिद्धान्तेऽङ्गीकृतम् । तत्रेयमाशङ्कोत्तिष्ठते । कर्तृ-
त्वं हि कार्योत्पादनात् । कार्यञ्च जगत् किं प्रकृतिवत् परार्थं भगवा-
न्निर्मिमीते ? स्वार्थं वा ? । नाद्यः । उक्तविधस्येश्वरस्य परार्थमेता-
वत् प्रयासे प्रयोजनाभावात् याचकवद्दीनस्वरतापादकत्वाच्च । न द्वि-
तीयः । आप्तकामस्यात्मारामस्यादिश्रुतिविरोधात्, प्रयोजनासम्भावि-
तत्वात् । अतो जीवस्यापि निमित्तत्वं वाच्यमेवेत्याशङ्कामपाकर्तुमा-
हुः ॥ तस्येत्यादि ॥ हेतुमिति ॥ तदात्मानमित्यादिवाक्यात्, तस्मा-
देकाकी न रमत इति श्रुतेश्च क्रीडेच्छारूपं प्रयोजकमित्यर्थः । यत्तु
गौडवार्तिके, भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे * इत्येवं प्र-
योजनं विकल्प्य, देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा *
इति सिद्धान्त उक्तः । तत्रापि क्रीडाकरणमेव स्वभावो वक्तव्यः ।
अन्यथा, स द्वितीयमैच्छदिति, क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं
ते * इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधप्रसक्तेः । नचाप्तकामश्रुतिविरोधः ।
विरुद्धधर्माश्रयत्वेन तदभावात् । स्पृहाया अभिध्यारूपत्वेन लौकिक-
तुल्यस्पृहाया अभावाच्च । सृष्टेरपि लीलात्वेन, लोकवत्तु लीला-
[illegible] त-
युक्तिभिरेव तथा निर्णयात् । अतः क्रीडेच्छायाः प्रयोजकत्वं युक्तमे-
व ॥ यदेत्यादि ॥ एतेन, रूपनामविभेदेन यः क्रीडतीत्येतदुपपादित-
म् । अग्रेऽपीदमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ६९ ॥

नन्वत्र सत्कार्यवादे बोधिते सति भेदवादापत्तिरिति शङ्का-
मुत्थाप्य सिद्धान्तेन समाधत्ते ।

कार्यादिभावः कश्चिदन्य इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपमाह ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ॥
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥७०॥
यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ॥
शरीरं तं न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥ ७१ ॥

यत्र येनेति ॥ सर्वविभक्तीनां प्रकारस्य च भगवानेवार्थः । प्रकृतिपुरुषौ कालश्च स एव ॥ ७० ॥

एवं पूर्वस्थितिमुक्त्वा पश्चात् स्थितिमाह ॥ यः सर्वत्रेति ॥ सर्वेष्वेव पदार्थेषु कार्येषु स्वयं तिष्ठँस्तान्यन्तरयति स्वमध्ये स्थापयतीत्यर्थः । तथा स्वयम् आधाराधेयभावं प्राप्नुवन्नपि तन्न स्पृशति । तर्ह्यज्ञानेन तथा भवतीति चेन्नेत्याह ॥ शरीरमिति ॥ तत् सर्वमेव शरीरत्वेन मन्यते । तस्य च ज्ञापकं भवति सर्वं, तथापि न स्पृशति । तर्हि शरीरमेव भगवन्तमानन्दनिधित्वात् स्पृशेदितिचेत् तत्राह ॥ शरीरं कर्तृ न ब्रह्म वेदेति ॥ इत्थममुना प्रकारेण योऽनुविश्य प्रकाशते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ७१ ॥

कार्यादीत्यादि ॥ आदिपदेनाधारत्वकारणत्वादिकं ज्ञेयम् । व्याख्येयपद्योक्तः कश्चिदन्यो जन्यत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्त इत्याशङ्क्य तत्समाधानाय साधनद्वितीयपाद उभयव्यपदेशसूत्रे, प्रकाशाश्रयसूत्रे च सिद्धमखण्डब्रह्मवादस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यत्र येनेति ॥ इदं वाक्यं दशमस्कन्धीयचतुरशीतितमाध्यायेऽस्ति ॥ यद्येत्यस्य विवरणं, प्रकारस्येति ॥ प्रधानपुरुषेश्वर इत्यस्य विवरणं, प्रकृतिपुरुषौ कालश्चेति ॥ तेनैवं श्रुतिस्मृतिन्यायैः प्रमितत्वात् सर्वं ब्रह्मैव केवलमिति न भेदगन्ध इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्विदमिदानीन्तनव्यवहारविरुद्धत्वात् कथमभ्युपगन्तुं शक्यते । नच स्मृत्येति वाच्यम् । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वात् ।

धात उपचार एव तत्रोचितः । तस्मादत्रायं भावः साधीयानित्याशङ्कामपाकुर्वन्त आहुः ॥ एवमित्यादि ॥ मूर्तेस्थितिमिति ॥ सृष्ट्यनारम्भकालीनस्थितिम् ॥ पश्चात् स्थितिमिति ॥ सृष्टिकालीनस्थितिम् । सृष्टिश्च स्वस्य सर्वात्मकत्वं तिरोधाप्य अनामरूपस्य,बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छया नामरूपात्मकत्वेनाविर्भावः । तथाऽऽविर्भूय तत्तद्रूपे तत्तन्नामनियमनं वा । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः * नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते * इति श्रुतेः ॥ कार्येष्विति ॥ द्वा सुपर्णा युजेत्यर्थः ॥ न स्पृशतीति ॥ अगन्धमस्पर्शमरूपमव्ययम् * इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ये हि संस्पर्शजा भोगा * इत्यादौ संयोगस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वादत्र तस्यापि सङ्ग्रहः । संयोगस्य तथात्वं च द्वितीयस्कन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्यमित्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितम् ॥ शारीरमिति ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणादित्यर्थः ॥ अनुविश्येति ॥ तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतेः ॥ प्रकाशत इति ॥ अभिचाकशीति, तमेव भान्तमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ इत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेनैवंविधा अन्या अपि सङ्गृहीता ज्ञेयाः । तथाच सृष्टिकाले भगवतश्चिदचिद्वस्तुशरीरत्वेनान्तर्यामितया स्थितिरित्यर्थः । एतेन विशिष्टाद्वैतवादोऽप्येकदेश इति ज्ञापितम् ॥ ७१ ॥

अतः परं ब्रह्मादिमतीयामाशङ्कामुत्थाप्य परिहरन्ति ।

श्रुत्यादिभेदेषु नानाप्रकारेण प्रतिपादितत्वादन्योऽन्यविरोधात्र किञ्चित् प्रमाणं ब्रह्मणि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥ ७२ ॥
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥
आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ॥
इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याद्दृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥ ७३ ॥

सर्ववादानवसरमिति ॥ वस्तुतः श्रुतौ नानावाक्यानामेकत्र-

क्यता निरूपिता । सर्वभवनसामर्थ्येन, विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । नैवं वादिनां वाक्यानि तत्त्वदर्शकवाक्यपराणि भवितुमर्हन्ति । तेषां तथाहृदयाभावात् । अतः सर्वे वादाः स्वभ्रान्तिपरिकल्पितत्वेन वस्तुस्पर्शाभावादनवसरपराहता एव । अस्तु वादिनां हृदयं यथा तथा, वाक्यानां सरस्वतीरूपत्वात् कथं नैकवाक्यतेत्याशङ्क्याह ॥ नानावादानुरोधि तदिति ॥ एकैको वादो ब्रह्मण एकैकधर्मप्रतिपादकैकैकवाक्यशेष इति भगवांस्तान् सर्वानेवानुसरति । तत्र, ब्रह्मणि विरुद्धधर्माः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ अनन्तमूर्तीति ॥ अनन्ता मूर्तयो यस्य । ब्रह्म एकं व्यापकं च । तेनानेकत्वमेकत्वं च रूपितम् । एवं गुणविरोधमुक्त्वा क्रियाविरोधमाह ॥ कूटस्थं चलमेव चेति ॥ एवकारः सगुणादिभेदविज्ञापनार्थः । चकारोऽनुक्तविरुद्धधर्मसंग्रहार्थः ॥ ७२ ॥

वाक्येष्विवात्रापि विरोधमाशङ्क्य समाधानार्थं स्पष्टमाह ॥ विरुद्धसर्वधर्माणामिति ॥ ब्रह्मैव हि सर्वाधारम् । यथा भूमिः सहजविरुद्धानामपि मूषकादिजीवानाम् । कारणगतधर्मः पृथिव्यां भासते । विशेषेण लौकिकयुक्तिरत्र नास्ति, तदगम्यत्वादित्याह ॥ युक्त्यगोचरमिति ॥ नन्ववतारेषु भगवत्त्वश्रुतेर्लौकिकप्रमाणविषयत्ववल्लौकिकयुक्तिविषयत्वमपि कुतो नेत्याशङ्क्याह ॥ आविर्भावतिरोभावैरिति ॥ आविर्भावोऽवतारो मत्स्यादिरूपेण प्राकट्यम् । तिरोभावोऽवतारसमाप्तिः । ते च बहुप्रकाराः स्थावरेभ्यो जङ्गमेभ्यः स्वतोऽपि भवन्ति । ते सर्वे प्रकारा मोहका एव । नटवद् बहुरूपत्वात् । अन्यथा लौकिकयुक्तेर्लङ्घनं न स्यात् ।
न हि मत्स्योऽह्ना योजनशतं वर्द्धते । नापि क्षणेन पर्वताकारो भवति वराहः । अतो लौकिकबुद्धिविषयत्वं नट इव भ्रान्तम् । स्वतो न लौकिकयुक्तिगोचरत्वमित्यर्थः । तथापि कृष्णादयः सर्वैर्दृष्टा अपि

तेषु कथं लौकिकप्रमाणाविषयत्वं, तत्राह ॥ इन्द्रियाणां तु साम-र्थ्यादिति ॥ चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति । किन्तु भगवदिच्छयैव, मां सर्वे पश्यन्त्वित्येतद्रूपया तदू द्रष्टव्यम् ॥७३॥

श्रुत्यादिभेदेष्वित्यादि ॥ वस्तुत इति ॥ वस्तुस्वभावादित्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः ॥ सर्वभवनेत्यादि ॥ 'न स्थानतोऽपी'त्युभयलिङ्गाधिकरणे सिद्धान्तैकदेशिमताभ्यां प्रकारद्वयेन सर्वश्रुत्यविरोधः प्रदर्शितः । व्यासस्य वेदस्थापनार्थं प्रवृत्तत्वाद् वेदे यथाऽक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तदर्थमुभयरूपता व्यासपादैरङ्गीकृता । तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थं ब्रह्मणः सकाशाद् वैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा श्रुतिबाधः स्यात् । तदङ्गीकारे चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिशीर्षैस्तेस्तुभयसामञ्जस्यार्थं ब्रह्म निर्धर्मकमेव पूर्वं स्वधर्मरूपेण, तदनु क्रियादिरूपेण चाऽऽविर्भवतीति सर्वभवनसामर्थ्येन विरोधपरिहार एकदेशिमते । एतदेव, 'पूर्ववद्वा,' 'विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रद्वयेनाचार्यैणानुक्रान्तम् । सिद्धान्ते तु, उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति सूत्राभ्यां विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् विरोधः परिहृतः । तेनात्र प्रकारद्वयमुक्तं ज्ञेयम् । अतः प्रकारभेदेन प्रतिपादनेऽपि सर्वेषामेव प्रामाण्यम् । वादिनः परं तथा न जानन्ति, वादत्वात्तदुक्तमेवाप्रमाणमित्यर्थः । नन्वेकैकश्रुत्यनुगत्वं वादिनामस्तीति कथं सर्ववादानवसरत्वमित्यत आहुः ॥ नैषामित्यादि ॥ यदि तैरन्धहस्तिवद् भगवानेव प्रतिपादितः स्यात्, तर्हि तर्कचरणादौ तात्राचार्यो दूषयेद्, अतस्तथा तेषां हृदयं नास्तीत्यवसीयते । अतस्तथेति भावः ॥ अनवसरपराहता इति ॥ अनवकाशव्याहता इत्यर्थः । भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः * दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैरिति * द्वितीयवाक्यानुसारेण सरस्वतीहृदयं वक्तुमाहुः ॥ अस्मिन्नित्यादि ॥ तान् सर्वानेवानुसरतीति ॥ यथोक्तं विद्वन्मण्डनसमाप्तौ, मध्वभाष्यप्रथमाध्यायसमाप्तौ च, महोपनिषदि, एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाऽव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्मेऽपि, तामूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् * तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तस्तोदनात् तुच्छमुच्यते * नैव भावयितुं योग्यः केनचित् पुरुषोत्तमः * अतोऽ-

मार्थं यदन्त्येन नाऽद्वयत्वाभावः इत्यपि * सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्तच्छब्दाभिधेयता * सर्वेषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृमिरिति * इत्यन्तेन । अर्थस्तु, शम अन्यसुखम् ऊनं कुरुते स्वसुखादल्पीकरोतीति घ्नन्यम् । तोदनात् तुद् । छद्मत्वाच्छः । भावयितुम् उत्पादयितुम् । अद्वयत इत्यद्वयः । न अद्वयो नाऽद्वयः । अमहस्य इति अपरतीर्थेन व्याख्यातः । तथाच पुष्टानामद्वयत्यादिना तथा तानुसरतीत्यर्थः ॥ अनन्ता मूर्तयो यस्येति ॥ यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति * श्रुतेरित्यर्थः ॥ निरूपितमिति ॥ श्रुत्यैव निरूपितमित्यर्थः । क्रियाविरोधमिति ॥ तदेजति तन्नैजतीतिश्रुतिप्रतिपादितं तमित्यर्थः ॥ विज्ञापनार्थं इति ॥ विशेषेण ज्ञापनार्थं इत्यर्थः॥७२॥

अत्रापीति ॥ धर्मेष्वपीत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति ॥ सर्ववादानवसरपदे यदुक्तं, तदेव बालबोधनाय स्फुटमाहेत्यर्थः । ननु तथापि काचित्तु लौकिकी युक्तिर्बोधनायापेक्षिता, येन मन्दोऽप्यधिकारी परस्मै बोधयितुमीष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अशेषेत्यादि ॥ तथाच 'ब्रह्म विरुद्धधर्माश्रयम् । विवक्षितसर्वाधारत्वात् । सहजविरुद्धसर्पमूषकाद्याधारभूमिवत् । परस्परविरुद्धनिष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वाश्रयकर्मवत् । आश्रयाद्याधारबुद्धिवच्चेति लौकिकी युक्तिरित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणः किं वा माहात्म्यमित्यत आहुः॥कारणेत्यादि॥ तर्हि परब्रह्मणस्तादृशत्वे का वा युक्तिरित्याकाङ्क्षायां वस्तुस्वभावेन विरुद्धधर्माधारत्वं समर्थयन्ति ॥ विशेषेणेत्यादि॥ तथाच नेदं युक्त्यगोचरत्वं दूषणमपि तु भूषणमेवेति भावः । अत एव विश्वतश्चक्षुः, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिना सहस्रशीर्षत्वादिकं भूतभव्यमवद्धपत्वादिकं चोक्ता, एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति श्रुतिराह । एतावान् महिमा माहात्म्यम् । अतो हेतोर्ज्यायानित्यर्थः । न हि सहस्रशीर्षत्वादिकं लौकिकयुक्तिगम्यम् । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यमिति शब्दप्रामाण्यवादिना परेणाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा जन्यज्ञानाद्याधारत्वस्यैवात्मनि दृष्टत्वात् परमात्मन्यपि नित्यज्ञानाद्यसिद्धेः । अनुमानैः साधनेऽपि हेतौ प्रतिपक्षोपाध्यापादीनां स्फुरणस्यानिवार्यत्वात् विरुद्धधर्माऽऽश्रयत्वं च कमलवज्ज्ञेयम् । यथा हि कमलं मूले भूयः सदग्रभागेऽणीयस्तिष्ठति तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि भगवति भूयः सत् कार्येषु ह्रसदतिविप्रकृष्टे कार्येऽत्यल्पं भवतीत्युपपादितं द्वितीयसुबोधि-

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ॥
तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥ ७५ ॥
चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ॥
उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिविम्बते ॥ ७६ ॥

आनन्दरूप इति ॥ आनन्दरूपे आनन्द एव ब्रह्मणि रूपस्थानीयः । तत्र शुद्धस्य सत्त्वस्य देवतारूपस्य भगवदिच्छया श्रीभगवदासनत्वेन स्फुरितस्य श्यामत्वात् तस्य प्रतिफलनेनानन्दो नीलमेघवद् भासत इत्यर्थः । यथा स्फटिको जपाकुसुमेन । श्वेतपाषाणेषु प्रविष्टोऽपि स्फटिको जपाकुसुमलौहित्यं गृह्णन् पाषाणेभ्यो वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतिपादयति । तथा ब्रह्मापि जगति पुराणेषु प्रकटीभवत् तच्छ्यामत्वादि गृह्णद् ब्रह्मत्वमपि ख्यापयतीति भावः । सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतेति गुणावतारवाक्यैर्निर्णीयते ॥ ७५ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह ॥ चतुर्युगेषु च तथेति ॥ कृते शुक्लश्चतुर्बाहुरिति वाक्यात् । अन्यथा नियतं रूपं न स्यात् । तत्रापि हेतुमाह ॥ उपाधीति ॥ उपाधिकालः सत्यादिदेवतारूपः । तस्य रूपं ब्रह्मणि प्रतिविम्बते । कालविशेषे रूपविशेषस्तदाधारत्वेन ब्रह्मणि स्फुरितो ब्रह्मत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नन्वित्यादि ॥ तथाच देवादिष्विच्छायाश्चक्षुःसहकारित्वं, प्रतिबन्धकत्वं च यथायथं दृष्टम् । तथापि लौकिकप्रमाणविषयता तेषु निराबाधा । रूपस्य तेषु सत्त्वात् । एवमवतारेष्वपीति नेच्छायाः कारणत्वम् । अतो रूपराहित्य एवेच्छाकल्पना इष्टं साधयिष्यतीति सा श्रुत्यनुरोधादनवतीर्ण एव कार्या, न तु रूपवत्यवतीर्णेऽपीत्यवतारेषु न लौकिकप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः ।

तत्रावतारस्वरूपं निश्चिन्वन्त एव समादधते ॥ आनन्दरूप इत्यादि ॥ रूपस्थानीय इति ॥ तथाचेच्छयाऽऽनन्द एव तथा भासत इति लौकिकरूपाभावेनेन्द्रियसामर्थ्यादद्दश्यमेव तत् । त्वदभिमता सहकारित्वप्रतिबन्धकत्वकल्पना तु तदा प्राप्तावसरा स्याद् यदि लौकिकं रूपं स्यात् । तत्त्वरूपश्रुत्यैव प्रतिषिद्धमतः सा न साधीयसीत्यर्थः । ननु सर्वथा रूपाभावे ऽवताराणामपि न चाक्षुषत्वमिति भावः । ननु सर्वथा रूपाभावे दिगादिवच्च प्रतीयेतैवातो लौकिकं रूपं तत्र वाच्यमेवेत्याकाङ्क्षायां वाक्यान्तरानुरोधादौपाधिकं रूपं तत्राङ्गीकृत्याप्यरूपत्वमेव स्थापयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ देवतारूपस्येति ॥ आभिमानिकरूपस्य ।

अत्रायमर्थः । अवतारो नाम वैकुण्ठस्थानादिहागमनम् । तच्च व्यापकत्वे व्याहतमिति यथा व्यापकात्मवादिमते प्रदेशभेदेनोपाधिद्वारा चोत्क्रान्त्यादिर्व्यवस्थाप्यते, एवं प्रकृतेऽपीच्छया तस्य तस्यासनत्वेन स्फूर्तौ तदागमनाद्यैरवतरणादि । अथवा । अनन्तरूपत्वात् तस्य तस्य रूपस्य तत्तदासनकत्वे तस्य रूपस्यैव तथात्वेनावतरणादि । भगवाँश्च यत्र तिष्ठति तं स्वान्तःस्थापयतीत्यन्तर्यामिब्राह्मणसिद्धम् । एवं सत्यत्रोभयतयापि तां देवतामन्तरयित्वा अयोगोलकस्थवह्निवदानन्द एव बहिरवस्थित इत्यौपाधिकरूपाङ्गीकारेऽपि रूपमात्रस्यैव चक्षुषा दर्शनं, भगवतस्त्विच्छानन्दाभ्यामेव दर्शनं, न तु लौकिकेन्द्रियसामर्थ्यादित्यवतीर्णोऽपीन्द्रियागोचर एव । मूलरूपधर्माणां तत्रापि सत्त्वादिति । तथाच, युक्तिगोचरं दृश्यत्वाद्, दृश्यं रूपवत्त्वादिति साधने, अदृश्यं रूपरहितत्वादिति प्रतिसाधनसत्त्वात् तस्य हेतोः साध्यसमत्वेन युक्तिगोचरत्वस्य दृश्यत्वस्य च न सिद्धिरिति भावः । किञ्च । लौकिकेऽपि प्रबलतेजसश्चक्षुःप्रतिघातकत्वमेव, न तु विषयत्वम् । अतोऽपि तथा । एतदेवाभिप्रेत्याहुः ॥ श्वेतेत्यादि ॥ व्यापयतीति ॥ स्वस्यातितेजस्वित्वेन व्यापयतीत्यर्थः । गुणानां नियततत्तद्रूपवत्ता कथं निर्णेयेत्यत आहुः ॥ सत्त्वेत्यादि ॥ गुणावतारवाक्यैरिति ॥ विष्णुब्रह्मशिवस्वरूपध्यानबोधकवाक्यैः । शिवस्य नीलकण्ठत्वाच्च श्वेतता । या तु, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् * इति श्रुतौ, सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः * सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये * इति

श्रीभागवतादौ च सत्त्वतमसोः श्वेतकृष्णत्वोक्तिः । सा तु कार्यनिर्देशात् क्षुब्धयोरेव, न तु शुद्धयोः । यद्येवं न स्यात् ध्यानवाक्येऽप्येवमेवोक्तेरित्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञेयम् । अयमेव च सुबोधिनीस्वारस्यतो वैकुण्ठपक्षः । भूमिपक्षकारिका तु त्रुटितेति भाति । भूमेर्नीलरूपवत्त्वं तु, यत् कृष्णं तदन्नस्येति श्रुत्या, पुरा क्रूरस्येतिश्रुतौ चन्द्रमसि दृश्यमाननैल्यस्याधिदैविकपृथिवीत्वोक्त्या च ज्ञेयम् । एवमेवाप्सु प्राणे चाधिमोधे श्वैत्यं तेजसि लौहित्यं च बोध्यम् ॥ ७५ ॥

प्रसङ्गात् रूपान्तरेऽप्युपपत्तिं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ उपपत्तीत्यादि ॥ एवं, त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ * द्वापरे भगवान् श्यामः कलावपि तथा शृणु * इत्युक्त्वा, कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णमित्यादिवाक्याद् युगान्तरेऽपि रूपान्तरं ज्ञेयम् । दशमस्कन्धे गर्गवाक्ये तु, आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः * शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः * इति द्वापरे पीतवर्णतोक्ता । सा तु द्वापरदेवतायाः पर्यायभेदेन रूपभेदाज्ज्ञेया । नच कालस्य नीरूपत्वं निरंशत्वं वा शङ्क्यम् । तैत्तिरीयकाणामारुणकेतुकचयनब्राह्मणे उक्तो वेशो वासांसि च । कालावयवानामितः प्रतीच्येष्वित्यनेन सावयवत्वस्य, तत्पूर्वतनानुवाकेष्वृतूनां ध्यातव्यवेशवासःप्रभृतेश्चोक्तत्वात् तत्समानन्यायेन युगेष्वपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । एतद्विनिगमनाय तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि कालावयवा नीरूपाः स्युर्भगवान् वा रूपवान् स्यात् तदा तथा न स्यादित्यर्थः । इदमेव हृदिकृत्याहुः ॥ तत्रापीति ॥ तत्तत्कालिकनियतरूपेऽपीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ कालेत्यादि ॥ कालविशेषगतो रूपविशेषः कालस्यावतीर्णब्रह्माधारत्वेन पूर्वोक्तदर्शनसामग्र्या ब्रह्मणि भासमानोऽवतीर्णस्यापि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वं समर्थयन् ब्रह्मत्वं सम्पादयतीति भावः ॥ ७६ ॥

एवं सर्वथैवाचाक्षुषत्वे रूपप्रतीतिवदाकारप्रतीतिरप्यौपाधिक्येवापद्येतेति तद्वारणाय मुख्यं पक्षं वक्तुमाहुः ।

एवं प्रतिफलत्वेन ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपत्वं च साधयित्वा प्रकारान्तरेण रूपवत्त्वं साधयति ।

अथवा शून्यवद् गाढं व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ॥

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत्परम् ॥७७॥

अथवेति ॥ यथा मेघादिरहिते देशे आकाशो नीलिमा प्रतीयते । चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्णत् तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति । तथाऽन्धकारम् । नैवानता आकाशे अन्धकारे वा रूपमस्ति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थः । अनेनाऽचाक्षुषत्वं ज्ञापितं भवति । पूर्वापेक्षया अयं पक्षो महानिति ज्ञापयितुमाह ॥ नान्यथा दृक् स्पृशेत परमिति ॥ पराञ्चि खानीतिश्रुतेः । परं चक्षुर्न स्पृशति । अन्यथा परत्वमेव न स्यादिति । यद्वा एवं नीरूपत्वेन निराकारत्वं ब्रह्मण आयातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ उक्तव्याख्यानेऽपि तथा । एवं नीलिमभानोपपत्तावपि पीतवसनादिभानानुपपत्त्यपरिहाराद्पसिद्धान्तत्वाच्च व्याख्यानान्तरमुच्यते । ब्रह्म तादृशं, यादृशं दृश्यते तादृशमेव तद्वस्त्वित्यर्थः । तत्रानेकरूपत्वेनाब्रह्मत्वमाशङ्क्य निरस्यति दृष्टान्तेन । गाढं घनीभूतं सैन्धवं लवणायति यावत् । तद्यथाऽन्तर्बहिश्चैकरूपरसं तथा ब्रह्मानेकरूपत्वेन भासमानमपि शुद्धमेवेत्यर्थः । स यथा सैन्धवघन इत्यादिधर्मिग्राहकमानात् तत्तादृगेव मन्तव्यमिति भावः । तर्हि पराञ्चि खानीतिश्रुतेर्दृग्विषयत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ शून्यवद् व्योमवल्लोकदृष्ट्या ब्रह्म न प्रकाशत इति । शून्यगृहादौ वस्त्वभावादेव यथा न किञ्चिद् दृश्यं भवति तथेत्यर्थः । दर्शनं हि द्वेधा । तदर्थप्राकट्येन साधारण्येच्छया वा । तत्राद्याभाववत्त्वयं दृष्टान्तः । तेषामासुरभावाद् यथोक्तमहानङ्गीकारात् तादृक् तान् प्रत्यसदेवेति भावः ।

यद्वा ॥ शून्यं तम उच्यते । तेन तद्वद् गृहादि लक्ष्यते । तत्र यथा सदपि वस्तु प्रकाशकाभावान्न भाति, तथेदमनुग्रहाभावात्

तथेत्यर्थः । अनवतारदशायां तथेच्छाभावाद् व्योमवत् तथेत्यर्थः । रूपाभावाद् यथा तदयोग्यं, तथेदमपीति भावः । इच्छा तत्र रूपस्थानीया ज्ञेया । दर्शने हेतुमाह ॥ अन्यथा = उक्तवैपरीत्येन तदनुग्रहतदिच्छाभ्यां दृक् परं हरिं स्पृशेदित्यर्थः ।

मुद्रणात्मे (यद्वा) जलेन न शून्या अशून्याः सजलमेघा इति यावत् । तद्वद् व्योमवच्च श्यामं स्वरूपं लोकदृष्ट्या यत् प्रतीयते तद् ब्रह्म, न तूपाधिरौपाधिकं वेत्यर्थः । नन्वत्रोपपत्तिः केत्यत आह ॥ तादृशमिति ॥ तद् वस्त्वेव तथेत्यर्थः । न हि वस्तुस्वरूपमुपपत्तिमपेक्षत इति भावः । उपपत्तिमप्याह ॥ अन्यथा यदि शुद्धं ब्रह्म न स्यात् तदा अदृग् न विद्यते दृग् ज्ञानं यस्य स तथा पशुपक्षिवृक्षादिः परं प्रकृतिकालाद्यतीतं न स्पृशेत्न प्राप्नुयादित्यर्थः । अथवा, अन्यथा=शत्रुत्वेन ज्ञानं यस्य स पूतनादिः प्रकृत्याद्यतीतं न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्य तर्करूपत्वादापादकं यदि ब्रह्म न स्यादिति रूपमर्थादेव प्राप्यत इति नोक्तम् ॥ ७७ ॥

एवमित्यादि ॥ ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपवत्त्वं च साधयित्वा, अचाक्षुषतया ब्रह्मत्वं,ब्रह्मणः प्राकृतरूपवत्त्वं च स्फटिकन्यायेनोपपादयित्वा प्रकारान्तरेण, आदित्यवर्णमिति, श्यामाच्छबलं प्रपद्ये, शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये इति श्रुत्यनुसारिणा प्रकारेण रूपवत्त्वं मूलरूपेणाक्षर एव प्रकटस्य ब्रह्मणः कृष्णस्याप्राकृतरूपवत्त्वं च साधयत्युपपादयतीत्यर्थः । तं प्रकारमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ इदमुपपादयन्ति ॥ चक्षुरित्यादिना ॥ एतावतेति ॥ दर्शनमात्रेण ॥ न रूपमस्तीति ॥ धर्मात्मकं रूपं नास्ति, किन्तु तद्वस्त्वेव तादृशमित्यर्थः ॥ अति गाढमिति ॥ गम्भीरमित्यर्थः । गम्भीरत्वञ्चानवगाह्यत्वम् । अग्रे गभीरा नदीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । श्यामाच्छबलमित्यत्र श्यामो गम्भीरो वर्ण इति शङ्कराचार्यैरपि भाष्ये विवरणाच्च ॥ भातीति ॥ वस्तुस्वभावाद् भाति । तथाच, आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति, तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथा-

न्यर्चिर्यथा सकृद् विद्युत्त इत्यादिश्रुतिभिस्तादृशरूपवदपि अक्षरे-अतिदूरे प्रकटत्वेनानवगाह्यत्वाद् भूम्यादिस्थितानां भातीत्यर्थः । यत्र च न गाम्भीर्यमप्रकटत्वं तत्र प्रकारान्तरेणापि दर्शनम् । यथा, बहल-पाण्डुघनो मृदु गण्डम् * इत्यत्रेति बोध्यम् । मूलयोजना तु अथ-वेति पक्षान्तरे, शून्यवच्छून्यं विषयतारूपं यत्तमस्तद्वद् व्योमवच्च गाढं गम्भीरमनवगाह्यम् । हेतुगर्भं विशेषणम् । अनवगाह्यत्वात् तादृशं ब्रह्म नीलं लोकदृष्ट्या प्रकाशते । वस्तुतस्तु न नीलगुणयुक्तं तत्, किन्तु तद् वस्त्वेव तादृशं स्वसामर्थ्यादेव भातीति भावः । अवतारदशायामपि वैकुण्ठस्थितत्वं, कृष्णद्युमणीति पद्ये द्युमणि-पदेनोक्तं, तत्र विवृतं चेत्यवदातम् ॥ पूर्वापेक्षयेति ॥ औपाधिकरूप-कल्पनापेक्षया ॥ अयं पक्ष इति ॥ अप्राकृतरूपवत्त्वपक्षः ॥ आहेति ॥ श्रुत्यनुगृहीतं तर्कमाहेत्यर्थः । स तु मूलयोजनायामेव दर्शितः । तेन सूचितं तर्कान्तरमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ प्रयोगस्तु, ब्रह्म यदि गभीरं न स्याल्लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशेत । चक्षुर्यदि ब्रह्म स्पृशेत् पराङ् न स्यात् । यतः पराङ् अतो न स्पृशति । यतो न स्पृशति अतोऽप्राकृतरूपवदपि ब्रह्म लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । यत एव-मतो गभीरमिति । एवञ्चैतेन सन्दर्भेणावतारेष्वपि गुरुत्वागोचरत्वं न्यायेनापि दृढी कृतम् । अवतारा गुरुत्वागोचरा अप्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षा अरूपत्वात् । आकाशवदिति प्रयोगसम्भवात् ।

अत्रैव पद्ये या प्रतीतिराचार्यैः संगृहीता तामेव स्फुटीकर्तुं प्रभुचरणाः प्रकारान्तरेण कारिकां व्याकुर्वन्ति ॥ यद्वेत्यादि ॥ यद्वा नीरूपत्वेने-ति ॥ औपाधिकरूपाङ्गीकारेणायातं यन्नीरूपत्वं तेनेत्यर्थः ॥ तयेति ॥ एवैतद्व्याख्यानावतारबीजत्वेन ज्ञेयेत्यर्थः । व्याख्येयपक्षे बीजा-न्तरमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ दृश्यत इति ॥ अनुगृहीतैर्भक्तैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ लवणमिति ॥ लवणमिवेत्यर्थः । श्रुतिश्च, स यथा सैन्धव-घनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे अयमात्माऽनन्त-रोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । एतदेवाभिप्रेत्याहुः ॥ स यथे-त्यादि ॥ तथाच यथा सच्चिदानन्दरूपत्व एकरसत्वं न व्याहन्यते एवमिहापीति हृदयम् ॥ तर्हीति ॥ श्रुतिबलेनैव तादृशत्वाङ्गीकारे । आद्यं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ॥ शून्यगृहेत्यादि ॥ तथेत्यर्थ इति ॥ प्रदी-पादेरभावाद् ब्रह्माऽप्यदृश्यं भवतीत्यर्थः । तर्हि पूर्वव्याख्यानेऽत्र च

येऽपि द्रव्यान्तरमातिष्ठन्ते तेऽपि तद्ग्रहणाय सामर्थ्यं चक्षुः कल्पयन्ति । परं तदपेक्षयापि स्वभावकल्पनमेव लाघीयो, लाघवात् । यदेतदुक्तं, नैतावताऽऽकाशेऽन्धकारे वा रूपमस्तीति । एवं सति मां सर्वे लोकदृष्ट्यैव पश्यन्त्विति यदेच्छा, तदा ब्रह्मणो गम्भीरतैव लोकदृष्ट्यनुग्राहिका भवतीति व्योमादिवदेव ब्रह्मणोऽपि लोकदृष्ट्यैव भ्रान्त्या अभ्रान्त्या च नीलप्रतीतिः । तदेतदुक्तं, तथा ब्रह्माप्यतिगाढगम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थ इति ॥ एवपदेन च यत्र गम्भीरता लोकदृष्ट्यनुग्राहिका न भवति, करचरणतलादिप्रदेशेषु, तत्रेच्छया रूपान्तरत्वेन ब्रह्मणः संगृहीता । सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वात् । सर्वाणीन्द्रियाणि तद्ग्राह्या गुणाश्च तद्वद् यस्याभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति विद्वन्मण्डने विवरणात् । तेनायस्कान्तसन्निधौ लोहभ्रमणवदियं प्रतीतिरपि प्रमेयबलजन्या प्रमारूपैव । चक्षुःसामर्थ्येन पश्यामि, नीलरूपयुक्तं पश्यामीत्येव परं भ्रमः । तेन पूर्वग्रन्थस्यापि न विरोध इति दिक् ॥ अनेनेति ॥ चक्षुःकौण्ठ्यस्थापनेन ॥ अचाक्षुषत्वमपीत्यपिना प्रतीयमाननीलाभिन्नत्वं संगृहीतम् । तथाच महद्गुणभूतरूपवत्त्वेन या व्याप्तिः सा रूपस्य प्राकृतत्ववैशिष्ट्य एव, न तु सामान्येनातो येषां, चक्षुःसामर्थ्येन भगवन्तं पश्यामि, नीलरूपवान् भगवानित्याद्याकारिका बुद्धिस्तान् प्रति मायारूपावृत एव भासत इति भासमानोऽप्यचाक्षुष एवेति भावः । इदञ्च, यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् * इति तृतीयस्कन्ध उद्धवोक्तौ विवृतं सुबोधिन्याम् । बलिना यथा महत् कर्म कार्यते तथा सतोऽनन्तरूपकर्त्र्याः सर्वसामर्थ्यमेकत्र व्यापृतं प्रदर्शनीयमिति तादृशं रूपं निर्मितम् । नानाविधानि रूपाणि जलं स्वच्छतया गृह्णाति । तस्य जलस्योत्कर्षो माया वैकुण्ठस्थितमपि रूपं गृह्णातीति जलभावेऽपि जलोत्कर्ष इत्यनेन । अस्यार्थस्तु यथा कस्यचिद् बलिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य बलेयत्ताजिज्ञासायां तत्परीक्षार्थं तेन महत् कर्म कार्यते । कृते च तस्मिन् कर्मणि तदियत्ता निश्चिता भवति । तथा मायाया प्रतिबिम्बदर्शकत्वरूपं बलं परीक्षितुं भगवता व्यापिवैकुण्ठ एव स्थितेन तादृशं स्वसदृशमेव रूपं प्रतिबिम्बाख्यविषयतारूपं मायायां निर्मितम् । जलोत्कर्षश्च स्वच्छतारूपा मायैव । अतिदूरस्थस्यापि यत् प्रदर्शनसामर्थ्यं मायायां स पदार्थः । मायाया जलभावेऽपि जलरूपत्वे-

ऽपि अलौकिकत्वं इति । तेन लौकिकान् प्रति लौकिकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽप्यचाक्षुष एवेति तदपि स्थापितमेवेत्यर्थः ।

ननु ये असदिति शून्यमिति चाहुस्तेषां याज्ञत्वाद्दर्शनहेतुक्रियाभावोऽदर्शनप्रयोजक आयाति, न तु दर्शनप्रयोजकः केवल आधामाय इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ एतेनावतारदशायामपि येषामदर्शने तत्प्रकार उक्तः । द्वितीयं दृष्टान्तं सपरिकरं व्याकुर्वन्ति ॥ अनवतारेत्यादि ॥ ननु भवत्वेवमदर्शनं, परन्तु दर्शनं कुत इति प्रस्तुतं विचार्यमित्यत आहुः ॥ दर्शन इत्यादि ॥ अत्रापि साधारण्येच्छायां पूर्वव्याख्यातोक्तप्रकार एव दर्शने ज्ञेयः । यथोद्योगपर्वणि कौरवाणां, यथा वाऽश्वमेधपर्वण्युत्तङ्कस्य विश्वरूपदर्शने दिव्यचक्षुर्न दत्तम् । लौकिकदृष्ट्यैव दर्शितम् । तथा यत्रेच्छा तदा तत्र लौकिकदृष्ट्यापि ब्रह्मैव प्रकाशते । सत्यसङ्कल्पत्वात् । तमेतं पक्षं हृदिकृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ अस्मिन्नामन्यथासिद्धौ च मातो *ले नाधीतश्रुतिगणा * इत्यादिका, अहो वर्कीयं स्तनकालकूटम् * इत्यादिका च स्मृतिः प्रमाणम् । नचात्र श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । सकलं परं ब्रह्मैतद् यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीति गोपालतापनीयश्रुतेः । तदुत्स्थलेऽपि स्मृतिमूलत्वेन श्रुतेः वाक्यकल्पनत्वात् । तमेव विदित्वेत्यत्रैवकारादिविरोधस्य, गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोध इत्यधिकरणेऽधिकारिभेदेन व्यवस्थया प्रपञ्चितत्वाच्च । अत एव नानाप्रकारैः सिद्धान्तस्थिरीकरणम् । तस्य तस्याधिकारिणस्तत्तदुपयोगात् । अत एवात्र, पक्षत्रयोक्तस्य विकल्पस्य नापदोषत्वमुदितम् । उदितानुदितहोमवद् व्यवस्थितत्वात् । उत्तमाधिकारिणान्तु सर्वपक्षसमुच्चय एव ज्ञानपौष्कल्यार्थमिष्टः । न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् * यद्वैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिरित्युक्तन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽत्र न कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७७ ॥

आत्मसृष्टौ प्रमाणमाहुः ।

एवं लौकिकत्वदोषं परिहृत्य कर्तृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्ते परिहरति ।

आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ॥

पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥ ७८ ॥

आत्मसृष्टेरिति ॥ स आत्मानꣳ स्वयमकुरुतेति श्रुतेः । जगति नानाविधान् सृजन्नपि न विषमो भवति । नापि क्रूरं कर्म कुर्वन्नपि निर्घृणो भवति । चकारादन्येऽपि दोषाः परिह्रियन्ते । अत्र मतान्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति बादरायणस्तत्कर्मसापेक्षत्वान्न विषम इत्याह । तथा सति कर्म नियतं नियामकं भवेत् । परं तत् कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत् स दोषस्तदवस्थः । अन्यच्चेद् ब्रह्मणस्तत्सापेक्षत्वादसमर्थत्वम् । तद्धेतोरेवास्त्विति न्यायेन कर्मण एव तत्समाधाने ईश्वरकारणता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च विरुद्ध्येत । नापि लोकवद् दूषणस्थापनं युक्तम् । अत आत्मसृष्टेरित्येव हेतुः । सूत्रं तु लोकबुद्ध्यनुसारि । अन्यथा, फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुद्ध्येत ॥ ७८ ॥

स इत्यादि ॥ क्रूरमिति ॥ प्रलयादि ॥ अन्ये दोषाः पलायनाशक्यानीश्वरत्वादिप्रदर्शनरूपाः ॥ अत्रेति ॥ वैषम्यादिदोषपरिहारे ॥ मतान्तरमिति ॥ कर्मैव सुखदुःखहेतुरतो नेश्वरोऽङ्गीकार्य इतिरूपमेकम् । तथा जीवादृष्टं वा कर्मजन्यं, प्रलयश्च सर्वेषां भोग्यादृष्टादेर्नाशात् तादृशादृष्टाच्च । ईश्वरस्तु तत्तत्कर्मसापेक्षः सुखदुःखे प्रयच्छति । नोचेत्, विनापि कर्म सुखदुःखे स्याताम् । अतो यादृशं यदृष्टं तादृशं तस्मै प्रयच्छति । तेन न विषमो, नच निर्घृण इतिरूपं चापरम् । तयोः पूर्वमनूद्य परिहरन्ति मूलेन ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ यत् कर्म सुखादिहेतुत्वेन मीमांसकैरुक्तं तन्नियतं जडत्वादन्येन नियमितम् ॥ अयमर्थः । यद्यन्यानियतं न स्यात् तदा पूर्वपूर्वेण तेनैव तत्र तत्र ततस्ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तौ विध्यादेः प्रवर्तकत्वादिकं व्याहन्येत । कर्मबोधकतामात्रं परं स्यात् । अतो विधिनिषेधनियतं

कर्म त्वयाऽवश्यं वाच्यम् । तथा सति तयोः सर्वसाधारणत्वात् सर्वे एव धर्मिष्ठाः स्युर्न तु विचित्राः । नरकश्च न स्यात् । पिशाचादयश्च न स्युः । अधर्मदण्डबोधकस्मृतिश्च वृथा स्यात् । तथा सति यद् वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजमिति श्रुतिः कुप्येत । स्मृतिपादश्च जैमिनीयो मुधा स्यात् । अतः कर्मनियामक ईश्वरोऽङ्गीकार्य एवेति । द्वितीयपक्षे सूत्रविरोधं च परिहर्तुं टीकायां सूत्रमनूद्य हेतुं द्रढयन्ति ॥ वैषम्येत्यादिना ॥ मूलस्थनियतपदस्य विवरणं, नियामकमिति ॥ नियतः यतं यमनं यस्मादित्येवं समासादीश्वरनियामकं फलदाने भवेदित्यर्थः । ननु कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्समर्पकत्वेन कर्मसापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यहानिरित्याशङ्कायामाहुः ॥ तद्धेतोरित्यादि ॥ सुखदुःखहेतोः कर्मण एव सकाशात् सुखादिकमस्तु । ईश्वरेण सुखदुःखादिकं किमर्थं देयमित्येवं कर्मण एव हेतोस्तस्याः सुखाद्याप्तेः समाधाने ईश्वरकारणता स्मृत्यनवकाशसूत्रप्रतिपादिता, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा * इत्युक्ता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशाच्च, सुखं दुःखं भवो भावो भयश्चाऽभयमेव च * अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः * भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा * इति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिरूपश्च विरुद्ध्येतेत्यर्थः ॥ नापि-लोकवदित्यादि ॥ यथा सांख्यप्रवचने ईश्वरनिराकरण उक्तं, — यदीश्वरः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा विनापि कुर्यात् । अथ कर्मणां सहकारी, तदा सहकारिणा मुख्यं शक्तयभाधनात् कर्मैव कर्तृ, नेश्वरः । किञ्च स्वार्थं प्रवृत्त्वेऽकामयाप्तकामत्वयोर्हानिः । श्रुतिविरोधश्च । परार्थं प्रवृत्तौ कारुणिकत्वाद् दुःखमयसृष्ट्यनुपपत्तिर्नैर्घृण्यं वा । उभयविधं सृजतीश्वरता वैषम्यं च । तस्य लौकिकेश्वरवत् स्वार्थाङ्गीकारे च तद्वदेवासर्वज्ञत्वं प्राकृतत्वम् । ततश्च पारिभाषिकत्वम् । सर्वत्र निर्माणं प्रति रागस्य व्यापारस्य दर्शनादीश्वरेऽपि रागापत्तिः । तथा सति नित्यमुक्तताहानिरित्यादिकं, नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिरित्यादिचतुर्दशसूत्रैः कपिलेनोक्तम् । तथा नोचितम् । निर्दोषगुणपूर्णस्यैवेश्वरस्य व्यासाभिमतत्वात् । अतस्तथेत्यर्थः । तर्ह्याचार्येण वैषम्येति सूत्रं किमित्युक्तं, तत्राहुः ॥ सूत्रं त्वित्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ कापिलोक्तदोषास्तु, प्रथमाध्यायारम्भ एवेश्वरकर्तृत्वसमर्थनादित्यादिकं ज-

न्माद्यधिकरणे ईक्षत्यधिकरणे चोक्ता, अध्यायसमाप्तौ, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र पुनरुपसंहृत्य, तदेव, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यनेन स्मारयता, श्रुतिरेवाऽस्मदर्शने प्रधानं, युक्तिरिति, तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे ऋषीणां स्वतन्त्रत्वादेकैकयुक्तेरन्येनानङ्गीकारादप्रतिष्ठां चोक्ता, श्रुतयश्च, तदैक्षत बहु स्यामिति, सोऽकामयतेति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादयोऽभिन्ननिमित्तोपादानतां कर्तृतां च यदन्तीति तथैवाङ्गीकार्यम्। नोचेत् प्रधानाज्जगज्जायते, असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः कपिलसूत्रधृताभिः स्वमतोपष्टम्भवैयर्थ्यापत्तिः। अतः कपिलेनापि श्रुतिरेवाश्रिता चेत् तद्विरुद्धा तदुक्तिरनादरणीयैवेति, स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रेणोक्ता, ततः, सर्वोपेता च तद्दर्शनादित्यादिभिः सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यन्तैः सूत्रैः सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन सर्वश्रुतिसिद्धत्वे विरुद्धसर्वधर्माधारत्वेन महामाहात्म्यं तस्येति बोधनात् समाहिताः। वैशेषिकादयश्च शिष्टापरिगृहीतत्वादेव निराकृता इति न कोऽपि चोद्यावसरः॥ ७८॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति।

नन्वस्तु सापेक्ष एव कर्ता सगुणत्वादित्याशङ्क्याह।

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि॥
गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः॥
कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुध्यते॥ ७९॥

स एव हि जगत्कर्तेति॥ यस्तूच्चावचं सृजति स एव जगत्कर्ता। नापि सगुणः। हेतुसिद्ध्यर्थं गुणस्य लक्षणमाह॥ गुणाभिमानिन इति॥ गुणैः कृत्वाभिमानिनः। अनेन देहेन्द्रियाभिमानाभावेऽपि गुणाभिमानमात्रेणैव सगुणत्वम्। ते गुणाः सृष्ट्यादिहेतवः। अनधिष्ठिताः पुनर्न कुर्वन्तीति गुणाधिष्ठात्र्यो देवता ब्रह्मादयः सगुणा उच्यन्ते। तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह॥ तदंशा इति॥ तत्र प्रमाणं, स्मृता इति॥ स्मृतिपुराणेषु तथा

प्रसिद्धेरित्यर्थः । भगवाँस्तु सर्वात्मा नियन्ता मूलकर्तेति न स-
गुणः । बाधकमाह ॥ कर्ता स्वतन्त्र एव स्यादिति ॥ ७९ ॥

नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुत्यनुरोधादस्त्वित्यर्थः ॥ सगुणत्वादिति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते * स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञा * इति श्रीभागवतवाक्यादित्यर्थः । समाधत्ते ॥ स एवेति ॥ एतस्य व्याख्यानं, यस्तु भावयन्स्सृजतीति ॥ तुशब्देन जीवादीनामिव परायत्तं कर्तृत्वं वारितम् । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे प्रतिपादितं कर्तृत्वं जीवस्य, स्वतो वा, प्रकृतेर्वा, ईश्वराद्वेति विकल्पे भगवान् व्यासः, परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे सिद्धान्तमाह । श्रुतिश्च, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिरूपाऽन्यस्य कर्तृत्वं निषेधति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिना ब्रह्मण एव सर्वकर्तृत्वं कारयितृत्वं च वक्ति । ब्रह्मादीनामपि, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः * विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् * इत्यादिवाक्यादस्मदादिवत् परायत्तत्वात् परायत्तमेव कर्तृत्वम् । प्रकृतेरपि जडत्वादेव परायत्तता । कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वमिति वाक्यात् पुरुषस्यापि द्वारतैव । कालस्यापि सर्वे निमिषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुतौ जननोक्त्या, कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् । यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे * इति स्वतन्त्रादुपादानोक्त्या परायत्तत्वमेवेति तादृशमेव कर्तृत्वम् । एवं सर्वेषामेव पराधीनत्वात् कर्तृत्वं परब्रह्मण्येव विश्राम्यति । गुणानामप्युच्चनीचभावे पौर्वापर्ये च हेतोरवश्यं वाच्यत्वे गुणस्वभावस्य हेतुना न वक्तुं शक्यम् । तथा सति तादृक्स्वभावविशिष्टैर्गुणैरेव सर्वकार्यं सांख्यानामिव सेत्स्यतीत्यनीश्वरत्वादप्रसक्तिरीक्षत्याद्यधिकरणविरोधश्च । ईक्षत्यादीनां गुणाधीनत्वे चान्योऽन्याश्रयः । यदा रजः संसृज्यते तदा ईक्षते । रजश्च जडसर्जिकां परेच्छामपेक्षत इति । एवं स्थितिप्रलययोरपि द्रष्टव्यम् । वायुवच्चलस्वभावत्वादनारतं सर्गप्रसङ्गश्च । श्रुतिस्मृतिविरोधश्च । तस्मात् सगुणत्वमशक्यवचनमेवेत्येतदुक्तं,

नापि सगुण इति॥ यदि न सगुण ईश्वरस्तर्हि स्मार्तपौराणः सगुणव्यवहारः किन्निबन्धन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ हेतुसिद्ध्यर्थमित्यादि ॥ सगुणव्यवहारहेतोर्ज्ञानार्थम् । भगवति सगुणव्यवहारोंऽशानां सगुणत्वनिबन्धन इति वदन् सगुणलक्षणमाहेत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतु सिद्ध्यर्थमिति नार्थः। स च, सर्वात्मकेत्यादिनाऽनुपदं निरूपयिष्यते। यत्तु सगुणत्वाभावे साध्ये गुणाभिमानित्वाभावादितिहेतुसिद्ध्यर्थं व्यतिरेकदृष्टान्तमाहेत्यर्थ इत्युक्तम्। तच्चिन्त्यम् । हेतोर्व्यभिचारित्वात्। जडस्यापि गुणानभिमानित्वात् । चेतनत्वे सतीत्येवं हेतोर्विशेषणीयत्वाच्चेति दिक् ।

स्मृतिपुराणेष्विति ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इति द्वादशस्कन्धे। एकादशे च, आद्यावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः * रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु * इति । एवं मन्वादावपि द्रष्टव्यम् । एवं श्रौतं सौत्रं स्मार्तं पौराणं च प्रमेयं निरूप्योपसंहरन्ति ॥ भगवानित्यादि ॥ सर्वात्मत्वाद् गुणानामपि स एवात्मेति न सगुणः। यदि गुणा भिन्नाः स्युः, इदं सर्वं यदयमात्मा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत। सर्वनियन्तृत्वाद् गुणात्मत्वेऽपि न गुणाधीनः। यदि गुणा बलीयांसः स्युः, सर्वमिदमस्यास्त, सर्वमिदं प्रशास्ति, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने इत्यादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत। मूलकर्तृत्वादपि न सगुणः। यदि गुणकर्ता न स्यात्, सर्वकर्ता, एकमेवाद्वितीयम्, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् * तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् * तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते * इत्यादिश्रुतिस्मृतयः पूर्वोक्तन्यायाश्च विरुद्ध्येरन्निति भावः । एवं प्रमाणैर्निर्द्धार्य तर्कान् वक्तुमाहुः ॥ बाधकमाहेत्यादि ॥ तथाच यदि सगुणः स्यात् स्वतन्त्रो न स्यात् । स्वतन्त्रो न स्यात् कर्ता न स्यात् । कर्ता न स्याद् गुणेष्वाधचता पौर्वापर्ययोः सम्पत्तिः सकर्तृका न स्यात्। सकर्तृका न स्यात् स्वाभाविकी स्यात्। सा चेत् स्वाभाविकी स्यात्। तथा श्रूयेत। यदि श्रूयेत कपिलेन व्यासेन च स्वस्वदर्शने श्रुतिरुदाह्रियेत। यतो नैषमतो नैयमित्यर्थरूपास्ते ज्ञेयाः। तदिदमुक्तं, कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्

सगुणत्वे विरुद्धत्व इति ॥ ७९ ॥

एवं स्वमतं स्थापयित्वा परमतनिराकरणाय भगवन्तं सगुणं मन्यमानानुपहसति ।

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ॥
कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥ ८० ॥
अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत् किल कारणम् ॥
स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेति ॥ अतिक्रान्ता विमला प्रज्ञा येभ्यः । तत्र हेतुमाह । श्रौतार्थबाधनमिति ॥ श्रुत्या अभिधया वृत्त्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, आत्मा वा इदमेवाग्र आसीद्, ब्रह्मविदाप्नोति परं, भृगुर्वै वारुणिरित्यादिब्रह्मप्रकरणेषु निःसन्दिग्धेषु ब्रह्मण एव केवलस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादितम् । तत्सामान्यादितरेष्वपि सन्दिग्धेषु व्यासैः सूत्रेषु तथैवार्थो निर्णीतः । तदुभयं बाधित्वा युक्त्याभासं च पुरस्कृत्य ब्रह्मणो जगत्कारणतां दूषयन्ति ॥ परो हरिः पुरुषोत्तमः, परब्रह्मेति यावत् ॥ ८० ॥

तर्हि किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अनाद्यविद्ययेति ॥ अनादिरविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा भावरूपा । तेन बद्धं चैतन्यं तदध्यासादेतादृशं जगत्कारणम् ।

कार्यानुरूपस्यैव कारणस्य युक्तत्वात् । कार्यं तु जगज्जडात्मकं हेयं तुच्छनिष्ठम् । अतः कारणेनापि तथायुक्तेन भाव्यमिति युक्त्याभासः । वस्तुतस्तु, सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेति, प्रजायेयेत्यादिवाक्यैः स्वतः प्रमाणभूतै-

निःसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते कार्यरूपस्य जगतो ब्रह्मत्वम् । कुत्सितत्वं न क्वचिदपि ब्रह्मविदां हृदये भासते । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्यापृथग्भान एव तथा प्रतीतेः । अन्यथा बीजादीनां ब्रह्मत्वकथनं मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । तथा सति सर्वसन्मार्गनाशः । तथा वाक्याभासाः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादयः ।

एतेषां पदार्थप्राया माया वाक्यविरोधेन न वाक्यार्थे सङ्गच्छते । तथाच यथायथं मायाशब्देन क्वचिदिन्द्रियवृत्तिः । क्वचित् प्रथमं कार्यं सूक्ष्मम् । अनृतशब्देन देहेन्द्रियादिकं सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति ब्रह्मण एव देहेन्द्रियादिरूपत्वमात्मरूपत्वं च । न तत्र स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते । बाधश्रवणाच्च । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता । मायेत्यसुराः । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवाक्यैः । साधकानि च सहस्रशो वाक्यानि सन्ति । स भूतभव्यमिति, हरिरेव जगदित्यादीनि । अतो बाधितोऽप्यविद्यावादः केषाञ्चिद् हृदये समाधिरहितानां चित्तदोषेण जगद् दुष्टमिति पश्यतां प्रतिभातीत्याह ॥ किलेति ॥ तन्मते बन्धमोक्षौ निरूपयति ॥ स्वाविद्ययेति ॥ चैतन्यमात्रनिष्ठया जलावरणमलरूपया आत्मानं बहिर्मुखः संसारिणं मन्यते । तस्य च मोक्षः । तेनैव विद्यावत्त्वेनैव कल्पितगुरोरुपदेशवाक्यादिति ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेत्यत्र, श्रुत्येत्यादि ॥ श्रुत्या वेदेन अभिधया मुख्यया वृत्त्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोस्तात्पर्यनिर्णायकत्वेन शक्तिदार्ढ्यें हेतुत्वात् तदनुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः श्रुत्यभिप्रेतोऽर्थ इत्यर्थः । स श्रौतोऽर्थः को वेत्याकाङ्क्षायां शुद्धं ब्रह्मैव जगत्कारणमित्येवंरूपः स इत्याशयेनाहुः ॥ तत्रेत्यादि, निर्णीत इत्यन्तम् ॥ अत्र प्रथमं छान्दोग्यवाक्यम् । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यनेन व्याकृतनामरूपस्य परिदृश्यमानस्य जगत उत्पत्तेः पूर्वम्

अव्याकृतकेवलसदात्मकत्वमवधारयित्वा अग्रपदेन कालस्याप्युक्तत्वात् तस्यापि सत्ता पृथक्तया भविष्यतीतिशङ्काव्युदासाय, एकमेवेत्यनेनान्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकं केवलस्य सत एव स्थितिं प्रदर्श्य, एकशब्दस्य मुख्यार्थकत्वमप्यस्तीति कालापेक्षया मुख्यत्वम् अन्यत्वञ्च सतः सम्भाव्यते इति तन्निरासायाऽद्वितीयपदेनैकशब्दार्थं विविच्यासतः सत्तापादकं वैनाशिकादिमतमनूद्य, कथमसतः सज्जायेतेत्यनेन तदपाकृत्य, तदैक्षतेत्यादिना कैवल्यावगमाय शुद्धत्वं, निमित्तोपादानयोरैक्यं च स्फुरति । द्वितीयं त्वैतरेयवाक्यम् । तत्रात्मा वा इत्युपक्रम्यैकस्मादात्मन एवेक्षापूर्वकमम्भआदिक्रमेण लोकालोकपालादिसृष्टिरुक्ता । तेन तत्रापि केवलादात्मन एव सृष्टिः पूर्ववत् फलति । अग्रिमं तृतीयं तैत्तिरीयवाक्यम् । तत्र प्रथमे, ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्म प्रकृत्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तस्य लक्षणमुक्त्वा तस्यात्मत्वं घटयित्वा आकाशादिक्रमेण सृष्टिमाह, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति । अग्रे च, सोऽकामयतेति, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यत्र तच्छब्देन तदेव परामृश्यते । अतोऽत्रापि, सत्यं ज्ञानमितिलक्षणकादेव सृष्टिः फलति, न स्वतो विलक्षणात् । द्वितीये तु भृगुणा, ब्रह्माधीहीत्युक्तो वरुणो, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ब्रह्मलक्षणं, तज्ज्ञानाय तपोरूपं साधनं चोपदिदेश । तेन भृगुरपि तपः कुर्वन् क्रमेणानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति तदनूद्य सैषा भार्गवी वारुणी विद्येति विद्योपसंहृता । अतोऽत्र शबलस्यानुक्तस्यातिःसन्दिग्धेष्वित्यर्थः ॥ तत्सामान्यादिति ॥ यथा तेषु कारणत्वमुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वादिना प्रतिपादितं, तथा वाक्यान्तरेष्वपि प्रतिपादितमिति तत्सामान्यात्, इतरेषु अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति, कतमा सा देवता प्राण इति होवाचेत्यादिष्वाकाशप्राणादिपदश्रवणात् सन्दिग्धेषु वाक्येषु, व्यासैः सूत्रेष्वाकाशस्तल्लिङ्गात्, अत एव प्राण इत्यादिषु तथैवार्थो निर्णीतः । लौकिकरूढिरप्रयोजिका । आकाशादिपदानां मुख्यवृत्त्या भगवानेव वाच्यः । व्योमाऽन्यादयस्तु प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन भगवदनुकारित्वाल्लौकिकसङ्केते व्यवहारार्थं भगवता कृते नामरूपे च

व्याकृते याच्या भगवन्तीति प्राणादिवाक्येष्वपि ब्रह्मैव कारणत्वेन उच्यत इति निर्णीत इत्यर्थः ॥ तदुभयमिति ॥ निःसन्दिग्धश्रुतिः सूत्रं चेति द्वयम् । यादृशे कारणत्वं दूषयन्ति तद् ब्रह्म विशिंषन्ति ॥ परो हरिरिति ॥ ८० ॥

आहेति ॥ मायावादिमतमनुवदतीत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ भावरूपाज्ञानेन । यद्यविद्या सादिः स्यात्–सकारणा स्यात् । तदा अन्यस्मिन् कारणे साद्यनादौ वाङ्गीकृतेऽनवस्था प्रसिद्धिविरोधश्चेत्यतोऽविधेयानादि । सा चाज्ञानरूपा । तत्र मानमहमज्ञ इत्यनुभवः । अन्यथा श्रौते दर्शने चिद्रूपत्वेन सिद्धोऽयं शारीरो यत् स्वाज्ञानमनुभवति तन्न स्यात् । सा च भावरूपा बन्धकत्वात् । तस्यामहमित्यभिमानरूपाद्ध्यासात् तेन भावरूपाज्ञानेन बद्धं यच्चैतन्यं तदेतादृशं साकारं सजगत्कारणम् । अविद्या मायेति पर्यायः । केचित्तु शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधाना त्वविद्येत्याहुः । उभयथाप्यज्ञानरूपतां नातिवर्तते । अतो द्वयमेकीकृत्याविद्यापदेन आचार्यैरनूदितम् । यत् पुरस्कृत्य तैरेवमुच्यते तं युक्त्याभासं सङ्क्षेपेणाहुः ॥ कार्यानुरूपेत्यादिना ॥ तुच्छनिष्ठम् ॥ तुच्छा कदर्या निष्ठा अन्तो निष्पत्तिर्वा यस्य । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ।-तथायुक्तेनेति ॥ जडेन हेयेन तुच्छनिष्ठेनेत्यर्थः । एवं तद्युक्तिमनूद्य तस्याभासतां साधयन्ति ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ वैयासे हि दर्शने श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणं न युक्तिः । श्रुतिषु तु यथा, सदेव सौम्येत्यादिभिः कारणत्वं ब्रह्मण उक्तं, तथा, सत्यं चानृतं चेत्यादिभिः कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमुच्यते । अतः पूर्वोक्ता युक्तिः श्रुतिविरुद्धत्वादाभासरूपैवेति न तया कारणसगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमवाक्ये, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिना सत्यज्ञानादिलक्षणो य आकाशादिसृष्टिकर्ता स, उक्तरूपाभिध्यालक्षणं कामं, ततो, यस्य ज्ञानमयं तप इतिश्रुत्यन्तरोक्तं जगद्विषयालोचनरूपज्ञानात्मकं तपः कृतवानित्युक्त्वा, ततः सर्वसृष्टिं तदनुप्रवेशं चोक्त्वा, ततोऽनुप्रवेशहेतुकं सत्पदार्थनृतान्तं भवनं तस्यैवोच्यते । अनुप्रवेशश्चायं तन्नुपदन्यायेनैव सत्यरूपेण । सत्यमभवत्, यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इत्युपसंहारात् । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यन्तराच्च । यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु * प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा

तेषु न तेष्वहम् * इति भगवद्वाक्यात् । ओतप्रोतमिदं यस्मि-
स्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः * इति स्मृत्यन्तराच्च । न तु जीवरूपेण । अनु-
क्तत्वात् । नामरूपव्याकरणात्मककार्यस्यात्रानुक्तत्वात् । तथाङ्गी-
कारेऽपि कार्यस्य सत्यत्वाबाधात् । अन्यथा सत्यमभवदिति सत्य-
पदवैयर्थ्यापातात् । अनुप्रविश्य सत्यं चानृतं चाऽभवदित्येतावतैव
चारितार्थ्यात् । अतोऽत्र वाक्ये निःसन्दिग्धत्वम् । एवं द्वितीयवाक्ये
आत्मनः कर्तृत्वकथनात् तथात्वम् । तृतीयं [illegible] कार्यदशायामुच्चनी-
चतादर्शनेऽपि दोषाभावबोधनार्थम् । अन्यथा, आधेयत्वसिद्धान्ते-
ऽपि बहुभवनोपपत्तौ प्रकर्षस्यापार्थकत्वप्रसङ्गात् । उच्चनीचभावा-
तिरिक्तस्य प्रकृतोपयोगिप्रकर्षस्याशक्यवचनत्वात् । गार्दभीतदाऽभ-
वद् गर्दभ इतर इत्यादिश्रुत्यन्तरे तथा दर्शनाच्च ॥ स्वतः प्रमाण-
भूतैरिति ॥ लोकानधिगतार्थगन्तृत्वेन लौकिकप्रमाणानपेक्षत्वात्
तथाभूतैरित्यर्थः । स्वतःप्रमाणत्वन्तु पूर्वमुपपादितं, वेदाः श्रीकृष्ण-
वाक्यानीत्यत्र ।

ननु कार्यस्य जगतो हेयतुच्छनिष्ठादिरूपतया कुत्सितत्व-
दर्शनाद् ब्रह्मणि च तद्भावाद् ब्रह्मत्वबोधिका श्रुतिरुपचरितार्थे-
त्याशङ्कायामाहुः ॥ कुत्सितत्वमित्यादि ॥ क्वचिदपीति ॥ लोके कुत्सित-
त्वेन प्रतीयमानेऽपीत्यर्थः ॥ ब्रह्मविदामिति ॥ निरस्ताविद्यानाम् ।
तथाचैकादशे, गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्तेन हि स्वतः * निगमेना-
ऽपवादश्च भिदाया इति मे भ्रमः * इत्युद्धवप्रश्ने, योगास्त्रयो मया
प्रोक्ता इत्यादिना श्रुतितात्पर्यं वदता भगवता, शुद्ध्यशुद्धी विधी-
येते समानेष्वपि वस्तुषु * द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभा-
शुभौ * धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमपि चानघ * दर्शितोऽयं म-
याचारो धर्ममुद्वहतां धुरम् * इति, येन नामरूपाणि विषमाणि
समेष्वपि * धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये * इत्यादिना
कर्मादिनियमार्थं गुणदोषभानस्य कल्पितत्वमुक्त्वाऽध्यायसमाप्तौ, मां
विधत्ते विचष्टे मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः
शब्द आस्थाय मां भिदाम् * मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीद-
ति * इत्यन्तेन गुणदोषयोर्भेदस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । तेन सर्वस्य
ब्रह्मत्वेन समानत्वमभेदश्च श्रुतितात्पर्यगोचर इति तज्ज्ञानवतां शब्दब्रह्म-
परब्रह्मविदां न क्वापि कुत्सितत्वप्रतीतिः । साऽविद्यावतां प्रतीतिस्त्व-

ऽविद्याकृतेति न प्रपञ्चे वास्तविककुत्सितत्वसम्पादने शक्ता, सकामलस्य प्रतीतिरिव शङ्खादौ वास्तवपीतिमसम्पादने । एवं शास्त्रार्थमुपपाद्य कैमुतिकरूपं लौकिकं दृष्टान्तमप्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ तथा च यत्राविद्वद्दशायामप्यात्माभेदप्रतीतौ न कुत्सितत्वभानं, तत्र विद्वद्दशायां कः सन्देह इत्यर्थः । ननु स्वाङ्गेऽपि पाय्वादौ, रोगादिनान्यत्रापि कदाचित् कुत्सितत्वं भासत एवेत्यभेदप्रतीतौ कुत्सितत्वाप्रतीतिर्न लोके नियता तथा ब्रह्मविदामपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ पृथगिति ॥ ममताया विद्यमानत्वेन तदानीमात्मबुद्धितिरोधाने पृथग्भानमेव तदेति तेन कुत्सितत्वमतो नायं दोष इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथापि ब्रह्मविदां हृदि कार्यरूपस्याप्यभेद एव भासते, न कुत्सितत्वमित्यत्र किं मानमत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि कुत्सितत्वं स्यात् तेषां भासेत वा तदा छान्दोग्यश्रुतौ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्येतेनाण्डजानां भूतानां त्रिविधबीजान्युक्त्वा तेषां ब्रह्मत्वज्ञापनाय, सेयं देवतेत्यादिना नामादिव्याकरणत्रिवृत्करणादिभिरशिताशितादीनां त्रिधाभावादिकमुक्त्वा योऽयमणिमा बीजभूतसद्रूपस्तं ज्ञापयिष्यन् पञ्चमे पर्याये, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिना तं निदर्शयन्, यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्येषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सौम्येत्यन्तेनोद्भिज्जबीजभूतं सदुक्त्वा, स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना यद् ब्रह्मत्वकथनमारुणेराचार्यस्य तन्मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । न्यग्रोधबीजस्येवाण्डजजीवबीजस्याप्यन्नमयत्वेन पुरीषतुल्यमायाः वाक्यवचनत्वादित्यर्थः । बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् * इति च । नच गीतावचनं न बीजस्य ब्रह्मत्वबोधकम् । एकादशस्कन्धे विभूतीरुक्त्वा भगवता, मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते * इति कथनाद् गीतोक्तविभूतिष्वपि तुल्यत्वेन मनोविकारत्वस्य वाक्यवचनत्वात् । सिद्धे चैवं मनोविकारत्वे दूरापास्तं कार्यस्य ब्रह्मत्वमिति वाच्यम् । अनवबोधात् । यथा वाचाभिधीयत * इति दृष्टान्तेन, अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायतीति श्रुत्यन्तरोक्तानृतरूपताबोधनादनृतस्य च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति पूर्वोक्तश्रुत्या ब्रह्मरूपताबोधनेन कार्यस्य मनोविकारत्वेऽपि ब्रह्मरूपतानपायादिति । अथ

ग्रहिलतया बाधिते ब्रह्मत्वे दूषणान्तरमाहुः ॥ तथा सति सर्वस-न्मार्गनाश इति ॥ कार्यकारणयोस्तुच्छत्वे सति ज्ञानोपयोगिदेह-सम्पादनार्थं पञ्चाग्निविद्या, ज्ञानसाधका, विविदिषन्तीति श्रुत्युक्ता यज्ञादयः, स्मृत्युक्ताः पावना यज्ञादयश्च मलदृष्टान्तेन बाधिते ब्रह्मत्वे

ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते, अतोऽन्यदार्तम्, एवमेवैषा स्वा-व्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीत्यादयो ज्ञेयाः । कथमेषां वाक्याना-सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामुपपत्तिमाहुः ॥ एतेषामित्यादि ॥ एतेषामुक्तविध-वाक्यानां मध्ये, पदार्थमाया-माया, स्यान्माया शाम्बरी कृपा * दम्भो बुद्धिश्चेत्यनेकार्थकोशेऽर्थान्तरस्याप्युक्तत्वेन सन्दिग्धत्वान्मा-यावादिविवक्षितोऽर्थ ईषदूनः पदार्थो, न तु श्रुतिविवक्षितः पदार्थः । तत्र गमकं, वाक्येत्यादि ॥ तथा च यदि स विवक्षितः स्याद् वा-क्येन न विरुद्ध्येत, तदर्थेन च सङ्गच्छेत । यतो नैवमतस्तथेति भावः । विरोधः कथमितिचेद् उच्यते । अत्र हि प्रथमं वाक्यं मायाभिः पुरुरूपदर्शनं वक्ति, न तु तथा तथा भवनम् । तथा तथा भवने वि-वक्षिते, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इति श्रु-त्युक्तवदेव माययेति वदेत् । न च मायापुरुरूपपदयोः समभि-व्याहारबलात् यथार्थो लभ्यत इति वाच्यम् । एतस्य पूर्वोक्तानुवा-दत्वेन पुरोवादवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात् । न च तदर्थविज्ञापना-र्थमेवात्र समभिव्याहार इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् ।

किञ्च । इदं हि वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम् । तत्र च, मैत्रेयीब्राह्मणप्रति-पादितस्यात्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतब्रह्मसर्वात्मकत्वञ्चो-पक्रमे प्रतिपाद्य तद्द्रष्टा ऋषिर्मन्त्रः पुरं करणं पक्षिरूपेण तासु प्रवेशं चोक्त्वा सर्वस्य तत्संवृतत्वमुवाच । तेन प्राप्ते भेदे पूर्वप्रतिपादि-तसर्वरूपत्वहानिमालोक्य तन्निरासेन सर्वरूपत्वसमर्थनाय, रूपं रूपमिति मन्त्रः पठ्यते । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेत्यनेन विव्रियते च । ततो यथैवं हर्यादिरूपता प्रोक्ता, ब्राह्मणोपक्रमे चामृतब्रह्मसर्वरूपतोक्ता, तथैव, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यनेन स्वरूपमुक्ता, अयमात्मा ब्रह्म

सर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् । तत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मणः सर्वरूपता मायां विनैव बोधिता । मन्त्रव्याख्याने च तथैव हर्यादिरूपतेति । आत्मन एव च सर्वरूपताऽभ्यस्तेति सर्वानुभूरित्युपपत्त्या च मायावाद्यभिमता माया वाक्येन विरुद्ध्यत इति तथा । तुरीये तु श्वेताश्वतरीये मायायाः प्रकृतित्वं बोध्यते । तस्याश्च सत्यत्वमेकादशस्कन्ध उक्तम् । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् * इति भगवता स्वाभिन्नत्वकथनात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाधिकरणात्, पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति श्रुत्यन्तरान्मायित्वस्य मायामिथ्यात्वे व्याकोपाच्च वाक्येन विरुद्ध्यत इति तथा । द्वितीयन्तु छान्दोग्ये दहरविद्ः कामानुपक्रम्य पठितम् । त एते सत्याः कामा अनृतापिधाना इत्यादि । तृतीयं श्वेतकेतुविद्यायाम् । तदग्रेवाग्रे विवरिष्यत इति तत्रापि तथोक्तौ तथा । तथाचासुराणां भ्रमात् तथा बोधमात्रं, न तु तत्र मायादिशब्दार्थो मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वसगुणकर्तृत्वादिकं न वाक्यार्थ इति तदादयो वाक्याभासा एवेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र को वा पदार्थः कश्च वाक्यार्थ इतिचेत् तत्राहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ क्वचिदिति ॥ एवञ्जातीये वाक्यान्तरे ॥ इन्द्रियवृत्तिरिति ॥ स्यान्माया शाम्बरी क्रिया दम्भो बुद्धिश्चेति कोशे, वैदिकनिघण्टौ च, माया वयुनमभिख्येति प्रज्ञानामगणनायां बुद्धिवाचकत्वेन मायाशब्दस्योक्तत्वाद् बुद्धेश्च तत्तदिन्द्रियजन्यत्वेन नानात्वात् प्रकृतेऽपि मायाशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन सैवोच्यते । अत एवञ्जातीयेषु मायया जीवसम्बद्धताबोधकवाक्येष्विन्द्रियजन्या बुद्धिवृत्तिरेव मायापदाभिधेया । द्वितीयवाक्यजातीयेष्वर्थान्तरमाहुः ॥ प्रथमं कार्यमिति ॥ वाक्ये प्रकृतिपदसमभिव्याहारात् प्रकृतेश्च, तन्मायाफलरूपेणेत्येकादशस्कन्धीयवाक्यसन्दर्भे ब्रह्मकार्यताबोधनात् तथेत्यर्थः । एवमेव, माया चाविद्या चेत्यादावपि ज्ञेयम् । वाक्यार्थस्तूपनिषद्व्याख्याने मया विवेचित इति नेहोच्यते । मायापदस्यानेकार्थत्वमेकादशसुबोधिन्यां, यथैतामैश्वरीं मायामिति श्लोके प्रपञ्चितमाचार्यचरणैरिति विचिन्त्य ततो ज्ञेयम् । तृतीयं विवेक्तुमाहुः ॥ अनृतेत्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ सत्यमित्यादि ॥ श्रुतौ स्वस्यैव बहुभवनमुपक्रम्यास्य पठनात्, सत्यमभवदित्युपसंहाराच्चानृतशब्दो

न मिथ्यात्ववचनो वक्तुं शक्यः । त्रैरूप्यकथनप्रस्तावाच्च वैलक्षण्यमव्यवहार्यं वाच्यमेवात एवमुच्यते । एवमनृतपदार्थे निश्चिते अनृतापिधानवाक्यमप्येतत्परमेव सिद्ध्यति । खपुष्पवन्मिथ्याभूतेनापिधानासम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धेः सत्या एव तेन रूपेण स्थानात् पिधानाविरोधादिति दिक् ।

एतेनैवानृतं वै वागित्यादि व्याख्यातप्रायम् । एवमेव, नेदं यदिदमुपासत इत्यत्रापि नेदमित्यनेन प्रमेयस्य वेदनकर्मत्वमेवापरस्यापि निषिध्यते, न तु ब्रह्मत्वमपि । तथात्वे पुनरिदङ्कारं न ब्रूयात् । नेदं यदुपासत इत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अत एवं नार्थः, किन्तु मनआदिप्रेरयितुर्ब्रह्मणो, यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इत्यादिभिस्तस्य वागाद्यगम्यत्वरूपं स्वरूपं कार्यं चोक्त्वा तद्वेदनं विदधानः प्रमेयरूपेण वेद्यत्वं प्रतिषिद्ध्य तदुपास्यत्वरूपेण, वैदिकोपास्यत्वरूपेण वा वेद्यत्वं तस्याह । वागादीनामुपासकत्वञ्च तत्स्तुतौ तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धमतो नानेनापि निर्वाहः । एवमतोऽन्यदार्तमित्यत्रापीश्वरात्मनोऽतिरिक्तस्य रूपस्य जीवजडात्मकस्य दुःखित्वमुच्यते न, तु मिथ्यात्वम् । ब्रह्माभेदस्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । दुःखञ्चानन्दतिरोभाव एव । सोऽपि भगवच्छक्त्यात्मक इति न दोषलेश इति दिक् ।

ननु, स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा * तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैरिति * गौडवार्तिकात् तथैव कुतो नाङ्गीक्रियत इति चेत् तत्राहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ एतेषु वाक्येषूक्तदृष्टान्तानुक्तेस्तथेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः ॥ बाधेत्यादि ॥ एवं बाधकसाधकान्युक्त्वा अविद्यावादप्रवृत्तौ बीजमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तथा च समाधिरहितेष्वेव प्रसिद्धोऽयं वाद इत्यर्थः । न च गौडाचार्यसमाधिसिद्धत्वादैवमिति वाच्यम् । तस्य पूर्णयोगित्वे मानाभावात् । भगवतश्चापूर्णयोगिनामगम्यत्वात् । विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् * इति वाक्यात् । अपूर्णयोगित्वे व्यासोक्तिविरोधादेरेव गमकत्वात् । तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ् निर्विकल्पकः * इत्यादिभिर्भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले * इत्यादिभिः शुकव्यासवाक्यानामेव तथात्वात् । तदेतद् हृदिकृत्योक्तं, किलेति ॥

एवं प्रपञ्चतत्कारणयोः स्वरूपमेकदेशिमतीयं दूषयित्वा तन्मतीयबन्धमोक्षावुपहसितुमुपक्षिपन्ति ॥ जन्मत इत्यादि ॥ तत्र व-

न्यस्वरूपमाहुः ॥ चैतन्येत्यादि ॥ ॥ स बन्ध इति शेषः । ते हि जीव-ब्रह्मणोरंशांशिभावमभ्यन्वाना ब्रह्मणो निष्कलत्वेऽपि घटादिभिराकाशस्येव जलावरणमलेन जलस्येव ब्रह्मणः प्रदेशविशेषावच्छेदेन नानात्वप्रतीतौ बाहिर्मुख्येण ब्रह्मप्रदेशस्य यः स्वस्मिन् संसारित्वागमः स बन्ध इत्याहुरित्यर्थः । मोक्षस्वरूपं सहेतुकमाहुः ॥ तस्य च मोक्ष इति ॥ तस्य संसारिणो मूलाज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तिर्मोक्षः । तत्र हेतुः ॥ तेनैवेत्यादि ॥ मूलाज्ञानेनैव तथाच विस्मृतकण्ठमणिस्मरणन्यायेन गुरूपदेशादात्मस्वरूपे ज्ञाते, अज्ञानस्य तत्कार्यस्य च निवृत्तिर्मोक्ष इत्याहुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नन्वेवमेवास्तु शास्त्रार्थः । को दोषः ? इतिचेत् तत्राह ।

एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ॥
उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८२ ॥
कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥
ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्विनिरूपितम् ॥
तदन्यथैवं संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥ ८३ ॥

एवं प्रतारणाशास्त्रमिति ॥ यथा प्राणिनो भगवद्विमुखा भवन्ति तथोपायो रचितः । न त्वत्र किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्ति । तत्र हेतुमाह ॥ सर्वमाहात्म्यनाशकमिति ॥ यद्धि सर्वोपास्यं तस्य माहात्म्यं नाशयति । सर्वेश्वरः सर्वकर्ता सर्वकारणकारणरूप इत्यादिरूपम् । तर्हितन्मतं सर्वं लिखित्वा दूषणीयमितिचेत्तत्राह ॥ उपेक्ष्यमिति ॥ असद्भावनया स्वस्यापि बुद्धिनाशः स्यात् । अतस्तत्रोपेक्षैव कर्तव्या, सुतरां भगवद्भक्तैः । भक्तिमार्गे विरोधात् । दूषणमाह ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधत इति ॥ स्वप्रकरणपठितैरानन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति, अहं सर्वस्य जगतः प्र-

भवः प्रलयस्तथेति वाक्यसहस्रैर्मायावादो विरुद्ध्यते ॥ ८५ ॥ सर्वेषामादरान्यथानुपपत्तिं परिहरति ॥ कलौ तदादरो मुख्य इति ॥ तत्रापि हेतुः, फलं वैमुख्यत इति ॥ भगवद्वैमुख्यात् तमो भावि । ननु स्वात्मज्ञानान्मोक्षः सिद्ध्यत्विति, यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकमिति सकार्यामविद्यां विद्या नाशयत्विति जगतो मायिकत्वं प्रतिपाद्यत इतिचेत् तत्राह ॥ तदन्यथैव संसिद्धमिति ॥ न हि ब्रह्मविद्यायां प्रपञ्चविलयोऽपेक्ष्यते । तथा सति प्रलयवत् सर्वेषामनादरणीयता स्यात् । अतो विद्याविद्यानिरूपणैः साधनशास्त्रैरेवान्यथा सिद्धमिति न तदर्थं प्रपञ्चविलयो वक्तव्यः । विद्यां चाविद्यां चेत्यादिश्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । हृदये स्वयं भासमानो भगवान् मोक्षं दास्यति किं प्रपञ्चविलयेनेति भावः ॥ ८६ ॥

नन्वेवमेवास्त्विति ॥ यथाकथञ्चिन्मोक्षस्य साधनीयत्वात् । समाधिविषयेति यथोदितमायावादिमतरीतिक एवास्त्वित्यर्थः ॥ एवमित्यत्र, नन्वेवेत्यादिकं प्रतारणास्वरूपसाम्यविवेचकम् । यद्वीत्याद्यस्य शेषं स्फुटम् ॥ भक्तिमार्गविरोधादिति ॥ ईश्वरे तदधीने च * इति वाक्ये तदुपेक्षाया एवोक्तत्वात् तदकरणे भक्तिमार्गविरोधादित्यर्थः ॥ दूषणमाहेति ॥ प्रतारणाधायकत्वं वक्तुं पूर्वं व्याख्यातमेव दूषणमिदानीं मूले कण्ठत आहेत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ स्वप्रकारणेत्यादिना ॥ आनन्दाद्ध्येवेत्याद्युपक्रमोपसंहाराभ्यामानन्दादिपदश्रवणाच्च । सैषा भार्गवी वारुणी विद्येत्यादिना तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिबोधनान्मायावाचकपदाभावाच्च ब्रह्मप्रकरणे पठितैरेतैर्वाक्यैर्जगदुपादानं शबलं माया वेति वादो विरुद्ध्यत इत्यर्थः । नचोपादानत्वे विकृतत्वापत्त्या तथा नाद्रियत इति वाच्यम् । सुवर्णादिवदविकृतपरिणामस्य श्रुत्यनुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रात् । अन्यथा अभिन्ननिमित्तोपादानवादस्यापि दत्ततिलाञ्जलित्वापातादित्याद्यूह्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु श्रुत्यादिविरुद्धत्वे लोकादरणीयता न स्यादित्यत आहुः ॥

सर्वेषामित्यादि ॥ तदादर इति ॥ मोहकादरः । तथाच कलौ वामागमाद्यादरदर्शनात् कलिनैवादरोपपत्तिरिति नैतावता श्रुत्यविरुद्धस्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु, कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् * कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा * इत्यादिवाक्यैः कलेर्न तदादरजनकत्वं युज्यत इत्यत आहुः ॥ तत्रापि हेतुरिति ॥ कलेस्तदादरजनकत्वेऽपि भगवद्वैमुख्यमेव हेतुरित्यर्थः । तदेव कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तमो भावीति ॥ भगवदिच्छयेति शेषः । तथाच, भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः * मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च * एष उ एवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीत्यादिवाक्यैस्तमोदित्सायां जाते वैमुख्ये कलिरपि तत्रैवादरं जनयतीत्यर्थः ॥

जगन्मायिकत्वे एकदेशिप्रतिपन्नं बीजान्तरं दूषयितुं ज्ञाननाश्यत्वेत्यंशस्य तात्पर्यमाभासमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथाच्चाभासोक्तरीत्या ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं, सदेव सौम्येत्यादिश्रुत्युक्तस्य सतोऽविद्याख्यबीजसहितत्वमङ्गीकृत्य तज्जन्यस्य सकारणस्य जगतो ज्ञाननाश्यत्वाय यदेतज्जगतो मायिकत्वं प्रपञ्चलयेन मोचनं च विशेषेण नानायुक्त्युपन्यासेन निरूपितं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एवमाभासेऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तदन्यथैव ससिद्धमिति ॥ तत्—ज्ञानस्य सकार्याविद्यानाशकत्वं मोचनं च, अन्यथैव अविद्याया अहन्ताममतात्मकसंसारबीजत्वात् संसारस्याविद्यकत्वकथनेन सकारणस्य तस्यैव ज्ञाननाश्यत्वकथनेन च सम्यक् सिद्धम् । एवमेव शास्त्रार्थ इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ विद्येत्यादि ॥ विद्याऽविद्ययोर्नाशकनाश्यभावेन निरूपणं येषु साधनशास्त्रेषु तैः । तथाच विद्यानिरूपकेषु, यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत तथर्षीणामित्यादिषु सर्वभाव एवोच्यते, न तु विलय इति तथेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति ॥ न हीत्यादिना ॥ प्रलयवत् ॥ पष्ठ्यर्थे वतिः । प्रलयस्येवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सिद्धमिति ॥ ज्ञानं संसारनिवृत्तौ गृहीतकारणनाशं, तदर्थं मोक्षार्थम् । तत्र प्रमाणमाहुः ॥ विद्यां चेत्यादि ॥ श्रुतिस्त्वीशावास्याध्यायस्था । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते * इति ॥ अस्या अर्थः । विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये * इति वाक्ययोर्मोक्षबन्ध-

प्रदे विद्याऽविद्ये उभयं यस्तद् वेद ब्रह्माभिन्ने वेद सः, ह इति हर्षे, अविद्यया तमआदिनामकपञ्चपर्वात्मकत्वेन ज्ञातया तया मृत्युमत्यन्तविस्मरणात्मकं तीर्त्वा तत्स्वरूपज्ञानेनात्मविस्मरणं, तिरस्कृत्य विद्यया भगवत्साक्षात्कारात्मिकया तया अमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्तु विद्यां ज्ञानमविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद सः, अविद्यया कर्मणा सह विद्यमानं मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ज्ञानेन करणेन अमृतमश्नुत इति व्याख्यानम् । तत्रापि कर्मण एव स्वाज्ञत्वमायातीति साधनशास्त्रेषु न प्रपञ्चविलयकथनम् । तेन मोक्षार्थं तदपेक्षाभावान्न कथमपि मायिकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । एतदेव हार्दिकमाहुः ॥ हृदय इत्यादि ॥ ८३ ॥

दूषणार्थं पुनर्मायावादमुत्थापयन्ति ।

ननु पुराणेषु मायिकत्वं श्रूयते प्रपञ्चस्य, विद्धि मायामनोमयं * स्वप्नबुद्धवाश्रयतीत्यादिषु । ततो लाघवान्मायावाद एव बुद्धिसौकर्यादङ्गीकर्तव्य इत्याह ।

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ॥
तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम् ॥ ८४ ॥
नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ॥
वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ॥
न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगतो व्यासगौरवात् ॥८५॥

यन्मायिकत्वकथनमिति ॥ एवमनूद्य परिहरति ॥ तदैन्द्रजालपक्षेणेति ॥ सृष्टिभेदेष्वैन्द्रजालपक्षो निरूपितः । स एव पुराणेषु वैराग्यार्थं निरूप्यते । अतो न वस्तुनिरूपकम् । किन्तु तन्मतान्तरम् असुरव्यामोहजनकम् । पुराणानि भगवल्लीलाप्रतिपादकानि भगवच्चरित्रविद्वेषाणां मोहमुत्पादयन्ति ॥ ८४ ॥

एवमेनेसत्रोपपत्तिमाह ॥ नास्ति श्रुतिष्विति ॥ यदि जगतो मायिकत्वं ज्ञानार्थं कर्मार्थं वाभिमतं स्यात् तदा काण्डद्वयमध्ये क्वचिदुक्तं स्यात् । ननु सर्वे वेदास्त्वया न ज्ञायन्त इति कथं ज्ञायते, नोक्तमितिचेत् तत्राह ॥ दृश्यमानास्विति ॥ एकादशशाखाः सांप्रतं प्रचरन्ति । तासु न दृश्यत इत्यर्थः । नन्वस्ति सामशाखायामुत्तरकाण्डे वाचारम्भणवाक्यमितिचेत् तत्राह ॥ वाचारम्भणवाक्यानीति ॥ अत्रोपक्रमे, कतमः स आदेश इति प्रश्ने, यथैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टान्तैः सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिव निरूपिता । दृष्टान्ते कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वम् । दार्ष्टान्तिकेषु कार्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । कारणं श्रुतिसिद्धम् । कारणताप्रकारश्च । तत्र कार्यकारणयोरभेदो बोधनीयः । अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न स्यात् । प्रकारभेदानामज्ञानात् । अतः कार्यप्रकारा व्यवहारार्थं वाचा सङ्केतिता घटः पट इत्यादयः । न तु तेन रूपेण तेषां वस्तुत्वम् । तथा सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न भवेत् । सत्यता तु मृत्तिकेत्येवेति कारणत्वेनैव । अतः कार्याणां तदन्यत्वमेव श्रुत्या बोध्यते । न तु मिथ्यात्वम् । शुक्तिरजतवत् । अन्यथा शुक्तिरजतादिकमेव दृष्टान्तीक्रियेत । नापि तत्र सामान्यलक्षणा सम्भवति । भ्रमाणामनन्तरूपत्वात् । तस्माद् वाचारम्भणवाक्यानि जगतो मिथ्यात्वाय न कल्पन्ते । तथैवाह सूत्रकारः । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति । ननु यथा व्यासो महाँस्तथा शङ्करादिरपि । ततस्तद्विरोधात् कथमेवं निर्णयस्तत्राह ॥ व्यासगौरवादिति ॥ व्यासोऽस्माकं गुरुः । अतो व्यासाभिमतविरुद्धं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

भन्विस्यादि ॥ घचनद्वयं त्वेकादशस्कन्धीयमुद्धवं प्रति भगवतोक्तम् । यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः * नश्वरं

गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् * इति सप्तमे । स्वप्नुखवाश्र-
यति यस्त्रिविधो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् * ज-
न्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव
मध्ये * इत्येकोनत्रिंशे ॥ लाघवादिति ॥ ब्रह्मवादे ह्यद्वैतार्थं जगतो
जगद्रूपेण पारमार्थिकसत्यतां नानायुक्तिश्रुतिसूत्रादिभिर्निराकृत्य
तैस्तस्य ब्रह्मरूपेण पारमार्थिकसत्यता प्रतिपाद्या । तदा अद्वैतश्रुत्युप-
पत्तिः । मायावादे तु जगतः पारमार्थिकसत्यत्वनिराकरणमात्रेणे-
ति लाघवम् । तस्मादित्यर्थः ॥ बुद्धिसौकर्यादिति ॥ यो विद्याच्चतुरो
वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः * न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्
विचक्षणः * इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्प-
श्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति * इत्यादिवाक्यैः पुराणानुरोधेन
श्रुतिर्व्याख्येयेत्येवं बुद्धिसौकर्यम् । जगतो जननादिषड्विकारव-
त्तयाऽसकलतयाऽस्मदादिदृश्यतया च ब्रह्मत्वस्याशक्यवचनत्वेन
गौडवार्तिकस्थवैतथ्यादिप्रकरणोक्तरीत्या मायिकत्वस्य शक्यवचन-
त्वेन धीमं बुद्ध्यारोहाथापरम् । तस्मादित्यर्थः । तदेतद् व्युत्पाद्य-
ते । तथाहि । प्रपञ्चः सर्वोऽप्युत्पादविनाशशाली प्रत्यक्षादिना नि-
श्चीयते । तत्रोत्पत्तिमाकस्मिकवादिनो वैनाशिकाः केचित् स्वत ए-
वेत्याहुः । अपरे स्वभावादाहुः । अन्येऽलीकात् । इतरे हेतुं विनैवे-
ति । तत्र सर्वत्र कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनं दूषणम् । स्वस्व-
भावालीकाहेतुस्वभावानां सार्वदिकत्वान्मृदो घटस्तन्तुभ्यः पट इत्यादि-
नियमो न स्यादिति । किञ्च । स्वत उत्पत्तौ स्वस्य पूर्वं सत्त्वं वा-
च्यम् । तथा सत्युत्पत्तिरशक्यवचनैव । सिद्धस्योत्पत्त्ययोगात् ।
अनादित्वं च तस्य वाच्यम् । तथा सति हेतुफलभावो न युक्तः ।
स्वादित्वासम्पादकत्वेन स्वरूपप्रच्यावकत्वात् । प्रच्युते च स्वरूपे
आद्यन्तरापेक्षायां स्वतो जननरूपसिद्धान्तहानेश्च । अत आकस्मि-
कवादो न युक्तिसहः । तथा वैशेषिकादिप्रतिपन्नो हेतुवादोऽपि ।
तथाहि । ते हि पूर्वमसत एव घटादेर्हेतुवशात् उत्पत्तौ पश्चात् स-
त्तामाहुः । तत्र यदि घटादि पूर्वमसत्तदा प्रागभावदशायां खपुष्पतुल्यं
तद् भवति । तथा सति घटादिरपि खपुष्पवन्नोत्पद्येत । उत्पद्यमानो
वा सर्वत उत्पद्येत । वटबीजाद् रसालोऽप्युत्पद्येत । न च गोमयाद्
वृश्चिकोत्पत्तिदर्शनाददोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । पापा-

णादावनुद्भूतगन्धादेरिव गोमयादौ वृश्चिकादेरनुद्भूतसत्ताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा मयूरादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । नचोपादाननिष्ठस्य कार्यप्रागभावस्य नियामकत्वान्न दोष इति वाच्यम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य तस्याशक्यवचनत्वात् । तत् सर्वनिर्णये प्रागभावखण्डन उपपादनीयम् । नच कार्यकारणभावस्यैव नियामकत्वमिति वाच्यम् । कार्यकारणभावस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वेन कार्याभावे तत्सत्ताया एव दुर्निरूपत्वात् । अतिरिक्तत्वेऽपि कार्योत्पत्तिं विना तस्य दुर्ग्रहत्वेन तदुत्तरं च सत्कार्यवादस्यैव सुनिरूपत्वेन तस्यानादरणीयत्वात् । नचेश्वरेच्छैव नियामिकेति वाच्यम् । तस्या अपि नित्यत्वेन सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचादृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् । आरम्भवादे तस्यापि तुल्यत्वात् । किञ्च । उत्पत्तिर्नामाद्यक्षणसम्बन्धः । स च सम्बन्धत्वाद् द्विनिष्ठो वाच्यः । तत्राद्यक्षणे घटाभावाद् घटे सत्त्वाद्यक्षणनाशात् स न शक्यवचनः । किञ्च । सोऽप्यनित्यत्वादुत्पद्यमानो वाच्यः । तस्याप्याद्यक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिपदार्थ इत्यात्माश्रयः । अथ सोऽप्यभेदप्रामाणिकी सदाऽनवस्थेति न तथापि निर्वाहः । एवं नाशोऽपि नाशप्रतियोगित्वस्य निराधारत्वप्रसङ्गादिना विकल्पासहत्वमूह्यम् । अत आरम्भवादो न युक्तिसहः । तेनाऽर्द्धवैनाशिकाः सर्वे निरस्ताः ।

एवं परिणामवादस्यापि विकल्पासहत्वं बोध्यम् । स हि द्वेधा । मीमांसकप्रतिपन्नः प्रवाहानादित्वमादायैकः । प्रकृतिर्नित्या पुरुषसम्बन्धेन परिणमतीति सांख्यसिद्धः सादित्वमादायापरः । तत्र नाद्यः । सत्कार्यवादानुरोधेन हेतौ कार्यस्य सत्ताया अवश्यमङ्गीकार्यत्वात् तथा सति पूर्वापरभावाभावेन कार्यकारणभावस्यानिर्वाच्यतया व्यवस्थाविरहप्रसङ्गात् । नच कार्यस्य सत्त्वेऽपि निमित्तवशाद् बहिर्भावे प्रतीतिविशेषमादाय कार्यस्य सादित्वे कार्यकारणभावस्य सुखेनोपपत्तिरिति नाऽव्यवस्थेति वाच्यम् । एकस्मात् फलादनेकबीजोत्पत्तौ तेभ्यश्चानेकफलोत्पत्तावेकस्मिन् फले तावतां बीजानां फलानां च सत्त्वात् तत्तत्फलत्वेन तत्तद्बीजत्वेन कार्यकारणभावे नियामकाभावात् क्रमासङ्गत्या एकस्यानेकतायाः सूक्ष्मस्य स्थूलतायाश्च निर्वक्तुमशक्यत्वेन तस्या दुरुपपादत्वात् । यदि च बीजफलयोर्हेतुहेतुमत्ता तदा तन्निर्वाहाय पूर्वापरभावोऽवश्यमभ्यु-

पेयः । अन्यथा सव्येतरगोविषाणवद्धेतुहेतुमत्ता न स्यात् । अङ्गीकृते च पूर्वापरभावे फलपाकोत्तरं तत्र बीजदर्शनात् । फलत्वेन बीजत्वेन कार्यकारणभावनिश्चयो, न तु बीजत्वेन फलत्वेन । अतः कार्यकारणभावाप्रसिद्ध्या बीजावापोत्तरं भूयसाऽऽयासेन फलसम्भवान्मध्ये सन्देहेन, क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन च फलार्थिना न बीजमुप्येत । यदि च व्यभिचारस्य काचित्कत्वात् बीजावापस्य दर्शनाच्च बीजफलयोरपि हेतुहेतुमद्भावः प्रसिद्ध एवेत्यङ्गीक्रियते तदापि क्रमवैपरीत्यापत्तिरन्योन्याश्रयादनुपपत्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ च प्रत्यक्षबाधः प्रसज्येत । किञ्च । शक्तस्य शक्यकरणाभावादशक्तिप्रसक्तेः । ततश्च कार्यानुत्पादोऽसत्कार्यवादो वा स्यात् । सहजशक्त्यभावे प्रसक्ते कार्यकारणभावाभावात् कारणादिपदेषु तदभिधायिका पदशक्तिरप्यपेयात् । तथाच सति लौकिकवैदिकव्यवहारावप्युच्छिद्येयाताम् । प्रयोजनाभावाद्विधेयशक्तिरपि मुधा स्यात् । तथा शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वञ्च । तन्मत ईश्वरानङ्गीकाराभिप्रायमनस्यासम्भवयुक्तिकत्वात् ।

किञ्च । बीजाङ्कुरवत् फलहेतुप्रवाहोऽनादिः प्रवाहत्वादित्येवमनादित्वं साधनीयम् । तदपि हेतोः साध्यसमत्वादनादित्वासिद्धिः । कथं साध्यसमत्वमिति चेत् । उच्यते । यत्र गोधूमादिबीजनाशो वेणुगोधूमैर्गोधूमानां, तुलायष्ट्यात् कदल्याः, शाखादिस्तोम्बाङ्कुरोत्पत्तिस्तादृशगोधूमादिभ्यश्च पुनर्बीजाङ्कुराद्यनुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्र हेतुत्वसन्देहसम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिमादाय सन्देहनिवृत्तिः । यत्रानादित्वाभावः क्षुद्रनदीप्रवाहादौ तत्र यथोक्त प्रवाहदर्शनेन प्रवाहत्वाभावस्याशक्यवचनत्वात् । अथान्यथानुपपत्त्या तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि वादान्तरेऽपि तौल्याद् व्यवस्थाभावप्रसङ्गो दुर्वार एव । अथोत्पत्तिर्न धर्मिभावः, किन्तु मृदो घटरूपेण भवनं मृदवस्था गता, पिण्डावस्था जाता, सा गता, घटावस्था जातेत्येव प्रतीतेः, घटे च तन्त्ववस्थानुपमर्देनापि पटावस्थाप्रतीतेरवस्थाविशेषसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति कार्यस्य कारणाभेदात् स्वरूपानादित्वं चेदङ्गीक्रियते । असङ्गतमेतदपि । तथा सति पुत्रेऽपि पित्रवस्थान्तरत्वं स्यात् । तथाच पितुर्नाशः स्यात् पिण्डावस्थावत् । तन्तुवद् अनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो न म्रियेत । नच तथा । अतः पुत्रोऽन्य एव

पितुः। एवं बीजमप्यंश एव, न त्ववयवान्तरम्। समानन्यायात्। तथाच विभागद्वारा हेतुत्वमात्रं फले सेत्स्यति, न तु स्वरूपानादित्वमपि। पूर्वमभावस्याध्यक्षसिद्धत्वात्। किञ्च। पिता स्वयमनश्यन् पुत्रं प्रति विभागेन हेतुर्न तु संयोगेन। तथा फलमप्यनश्यदेव हेतुः स्यात्। अवयवसंयोगादवयव्युत्पत्तिसिद्धान्तश्च व्याहन्येत। एवमुत्तरावस्थारूपताप्यशक्यवचनैव। तथा प्रतीत्यभावात्। संसारप्रवाहस्य भावरूपस्यानादित्वाङ्गीकारे अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अनादिभावस्यानन्तत्वनियमात्। आत्मनि तथा प्रसिद्धेः। अतो नायमपि वादो युक्तिसहः।

एवं प्रकृतिपरिणामवादोऽपि। तथाहि। प्रकृतिपरिणामो हि महदादितृणान्तस्तस्यानतोऽङ्गीकार्यः। तत्र पृच्छ्यते। महदादिर्भावः किं पूर्वमजात एव पश्चाज्जन्यते? उत जातो जन्यते? इति। नाद्यः। स्वभावत्यागेनाजातत्वभङ्गप्रसङ्गात्। अजातस्यामृतत्वनियमात् तस्यानाद्यापत्तेश्च। अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरपि मर्त्यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। अथ प्रकृतिपुरुषमात्रविषय एवायं नियमो, न सामान्य इत्यदोष इति वाच्यम्। तदपि न साधीयः। अभ्युपगमातिरिक्तमानाभावात्। एवमजत्वेनाविकारित्वेन व्याप्तेः पुरुषेऽङ्गीकारात् प्रकृतेर्विकारित्वमपि। अजाया अपि प्रकृतेर्विकारित्वोपगतौ पुरुषे वैपरीत्यमप्यसङ्गतम्। अथ प्रकृतेर्विकारित्वमेव स्वभावः, पुरुषस्याविकारित्वमेव स इत्यजत्वेऽपि स्वभावभेदाददोष इतिचेन्न। तथापि सांसिद्धिकस्वाभाविकसहजाकृतप्रकृतीनां स्वभावापरित्यागित्वस्य योगिवह्निपक्षिजलादिषु दृष्टत्वात् स्वं प्रकृतिस्वरूपं स्वभावं परित्यज्य महदादिरूपेण प्रकृतित्वे प्रकृतेः प्रकृतित्वहानिविकृतित्वापत्त्योर्दुर्वारत्वात्। त्यागानङ्गीकारे च सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात्। अथाऽमृतापि प्रकृतिरंशतो विकरोतीत्येवं तस्याश्चल एवं स्वभाव इतिचेन्न। पर्यायेणैकदा वा सर्वांशविकारे प्रकृतित्वस्वभावहानेर्दुर्वारत्वात्। चलस्वभावापरित्यागे प्रलयोच्छेदप्रसङ्गाच्च। किञ्च, परिणामवादे कार्यस्य कारणाभिन्नत्वात् कारणस्यापि कार्यादभेद इति कार्यरूपेण जनने प्रकृतेरजत्वभङ्गप्रसङ्गः। कार्यस्य चाऽजत्वप्रसङ्गः। अंशतो विकारे विभागादुत्पत्तिरित्युपसृष्टा प्रादुर्भावाविनित्यत्वभङ्गप्रसङ्गः।

अजस्य जन्माङ्गीकारो दृष्टान्तेन च शून्य इत्ययमपि वादो न

शुक्तिसहः । जातो जन्यत इति प्रकारस्तु प्रवाहानादित्वपक्षोक्तैरेव दूषणैरप्य इत्यकिञ्चित्करः ।

एवं क्षीणेषु सर्ववादेषु मायावादोऽवशिष्यते, सत एव मायया जन्मेत्येवंरूपः । स विचार्यमाणो जगतो मिथ्यात्वमेव स्वप्नदृष्टान्तेन द्रढयतीति पूर्वं स्वाप्निकानां मिथ्यात्वमुपपाद्यते ।
तथाहि । स्वाप्निकाः सर्वे भावभेदाः शरीरान्तःस्थाः । शरीरसंवृतत्वात् । यद्यत्संवृते तत् तदन्तःस्थम् । गृहकुम्भवत् । अथवा यच्छरीरसंवृतं तच्छरीरान्तःस्थम् । नाडीवदिति न्यायेन स्वाप्निकानां शरीरान्तःस्थत्वसिद्धिः । न च स्वाप्निका न शरीरान्तःस्थाः, किन्तु बाह्याः । तद्बाह्यत्वेन महत्त्वादिना च भासमानत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वात् पक्षे हेत्वसिद्धेर्हेतोः साध्यसमत्वं वा शङ्कनीयम् । ते अबाह्याः । अदीर्घकालदर्शनकत्वात् । दृश्यमानदेशगमनानपेक्षलौकिकदर्शनकत्वाद्वा । यन्नैवं तन्नैवम् । जाग्रद्दृश्यघटादिवदिति न्यायाभ्यां बाह्यत्वसाधकहेतोरेव साध्यसमत्वसिद्धेः प्रतिपक्षत्वस्याबाध्यवचनत्वात् । यदि गत्वा पश्येत् तं देशं पश्यन् प्रतिबुद्धस्तत्रैव तिष्ठेत् । बहुकालेन च पश्येत् । यतो नैवमतो नैवम् । यतश्चालौकिकप्रत्यासत्त्यभिमानेन पश्यत्यतोऽन्तरेव पश्यतीति तर्केणापि प्रतिपक्षनिरासाच्च ।

किञ्च । वाजसनेयिनां बृहदारण्यके श्रूयते । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति । स्वप्नान्त उच्चावचमीयमान इति चानेकरूपकरणम् । तथायतं बोधयेद्दुर्भिषज्यं हास्मै भवतीति सुप्तस्य निर्गन्त्वेन प्रबोधने कष्टं चाम्नायते । यदि जाग्रद्दृष्टमेव तत्र स्यात् तदा, न तमेत्यादिना तदभावं, ततः करणं, दुर्भिषज्यं च न वदेत् । यत्र सुप्तस्तत्रैव स्त्रिया रममाणः स्खलिते जाग्रत् तां बहिः पश्येत् । यतो न पश्यति ततः करोति । यतः करोति ततो

पूर्वोक्तन्यायानां सत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुपादानकत्वे अवयव्यादिविघटनेऽपि नाशासम्भवापत्त्या चिन्तामण्यादिभिः सृष्टावपि तथात्वस्य विप्रतिपन्नत्वाच्च । न्यग्रोधधानादाविव तत्राप्यमूर्तसकलपदार्थाङ्गीकारे बाधकाभावाच्च । चिन्तामण्यादिसृष्टेर्जाग्रत्यनुभववदस्याः स्वाप्निकसृष्टेरननुभवात् । स्वाप्निका मिथ्यामूलाः । बाह्यधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वे

सत्यन्तर्दृष्टत्वात् । यदेवं तदेवम् । करतलदृष्टमायागजवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । सत्यगजवदिति साधनेन च तत्सत्यताया अशक्यवचनत्वात् । सन्ध्याधिकरणविरोधाच्च । अतस्तत्र मायिक्येव सृष्टिरिति निश्चीयते । सा च मिथ्यैव भवितुमर्हति । दृश्यमानस्य स्थूलस्यान्तर्मातुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धे स्वाप्निकस्य मिथ्यात्वे, यथेयं गजतुरगमनुष्यादिरूपेण मिथ्या, तथा मनोध्याताऽपि ज्ञेया । तत्रायं प्रयोगः । जाग्रति मनोध्याता भावभेदा बाह्यरूपेण मिथ्याभूताः । तथा प्रतीयमानत्वे सत्यान्तरत्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्निकवदिति । नच ध्यानस्य स्मरणपर्यायत्वात् । स्मरणे च बहिःष्ठस्य सत एव संस्कारद्वारा गोचरत्वमात्रं भवतीति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । अतीतस्यासतोऽपि गोचरत्वात् । वक्ष्यमाणेन हेत्वन्तरेण दृष्टान्तसङ्गतेश्च । तथाच प्रयोगः । मनोध्याता गजादयो वर्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेऽप्यऽसन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्निकवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । स्वस्वप्रमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवदिति ।

नच विमता वर्तमानत्वेनानुभूयमानाः पदार्थाः सन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवदिति साधारणो हेतुरिति वाच्यम् । विमता घटादयो वितथाः । वितथसदृशत्वात् । यदेवं तदेवम् । ऐन्द्रजालिकवदिति प्रतिसाधनेन घटादीनामप्यसत्त्वसिद्धेर्दृष्टान्ताविरहात् । नच विमताः सत्याः । अर्थक्रियाकारित्वादिति साधनाम्न दोष इति वाच्यम् । असन्तः । अर्थक्रियाकारित्वात् । स्खलनजनकस्वाप्निकममदास्पर्शवदिति प्रयोगेणास्यापि साधारणत्वनिश्चयात् । नच जाग्रद्वृत्तिगम्यत्वे सतीति विशेषणे दत्ते हेतोर्न साधारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि मायाहस्त्यादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् साधारणत्वस्यानिवृत्तेः । एवं प्रपञ्चसत्तासाधकानां हेतूनामाभासत्वे सिद्धे, असतो गगनकुसुमादेस्तत्त्वतो मायातश्च जन्मादर्शनात् सत एव मायातो जन्म वाच्यम् । सच ब्रह्मैव । अभेदश्रुत्यनुरोधात् । एवं सति ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण मायाया विवर्तत इति सिद्धो मायावादः । लाघवं बुद्धिसौकर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । तदुपष्टम्भाय पुराणवाक्यान्युच्यन्ते । तथाहि । विद्धि मायामनोमयमिति * । अत्र च नश्वरमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन इदं मनआदिभिर्गृह्यमाणं, मायामनोमयम् । नश्वरत्वादित्यनुमानं फलति । एवं त्वय्युद्धवे-

स्यमपि । विकारस्य मायात्वे आद्यन्तवत्त्वे चासत्त्वादिति हेतुः फलति । तेन च जन्मादयो देहस्यैवेति तस्यैव धर्मद्वारा मायिकत्वमुक्तं भवति । द्वादशाध्याये च, स एष जीव इत्यारभ्य आसमाप्ति प्रपञ्चस्य मायामयत्वं वेदार्थत्वं चोक्तम् । हंसगीतायाञ्च, असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा * गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा * इति । ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् * विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः * इति । एवं योगेश्वरादिवचनेऽपि । अतो लाघवाद् युक्तिसौकर्याच्च मायावाद एवाङ्गीकर्तव्य इति तदीयमतमनुवदन्ति मूले ॥ यदित्यादि ॥ एवमनूद्य तदित्यादिना परिहरन्तस्तत्स्वरूपं पुराणेषु तत्कथनतात्पर्यञ्चाहुः ॥ श्रुतीत्यादिना ॥ श्रुतिप्रभेदेष्विति ॥ पूर्वं संगृहीतेषु वेदोक्तेषु तेष्वित्यर्थः ॥ निरूपित इति ॥ नृसिंहोत्तरतापनीये भेदे निराकरणार्थं नवमखण्ड उक्त इत्यर्थः । तदुद्बोधनार्थं संक्षेपतस्तत्प्रमेयमुच्यत इत्यर्थः । तथाहि । पूर्वतापनीये भगवतो महामाहात्म्ये ब्रह्मत्वे च श्रुते शारीरस्यापि तदात्मतायां ज्ञातायां स्वस्मिंस्तदभावात् प्रजापत्युक्तेऽर्थे सन्दिहानैः शारीरस्योङ्कारत्वज्ञापनायोत्तरतापनीयारम्भे चोदितः प्रजापतिः स्वप्नप्रश्नके त्रिशरीरारोपपक्षेण चतुष्पात्त्वं शारीरस्य व्यवृणोत् । ततस्तेषामसन्तोषे पुनर्जिज्ञासायां तद्व्यपदेशपक्षेण पुनस्तथात्वमस्य व्याख्यातं खण्डद्वयेन । ततोऽप्यसन्तोषे मुख्यतया तथात्वजिज्ञासायां प्रजापतिना प्रथम एव कार्यार्थे शारीरतां नवमे व्याकुर्वता, मिथ्याऽविद्या जगत् सर्वमित्यारभ्य, जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीत्यन्तेन मायिकपक्षो निरूपितः । ततस्तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्यादिना मुख्यपक्षमुक्त्वा सोऽपोदितः । तत् सर्वं विस्तरेणोत्तरतापनीयदीपिकायां मया व्याख्यातमतो विशेषजिज्ञासायां ततोऽवलोकनीयम् । इति तत्स्वरूपमुक्तम् । पुराणे तत्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ वैराग्यार्थता चाग्रे उपपाद्या । तर्हि सोऽपि पक्षोऽङ्गीकार्यो, बाधकाभावादित्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अतः—अन्यतात्पर्यकत्वाच्च वस्तुनिरूपकम् । तेन वस्तुनिर्धारार्थमनुपयोगात् तत्र नाद्रियत इत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि वैराग्यार्थमपि कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ मता-

न्तरत्वे मानं तु, मिथ्यादृष्टिरित्यादिना पूर्वमुक्तमेव । तथाच यथा छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे एष आत्मेत्यादिना प्रजापतिवाक्येन विरोचनस्य तदनुचरासुराणां च देहाऽऽत्मवादस्य श्रौतत्वादिभ्रमजनको व्यामोहस्तथानेनापीति तदर्थं मतान्तरमेतदप्युच्यत इत्यर्थः । ननु श्रुतौ भवतु तथा, पुराणेषु तु न तथा वक्तुं शक्यम् । तेषामुपबृंहणत्वेन वेदार्थनिश्चायनार्थत्वादित्यत आहुः ॥ पुराणानीत्यादि ॥ भगवच्चरित्रवदिति ॥ शाल्वमायारचितश्रीवसुदेववधादिदर्शनजप्रकृत्युपप्लुयादिचरित्रवदित्यर्थः । अज्ञत्वं पारवश्यं च * इत्यादिब्रह्माण्डवाक्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच तत्रापि व्यामोहकत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु मायिकत्वकथनं पौराणिकं व्यामोहकं मतान्तरमेव, न तु वस्तुनिरूपकमित्यत्र का वा उपपत्तिरित्यपेक्षायामाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ यदीत्यादि ॥ तथाच तापनीये यदुक्तं तत्तु स्वतः सर्वात्मपक्षस्थिरीकारार्थमुक्तं, न तु जगतो मायिकत्वार्थम् । सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति, दर्शयित्वा वीर्येशाभासेन करोति, ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी, चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्यादिष्ववान्तरवाक्येषु ; न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरिति तस्मादद्वय एवात्मेत्युपक्रमोपसंहारसन्दंशपतितेषु स्वतःसर्वात्मतानुमानपरिकरत्वस्यैव स्फुटीभावात् । तदुपपादितं मया तापनीयप्रकाशे । दर्शयतीत्यतो दर्शयित्र्येव, न तु कर्त्री । दर्शने प्रकार, आभासेन करोतीति । आभासस्याभास्यसमानाकारत्वनियमादाभास्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे आकाराः सन्तीत्यन्तःप्रतिबिम्बेन कृत्वा दर्शयति । तदेव निगमयति । ब्रह्मेत्यादि । अत एव मतुवर्थे इनिः । तेन फलितं वदन्ति । तस्मादित्यादिनेत्यादि । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि, न दृश्यत इत्यन्तम् ॥ एकादशशाखास्तु तैत्तिरी-काण्वी-माध्यन्दिनी-मैत्रायणी मानवी-चेति पञ्च यजुर्वेदस्य । हिरण्यकेशी तु तैत्तिरीसमैव, कल्पसूत्रस्य हिरण्यकेशीयस्य भेदात् भिन्नेत्येवं दाक्षिणात्या वदन्तीति सा नातिरिच्यते । शाङ्खायन्याश्वलायनीति-द्वे-ऋग्वेदस्य । ब्राह्मणभावे-भेदात् । कौथुमी राणायनी-चेति-द्वे सामवेदस्य । शौनकी पैप्पलादी चेति द्वे अथर्ववेदस्येत्येवं ज्ञेयाः ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, वाक्या-

नीयन्तम् ॥ उपपादयन्ति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ इत्यादिदृष्टान्तैरिति ॥ मृत्पिण्डनखनिकृन्तनलोहमणिदृष्टान्तैरित्यर्थः । अत्र हि यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवमुक्त्वाऽग्रेऽपि लोहमणिलोहमयलोहैर्नखनिकृन्तनकार्ष्णायसरूपकार्ष्णायसैरुपलक्षितं वाक्यद्वयमेवञ्जातीयकमस्ति । तत्र सर्वत्रैकोपादानकं कार्यैकदेशमुदाहृत्य तस्मिन्नेकदेशे यद्विकारस्वरूपो यो धर्मो निश्चितः स एव तज्जातीयेषु कार्यान्तरेषूपलभ्यमानत्वेन सामान्यो भवतीति निश्चीयते । तेन तथेत्यर्थः ॥ इयेति ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना कारणरूपेण सत्यताकथनात्कुम्भादिरूपेण मानस्यैव विवक्षितत्वं, न तु मृण्मयत्वादिरूपेणेति वैलक्षण्यादित्युक्तम् । विशेषान्तरमप्याहुः ॥ दृष्टान्त इत्यादिना ॥ तत्रेति ॥ दार्ष्टान्तिके । अभेद एव बोधनीय इत्यत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यद्यत्राभेदो बोधनीयो न स्यात् प्रतिज्ञाहानिः स्यादतोऽभेद एवात्र बोध्य इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ कार्यप्रकाराणां व्यवहारार्थता त्वेकादशस्कन्धे उक्ता, यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सत् * विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः * इति । पार्थिवपदेन मृत्पिण्डस्य, तैजसपदेन नखनिकृन्तनलोहमण्योर्गोचरीकरणादिदं वाक्यं वाचारम्भणवाक्यस्यैवार्थं वेवेक्तीति ज्ञेयम् ।
तेन सिद्धमाहुः ॥ तदनन्यत्वमिति ॥ कारणानन्यत्वं, प्रधानान्यत्वमित्यर्थः ॥ शुक्तिरजतादिकमित्यत्रादिपदेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरमृगतृष्णारज्जुसर्पाद्यो मायावादिमान्यस्था दृष्टान्ताः क्रोडीकृता ज्ञेयाः ।

तेन प्रहिलतया गौडपादीयमनुसृत्य साम्प्रदायिकत्वाभिमानेन रज्जुसर्पतैलधारामृगतृष्णादिदृष्टान्तैर्जगतो मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणं प्रत्याहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता * तैलधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पित * इत्यादिषु तेषु सादृश्यनिबन्धनं भ्रममङ्गीकृत्य, प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पित * इत्यनेनानन्तविधत्वं स्वीकृतम् । तत्र सादृश्यानन्त्येन तत्प्रयुक्तभ्रमाणामप्यनन्तरूपत्वाद् भ्रमविषयेषु सामान्यलक्षणापि तत्र न सम्भवतीति प्रतिज्ञा तु सुतरां न सिद्ध्यति । सत्यानृतयोर्भिन्नत्वात् । अतस्तद्रीत्यापि जगन्मिथ्यात्वाग्रहो दुष्ट इति भावः । अस्मिन्नर्थे सूत्रकारस्यापि सम्मतिमाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ यत्तु तदनन्यत्वसूत्रे भेद-

व्यासेध एव क्रियते, न त्वभेदो बोध्यत इति केश्चिदुक्तम् । तदपि श्रौतदृष्टान्तोपरोधादेव परास्तम् । व्यासेधिते च भेदेऽभेद एव पर्यवसनाच्च । पुरुषस्य चैतन्यं, राहोः शिर इत्यादौ या नामधेयमात्रता सापि ज्ञाता सती तयोरभेद एव पर्यवस्यति, न तु भेदस्य कल्पनामात्रतां गमयित्वा निवर्तते । यदि तावदेव कृत्वा निवर्तेत तदार्थस्याभिलापमात्रत्वात् वन्ध्यासुतादिवदेतन्यराहू कदाचिदपि न प्रतीयेयाताम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पाञ्जलस्यापि तादृशोऽभेद एवात्र लक्ष्यः । तस्यैवावस्तुत्वात् । रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादिषु यद् व्यासेधमात्रे पर्यवसानं, तत्तु तत्स्वरूपस्यावस्तुत्वात् । नचेह तथा । अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् । तद्वैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपदे इत्यादिश्रवणात् प्रकृतश्रुतिरपि वाचारम्भणरूपा या विक्रिया तस्या एव नामधेयतां विधत्ते, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । यदि कार्यस्वरूपस्यापि वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न ब्रूयात् । एकेनैव चारितार्थ्यात् । अत एवमपि वाक्सङ्केतस्यैवानृतत्वं फलतीति स्वरूपं कारणवदभिन्नमेव । अतो दृष्टनष्टस्वरूपत्वं स्वरूपेणानुपाख्यत्वं च श्रुत्यन्तरविषयकं, न तु विषयश्रुतिगोचरमिति कल्पितमेवैतत् । एवमेव दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युक्त्वाग्रे तच्छब्देन सर्वं परामृश्य तस्य सत्यत्वं विदधती श्रुतिर्यदात्मकमिदं सर्वं सत्यमुक्तं तत्स्वरूपमाह । स आत्मेति । जडवज्जीवस्यापि तदात्मकत्वमाह । तत्त्वमसीति । यदि जीवस्य परब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेयात् तत्पदं पुनर्न ब्रूयात् । स आत्मा तत्त्वमसीत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अतो दार्ष्टान्तिकेऽप्यनभिप्रेतमेव मिथ्यात्वम् । अनृताभिसन्धबन्धनादिकं त्वनेकान्तवादिनामेव भीषकं, न त्वेकान्तवादिनाम् । वृक्षशाखोदधितरङ्गवज्ज्ञानात्वाङ्गीकारात् । अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादावपि वाचारभ्याग्नित्वादेरेवापवादो, न कारणाभेदस्यापि । त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति कथनात् । यदि कारणाभिन्नस्याग्न्यादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वमभिप्रेयात् तर्ह्यग्न्यादित्वमपोह्य, नेदमित्येव सत्यमित्येव ब्रूयात् । स वा एष महानज इत्यादिश्रुतयस्तु विरुद्धधर्माधारत्वबोधनेन माहात्म्यमेव परब्रह्मणो गमयन्तीत्यग्रे व्युत्पाद्यम् । अतो यद्यविद्यात्मकत्वं नामरूपजीवव्याकरणादीनामङ्गीकृत्येश्वरस्य नामरूपसम्बन्धात् तादृश-

तत्कारणत्वादिसमर्थनं तत् स्वप्रज्ञाविलसितमात्रमिति निपुण-
धीभिरवधेयम् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
तद् ब्रह्मेति श्रुतिस्तु तन्निर्वाहकत्वं ब्रह्मणो वक्ति, न तु तयोरावि-
द्यकत्वम् । एवमेव, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृ-
त्वाभिवदन् यदास्त इत्यपि तयोः कार्यत्वमात्रं वक्तीति पूर्वतुल्यैव ।
कार्यस्वरूपस्य ब्रह्मात्मकता तूपपादितैवाधस्तात् ।
आत्मैकत्वदर्शनस्याभयमिव परिणतसर्वभूतब्रह्माभेददर्शनस्य फल-
मपि श्रूयत एव । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद ब्रह्माहमस्मीति स इदं
सर्वं भवति, तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भव-
तीति । भार्गव्यां च विद्यायां य एवं वेद प्रतितिष्ठतीत्यादि । न च
फलजाघन्यं शङ्क्यम् । पुत्रेष्टिकारीर्यादिवद्विद्वदौन्मुख्यजननार्थत्वेना-
धिकारसम्पादकत्वात् । अस्तु वा तथा । तथाप्यफलत्वं गतमेवेति
दिङ्मात्रमत्रोक्तम् । विशिष्य तु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः ।
प्रकृतं चानुसरामः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि,
गौरवादित्यन्तम् ॥ अस्माकमिति ॥ सर्वेषां वेदान्तविचारकाणामि-
त्यर्थः ॥ गुरुभिरिति ॥ उपजीव्य इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्यन्ते ।

ननु सर्वेषां विचारो महान् । तत्र सूत्रेषूक्तानुक्तदुरुक्तचि-
न्ताया अपि वक्तव्यत्वात् कथमेकान्ततो निर्णयः । सृष्ट्यादिवा-
क्यान्यर्थवादरूपाणि । अतस्तेषां स्तावकत्वमेव मुख्यमिति सृष्ट्या-
दौ तात्पर्याभावाज्ज्ञानस्यैव फलसाधकत्वात् क्रियावज्ज्ञानस्यार्थ-
वादवाक्ये प्रयोजनाभावाद् वस्तुस्वरूपज्ञाने कार्यापेक्षया विवर्तस्य
प्रयोजकत्वान्मिथ्यात्वमेव स्वीक्रियतामित्याह ।

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिरूपिणी ॥
अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तत् ॥ ८६ ॥
अपवादार्थमत्रैतदारोपो वस्तुतो न हि ॥

दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमितिचेत् तन्न युज्यते ॥ ८७ ॥

ज्ञानार्थमिति ॥ परिहरति ॥ अनङ्गीकरणादिति ॥ भवेदेतदेवं यदि मिथ्यात्वादिमते सृष्ट्यादिवाक्यैः सह महावाक्यस्यैकार्थता सम्भवति । पूर्वकाण्डे विध्येकवाक्यताऽर्थवादानां, स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । उत्तरकाण्डे ब्रह्मवादिनां माहात्म्यज्ञानेनैकवाक्यता । अन्येषां मते तु न वेदान्तेषु माहात्म्यज्ञानमुपयुज्यते । नापि विधिः । अत एवैकवाक्यताभावान्नैवमर्थः स्वीकर्तव्यः॥८६

नन्वस्त्येकवाक्यतायां प्रकारोऽध्यारोपापवादः । पूर्वश्रुत्या प्रथमं जगज्जननमुक्त्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वे ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तद्द्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखारुन्धतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोह्य कर्तृत्वाद्यपेतं पश्चाद् ब्रह्म बोध्यत इत्याह ॥ अपवादार्थ इति ॥ एतस्य कर्तृत्वादेरारोपः । तस्य प्रयोजनं, दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति ॥ अतो न ब्रह्मणि वस्तुतः कर्तृत्वमितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तम् ॥ ८७ ॥

नन्वित्यादि ॥ विचारो महान् । वेदाध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थं विचारमाक्षिपतीति वैधत्वान्मननरूपत्वाच्च विचारो महान् । तत्र विचारे च क्रियमाणे प्राञ्चिः श्रुतिवदाधुनिकैः सूत्राण्यपि विचारणीयानीति तेषूक्तादिचिन्ताया अप्यवश्यकत्वात्, कथमेकान्ततो निर्णयः । तथाच तदनन्यत्वपदमानन्दमयवद् दुरुक्तरूपमिति न तेन श्रुत्यर्थनिश्चयः, किन्तु प्रेक्षावद्विचारेणैव निर्णय इति भावः । एवं सति सूत्रमन्यथा नीत्वा विचारेण यत् सिद्ध्यति तदुपपादयन्ति ॥ सूरीत्यादि ॥ ज्ञानस्यैव अपरोक्षज्ञानस्यैव फलसाधकत्वाद् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभिस्तथात्वात् ॥ कार्यापेक्षयेति ॥ परिणामापेक्षया । तथाच परिणामाङ्गीकारे विकृतत्वकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रासापातात् तन्निरासे क्रियमाणे कार्यस्य विलम्बेन बोधकत्वमिति तथेत्यर्थः । तथाच विचारे क्रियमाणे सृष्ट्यादीत्यादिनोक्तचतुष्केण मिथ्यात्वमेव जगतः सिद्ध्यतीति तदेवाङ्गीकार्यमिति भावः । एवं

परमतमुपपाद्य तद् दूषयन्ति ॥ परिहरतीत्यादि, स्वीकर्तव्य इत्यन्तम् ॥ पतद्द्विति ॥ स्वार्थकत्वमित्यर्थः । कुतो न सम्भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ पूर्वेत्यादि ॥ अयमर्थः । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यादिति ह्येकवाक्यत्वलक्षणम् । अर्थश्च प्रयोजनम् । यथा वायव्यं श्वेतमित्यादौ विध्यर्थवादवाक्ययोः । तत्रोभयोरपि भूतिरूपमेकं प्रयोजनम् । विधिश्च प्रवृत्त्यर्थं प्रशंसारूपं सहायमपेक्षते । तां विना प्रवर्तयितुमसमर्थत्वात् । प्रशंसावाक्यं च स्वस्य सविषयत्वाय विधिबोधितं कर्मापेक्षत इत्युभयमपि विभागे साकाङ्क्षमिति पूर्वकाण्डे सर्वत्रैवमेकवाक्यता विध्यर्थवादवाक्ययोः । उत्तरकाण्डे तु ब्रह्मैव सर्वत्र प्रतिपाद्यं, पूर्वत्र धर्म इव । इदं च ज्ञेयं, स यथानुष्ठेयः । अत्र च माहात्म्यज्ञानोपजननद्वारा सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मज्ञान उपकुर्वन्ति, पूर्वत्र प्रवास्तनाज्ञानोपजननद्वाराऽर्थवादा इव विध्यर्थम् । एवं सति विधिर्यथा स्वार्थस्य प्रवर्तनस्य सिद्ध्यर्थमर्थवादाकाङ्क्षी, तथा ज्ञानवाक्यमपि स्वार्थस्य ज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं सृष्ट्यादिवाक्याकाङ्क्षि । अन्यथा विविक्ततानित्यतादीनामनुमानेन, आत्मसत्तायाश्च प्रत्यभिज्ञयैव सिद्धौ विशेषाकाङ्क्षायाश्च सांख्यादिदर्शनैरेव निवृत्तिसिद्धावौपनिषत्पुरुषज्ञानार्थं न कोऽपि प्रयतेत ।

किञ्च, तत्र यथाऽतिबहिर्मुखान् कारीर्यादिवाक्यैर्वेदार्थेऽभिमुखान् विधाय प्ररोचनार्थं लौकिकफलान्तराणि चोक्त्वा, नित्यानामात्मसुखमेव मुख्यं फलं दर्शयतीति तदेव प्रयोजनम् । एवमुत्तरकाण्डेऽप्यतिबहिर्मुखान्, स एवं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्यादिवाक्यैर्वेदान्तार्थेऽभिमुखान् विधाय प्ररोचनाय प्रतिष्ठादिरूपाणि फलान्तराण्युक्त्वा प्रधानविद्यायाः परप्राप्तिमेव ब्रह्मभावमेव च मुख्यं फलं दर्शयतीति द्वितीयकाण्डेऽपि ब्रह्मवादिनां मते तदेकमेव प्रयोजनमतो महावाक्यस्य सृष्ट्यादिवाक्यैः सहैकवाक्यता । मायावादिनान्तु पूर्वपक्षोक्तरीत्या केवलज्ञानस्यैव फलसाधकत्वेनासहायशूरत्वात् सृष्ट्यादिवाक्यवैयर्थ्यापातात् स्वाधकत्वस्याप्यशक्यवचनत्वाच्चैकवाक्यतायोग्यत्वान्नैवमर्थः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण सार्थक्यमेषामाशङ्क्यन्ते ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, चेदित्यन्तम् ॥ अर्थस्तु निगदव्याख्यात एव । दूषयन्ति ॥ नैवं वक्तुं

युक्तमित्यादि ॥ अपवादार्थमित्यादि ॥ यथापवादार्थं वन्ध्यापुत्रकथनेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य वाङ्मात्रत्वात् । एवमपवादार्थं कथितं जगदपि वाङ्मात्रमिति तद्वन्न प्रतीयेतैवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तत्र हेतुः ।

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ॥
ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥ ८८ ॥
मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ॥
मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥ ८९ ॥

मुख्यार्थबाधनमिति ॥ अपवादार्थं जगत्कथने तस्य सती प्रतीतिर्न स्यात् । न हि जगत्प्रतीतिर्वेदसिद्धा । येन प्रथमं बोधयति, पश्चान्निषेधति । लोकसिद्धा ह्येषा । तथाच तत्कर्तारमेवाह । जगदनूद्य तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, यदि हि निषेधं कुर्यात् तदा कार्यस्य विद्यमानत्वात् कर्त्रन्तराभावाच्च बाधितविषया स्यात् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । वेदोऽपि स्वभ्रान्तिकल्पित इति महत् साहसम् । किञ्च । स कल्पको नास्मदादिः । तथा सति पारम्पर्यं नोपपद्येत । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति न्यायविरोधश्च । अतः प्रपञ्चप्रतीतेर्विद्यमानत्वान्मुख्यार्थबाधनं नास्ति । अथ ग्रहिलतया मायासहितस्यैव कर्तृत्वमङ्गीक्रियेत, प्रपञ्चस्य च मायिकत्वं, तदा लौकिकमायिनो दृष्टान्तीकर्तव्याः । तत्र च तादृशप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमन्त्रादिना कर्तृत्वं नटे वर्तत एवेत्याह ॥ ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपीति ॥ दर्शनन्यायश्रुतिभिर्न जगतो मिथ्यात्वमिति भावः ॥ ८८ ॥

मिथ्यात्वाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ मुक्तिस्तदेति ॥ कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे तन्मध्यपातान्मनुष्यादीनां मुक्त्यर्थं प्रयत्नो

व्यर्थः स्यात् । न हि मायायां प्रतीताः पारावताः कदाचिदपि मुच्यन्ते । नापि स्वप्नदृष्टा गजाः । अतोऽखिलजगत्साक्षी भगवानेव मुच्यते । न त्वस्मदादयः । तन्मायापरिकल्पितत्वात् । तथा सति व्यर्थः पारलौकिकप्रयासः । अस्मदज्ञानपरिकल्पितत्वं तु मोहार्थमिति पक्षद्वयेऽपि मायावादो बाधितः । उपहितचैतन्यरूप-भगवन्मायापक्षे, तथा अस्मदज्ञानपरिकल्पनापक्षे च ।

स्वप्रवृत्तिविघातेन गुर्वादीनां च दूषणात् ।
मायावादो न मन्तव्यः सर्वव्यामोहकारकः ॥

नन्वस्तु मायैव कर्त्री, तदुपहितो जीवो वा । अत्र तूभयविधस्वरूपमिति श्रुतौ तत्कर्तृत्वं बाध्यत इत्याशङ्क्याह ॥ मायादीनां च कर्तृत्वमिति ॥ कथमसतः सज्जायेत, ईक्षतेर्नाशब्दं, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैर्मायायाः प्रकृतेर्जीवस्य च कर्तृत्वं निषिध्यते ॥ ८९ ॥

ननु यथाऽऽग्नेयं पञ्चकपालमुद्वसानीयं निर्वपेदिति पञ्चकपालं बोधयित्वा, गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोतीत्यनेन निन्दया निषेधेऽपि पञ्चकपालाग्नेयप्रतीतिस्तथा जगत्प्रतीतिरपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ न हीति ॥ लोकसिद्धेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धा, न तु शाब्दीत्यर्थः । किं तावत्तेत्यत आहुः ॥ तथा चेत्यादि ॥ निषेधमिति ॥ कर्तृनिषेधम् ॥ कार्यत्वं विद्यमानत्वादित्यादि ॥ क्षित्यादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानात् तेन च सकर्तृकत्वानुमानादवश्यं कर्तर्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमत्त्वेन सिद्धेऽपि निषेधन्ती निषेधिका श्रुतिः कर्तारमन्तरेणानुपपद्यमाना स्वस्मिन् प्रतारकत्वमादध्यात् । निषिध्यमाने वा कर्तरि प्रातीतिकमपि जगत् कार्यमिति कर्तारमन्तरेणाऽसम्भवदनुवादं बाधितविषयं कुर्यादिति बाधितविषया स्यादिति चार्थः । ननु किमेवं मतिनिर्बन्धेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं निराक्रियत इत्यत आहुः ॥ सर्वत इत्यादि ॥ तथा च श्रुत्युपपादनार्थमेवायं प्रयासो, न तु प्रतिवादिनि-

ग्रहार्थ इति भावः । लौकिकव्यवहार इव वैदिकोऽपि व्यवहारो भ्रान्तिकल्पितः शिष्यशास्तृशास्त्रादिरूप इति वेदान्तवाक्यमसत्यमिति च वदत उपालभन्ते ॥ वेदोऽपीत्यादि ॥ बाह्यतुल्यतासम्पादकत्वान्महदित्यर्थः । किं तेनेत्याकाङ्क्षायां दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यारभ्य, नासीत्यन्तम् ॥ पारम्पर्यं नोपपद्येतेति ॥ तदभावे चापौरुषेयतापि भज्येतेति सिद्धान्तोऽपि व्याहन्येतेति भावः । न्यायोपन्यासस्तु, स्वप्नमाये यथादृष्टे इति गौडवार्त्तिकस्यापि विरुद्धत्वज्ञापनाय फलति । वासनया जीवाविषयया वा जगत्प्रतीतिरिति पक्षौ तु विद्वन्मण्डने प्रपञ्च्य परास्ताविति नेह विस्तरः । एवमनभ्युपगम्य परमतं पराकृतमथाभ्युपगम्यापि पराकुर्वन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ ऐन्द्रजालिकेति ॥ एतेन ब्रह्मवादेऽप्यन्तरासृष्टयङ्गीकारात् प्राप्तं तौल्यमपि निरस्तं ज्ञेयम् । तदङ्गीकारेऽपि तदुपाधिकायास्तादृशब्रह्मस्वरूपस्य चाङ्गीकरणेन तज्जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मण्यङ्गीकारेण तौल्याभावादिति ॥ ८८ ॥

दूषणान्तरमाहुः ॥ मिथ्यात्वेत्यादि ॥ मोहार्थमिति ॥ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो सुवरित्यादिश्रुतिविरोधात्, स्वानिष्टसृष्टिदर्शनविरोधात्, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च मूर्खप्रतारणमात्रार्थमित्यर्थः । पक्षद्वयमाहुः ॥ उपहितेत्यादि ॥ अत्र प्रथमः पक्षः शाङ्करो, द्वितीयो वाचस्पत्यो ज्ञेयः । यथाहु कल्पतरुकाराः । अज्ञातं नटवत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत् * जीवाज्ञानं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा * इति । एवं मायावादाभिमतं पक्षद्वयं दूषयित्वा मायावादस्यानादरणीयत्वमाहुः ॥ स्वप्रवृत्तीत्यादि ॥ यदि जीवाभिन्नं ब्रह्म जगज्जनयेत्, स्वानिष्टं न जनयेत् । दृश्यते चानिष्टमतो जीवाभिन्नं न जनयतीति स्वप्रवृत्तिविघातेन शिष्यशास्त्रशास्तॄणामसत्यत्वकथनेन तथा दूषणाच्च तथेत्यर्थः । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः * अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा * सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् * तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया * वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे * इति पञ्चदशप्रकरणीकारमतं सांख्यमतं चोत्थाप्य दूषयन्ति ॥ नन्वित्यारभ्य, निषिध्यत इत्यन्तम् ॥ उभयबिम्बरूपमिति ॥ उभयौ मायाजीवौ तयोरादर्शप्रतिबिम्बयोरिव बिम्बरूप द्र-

ष्टभूतपुरुषस्यासीयम् । तत्सन्निधिमात्रेण सूर्यादेर्जलप्रतिबिम्बगतचलनकर्तृत्ववद् ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं श्रुतावुपचर्यत इत्यर्थः । यद्वा । तयोः सतोर्बिम्बरूपं चन्द्रबिम्बवत् । यथा चन्द्रबिम्बं विपरीतगतिमद्भिः सन्निहितैर्मेघैर्गच्छदिव प्रतीतिबलेनोच्यते, तथा मायादिभिर्ब्रह्मापि कुर्वदिव भवतीति श्रुतौ तस्य कर्तृत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥ अनया श्रुत्या मायावादिसम्मताया मायायाः कर्तृत्वं निषिद्ध्यते । ईक्षत्यधिकरणे चेक्षणेन चेतनलिङ्गेन जडायाः प्रकृतेः कर्तृत्वं प्रतिषिद्ध्यते । तथैवानन्दमयाधिकरणस्थेन कामाच्चेति सूत्रेण। नेतर इति सूत्रेण च जीवस्य प्राक् शरीरासम्बन्धेन तस्य कर्तृताया अनुपपद्यमानत्वात् । अतो मतद्वयमपि श्रुत्यसम्मतमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पुनः श्रुतिसम्मततयाकर्तृत्वस्याशङ्कां परिहरन्ति ॥

ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधः श्रूयते, अस्थूलादिवाक्यैः । तथा निरञ्जनश्रुतिः । अकर्ता अभोक्ता चेति । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इति । एतदन्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वस्य भ्रान्तिसमानाधिकरणत्वं लोके दृष्टमिति दूषणभयाद् ब्रह्मणि कर्तृत्वं नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याह ।

अकर्तृत्वञ्च यत् तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ॥
विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यैकस्य वारणम् ॥
मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ॥ ९० ॥

अकर्तृत्वं चेति ॥ ब्रह्मण्यलौकिकं कर्तृत्वं वदन्नकर्तृत्वमाह, लौकिककर्तृत्वनिषेधार्थम् । अन्यथा, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति स्वस्य पश्चात् कर्तृत्वमुच्यमानं विरुध्येत । एतदेवाभिसन्धाय केनचिदुक्तं, न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टेः कश्चिदाप्तता. ॥ अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञ इति । अतो माहात्म्यज्ञापनार्थमेव अकर्तृ-

स्वकथनम् । यथा, पुरुष एवेदं सर्वम्, उताऽमृतत्वस्येशानः, एतावानस्य महिमेति हिशब्दार्थः । माहात्म्यबोधनप्रकारमाह ॥ विरुद्धधर्मबोधायेति ॥ यत्रैव परस्परविरुद्धा धर्मा बोध्यन्ते स एव महान् । ते धर्मा उभये सत्याः अन्यथा माहात्म्यं न सिद्ध्येत् । नटवत् । अतो युक्त्या अन्यतरस्य न बाधः । पुराणं तु मिश्रसंमितमिति लोकरीत्या प्रबोधयत् कदाचिन्मायिकत्वं बोधयतीत्याह ॥ मायिकत्वं पुराणेष्विति ॥ आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यते । अवान्तरप्रकरणानुरोधाच्च तथाऽवसीयते ॥ ९० ॥

नन्वित्यारभ्य, न बाध इत्यन्तम् ॥ निरञ्जनश्रुतिरिति ॥ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् * इति कर्तृत्वस्याञ्जनव्याप्यत्वात् तदभावे तदभाव इति भावः ॥ अहं सर्वस्येत्यादि ॥ गीतायां पूर्वम्, अहङ्कारविमूढात्मेत्यनेन कर्तृत्वं निषिध्य, अहं सर्वस्येत्यादिना यथा पश्चादुच्यते तथा श्रुतावपि पूर्वमस्थूलादिवाक्यमुक्त्वाऽग्रे, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिना प्रशासितृत्वमुच्यते । अतस्तदपि विरुद्ध्येतेति भावः । वस्तुतस्तु गीतायां, प्रकृतेः क्रियमाणानीति वाक्यं योगदर्शनरीत्या जीवात्मानं प्रकृत्योक्तमिति तस्यैवाहङ्कारविमूढात्मत्वं बोधयति, न तु ब्रह्मणः । प्रकरणभेदात् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ केनचिदुक्तमिति ॥ कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्येणोक्तमित्यर्थः । कारिकार्थस्तु— अहङ्कारविमूढेति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र हेतुः । अनाप्तोक्तिरिति । तत्रापि हेतुः । नादृष्टेः । अज्ञस्य काचिदाप्तता न । यथादृष्टार्थवादिन एवाप्तत्वात् । अथैनदुक्ता आप्तस्तर्हीदृशं प्रकृत्यादि पश्यतीति भवति सर्वज्ञः । तथाच सर्वज्ञत्वेन सर्वकर्तृत्वस्य योगादिदर्शनासिद्धत्वान्मूढानामकर्तृत्वं वदन् स्वस्मिन्नेव कर्तृत्वं पर्यवसाययतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यं श्रुतीनां संमतमित्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र श्रुतौ भूतभव्ययोरविद्यमानत्वेन प्रतीतयोरपि पुरुषत्वं विधाय पुरुषस्य तावन्मात्रतां वारयन् मोक्षनियामकत्वमाह ॥ उताऽमृतेत्यादि ॥ यतो, यदन्नेनातिरोहतीत्यनेन पृथिव्या तदतिरोभावं तत्र हेतुतया

वर्द्धस्तस्य माहात्म्यमाह । एतावानित्यादिना । यत ईदृशोऽस्य महिमा अतोऽपि पुरुषो ज्यायान् सर्वोत्कृष्टः ॥ अकर्तृत्वश्रेनिमूलस्य- श्रोऽप्यर्थे, अनुक्तमुपमुक्ययार्थो वा । तदेव निगमयन्ति ॥ यत्रैवमित्या- दि ॥ ननु यद्येवं तर्हि वेदोपबृंहकेषु पुराणेषु किमिति प्रपञ्चस्य मायिकत्वमुच्यते इत्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं वक्तुमाहुः ॥ पुराणं त्वि- त्यादि ॥ मिथ्यसंमतमिति ॥ मिथ्यावत् संमतमित्यर्थः । प्रियं यथा, विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्था इति वदता सर्वथैतद्गृहे न भोक्तव्यमिति वक्तुं विषभोजनमपि वक्ति । न तत्र विषभोजने तात्पर्यं, किन्तु सर्वथा तद्गृहभोजनाभावे । तथा आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यत इति तथेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ यदा वैराग्योत्पादनायैव- कता तदा । अन्यदा तु, "विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया * यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् * इति । प्रकृतिर्यस्यो- पादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् * इति श्रीभागवते । विष्णुपुराणे च प्रथमेंऽशे । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविक- ल्पवदिति * । वस्तुतो नित्यं, किन्त्वाविर्भावादिविकल्पयुक्तमित्य- र्थः । वैराग्यार्थमेव मायिकत्वकथनमित्यत्र गमकमाहुः ॥ अवान्तर- प्रकरणानुरोधादिति ॥ तदेतत् किञ्चित् प्रपञ्च्य दर्शयेत । तथाहि । एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये, त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजन- बन्धुषु * मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व गाम् * इत्य- नेन बन्धुस्नेहत्यागः, मयि मनः सम्यङ् मनोनिवेशनं चेत्यङ्गद्वयवि- शिष्टसमदृक्त्वेन भूमौ विचरणमुपदिशतो भगवतो, यदिदं मनसा वाचा * इत्यादिवाक्यपञ्चकम् । तद्धि सम्यक्त्वस्य पूर्वाङ्गं, यः स्व- जनबन्धुस्नेहत्यागस्तदर्थमान्तरालिकमुपदिष्टमादरयोक्तं भवति । अ- न्यथा, सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः * पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनरित्युपसंहारे पश्यन् मदात्मकं विश्वमित्येवं समदृक्त्वं न विवृणुयात् । पश्यन् मायात्मकमित्येवं च विवृणुयात् । अतो मदात्मकं विश्वं पश्यन् समदृङ् मदपरत्वेन गृह्यमाणेषु स्व- जनबन्धुषु पुनर्वै निश्चयेन न विपद्येतेत्युक्तं भवति । ततश्च मौसले यन्मायिकं प्रकटीकार्यं तद्विषयमेवेदं बोध्यम् । एतस्यैव विस्तारोऽग्रे प्रसङ्गानुरोधेन । एवं सति तदंशिमन्त्रले, सोऽहं ममाहमिति मूढमति-

र्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे * तत्त्वञ्जसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् * इति श्लोके, त्वन्मायया विरचितेति, सोऽहम्ममाहमित्याकारिकाया अन्तरासृष्टिविपयिण्या मूढबुद्धेर्विशेषणम्। आत्मनीति भिन्नं पदम्। तदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लुप्ता। ततश्च सानुबन्धे आत्मनि सोऽहं ममाहमिति त्वन्मायया विरचिता या मूढमतिस्तां बुद्धिं त्यक्त्वा विगाढो दृढोऽहं भवन्निगदितं यथा संसाधयामि तथा शाधीत्यन्वयो ज्ञेयः। दशमाध्याये तु, सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः * नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैरिति श्लोके भेदात्मबुद्धेरेव विफलत्वमुक्तम्। न तु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिह। वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यत्रापि विद्यया, विकल्पबुद्धिरूपायाः सकार्याविद्याया नाशे तन्नाशिकायाः सात्त्विकज्ञानरूपाया विद्याया अपि अग्निदृष्टान्तेन नाद्यनाशेन स्वतो नाशमात्रमुच्यते। तावता न काचित् क्षतिः। नाशस्य तिरोभावरूपत्वात्। सात्त्विकत्वेन तस्या अपि मनोऽवस्थारूपत्वात्। एतदग्रे, अथैषामित्यारभ्य, ते मुह्यन्ति गुर्वार्पिता * इत्यन्तेन कर्ममार्गीयभेदवादिनिन्दनं, काल आत्मेत्यनेन नानावादं चाह। तत्त्वनुकूलमेव। एवमग्रे द्वादशाध्याये, तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्येति द्वाभ्यां सर्वत्यागपूर्वकपुष्टिमार्गीयशरणगमनोपदेशोत्तरमुद्धवसंशयनिवर्तनाय, स एष जीव इत्यारभ्य, अथ त्यजाद्धमित्यन्तेन यदुक्तं, तत्रापि संशयोत्पादकचाञ्चल्यनिवृत्त्यर्थं मनोनिग्रहस्यावश्यकत्वाद् विहितप्रतिषिद्धादिभेदबोधनेन चित्तचाञ्चल्यजनकस्य वेदस्य, स एष इत्यादि वाणीत्यन्तेन स्वव्यक्तिरूपं स्वरूपं सपरिकरमुक्त्वा, तदर्थस्य रूपप्रपञ्चस्यापि वेदातिदेशेन स्वव्यक्तिरूपतामुक्त्वा, त्याज्यांशं बोधयितुं, स एष इत्यादिना प्रकृतिपुरुषबीजस्य कर्मात्मकस्य भेदप्रपञ्चस्य स्वरूपं वदन् प्रतिषिद्धन्यायेन हेयमेतं मायामयं यो वेद स वेदं वेदेत्युपसंहृत्य, एवं गुरूपासनयैकेन मनोनिग्रहप्रकारमाह। अतोऽत्रापि वैराग्यार्थे मतान्तरघट्टघट्टवादः पूर्ववदेवेति न चोद्यावकाशः।

एवमेव त्रयोदशे योगबोधनार्थं हंसगीतामुपक्षिप्य तत्र भेदस्य वाचारम्भणत्वमुक्त्वा, यदिदं मनसेत्यनेन सर्वस्यात्माभेदेन ज्ञानमुपदिश्य जीवदेहस्वरूपा ये गुणाश्चित्तं च तदुभयत्यागार्थं जीवस्य

मनोऽवस्थाविलक्षणत्वं साक्षित्वं च नृसिंहोत्तरतापनीयश्रुत्युक्त्या, तर्हि संसृतिबन्धोऽयमित्यादिद्वाभ्यां त्यागोपायमुक्त्वा, यावन्नानार्थ इत्यादिना नानात्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाद्वादेनानात्वमनुमानादीनां संक्षिप्य, मां भजेतेत्युपदिश्यवीक्षेत विभ्रममित्यनेन त्रिविधस्य जाग्रदादिष्वन्तरा स्मृतस्यैवं मनोविलासत्वं भ्रमत्वं चाह । ततो, दृष्टिं तत इत्यादित्रयेण जीवदेहस्य पूर्वोक्तस्यैव नश्वरत्वादिकं वदन् सांख्ययोगगुह्यमुपसंहरति । तेनेदमपि वैराग्यार्थमेव भेदवाद्यभिमतां गुणविसर्गसृष्टिमेव तादृशीं वक्तीति पूर्ववदेव । अत एव चतुर्दशपञ्चदशाध्यायद्वये एकस्यैव वेदस्याध्येतृणां प्रकृतिवैचित्र्यान्नानार्थवक्तृत्वं स्वमायथोक्त्वा, तुच्छफलभोक्तृत्वं च तेषामुक्त्वा, विंशैकविंशाभ्यामध्यायाभ्यां सप्रपञ्चं वेदार्थं संग्रहेणोक्त्वा, किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् * इत्यास्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन * मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदा * मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदतीत्यन्तेन शब्दस्य स्वात्म्यानेन भिदा मायिकतावक्तृत्वमुक्तम् । तेन पूर्वोक्त पदार्थो निर्णीत इति निगर्वः । एवं सत्येकोनविंशो यदुक्तं स्वप्नबुद्धयाश्रयतीत्यनेन, तदपि, मायामात्रमिदं ज्ञात्वेत्युपक्रमोक्तसन्न्यासाङ्गवैराग्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तदृष्टिं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तमतोऽत्रापि न चोद्यावकाशः । एवमेवाष्टविंशे, छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः * एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् * इत्येतेन पूर्वोक्तरूपाणामेव देहादीनामर्थक्रियाकारित्वेऽप्यसत्त्वं बोधयित्वा तदनुपदमेव, आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः * त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः * इत्यनेन सर्वस्येश्वरात्मकत्वमुक्तमिति भेद एव मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति । समाप्तौ च, एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनात् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव सिद्ध्यतीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ९० ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ९१ ॥
अखण्डाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥
ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥९२॥

तस्मादिति ॥ अस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं संमतिरूपमाह ॥ असत्यमप्रतिष्ठं त इति ॥ अतो यत्र क्वचिज्जगतो मिथ्यात्वमसत्त्वं मायिकत्वमिति बोध्यते तदासुरमिति निश्चयः ॥ ९१ ॥

ननु ब्रह्मवादेऽपि वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पानामसत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ अखण्डाद्वैतभाने त्विति ॥ द्वेधा हि वेदान्तानां बोधनप्रकारः । प्रजायेयेति वाक्यानुरोधाद्बहुभवनीयत्वं भगवानेव प्राप्त इति विकल्पबुद्धावपि ब्रह्मावगतिर्न विरुध्यते । क्वचित् पुनर्विकारा वाचैवारब्धा इति कार्यांशमनादृत्य वस्तुस्वरूपविचारेण आविर्भावतिरोभावौ पृथक्कृत्य सन्मात्रं जगदिति बोधयन्ति । तत्र प्रथमपक्षे सन्देह एव नास्ति । द्वितीयपक्षेऽपि न दूषणमिति तु शब्दः । यदा अखण्डाद्वैतभानं सुवर्णग्राहकवत् तत्त्वेनैव सर्वं गृह्णाति तदा अवान्तरविकल्पाविषयिणी बुद्धिर्घटः पट इति, सा बाध्यते । सर्वत्र ब्रह्मैवेति । न तु स्वरूपतोऽपि घटादिपदार्थोऽपि धर्मी बाध्यत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तस्मादिति ॥ विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपस्य श्रौतसिद्धान्तस्य पौराणिकस्यावान्तरप्रकरणस्य चाननुसन्धानात् । अत्राविद्यामात्रपदेन तावन्मात्रताङ्गीकारेण एकदेशमात्रस्य सिद्धान्तत्वं ये वदन्ति ते प्रतारका इत्युक्तम् । तेषां प्रतारकत्वे मानमाहुः ॥ अस्मिन्नित्यादि ॥ असत्यमित्यादि ॥ ते आसुरा जगदसत्यम् अप्रतिष्ठम् अनीश्वरमाहुः । सत्यस्य कार्यं सत्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम्, ईश्वरेण नियमितं च

नाहुरित्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वमेव जगत् कामहेतुक कामादुत्पद्यते । अपरस्परसम्भूतं, योषित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन सर्वमुत्पद्यमानं दृश्यते । अतोऽस्मादन्यत् किं भविष्यति, न किमपीत्यर्थः । इत्यासुरमतमप्युक्तम् ॥ आसुरमिति ॥ यो यादृशं पश्यति स तादृशं वदति । माययेत्यसुरा इत्यसुराणां मायोपासकत्वात् स्वसम्बन्धिनिरूपणं ते कुर्वन्तीति तन्मतमासुरमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं सम्यक् प्रपञ्चस्य स्वरूपेण सत्यत्वं स्थापयित्वा विकल्परूपेणापि सत्यत्वं स्थापयितुं, नन्वित्यादिना आशङ्क्य समादधते ॥ अखण्डेत्यादि ॥ प्रजायेयेत्यादि ॥ बहु स्यामित्यनेन श्रूयमाणे छान्दोग्यवत् सिद्धे पुनः प्रजायेयेत्यस्यात्र विधियमाण एवाकारः सिद्ध्यति । एवं सति यथा वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पानां वाङ्मात्रत्वमेवं प्रजायेयेत्यस्यानुरोधाद् भगवद्रूपत्वमपि श्रौतमिति मुख्याधिकारिणां विकल्पबुद्धावपि ब्रह्मावगतिर्न विरुध्यते । शेषाणामर्थे द्वितीयः पक्षः । तदापि यथा बहुसुवर्णापेक्षायां तत्कार्याणि कटककुण्डलघटशरावादीन्यानीयैतावदिदं सुवर्णमिति सुवर्णत्वेनैव तानि गृह्यन्ते, न तु कटकादिरूपेणेति विकल्पबुद्धेरेव बाधो, न तु स्वरूपस्यापीति तादृशाभानानुरोधेनापि न मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य सिद्ध्यतीति भावः । एतेन गौडवार्तिकानुरोधेनापि ये मिथ्यात्वं वदन्ति, तेऽपि प्रत्युत्तरिता बोध्याः । गौडवार्तिकप्रकरणचतुष्टयार्थस्तु मया तद्व्याख्याने सोपपत्तिको निरूपित इति नातोऽप्यभयः ॥ ९२ ॥

एवं मायावादं निराकृत्य भाष्यमीमांसकादीन् भेदवादिनो निराकर्तुं तन्मतमाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु घटपटयोरद्वैतं नोपपद्यत इति प्रत्यक्षानुरोधाद् द्वैतभङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ।
वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥ ९३ ॥

भिन्नत्वमिति ॥ कटककुण्डलयोर्भेदो न सर्वथा भवति । उपादानस्यैकत्वात् । धर्मरूपत्वे एकस्यैवोभयं धर्मः । तयोश्चोपादाना-

ऽभेदात् । भेदो न युक्तिसहः । प्रत्यक्षं तु अभेदेऽपि भेदं गृह्णाति । द्विचन्द्रवत् । महत्तां तु प्रत्यक्षं तदपि न गृह्णाति । अतः प्रमाणानुरोधाद् वाचारम्भणमात्रत्वं पदार्थानामवगत्य सर्वत्र ब्रह्मभावावगतौ केन भेद उपजायत इत्यर्थः । तस्माद् भेदानुरोधेनापि ब्रह्मवादो न निराकर्तव्य इति भावः ॥ ९१ ॥

नन्वित्यादि ॥ भिन्नत्वमित्यादि च ॥ अयमर्थः । यदुक्तम्, अद्वैते घटपटयोर्नोपपद्यत इति । तत् किमुपादानद्वैतात्? स्वरूपधर्मद्वैताद्वा? प्रमाणभेदाद्वा? । नाद्यः । श्रुतौ ब्रह्मण एवोपादानत्वकथनात् । यतो वा इमानीत्यादौ पञ्चम्या, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेनोपादानार्थ एव जातत्वात् । योनित्वश्रावणाच्च । लोकेऽपि सुवर्णविकृतिषु प्रतीयमानमपि द्वैतमनादृत्य सुवर्णार्थिना तद्ग्रहणेन सर्वथा कारणभेदस्यैव निश्चायनात् । श्रुतौ लोहदृष्टान्ताच्च । घटपटस्थले तु व्यावहारिकोपादानकृतो भेद इत्यवास्तवः । न द्वितीयः । सिद्धे स्वरूपैक्ये धर्मद्वैतस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा संवेष्टनप्रसारणे पटम्, उपवेशनोत्थाने च पुरुषमपि भिन्द्याताम् । एवं सहानवस्थानविरुद्धानामपि यत्र नाश्रयभेदकत्वं, तत्र सहावस्थानादविरुद्धानां तु सर्वथैव न तथात्वम् । अत एव न रूपरसाभ्यां घटो भिद्यते । येऽप्येककाले एकत्र सहानवस्थायिनो निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादयस्तेऽपि प्रतियोगिभेदमुपलभ्य नाश्रयं भिन्दन्तीति गमनकर्मणि सार्वजनीनानुभवसिद्धम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वेन महामहिमत्वात् प्रतियोग्यन्तराभावेऽपि न तादृशां धर्माणां भेदकत्वमित्यधस्तादुपपादितमेव । वस्तुतस्तु तादृशोर्धर्मयोरपि न स्वरूपभेदः । न हि प्रतियोगिभेदमादाय भिन्नमिवोपलभ्यमानं निष्क्रमणत्वं प्रवेशनत्वं भिन्नं भवति । मानाभावात् । एवमन्यत्राप्यभिमानमात्रमेव भेदो, न तु वास्तवः । प्रजायेयेतीच्छा तु धर्माणां स्वरूपं ब्रह्मैव समर्पयन्ती, न तेषां स्वरूपभेदिका । तदेतदुक्तं, न युक्तिसह इति ॥ नापि तृतीयः । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेन तन्मूलकानामन्येषामपि तथात्वात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतिसिद्धमेव तदनुरूपमहत्प्रत्यक्षसिद्धमेव वाङ्गीकार्यम् । तेन लोकप्रतीयमानरूपेण पदार्थानां वाचारम्भणमात्रत्वमेवेति

न कथमपि ब्रह्मवादनिराकृतिरिति तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

एवं भगवतो व्यासस्य च मतं ब्रह्मवादरूपं स्थापयित्वा सूत्रेषु मतान्तरनिराकरणे सांख्ययोगयोरपि निराकृतत्वाद् भगवदभिमतयोरपि तयोस्तथात्वं सम्भाव्यत इति तन्निवारणाय प्रथमं सांख्यं व्यवच्छेत्तुमाहुः ।

एवं मायावादं निराकृत्य सांख्यनिराकरणार्थमाह ।

सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ॥
अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ ९४ ॥
अन्ये सूत्रे निषिद्ध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ॥
यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्बीजोऽप्यात्मबोधकः ॥ ९५ ॥

सांख्यो बहुविध इति ॥ ब्रह्मवाद एव प्रथमदृष्टानां पदार्थानां सांख्ययोगात् सांख्यमिति यन्मतं तद् ब्रह्मवाद एव प्रविशति । स्वतन्त्रतया यानि मतानि तान्यप्रामाणिकानि । तत्रैकं स्थापयति । तत्रैक इति ॥ सतां प्रमाणसिद्धः । तस्य स्वरूपमाह ॥ अष्टाविंशतीति ॥ ९४ ॥

अन्येषां दूषणप्रकारमाह ॥ अन्य इति ॥ अन्येषां चानुपलब्धेः । न हि महत्तत्त्वं प्रकृतिर्वा जगति प्रतीयते । नित्या वा प्रकृतिर्निरवयवा च कथं परिणमति । अतः स्वभाववाद एव प्रकृतिवादोऽपि प्रविशतीति । अन्यद् दूषणं भाष्ये विस्तरेणोक्तम् । योगं निराकरोति ॥ योगोऽप्येक इति ॥ चित्तवृत्तिनिरोधो योगः । स च भगवद्ध्यानार्थमङ्गत्वेनोपयुज्यते । स प्रामाणिकः । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथा सिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा च, तथाऽन्ये देहेन्द्रियादिसाधकास्ते अप्रामाणिकाः । सूत्रे च

निषिद्ध्यन्ते, एतेन योगः प्रत्युक्त इति । तदाह । यस्मिन् ध्यानं भगवत इति । अन्ये सूत्रे निषिध्यन्त इत्यनुषङ्गः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधाद्भूतः प्रामाणिक एव ॥ ९५ ॥

एवमित्यादि ॥ सांख्यो बहुविध इति ॥ सिद्धान्त इति शेषः॥ एकमिति ॥ यथा द्वितीयतृतीयस्कन्धसिद्धम, एकादशस्कन्धे भगवदुक्तं च ॥ सतामिति ॥ मन्वादीनामित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अन्येषामिति ॥ निरीश्वरकापिलोकादीनामित्यर्थः ॥ अन्येषामिति येषामसं सूत्रं विघ्नवन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ ननुनुपलम्भेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन कारणभूता प्रकृतिर्महाँश्चानुमेयः । तथाहि । स्थूलानां सावयवानां भूतानां कार्यत्वात् तैस्तत्कारणभूतानि तन्मात्राण्यनुमाय तैर्द्विविधैरिन्द्रियैश्च कार्यैरहङ्कारं, तेन महत्तत्त्वं बुद्ध्यात्मकं, तेन च कार्येण प्रकृतिरनुमास्यत इतिचेन्न । प्रत्यक्षेण स्थूलकार्येण सूक्ष्मस्य कारणस्य साधनेऽपि सूक्ष्माणामगोचरत्वात् तैस्तत्कारणानुमानस्य दुर्घटत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेऽपि तैः कारणमात्रमेवानुमास्यते, न तु तद्विशेषः । तथा सत्यहङ्कारात् तेषामुत्पत्तिर्न न्यायात् सिद्ध्यति । नापि तस्मान्महतः । प्रत्यग्वित्तेरात्मविषयत्वेनात्मनोऽहङ्कारपृथक्करणस्य दुरतरत्वात् । यथाकथञ्चित् पृथक्त्वसिद्धावपि कारणतापर्यवसानस्य तत्रैव शक्यवचनत्वाद् बुद्धेश्च अन्यज्ञाने मनसि चान्तर्भावस्य शक्यवचनत्वान्न कथमपि प्रकृतिमहतोर्न्यायात् सिद्धि । नापि श्रुतेः । अद्वैतभङ्गप्रसङ्गेन वादिविवक्षितरूपताया अशक्यवचनत्वात् । तदेतदुक्तं, न हीत्यादिना ॥ दूषणान्तरमाहुः ॥ नित्या चेत्यादि ॥ नित्यनिरवयवत्वयोः पुरुषतस्त्वेऽपि तुल्यत्वात् तस्य न परिणामः, प्रकृतेरेव परिणाम इत्यत्र बीजे विमृष्टे स्वभाव एव तथात्वेन पर्यवस्यतीति स्वभाववादोक्तानि नियतावधिकत्वाभावादीनि पुनरापतेयुरित्यर्थः ॥ योगोऽप्येक इति ॥ यः पुराणादिपूच्यते स प्रामाणिक इत्यर्थः । दूष्यमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥ स्वतन्त्रतयेति ॥ पातञ्जलसूत्र इत्यर्थः । कालक्षपणहेतुभूतसिद्धीनां जनकः पुराणादावपि तुच्छतया प्रतिपादितः ॥ ज्ञानारमादयस्तन्त्रेषु कापालिकमते वामेषु च सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ तदाहेति ॥ तस्मान्निषेध्यस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यस्मिन्नित्यादि ॥ योगः सबीजो नि-

बीजश्चेति द्विविधः । स एव सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेत्याभ्यामुच्यते । तत्र संशयविपर्ययराहित्यपूर्वकं भाव्यस्य स्वरूपं येन प्रकर्षेण ज्ञायते स सम्प्रज्ञातः । तत्र भावनीयानां पदार्थानामानन्त्यात् तान् सर्वान् विहाय यस्मिन् भगवतः स्थूलरूपस्य वा ध्यानं सोऽसनिबिज इत्यर्थः । पुराणेषु निर्बीजस्याप्युक्तत्वात् तत्संग्रहायाप्याहुः ॥ ध्यानाभाव इत्यादि ॥ यत्र ध्येयस्य रूपस्य न भानं, यत्नेति अनीत्यत्र स निर्बीजोऽपि प्रामाणिक इत्यर्थः । एवं चतुर्लक्षण्यां समन्वयाविरोधयोर्यावत् तावत्पर्यन्तं नवैतावता ग्रन्थेन संगृहीतम् ॥ ९५ ॥

तस्य सर्वस्यापि प्रयोजनं वदन्तः साधनफलाध्यायार्थं संग्रहेणाहुः ।

एवं परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्थापयित्वा निरूपितस्य भक्त्युपयोगमाह ।

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा ॥
एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९६ ॥

वैराग्येति ॥ पञ्चाङ्गयुक्तः पुरुषो भगवन्तं भजेत् । तत्र प्रथमं वैराग्यमङ्गम् । तदभावे भगवदावेशाभावान्न भजनासिद्धिः । द्वितीयं ज्ञानं सर्वपदार्थानां याथार्थ्यरूपं भगवतश्च । तदभावे निश्चयाभावान्न प्रवृत्तिः । योगोऽप्यङ्गम् । मनसश्चाञ्चल्ये, भजनानुपपत्तेः । तथा प्रेमाप्यङ्गम् । तदभावे भजनं स्वतः पुरुषार्थरूपं न भवेत् । रसाभिव्यक्त्यभावात् । तपोऽप्यङ्गम् । तदभावे देहादेरामत्वान्न भजनं सिद्ध्यति । तपसा च देहेन्द्रियादीनां पाकः । पञ्चानां समुदायो दुर्लभ इति गौणपक्षमाह ॥ एकेनापीति ॥ दृढेनेति विशेषः ॥ ईशं समर्थं कृष्णम् ॥ सिद्धिं मोक्षम् ॥ ९६ ॥

प्रथममित्यादिना ॥ द्वितीयमित्यादि ॥ एतेन सांख्ययोगयोः सुवादतत्त्वे बीजमुक्तम् । एतेषु वैराग्ययोगौ फलोपकारकौ । ज्ञान-

तमसी स्वरूपोपकारके । प्रेम तु स्वरूपोत्कर्षाधायकम् । एवं पञ्चानामुपयोगो बोध्य । अत्राङ्गपञ्चकयुक्त भजन मुख्यम् । तस्य दुर्लभत्वादाह ॥ पञ्चानामिति ॥ अत्र खट्वाङ्गादय उदाहरणत्वेन ज्ञेया, ऊह्याश्च ॥ ९६ ॥

मतान्तरे चतुर्थो प्रलयोऽङ्गीक्रियते अपञ्चस्य । तत्र चतुर्थ आत्यन्तिकः । स च ज्ञानेन भवति । तथा सति ज्ञानेन लयाज्ज्ञानबाध्यत्व प्रपञ्चस्यायाति । ततश्चाविद्यकत्वं सिद्ध्यतीति तेषामभिमानोऽपि विरुद्ध इति ज्ञापनाय तमप्यंश दूषयितुमाह ।

एवमुत्पत्तिप्रकारेणापि परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्थापयित्वा कालद्रव्यगुणैस्त्रेधैव प्रलय इति प्रलयप्रकारेणापि परमत निराकर्तुमाह ।

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदिताः ॥
मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ॥ ९७ ॥

ज्ञाने लयप्रकारा हीति ॥ ज्ञानमार्गे जगतो लयप्रकारा बहव उक्ता इति ते सर्वे प्रकरणाभावान्मनसः शुद्ध्यर्थं ज्ञेयाः । यतं त्रिविध एव संक्रमः, कालेन नित्यः । द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्निना नैमित्तिकः गुणे प्राकृतिकः । त एव प्रकारान्तरमापन्ना भावनया साधिता आत्यन्तिकशब्दवाच्या भवन्ति । न त्वात्यन्तिकोऽतिरिक्तः । अहन्ताममतानाश एव विषयाणा नाशोपचारात् । ततोऽतिरिक्तकल्पनाया प्रमाणाभावः । भावनया फल भवतीति तदाह फलम् ॥ मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमिति ॥ एकः सांख्यानुलोमत इति ॥ अग्रे प्रलीयते मर्त्य इत्यादिना निरूपितः ॥ ९७ ॥

एवमुत्पत्तीत्यादि ॥ ज्ञाने ये लयप्रकारा उक्तास्ते भावनामात्रतो मनसि भावनीया इति मूलयोजनार्थं ॥ प्रकरणाभावादिति ॥ प्रकरणं उभयाकाङ्क्षा । परस्पराकाङ्क्षाभावादित्यर्थः । श्रीमदुपद व्यु-

त्पाद्यः । प्रकरणाभावे हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ त्रिविध इति ॥ यद्यपि श्रुतौ लयमात्रमुक्तं, त्रैविध्यं चातुर्विध्यं वा न प्रतिपादितं, तथापि पुराणेषु, कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रम * इति तृतीयस्कन्धादौ निरूपणात् तथेत्यर्थः । त्रैविध्यं व्याकुर्वन्ति ॥ कालेनेत्यादि ॥ तदुक्तं द्वादशे । नित्यदा ह्यङ्ग भूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप * उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते * कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा * परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः * इति । तदन्ते प्रलयस्तावद् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता * त्रयो लोका इमे यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि * एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् * शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति । तृतीयस्कन्धे । त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना * इति कथनादस्य द्रव्यकृतत्वम् । द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः * तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै * इत्यारभ्य, लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा * शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुता * इति । यद्यप्यत्र गुणानामपि नाश उक्तस्तथापि क्षुब्धानामेव नाशः शक्तिपदाज्ज्ञेयः । अयमेव, कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः * इति कारिकया पूर्वं परामृष्टः । द्रव्येण [illegible] । [illegible] द्रव्यगुणैरित्यस्य [illegible] । व्याख्यानात् । तेन योगादिना देहस्य दाहक्लेदशोषच्छेदादिना च लयोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः । तेन न चोद्यावसरः । ननु, नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः * आत्यन्तिकश्च कथित * इति द्वादशस्कन्धे वाक्याच्चतुर्थः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः ॥ स यद्येत्यादि ॥ प्रकारान्तरमापन्ना इत्यस्यैव विवरणं भावनया साधिता इति ॥ तत्र हेतुमाहुः ॥ अहंतेत्यादि ॥ यदेवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहङ्करणात्मबन्धनम् * छित्त्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्ग संप्लवम् * इति द्वादशीयवाक्य आत्माध्यासरूपाहङ्कारच्छेदरूपावस्थानस्य चोक्तत्वात् तस्यैवाङ्गसंप्लवत्वकथनाद्ङ्गेति सम्बोधनाच्च मायामयाहङ्कारनाश एव । यथा चौरराजादिना नीते धने तत्र ममतानाशाद्नष्टं धनमित्युपचारस्तथात्राप्यङ्गनाशोपचार इत्यवस्थानकथनाज्ज्ञायते । तेन तथेत्यर्थः ॥ भावनया फलं भवतीति

तदाहेति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारप्रलयभावनया मनःशुद्धिरूपं फलं भवति, न तु देहनाशोऽपीति ज्ञापनाय प्रमाणं वदंस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः ॥ अथ इत्यादि ॥ इदमेकादशे चतुर्विंशाध्यायेऽस्ति । तत्रोपक्रमे, अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम * यद् विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम * इति प्रतिज्ञानाद्, उपसंहारे च, एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः * मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तम * इति कथनाच्चाऽऽत्माध्यासरूपाहङ्काराख्यभ्रमनिवृत्तिरेव फलं सिद्ध्यतीत्यस्याः सङ्घातलयभावनाया मनःशुद्धिरेव प्रयोजनं, न तु शरीरस्यापि लयः । तथा सति तदानीमेव शरीरपातः स्यात् । सद्यो जह्यादित्युक्तेः । तथाच तदभावादपि मायावादो न मन्तव्य इति भावः । संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचिदिति * देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हीति * जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यत * इति च यदुक्तं प्रकरणादिभागे तस्यैवायं सर्वोऽपि परिकरो ज्ञेयः । एवमत्र प्रकारान्तरमापन्नस्य प्राकृतिकस्यात्यन्तिकत्वमुक्तम् । एवमेव नित्यनैमित्तिकयोरप्युदाहरणं दृष्ट्वाऽऽत्यन्तिकत्वं लयभावनयोरूहनीयम् । यथैकादशे द्वाविंशाध्याये प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षुश्रीमदुद्धवपृष्टेन भगवता मतान्तरीयसांख्यादिसिद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विकल्पस्य गुणक्षोभात्मकत्वमुक्त्वा, मायाबलादिकं चोक्त्वा, अहङ्कारस्य मोहविकल्पहेतुत्वं यदोक्तं, तदा पुनर्देहग्रहणत्यागकारणे पृष्टे, भगवता, मनः कर्ममयं नृणाम् * इत्यारभ्य, इन्द्रियायनसृष्टयेदम् * इत्यन्तेनान्तरालिकीं मायासृष्टिमुक्त्वा, नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च * इत्यारभ्य, आत्माऽग्रहणनिर्भातं पश्यन् वैकल्पिकं भ्रमम * इत्यन्तेन भ्रमत्वकथनात् तथा लयभावनस्यात्यन्तिकत्वं हृदिकृत्योच्यते—श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेद् * इति । एवमन्यथापि ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

भावनायाः प्रकारान्तरं वक्तुमाहुः ॥

प्रकारान्तरमाह ।

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ॥
गोविन्दासन्यसेत्रातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ वाचमग्नौ सवक्तव्यामित्यादिना प्रापणेन तदंशमात्रलयो भिन्नो भवतीति तत्प्रकारमाह ॥ गोविन्दासन्यसेवात इति * अयं लयो रूपान्तरापादकः कार्यरूप उत्पत्तिरेव, न लय इति भावः ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमिति ॥ वाचमित्यादि ॥ इदं च सप्तमस्कन्धे द्वादशाध्यायेऽस्ति । तत्रापि सदाचारनिर्णये यति धर्मे । तेन तत्रापि वैराग्यस्यैव प्रकरणं, न तु सृष्ट्यादेरिति तथा । ननु भवत्वेवं तथा, परन्तु पूर्वमस्य प्रकारस्य लयप्रकारत्वेन कथनात्तत्तुल्यतापत्त्यनुकूल्यतेतिपदात्तद्विरोध इति तद्वारणायाहुः ॥ प्रापणेनेत्यादि ॥ देवताभावनया कृष्णा इन्द्रियस्य तदाधिदैविकताभावने लयोऽयं न भवति, किन्तु सेवया देवभावादेर्यांशलये देहलयः । इह तु सेवाभावेन तद्भावाद् भावनामात्रेण लीनवत् प्रतिभानमात्रमतो न विरोधः । ननु भवत्येवं, तथापि त्रिभ्योऽतिरिक्तप्रकारस्तु सिद्ध इत्यत आहुः ॥ भयादित्यादि ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः * याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसन्त्यजन्निति न्यायेन भावनाकृताया रूपान्तरापत्तेः परिणामात्मकत्वात् तथा । अतो नाधिक्यमित्यदोषः । अध्यात्मात्यन्तिकत्वे युक्तिः पूर्वोक्तैव ज्ञेया ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमाह ।

अध्यात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहमोचकम् ॥
वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥ ९९ ॥
भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ॥
मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥ १०० ॥
भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः ॥
भजन्ति बोधयन्त्येवमविरुद्धं न बाध्यते ॥
नैकान्तिकं फलं तेषां विरुद्धाचरणान् क्वचित् ॥ १०१ ॥

अद्वयेति ॥ वाचं जुहाव मनसीत्यादिना सङ्घातस्य लयभावनयाऽद्वयात्मदृढज्ञानं भवति । तस्य वैराग्यहेतुत्वम् । रागाभावस्य च संन्यासोपयोगः । अत एव न कारणे लय उक्तः ॥ ९९ ॥

एवं लयत्रयमुक्त्वा प्रकृतोपयोगमाह ॥ भावनामात्रत इति ॥ सर्वात्मना कालादिनेव न लयः । देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वेति वाक्यानां बाधकत्वमाशङ्क्य तेषामपि वैराग्योपयोगित्वमित्याह ॥ मनोमात्रत्वकथनमिति ॥ १०० ॥

एवं मतान्तराणि निराकृत्य तेषां फलाभावं वक्तुं, येन केनाऽपि मार्गेण भगवद्भजनं चेत् फलाय भवेत् तदा नैकान्ततः स्वमतं साधकं भवतीति मार्गान्तरवर्तिनां भगवद्भजनेऽपि फलाभावमाह ॥ भक्तिमार्गानुसारेणेति, सार्द्धेन ॥ न हि मायावादादिमते श्रीकृष्णादिर्व्यवहार्यत्वाद् ब्रह्म भवितुमर्हति । ते तु सदानन्दचित्स्वरूपमिति चाहुः । अतः स्वमते यथा तथा पदार्थसिद्ध्यभावाचेद् भक्तिमार्गानुसारेणैव वदन्तीति ज्ञातव्यम् । तदा तेषां प्रतितन्त्रन्यायाभ्युपगमसिद्धान्तो भवति । तावता तेषां फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ नैकान्तिकमिति ॥ कस्यचिद् भक्तेरेवातिशये नाममात्रेण मायावादित्वे बिल्वमङ्गलादीनामिव मोक्षो भवेदिति, न तु स्वमतपक्षपाते । अतो नैकान्तिकं फलं तत्र हेतुः ॥ विरुद्धाचरणादिति ॥ भगवति कदाचिदन्यथाभावनया स्वाज्ञानकल्पितत्वादिना ॥ १०१ ॥

वाचमित्यादि ॥ अयं प्रकारः प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरमहापथगमने ज्ञेयः ॥ अत एवेति ॥ भावनामात्रमाव्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्र हि वाङ्मनः प्राणः सोत्सर्गापानौ मृत्युः पञ्च भूतानि त्रैगुण्यं सर्वशब्देक्यं पुरुषश्चेति नवानामाहुतीनां मन आद्यक्षरान्तेष्वग्निषु होमः कल्पनयानूद्यते । तत्र, दूतीरिव त्वं मनसोऽसीति श्रुतेर्मनोऽधीनत्वं

वाचः । मनसश्च प्राणाधीनत्वम् । प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः । प्राणस्यापानाधीनत्वमित्यादि सुबोधिन्यां स्पष्टम् । तेन तत्र तत्र तत्तन्नियम्यस्य तत्तन्नियामके लयो, न तु कारणेऽस्तमयेति ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

एवं लयप्रकारेणापि भेदं संसारप्रपञ्चयोः साधयित्वा तेनापि मायावादं निराकृत्य आपाततो मनोमात्रवादप्रत्यायकानां वाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ देहमित्यादि ॥ इदं च भिक्षुगीतास्थम् । तत्रापि वैराग्यप्रकरणात् तथैवार्थः ॥ १०० ॥

एवं प्रमेयांशे मतान्तराणि निराकृत्य साधनांशे वैराग्यादीनामङ्गत्वेनैकस्य दार्ढ्ये यत्किञ्चिद्वैकल्यादपि फलसिद्ध्यङ्गीकारान्मायावादादिरीतिकविपरीतज्ञानकृतेऽपि वैकल्ये फलं भविष्यतीति तथैव निरूपणमित्याशङ्कां निराकर्तुमाहुः ॥ एवं मतान्तराणीत्यादि ॥ ननु यद्येवमथापनीय तदाऽभ्युपगमसिद्धान्तरीत्यापि भजनमस्तु, को दोष इति हृदि कृत्वाहुः ॥ तावतेत्यादि ॥ अभ्युपगमरीत्येत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ नैकान्तिकेत्यादि ॥ ननु बिल्वमङ्गलस्य पूर्वावस्थायां विरुद्धाचरणेऽपि तस्य फलसिद्धिप्रसिद्धेः कथं नैकान्तिकं फलमित्याशङ्कायां विरुद्धाचरणस्वरूपमाहुः ॥ भगवतीत्यादि ॥ तथा च, धुनोति सर्वमिति वाक्यादितरस्य तथा न विरुद्धत्वं यथाऽस्य । अतो विपरीतज्ञानकृते वैकल्ये, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतेः सर्वथा फलाभाव एवेति तस्यानैकान्तिकत्वाच्चोक्तनिरूपणं चैयर्थ्यमिति भावः ॥ १०१

उक्तस्य सिद्धान्तस्य निगमनमाहुः ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वमते यथा भजनं तथा सङ्कलीकुर्वन्ति ।

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ॥
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥ १०२ ॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ॥
उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥ १०३ ॥
तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ॥

योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमिति ॥ एवं सर्वं निश्चित्य सर्वं भगवत एव, स एव च सर्वमिति वैदिकगौणमुख्यज्ञानयुक्तः । प्रेम्णा श्रवणादिप्रकारेण यो भजते स भक्तिमार्गे उत्तमः । शास्त्रार्थज्ञानाभावेऽपि प्रेम्णा भजने मध्यमः । प्रेमाभावे मध्यम इति वा । ज्ञानाभावे तथा मध्यम इत्यर्थः । आदिमो वा । उभयोरभावे श्रवणादीनां पापनाशकत्वं, धर्मत्वं वा, न तु भक्तिमार्ग इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

तपो वैराग्यसहितं चेच्छ्रवणादिकं भवेत् । अन्यतरसहितं वा । तदा जन्मान्तरे ज्ञानं भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । बहूनां जन्मनामन्ते इति वाक्यात् । योगसहितभजने प्रेम । प्रथमस्य मध्यमत्वं, मध्यमस्योत्तमत्वमिति क्रमः । मार्गाङ्गाभावे केवलश्रवणादीनां यत् परमपुरुषार्थसाधकत्वं निरूप्यते तद् भगवत्स्तोत्रनिरूपणम् । धन्योऽहमित्यादिवत् । प्रमेयबलेन तेषां सिद्धिर्भवति चेद् भवतु, नान्यथेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमित्यादि ॥ भगवत इति पञ्चमी विभक्तिर्ज्ञेया । एवञ्चात्र द्विविधज्ञानप्रेमवतः शिष्टाङ्गानामर्थादेव सिद्धेः पञ्चाङ्गसम्पत्तिमानुत्तम इत्युक्तम् । अतः परं गौणपक्षे यथा सिद्धिस्तद् वक्तुं यदङ्गवैकल्ये यादृशत्वं तदाहुः ॥ शास्त्रार्थेत्यादिना ॥ मध्यम इति ॥ तादृशनिष्ठप्रेम्णः संस्कारवशेन आततया गौणत्वात् स तथेति भावः । प्रकारान्तरेऽपि तथात्वमाहु ॥ प्रेमेत्यादि ॥ मुख्याङ्गवैकल्यात् तथेति भावः । पूर्वोक्तप्रकारो मूले स्फुटो नेति मूलं व्याकुर्वन्ति ॥ ज्ञानेत्यादि ॥ ननु ज्ञानाभावे प्रेम्णोऽन्यादृशत्वेन मध्यमत्वं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः ॥ आदिमो वेति ॥ तथाच प्रेमोत्कर्षे मध्यमत्वम्, अनोत्कर्षे हीनत्वमित्युभयमपि व्यवस्थितमित्यर्थः । नन्वेकतराभाव एवमधिकारे उभयाभावे को वाधिकार इत्यत आहुः ॥ उभयेत्यादि ॥ तथाच; यत्कीर्तनं यच्छ्रवणमिति वाक्यात् पापनाश-

फलत्वं, तेन ज्ञानादिमार्गीयत्वं सहस्रनामश्रवणकीर्तनफलत्वेन चतुर्णामप्यर्थानां कथनात् त्रिवर्गादिसाधनत्वेन करणे धर्मत्वमिति तथेति न कोऽप्यधिकार इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

नन्वितराङ्गसाहित्ये भवत्वधिकाराभावो, न तु साहित्येऽपीति तत्र क्रमं वक्तुमाहुः ॥ तप इत्यादि ॥ योगसाहित्ये तत उत्कृष्टत्वमाहुः ॥ योगेत्यादि ॥ तपस्विभ्य इति सन्दर्भेऽन्येभ्यो योग्युत्कर्षमुक्त्वा, योगिनामपीत्यनेन योगिभक्तस्योत्तमत्वमुक्तम् । तेन तस्य प्रेमैव फलमित्यर्थः । एतमेव द्विविधं क्रमं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ प्रथमेत्यादि ॥ ननु, कलेर्दोषनिधेरित्यादौ कीर्तनस्य सर्वबन्धनिवर्तकत्वमुच्यते । तथान्यत्र श्रवणादेरपीति पूर्वोक्तक्रमः सार्थक एवेत्यत आहुः ॥ मार्गेत्यादि ॥ अत्र गमकं दृष्टान्तमुखेनाहुः ॥ धन्योऽहमित्यादिवदिति ॥ यथा लोके, धन्योऽहं यद्गृहे भवानागत इत्यादौ या स्वस्तुतिः सा आगन्तुः परस्य स्तुतौ पर्यवस्यति तथेत्यर्थः । किञ्च । हरिवंशसमाप्तौ कलेर्व्याहृत्योत्तरं धन्योपाख्याने कूर्मादारभ्य पञ्चान्तेषु यद्धन्यत्वमाश्चर्यत्वं चोक्तं तद् भगवत्येव पर्यवसन्नं न तु वेदयज्ञादौ । अत एव भगवता, आश्चर्यश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः सहृत्यहमिति * नारदीयवृत्तान्तस्थानप्रापणायोत्तरितमिति तत्न्यायेनात्रापि तथेति । नन्वजामिलादेः सिद्धिः प्रसिद्धैवेति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ प्रमेयेत्यादि ॥ फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् तथेति भावः ॥ १०४ ॥

अमिमे । ननु किमित्येवं निर्बन्धेन सर्वैकवाक्यत्वं निरूप्यत इत्यत आहुः ।

एवं शास्त्रार्थमुक्त्वोपसंहरति ।

अर्थोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै
रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ॥
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै-
र्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ १०५ ॥

इति श्रीकृष्णव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचिते शास्त्रार्थकथनं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अर्थोऽयमेवेति ॥ सर्वेषां प्रमाणानामत्रैकवाक्यता । अन्येषु वाक्याभासा एव । रामायणानां बहुत्वं सर्वकल्पेष्वप्येवमेव प्रतिपादयन्तीति ज्ञापनार्थम् । भारतपञ्चरात्रयो रामायणशेषत्वं चरित्रप्रतिपादकत्वाविशेषात् । अन्यानि शास्त्राणि पुराणरूपाणि । तच्छेषत्वं वा भारतादेः ॥ तत्त्वसूत्राणि चतुर्लक्षणी मीमांसा । तैः सर्वैरपि ज्ञानं प्रेमसहितं कर्तव्यमिति निर्णीयते । अन्यथा चतुर्दशविद्यानां सरस्वतीरूपत्वादेकानिष्ठता न स्यात् । तत्रापि सहृदयम् ॥ भावोऽपि तस्या एकत्रैवेति । अयमर्थः सरस्वतीभर्त्रैव ज्ञायत इति हरिणेत्युक्तम् । कदाचिदन्यथा केचिद् वक्ष्यन्तीति तन्निराकरणार्थं—सदेति ॥ १०५ ॥

प्रमाणबलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ॥
प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥ १ ॥

इति श्रीतत्त्वदीपनिबन्धटीकायां श्रीवल्लभाचार्यकृतायां
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अन्यथेत्यादि ॥ तत्रापि बीजं सूचयन्ति ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥ इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद् वेद कश्चन * इत्येकादशे भगवता तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

एवं सर्वं शास्त्रार्थं निरूप्य ये सात्त्विका अत्राधिकारिणो, ये चाग्रिमे तान् सूचयितुमाहुः ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ प्रमाणबलमिति ॥ प्रमाणानां वेदादीनां श्रीभागवतान्तानां बलं परस्पराऽविरोधेन निश्चितं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयबलमित्यादि ॥ प्रमेयस्य सकलवेदादिविषयस्य भगवतो बलं सर्वसमर्थत्वेऽपि तत्तद्रूपेण प्रति-

नियततत्तत्कार्यकर्तृत्वादिरूपं, प्रमेयाणां शास्त्रानुगृहीतचक्षुरादिजन्यप्रमाविषयाणामर्थानां वा बलं तत्तत्कार्यजननसामर्थ्यमवधार्य सर्वेषां पदार्थानां निर्णयः स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते । ब्रह्मात्मकत्वाविशेषेऽपि यस्य यादृश्यं यत्प्रकारकत्वं च तत्सर्वं सपरिकरं विविच्यत इत्यर्थः ॥ उच्यत इति बुद्धिस्थस्य स्फुरद्रूपत्वाभिप्रायेणोक्तम् । एवञ्च शब्दबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां स्वतःप्रामाण्यवादिनामसम्भावनादिरहितानामर्थ आद्य उक्तः । अथार्थबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां परतःप्रामाण्यवादिनां पूर्वोक्तेऽर्थे असम्भावनाविपरीतभावनयोरुदयात् तदर्थं सर्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः फलतीति शुभम् ॥ १ ॥

इति हरिपदकुङ्कुमतो भावितवसनस्य वल्लभीयस्य ॥
श्रीमन्निबन्धविवृतौ शास्त्रार्थे विषमपदविवृतिः ॥ १ ॥
सुर—नरक—जराज—क्लिष्टदेवेशराज-
व्यसनकरणराजद्राजलीलासमाजः ॥
यदुपुरपुरहूतो वामदेवाजनूतो
निजपुरमिव पायादन्तरायादपायात् ॥ १ ॥
प्रलयजलदवृष्टेर्गोकुलस्यावनाय
स्वभुजकरनखाग्रन्यस्तगोवर्धनाद्रेः ॥
भगवत इह शक्त्या तत्त्वदीपप्रकाशा-
ऽऽवरणभरविभङ्गे प्रक्रियाया समाभोत् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिरस्तहार्दतमसस्तोमस्य गोस्वामिश्रीयदुपतिसुतस्य श्रीपीताम्बरस्य कृतौ तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणभङ्गे शास्त्रार्थप्रकरणं प्रथमं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वप्रदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतया
आवरणभङ्गाख्यव्याख्यया समलङ्कृतः ।

सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

करेण स्वीयानां हृदयमिव हैयङ्गवलवं
दधानः सम्प्रीणन्मृदुलमधुरैर्बालचरितैः ।
हसन्मन्दैर्दन्तैः करचरणमान्यञ्जनपरः
शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु स्वाभीष्टविषयान् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि हरिं न सेवन्ते । येऽपि सेवन्ते तेऽपि मतान्तरेणैव सेवन्त इति तन्निवारणार्थमयमुद्यम इति प्रतिज्ञाय प्रयत्नसाफल्याय, अथातो भगवत्कार्ये * इत्यादिना जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवदंशत्वं, भगवत्स्वरूपं सामर्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्त्वा, भगवद्भजनमेव जीवानां परमफलावान्तरफलसाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां श्रुत्यादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तदविरुद्धानामन्येषां यथार्हमभिप्रेतता-त्पर्यगोचरत्वार्थं इति निर्द्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा स्थिरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पौर्वापर्यमुपपाद्योच्यते । न त्वन्यथापि । असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां व्युत्थानसम्भवात् ।

व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवदंशत्वं, तदभिन्नत्वं च यत् प्रतिपादितं, तच्छ्रुत्यसम्विषलेनेति शा-

ब्दादेव सिद्धम्। शब्दस्य मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नार्हति। न खलु प्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते। न हि प्रत्यक्षतो निर्णीतोऽश्वः शब्दशतैरपि गोत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते। तस्मान्न तद् युज्यते। किञ्च। आस्तिकानां श्रुत्यादौ प्रामाण्यनिर्धारे सत्यपि तदर्थस्यास्मदाद्यविषयत्वेन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृतिकारास्तन्निर्णयायाश्रयणीयाः। पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादश्रौतमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः। अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीयप्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याचिख्यासवः पूर्वप्रकरणविवृतिसमाप्तौ कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्रकरणसङ्गतिमपि बोधयन्ति।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च॥
सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते॥ १॥
तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्तौति।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम्॥
स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः॥ १॥

पञ्चात्मकमिति॥ अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्चरूपत्वम्। तेषां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम्। उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साधनैर्बहुरूपत्वमाह॥ साधनैरिति॥ सर्वेषां समुदायफलमाह॥ स्वानन्ददायकमिति॥ धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्क्येश्वररूपेणैव फलदानमित्याह॥ कृष्णमिति॥ उत्तरकाण्डार्थमाह॥ ब्रह्मरूपमिति॥ स्वानन्ददायकं कृष्णमित्यत्रार्पितयो रूपयोरुत्तरं श्रेष्ठमित्याह॥ परमिति॥ स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः। न तु स ज्ञायत इत्यर्थः॥ १॥

प्रमाणेनेत्यादि॥ तथाच प्रमाणादिचतुष्करूपया युक्त्या

ज्ञानादेर्मार्गस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेश्च स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयात्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्यमानां च हृदये पूर्वप्रकरणोक्तार्थस्थैर्येण शास्त्रनिरूपणसाफल्यम् । मुख्यानां तु योऽर्थः पूर्वमुपपत्त्या निरूपितः सोऽत्रोपपत्त्या निरूप्यत इति स्थूणानिखननवद् दार्ढ्यमित्येककार्यत्वेन सङ्गतिः । प्रमाणादीनां यथासम्भवं साङ्गानां युक्तित्वेन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्थाविस्वरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादिनिवर्तकत्वमिति सम्बन्धघटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणन्तु चतुर्लक्षण्यनुसारितयोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनाद्युदये तन्निवृत्त्यर्थं प्रमाणादीनां बलाबलं निर्णेयम् । तच्च प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीनमतः प्रमाणप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्वैलिङ्गन्ये पुनराशङ्कान्तरमुदेति । जीवादयश्चयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्तर्हि कुतस्तेषु तारतम्यमिति । सर्वं चेद् ब्रह्माभिन्नं तर्हि को विशेषो ब्रह्मणीति च । तन्निवृत्त्यर्थं हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं कर्तव्यमिति प्रमेयप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तरतमभावे युक्तेऽपि श्रौतानां साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत आधिक्यमिति शङ्कुऽवतिष्ठते । तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसाध्यतया च तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फलतः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि यथैव वेदोक्तमार्गादिभिः साधनैः फलं, तथैव भक्त्यापि चेत्र कश्चिद् विशेष इति फलतो विशेषं वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्यावश्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्ते दृढीकृते ततस्त्रिगमनम् । तेन सर्वनिर्णयबोध इति तदप्यावश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् ।

एवमुपदेक्ष्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णेत्यादिना वेदादिशब्दात्मकस्य प्रमाणस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सविषयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च निर्णिनीषन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ सर्वस्मिन्निर्णेतव्ये । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद् वेदस्य तदर्थं एव मङ्गलत्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्यौचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्णस्य वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं पादत्रयेणोक्तं पूर्वकाण्डार्थं विशदीकुर्वन्ति ॥ अग्निहोत्रेत्यादि ॥ तेषामिति ॥ अग्निहोत्रादीनाम् ॥

उभयोरिति ॥ प्रकृतिविकृतिरूपयोः ॥ साधनैरिति ॥ शाखाभेदेन नानाप्रकारानुक्तैस्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, अथातो धर्मजिज्ञासेति शास्त्राधिकरणे वेदार्थरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, को धर्म इत्याकाङ्क्षायां, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति समनन्तराधिकरणे चोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं वैदिकं च व्युदस्योभयधर्मविशिष्टो धर्मो द्वादशलक्षण्यां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपोऽग्निहोत्रादियज्ञात्मको यज्ञस्वरूपो विचारितः । तेन स एव पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शाखान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शाखान्तरीययागाद् विलक्षणस्वरूपसंस्थानस्यैऽपि सुप्तोत्थितोपविष्टपुरुषवत् तत्त्वेन प्रतीयमानः स एव शास्त्रार्थ इति विचारितम् । तेन काण्डार्थविशेष एव शास्त्रार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः पूर्वकाण्डार्थं उक्तः । एतमेव फलेन वक्तुमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ स्वानन्ददायकमिति ॥ स्वानि पश्वादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दायकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः स्वांशो य आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति फलतः स उक्तः । फलमत उपपत्तेरिति न्यायमनुसृत्य जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ काण्डभेदायाहुः ॥ उत्तरेत्यादि ॥ काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वायाहुः ॥ स्वानन्देत्यादि ॥ अत्रापीति ॥ उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पूर्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकवाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूपयोर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यज्ञापनायाहुः ॥ तयोरित्यादि ॥ उत्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः ॥ स्तुम इत्यादि ॥ यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलमुखेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः । अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीषन्त आहुः ।

पञ्च रूपाणि गणयति ।

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ॥
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ प्रमेयं निर्णीय हि बलं घटकल्पप । तच्च प्रमेयं द्विविधम् । प्रमाणानुरोधि, स्वतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यं निरूप्यते । दर्शपूर्णमासावेकः । परमेष्ठिनो वा एष यज्ञ इत्यत्र तयोरेकत्वनिर्णयात् । पशुर्निरूढः । चातुर्मास्यानि स्वतन्त्राणि । सोमोऽग्निष्टोमः । एते क्रमेणैव कर्तव्याः । एतेषां क्रियारूपत्वेन भगवत्प्रीतिसाधकत्वं, न भगवत्त्वमित्याशङ्क्याह ॥ पञ्चविधो हरिरिति ॥ २ ॥

पञ्चेत्यादि ॥ पूर्वोक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमाहुः ॥ प्रमेयमित्यादि ॥ हिंदेली । यतः प्रमेयनिर्णयाभावे तद्बलनिर्णयाभावस्तदभावे तर्यनिर्णयाभावोऽतो हेतोः ॥ प्रमाणानुरोधीति ॥ शब्दैकसमधिगम्यम् । शब्दोक्तसाधनाभिव्यङ्ग्यमिति यावत् ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ तद्व्यतिरिक्तम् । निरूप्यत इति ॥ इत आरभ्य विचार्यत इत्यर्थः । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावेकत्वसंख्यायाः स्फुटत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्द्वित्वात् पञ्चत्वसंख्याया विरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ दर्शेत्यादि ॥ तथाच यथा, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति,
[illegible]
त्वङ्गीक्रियते, तथैव यत्र इत्येकवचनानुरोधात्तु भावैक इत्यङ्गीक्रियत इति न संख्या न्यूनेत्यर्थः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे दाक्षायणाधिकरणे, दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासप्रकरणीयवाक्येऽपि, द्वे पौर्णमास्ये यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यरोक्तप्रकारेणावर्त्यमानावपि दर्शपूर्णमासावेकवचनेनैव निर्दिष्टाविति युज्यते । वायव्यादयोऽनेके पशुयागाः सन्ति, तेभ्यः परिच्छेत्तुमाहुः ॥ निरूढ इति ॥ निरूढत्वेन यः प्रसिद्धः स इत्यर्थः । चातुर्मास्यानि सोमाङ्गभूतान्यपि सन्तीति तेभ्यो विवेक्तुमाहुः ॥ स्वतन्त्राणीति ॥ चातुर्मास्यानि च वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यचतु:-

विद्यावैजयन्ती

श्रीगोपाललालप्रभुसेवासमर्पण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों स्वगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ३) न्योछावर १)

संवत् १९६५

विद्याविलास प्रेस बनारस मे

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपालल्लालो जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये न्यायार्थवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्वा
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नभोम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

अत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, "श्रद्धया हुताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरिति" क्रम उच्यते । अतस्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अत्र प्रमेयनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तेरपि न्याय्यत्वात् ॥ एतेषामित्यादि ॥ अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न भगवत्त्वम् । इज्याया इज्यरूपत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ हरिरिति ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्येकादशे भगवद्वाक्याच्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे तद्विरुद्धं प्रत्यक्षं नादरणीयमित्यर्थः । नचाग्निहोत्रस्य जुहोतिचोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् पञ्चानां न भगवत्त्वमिति शङ्क्यम् । यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्यत्र देवतोद्देशेन हविस्त्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात् । नच जुहोतेस्त्यागार्थत्वे मानाभावः । तदुक्तं अवयाज्जुहोतिरासेचने स्यादिति जैमिनिसूत्रस्यैव तत्र मानत्वात् । भाष्यकारादिभिरपि तथाङ्गीकारात् । नवीनैरपि यजतिजुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टत्यागार्थत्वं तुल्यमङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावङ्गत्वं जुहोतौ प्राधान्यमिति विशेषाभ्युपगमाच्च । अतो हविस्त्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षतमयम् । स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्ति मीमांसकप्रसिद्धश्रुतेश्चेति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येत्याशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्विरूपत्वमिति वक्तुमाह ॥

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत् ॥
प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति ॥ साध्यरूप एव स हरिः, साधनरूपोऽपि । चकारात् साध्यसाधनरूपोऽपि । साधनद्वैरूप्यं निरूपयति ॥ प्रयाजादिस्रुगादीनि ॥ यत्किञ्चित् तत्फलोपकारि, स्वरूपोपकारि वा, नातोऽन्यदस्तीत्यर्थः । गणितानां नाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह ॥ प्राकृतमिति ॥ एतदेव नित्यं कर्म ।

नित्यकाम्यव्यवस्था एषैव । यथावदुक्तकर्त्तव्यं नियतफलं तन्नित्यम् । न तु फलरहितम् । अकरणे राजदण्डवत् प्रत्यवायः । न हि राजसेवायां फलाभावः । एतत्प्रतिपादकत्वमेव मुख्यतया वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह ॥ काम्यं तु वैकृतमिति ॥ कामनायामेव फलदम् । विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति॥२॥

साधनेत्यादि ॥ पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्व्योपात्तत्वमेव वाच्यम् । आनन्दश्च भगवान् यज्ञश्च स एवेति साधनसाध्यरूपता एकस्य हरेर्न वक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागविषये प्रपञ्चादौ च भगवत एव तथात्वमिति वक्तुं साम्प्रतं यागविषये तथात्वमाहेत्यर्थः ॥ साध्यरूप एवेत्यादि ॥ साधनानामपि यागप्रकरण एव भावितत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च तेषां भगवदवयवत्वस्य निर्णीतत्वेन एकस्यैव रूपभेदाद् द्विरूपत्वं तथाऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । एवं पञ्चात्मकत्वं सपरिकरं विवृतम् । अतः परं द्विरूपत्वं विवरीतुमाहुः ॥ गणितानामित्यादि ॥ अग्निहोत्रमित्यादिना संख्यातानां नाम्ना प्रसिद्धानाम् । कौण्डपायिनामयनेति वायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्वनाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं यत्र निरूप्यते सा प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु नित्यकाम्यभेदेनापि द्वैरूप्यं दृश्यत इति तत्कुतो नोच्यत इत्याहुः ॥ एतद्द्वेत्यादि ॥ तथाच पर्यायमात्रमेव भिद्यते, न तु स्वरूपमित्यर्थः ॥ एषेति ॥ उच्यमानप्रकारिका । प्राकृते कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुखेनोत्तरमाहुः ॥ यदित्यादि ॥ यद् यावदुक्तं तत्प्रकरणे कृत्स्नमुक्तमङ्गजातं कर्त्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्यभाविफलं यस्य तादृशं च तन्नित्यमित्यर्थः । एकदेशिभिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्त्तुमाहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वमस्तु । आश्विनं धूम्रललाममालभेत, यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इत्यादिष्वकरणोद्वासनादिना दौर्ब्राह्मण्यवीरहत्यादिश्रावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभिचारादित्यत आहुः ॥ अकरण इत्यादि ॥ अयमाशयः । वेदानां भग-

परिभ्यासरूपत्वात् प्रवर्तको विधिस्तथाकारूपः । श्रुतिस्मृती ममै-याज्ञे इति स्मृतेश्च । यजधातोः पूजार्थत्वाद्यागः पूजारूपः । इज्यश्च भगवानेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, मां यजेताहरेत् क्रतून् * न तु यौवेन पशुना मां यजेत धनाश्रमी * इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । एवं सति यागो भगवदाज्ञस्तत्पूजारूप इति सिद्ध्यति । तथा सति तदकरणे प्रत्यवायः करणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र यजतिर्न श्रुतस्तत्र पूजारूपत्वव्यभिचार इति शङ्क्यम् । इज्येऽस्तुयत्नं विधिवद्विप्रहोमादिलक्षणैः * प्राकृतैर्विकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेद्धरम् * इति दशमस्कन्धीयवाक्येन ताहशैरन्यैश्च सर्वेषां पूजात्वनिर्णयात् । एवमेव स्मार्तधर्मेण्वपि बोध्यम् । सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना चोदितानि मे * पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग् * इति तत्रापि तथा वाक्यात् । नन्वेवं सति काम्येऽपि यजत्यादिश्रवणेनोक्तरूपतायास्तुल्यत्वात्तदकरणेऽपि प्रत्यवायापत्तिः । नचेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्यामाहुः ॥ एतदित्यादि ॥ इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । यत्राकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति नियतफलत्वं नित्यत्वमिति नित्यलक्षणम् । यावज्जीवेत्यादि तु प्रकृतिबोधकमेवेति बोध्यम् । काम्यं तु वैकृतमित्यत्र वैकृतमित्युद्देश्यमत्र ॥ ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्वयं निरूप्य फलं निरूपयति ॥

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद्भवेत् ॥
अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥४॥
वाक्यशेषात्स्वात्मसुखं प्रसिद्धेर्लोक उच्यते ॥
यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ॥
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिन इति ॥ भगवदानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्मकर्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्यां योदाविहितश्चेदभिव्यक्तौ

भवति ।पुरुषो विहितः योदेसत्रोक्तं पञ्चात्मकं मया च तदेव फलं प्रयच्छतीति भावः । मर्यादायां क्रममोक्ष एव फलम् ।सद्योमुक्ति-स्त्वतिकृपया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्धगवतः स्वर्गसुखं भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

स च स्वर्गो द्विविध इत्याह ॥ वाक्यशेषादिति॥सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वदानिरुप्तो यदात्मसुखं प्रकटीभवति, तदाग्निहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टा-वाध्यात्मिकत्वे यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एत-दभावे तु भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धिर्लौकिकी वाक्यशेषमाह ॥ यन्न दुःखेनेति ॥ स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्ग-शब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः शाखान्तरे प्रसिद्धः । दुःखानुभवसहितः सुखानुभवो लौकिकः । स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन ग्रस्यते । त्रिक्षणावस्थायित्वात् । न तथा वैदिकः । लौकिको ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः । वैदिको न तथा ॥

तादृशं सुखं किमित्याकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं नार्हति । दुःखसम्भेदकस्यावश्यकत्वात् । नापि परमानन्दः । ईश्वराधीनत्वात् । अत आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

फलं निरूपयतीति॥जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे, कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यो,ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति *विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद् *इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः॥भगवदानन्देति॥तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारी चेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च भवाय नाशायेति पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य

भगवद्भिराचरितकार्यार्थत्वादेन निष्कामाः, यद्वा ज्ञात्वापि कर्म कुर्वन्त्ययस्त्वेवं रूपेण ये विचारितास्तेषामिदं फलम्। अयं चार्थ उत्तरमीमांसायां साधनाध्यायतुरीयपादे जैमिनिमतेन सिद्ध्यति। तत्र, पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण इति सूत्रे केवलविद्यायाः वेदान्तविषयात् केवलाद्भगवत एव वा पुरुषार्थो मोक्षादिर्न तु कर्मणा, ब्रह्मविदाप्नोति परं, नायमात्मेत्युपक्रम्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिशाब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माङ्गत्वात् कर्मणो वा, विद्यासमुच्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात्॥ हेतुरिति॥ व्यापारः। ननु ज्ञानाभावेऽपि यागत्वस्याविशिष्टत्वाज्ज्ञानिनं प्रत्येव तदभिव्यक्तौ को हेतुरित्यत आहुः॥ वेदेत्यादि॥ औपनिषदं शाब्दमग्निहोत्रादिपञ्चकं पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं वेदा विहितश्चेत्तदा वेदार्थरूपो भगवानभिव्यक्तो भवति। यथा, विदद्वसुः प्रथमः सञ्जमासत्तेति सहस्रसमे सत्रे, तत्रो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नामेत्यत्र तदेव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्यर्थः। नन्वभिव्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः॥ मर्यादायामित्यादि॥ एवञ्च पूर्वकाण्डेऽपि विराजमभिसम्पद्यते अमृतीभवतीत्येवञ्जातीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहित एवेति नियमः। क्रमिकत्वं चार्चिरादिमार्गबोधकश्रुतिभ्य इति च। तत्प्रकारस्त्वग्रे साधनप्रकरणे, सर्वं ज्ञानमित्यारभ्य, तथाविधानित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते। ननु यदि मर्यादायां क्रममुक्तिरेव तदा सद्योमुक्तिर्योगादिनापि न स्यात्। मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात्। तथाच तद्बोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः॥ आसिकृपयेति॥ तथाच वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः। एवमुत्तमाधिकारिणां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः॥ ब्रह्मेत्यादि॥ भिन्नवाक्येष्विति॥ ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यते तादृशेषु स्वर्गकामादिवाक्येषु। तथाच तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरपि फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः। एवञ्च द्विरूपं तत्कर्माङ्गत्वेनित्यत्र अधिकारिक्रमादित्यर्थो बोध्यः॥४॥ स्वर्गेति॥ ज्ञानाभावे उच्यमानः सुखात्मकः स्वर्गः। फलद्वयमेकस्मिन् वाक्ये कथं संग्रहीतुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां द्वयोरप्यनुगतं रूपमाहुः॥ सुखमित्यादि॥ तथाचात्मसुखे लोके च

योगरूढयोस्तुल्यत्वात् स्वर्गपदेनोभयं संग्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्य स्वरूपमाहुः ॥ सत्येत्यादि ॥ आत्मसुखमित्यत्रात्मपदेनान्तःकरणं बोध्यम् । तच्च "जीवोपभोग्यं ब्रह्मानन्दान्न्यूनमित्युक्तम्, तुलयाम लवेनेत्यस्य सुबोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः ॥ सर्वेत्यादि ॥ द्वितीयस्याहुः ॥ एतद्भाव इत्यादि ॥ एतद्भाव इति ॥ देवतोपभावे । अत्रापूर्वं व्यापारो बोध्यः ॥ लौकिकीति ॥ एवंच गीतायां, त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिनाऽनूक्ता ज्ञेया । अन्यथा यामिमामित्यादि न घटेत् । एकादशो च, इष्ट्वेह देवता यज्ञैरित्यादि च न घटेत् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु- स्वर्जनरूपस्यार्थस्य "लोकेऽपि" तौल्ये किं वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याकाङ्क्षायां तदाहुः ॥ स्वर्गकाम इत्यादि ॥ वाक्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथाच जैमिनिना तस्यैव निर्णायकत्वकथनात्तदुपन्यास आवश्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वभ्रमनिरासायाकरं प्रमाणं चाहुः ॥ शास्त्रेत्यादि ॥ यद्यनाकरः स्यात्किञ्चिदाहतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्ध्येतेति प्रसिद्धिरेव मानमित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष-एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आत्मसुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्यं व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति ॥ दुःखेत्यादि, भवतीत्यन्तम् ॥ तथाच दुःखासम्भिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति अभिलाषातिरिक्तासाधारणकारणत्वरूपं सुखं स्वर्ग इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखवारणाय । द्वितीयं तु निरयस्यबोधनायैव । विशेष्यदलं परमानन्दवारणायेत्येवं द्वयोर्वारणे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्ध्यतीति श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्पर्द्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ॥
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥
नच स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ॥
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ॥
शुद्धे सत्त्वगुणोद्रेकः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

तदाह॥स्पर्द्धेति ॥ स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पर्द्धादिकं श्रूयते । तच्च दुःखरूपम् ।नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः॥ प्रवृत्तिमार्गनिवृत्तत्वात् । ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः ॥ अत एव क्रममुक्तिमार्गे तेन गच्छन्तीत्याह ॥ न ध्रुवोपरि तद्गतिरिति ॥६॥ नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति।अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अतः पारिशेष्यादात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह ॥ ततस्स्वतो भवेत् ॥ सत्त्वगुणप्रादुर्भावेन तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्वशुद्धिश्च श्रद्धया । अतः पञ्चानामावृत्तेश्चोपयोगः । भगवद्वाक्यमाह ॥ स्वर्गः सत्त्वगुणोदय इति ॥ सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

तदाहेति ॥ तस्मात्तेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तदभावं सार्द्धेनाहेत्यर्थः ॥ स्पर्द्धादिकं श्रूयते इति ॥ देवाः सुराः संपन्ना आसन् तदग्निरन्वकामयत तेनापाक्रमत, तदिन्द्रोऽन्वापत् । आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन् । तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायन्नित्यादिषु श्रूयत इत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वोक्तदोषाणां ब्रह्मलोके अभावात् स एव स्वर्गत्वेन ग्राह्य इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ फलशेषिणः कर्तुरित्यर्थः । तथा च कथं न तस्य स्वर्गत्वेन ग्रहणमित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अयमाशयः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः । प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च । तत्राद्यः क्षुधादिदोषवान् । तस्य तादृशत्वं स्कान्दे कुमारिकाखण्डे इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम् । स हि मार्कण्डेयतालजङ्घादीन् स्वनामयशः पृष्ट्वा, तैर्न जानीम इत्युक्ते पाताल्लोतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद् यष्टुफलपर्जाचिनं कूर्मं पृष्ट्वा तेन तद्यशस्युक्ते भूमौ यशःस्तवेन पुनर्ब्रह्मलोकं जगामेति कथनात् । रामायणेऽपि अन्नदानाभावेन ब्रह्मलोके क्षुधापीडितस्य कस्यचित् सहस्राश्वमेधयाजिनः पुनर्भूमावागत्य तद्दत्वा पुनस्तत्र गमनाच्चेति । द्वितीयस्तु वेदान्तविज्ञानेति श्रुत्या अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः । तत्र यथा योगयुक्तस्य परिव्राजो रणाभिमुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं भित्त्वा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगन्तुश्चैव

नीचैःकृत्य तदुपरिमार्गस्तेन यथा द्वितीये गम्यते । स च प्रवृत्तिमार्गनिष्ठस्य फलंतु स्तादृशाधिकाराभावादगम्य इति । तन्मार्गगमनाभावान्न तस्य तत्प्राप्तिः । अत एव तदभिलापेण न तस्योपनयनमित्यभिलापोपनीतत्वाभावान्न स स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥ प्रथमस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्धायाहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ दुःखसम्भेदादिरूपायास्तस्या इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ लक्षणाप्रवेशात् । नन्वात्मसुखं जगदानन्द एव भवतु तस्य आन्तःकरणत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदार्ढ्याय गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ इत्याहेति ॥ अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु लक्षणानुरोधाद्भवत्येवं तथापि प्रवृद्ध एव सत्य आत्मसुखं भवति, नाप्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ अतः पश्चानामित्यादि ॥ अन्यथा फलस्य विधिवाक्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेव च करणे फलावश्यंभावाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथेत्यादिवाक्यबोधितं पश्चानां कारणमावर्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भगवद्वाक्येऽभिप्रेतेत्यर्थः । पुरस्फूर्तिफलार्थकथने भगवद्वाक्ये लक्षणापत्तिरिति तत्परिहारायाहुः ॥ सत्त्वगुणादेति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं, निगमाह ॥

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेपि सिद्ध्यति ॥
यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥
श्लिष्टप्रयोगाद्वेदस्य परोक्षकथनं मतम् ॥
बालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥

अतस्तदेवेति ॥ तैः स्वभावत एव शुद्धिः सम्पाद्यत इति भोजने तृप्तिवन्न कामना अपेक्षते । तर्हि विकृते कथं कामनापेक्षा तत्राह ॥ यागादेर्भगवद्रूपादिति ॥ आधिभौतिकं वा फलं कथमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ यागादेरिति ॥ भगवद्रूपत्वात् । काम्यो

नित्यो वा यागादिः कामितं फलति ॥ स्फुटमिति लौकिकं फलम् ॥ यतः स्पष्टमेव कारीर्यादेः फलम् अनुभूयते ॥८॥ ननु स्वर्गो नाम लोक एव स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त इति । देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवादिति । स्वर्गो वै लोको नाक इति सर्वत्र स्वर्गलोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते, आत्मसुखं स्वर्ग इति । सत्यम् । अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकसामानाधिकरण्यात् तद्वाचकत्वम् । प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्मसुखवाचकत्वमेव । अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात् । सन्देहाभावाच्च । अतः स्वर्गशब्देन उभयमपि संग्राह्यम् । नहि वेदप्रधानवाक्येषु निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न प्रयुज्यते तत्राह ॥ श्लिष्टप्रयोगादिति ॥ श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः ॥ श्लिष्टप्रयोगस्य च फलं परोक्षकथनम् । परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासनम् । तेषामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव ॥ अतस्तथा वचनं श्लिष्टप्रयोग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नित्यमिति ॥ कामनासद्भावाभावेऽपि यागस्वरूपमयोग्यपर जायमानमित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तैरित्यादि ॥ तर्हीति ॥ यदि यागस्थलशुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामनानपेक्षा तर्हीत्यर्थः ॥ वेति ॥ वाशब्दः समुच्चये ॥ आधिभौतिकमिति ॥ लोकात्मकम् ॥ कथमिति ॥ कामनासद्भावेऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनात्मसुखत्वेन च यः कार्यकारणभावस्तस्याप्रकाशित्वयागस्वरूपस्य च तुल्यत्वादिष्टं फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूले भगवद्रूपात्विति प्रयोगो भावप्रधान इति ज्ञापयितुमाहुः ॥ भगवद्रूपत्वादिति ॥ तथा च भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुरोधात्तथेत्यर्थः । ननु भगवद्रूपत्वस्य कामनाभावेऽपि तौल्यात्तत्राऽपि कामितं कुतो न फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिं समाधायिकामाहुः ॥ स्फुटमित्यादि ॥ अयमर्थः । यथा नित्यकरणे यावज्जीवादिवाक्यं नियामकं न तथा विकृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति । अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्ति-

रिति निश्चीयते । सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभावे पूर्वकाण्डमेवोच्छिद्येत । अतः कामितमेव तस्माद्भवति, न तु सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मर्यादा तादृशफलदर्शनानुरोधाज्ज्ञायते । अतो विकृतौ कामनापेक्षा । तत एव चाधिभौतिकात् प्रकृतिरूपादपि लोकरूपं फलमिति दृष्टानुरोधादेवासन्देह इत्यर्थः ॥८॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु स्वर्ग इत्यादि ॥ लोकसामानाधिकरण्यादिति ॥ लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ सन्देहाभावादिति ॥ प्रधानवाक्ये लोकपदसामाधिकरण्याभावेन, स्वर्गः सत्त्वगुणोदय * इति भगवद्वाक्येन च सन्देहाभावादित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ अत इति ॥ भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शनानुसारीत्या व्यवस्थासामञ्जस्याच्चेत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यद्युभयमपि वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः ॥ परोक्षकथनमित्यादि ॥ तदुक्तमेकादशस्कन्धे, परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथेति * फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् * श्रेयोविधित्सया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् * इति ॥ २ ॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः ॥
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥१०॥
अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं नचान्यथा ॥
नित्ये स्वर्गः फलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम्॥११॥
रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ॥
विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥
नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ॥
पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो

यजेत । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति । पशुबन्धचातुर्मास्ययोस्तु न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह ॥ सर्वांल्लोकानिति ॥ १० ॥

समाधानमाह ॥ अक्षय्यमिति ॥ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयतीत्यत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव वाक्यशेषोक्तम् । तदेव पञ्चानां नित्यानामेकं फलं भवति । इतोऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पञ्चात्मकस्य भगवत एकत्वात् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥ नित्ये स्वर्गः फलमिति ॥ बालाबालभेदेनोभयमपि । अन्यत् पश्वादिकं न नित्यस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह ॥ रूपं तदेव विकृतेरिति ॥ तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा भवति, तेन विकृतत्वम् । न च विकारो वेदोक्त इति मफलः । तर्हि नित्यमेव फलं कुतो न साधयति तत्राह ॥ विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह ॥ नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थमिति ॥ तत्र साधकमाह ॥ पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ १३ ॥

स्वर्गविषये पुनः किञ्चिदाशङ्कते ॥ यजेतादि ॥ इति वक्तुमिति ॥ अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं वक्तुम् । तथा च निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमात्रप्रयुक्तत्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वादतो न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं त्वेतत् आपस्तम्बकल्पस्थम् । तथा च चतुर्थे लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनिवारणाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । तावता प्रसिद्धिरपि न विरोत्स्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः ॥ तदैवेत्यादि ॥ पञ्चकर्त्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्चादिति निर्णेतुमशक्यत्वात् । नच यज्ञक्रमान्निर्णयः । अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत * इति न्यायेन पूर्वं महायागफलस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । नच तस्यैवेत्यपि । प्रजापतिर्यज्ञानसृजेतेति श्रुतौ यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः पौष्कल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियामकाभावात् । अत एकमेव निश्चेयम् । तच्चात्मसुखमेवेति तत्रापि हेतुः ॥ पञ्चात्मकेत्यादि ॥ स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्येति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्तादृशः स्वीकार्य इति शङ्कायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतस्यैव विवरणं, लोकेत्यादि ॥ सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वे लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्तुः स्वर्गो न नियतः स्यात् । स्वर्ग एव सङ्कोचे उक्तरीत्या क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयमायनादक्षय्यपदविरोधः । यजमानार्थं तल्लोकागमनाभावेनाभिलापोपनीतत्वविरोधश्च । अतः फलैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखाङ्गीकारे नोपपद्यत इत्यर्थः । नच वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिवत् पदद्वयेन नानाविधात्मसुखानां कथनेनाविरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव वाक्यशेषार्थ इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे सर्वत्वमाधिकारिकमिति सूत्रे यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति बोधितम् । तेन पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् आप्नोतीत्यत्र यथा तदधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदधिकारापेक्षमिति निष्कामाधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च सङ्कुचितं तद्ग्राह्यमतो न तद्विरोधः । भाष्यकारमतं त्वत्र नादरणीयम् । तदस्माभिः पूर्वप्रकरण एवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः ॥ वालेत्यादि ॥ नेति ॥ प्रधानवाक्येऽनुक्तत्वात्तथेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विकृतिरूपं विचारयितु फलकथनमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ विकृतावपीति ॥ ११ ॥

तद्देयेति ॥ अग्निहोत्राद्यात्मकम् ॥ तर्हीति ॥ वेदोक्तत्वे यागत्वे च तुल्य इत्यर्थः । मूले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् विकृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गकामनायाश्च सर्वे-

यागभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत ततः फलं च यदि न स्यात् तदा वेदे अनाश्वासप्रसङ्गात्तस्मिन् प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यादतस्तथेत्यर्थः । हविःसहायादिसापेक्षत्वाद् यथाश्रुतो वार्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवमेव श्रुत्यभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह ॥

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ॥
यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥
ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः ॥
आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तिर्यज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥
दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ॥
मोक्षः कामस्तयोरङ्गंधर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्प्रणयनादिष्वपि पश्वादिकं फलमुदीर्यते । न हि एकस्य कर्मणः फलद्वयं सम्भवति । अत एकरूपमाहत्तो यजमानकामतया साङ्गस्यैव तस्य पश्वादिः फलम् । तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते । य एवं वेद पशुमान् भवतीति ॥ तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् । ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽन्यत्रसीयते। स्वतन्त्रतयैव पश्वादीनां फलताऽस्त्विति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ नित्यस्याविकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यागादेः कथं नित्य इतिचेत्तत्राह॥ ध्यानादिभिरिति ॥ यथा ध्यानधारणादिभिर्भगवन्मूर्तेरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिगोपान्तक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टा-

रूपाभिध्यानादिसहिताभियज्ञस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कोऽभिप्रायस्तत्राह ॥ दुःखाभाव इति ॥ पुरुषार्थपर्यवसायी वेदः । पुरुषार्थाश्च चत्वारः । तत्र साक्षात् पुरुषार्थद्वयं, सुखं दुःखाभावश्चेति । तत्र सुखं स्वर्गादिपदेनोच्यते। दुःखाभावो मोक्षपदेन । तयोः साक्षादङ्गं धर्मः । आत्मचिन्तनस्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः । एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पश्वादिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो मोक्षसाधनञ्च । अत एवं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ मूलस्थोऽपीति शब्दो ज्ञानादिभिरित्यनेनाप्यन्वेति ॥ उदीर्यत इति ॥ चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिषु वाक्येषूच्यते । तथा च विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये अङ्गफलत्वेनोच्यते तेन विकृत्यपेक्षया प्रकृतस्याधिक्यं बोध्यते । ततश्च विकृतेस्तादर्थ्यं ज्ञायते, यथा अर्थवादस्य । अतो न विकृतेर्नित्यफलसाधकत्वमित्यर्थः। ननु चतुर्थस्य तृतीये विचारितम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानायेत्यादिषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु या फलश्रुतिः सार्थवादः । एतेषां क्रत्वर्थत्वात् सन्निबंधनातिरिक्तस्य कामादिपदाभावेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । प्रकृते वर्तमानप्रयोगाच्च । क्रतुसम्बन्धश्चैषां वाक्यादिगम्यः । तथा नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यादित्यधिकरणे अपःप्रणयनादिवाक्यान्युदाहृत्य तेषां पात्राणां नैमित्तिककाम्याङ्गतैव व्यवस्थापितेति जुह्वादिषु फलाभावात् तादृशापःप्रणयनादिषु नित्याङ्ग-

त्वाभावाच्च कथमेवमुच्यत इतिचेत् । नैवम् । एतस्य फलवादस्य गुणवादत्वेन जुह्वादिप्राशस्त्ये गौणत्वेऽपि तद्विशिष्टयागगुणबोधने बाधकाभावात् । असद्गुणस्य सद्बोधने तद्यागस्य प्रसारणत्वापत्तेर्विध्यंशेऽप्युपप्लुतत्वाच्च । अतो यागस्यैव तत्फलमित्यदोषः । एवमग्निहोत्रादीनां नित्यत्वेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः सर्वेभ्यो वै कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिवाक्यान्तरेण काम्यत्वस्यापि श्रवणान्नित्यानामेव कामनामात्रेण काम्यत्वमिति स्वरूपभेदाभावान्नित्याङ्गत्वमप्यपःप्रणयनादीनामनुष्ठेयमेवेत्येवमुच्यत इति गृहाण । नन्वेवं सति काम्यविधिवैयर्थ्यापत्तिः । नित्याङ्गादिभिरेव तत्फलसिद्धेस्तथैव नित्यप्राशस्त्यस्यापि सिद्धेश्चेति चेत् तत्राहुः ॥ न हीत्यादि ॥ द्वितीयस्य चतुर्थे यावज्जीवपादे चि- ४
न्तितम् । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकाम इति । २
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति च । एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति काम्यं प्रयोगं विधायाम्नायते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र किं काम्यो नित्यश्च प्रयोगो भिन्न, उत नित्यकाम्ये कर्मणी भिन्ने, अथवाऽत्र काम्यस्यैवाभ्यासो विधीयत इति संशये, यावज्जीवशब्दस्य मरणावधिककालवाचकत्वात् तस्य च प्रकृते काम्याग्निहोत्रादौ पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोति यजेतेत्यनेनानूदिते तस्मिन् कर्मणि स कालो विधीयते । न च सकृदनुष्ठानेनैव फलसिद्धेरेतदङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य काम्यवाक्येनैव सिद्धत्वादेतत्कालानङ्गीकारे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रवाक्ये प्रकरणभेदेऽपि दर्शपूर्णमासवाक्ये तदभावेन कर्मभेदाङ्गीकारे प्रकरणबाधापत्तेश्च । अतः काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये तत्रायं कालरूपधर्मो विधीयत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जीवनकार्त्स्न्यवाचकस्य यावज्जीवपदस्य न कालवाचकत्वमपि, लक्षकत्वम् । जुहोतियजत्योरप्यभ्यासलक्षकत्वमेव, न तु वाचकत्वम् । जीवनं च पुरुषधर्मो, न कर्मधर्मतया विधातुं शक्यः । प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणाप्यन्याय्या । अतोऽत्र जीवनं पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्य प्रयोगभेद एव विधीयते । कर्मभेदकानां शब्दान्तरादीनामभावात् । निमित्तविशेषसम्बन्धेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावेनाभ्यासस्यापि तथात्वाभावात् । अतोऽत्र जीवनस्य निमित्तत्वेन तस्मिन् सति नैमित्तिकत्वागायोगात् तस्य नि-

स्यत्वमर्थसिद्धम् । नच प्रयोगनैरन्तर्योपपत्तिः । सायंप्रातर्वाक्यस्य अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादेश्च नियामकत्वात् । तस्मान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । तदेतदुक्तम् ॥ न हीत्यादि फलमित्यन्तेन ॥ उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि स्मारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञाने ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति ॥ कर्माङ्गमिति ॥ जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदित्यादि ॥ तथाच काम्यफलानां नित्याङ्गेषु श्रावणान्नित्ये यावज्जीवाधिकारस्याकरणे प्रत्यवायस्य च श्रावणान्नित्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते । तत्र च स्वर्गे पद्यात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पश्वादिकमतो न तेषां स्वतन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्येपूक्तस्य भगवद्रूपत्वस्य दृढीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं शङ्कन्ते॥नतु कृतीत्यादि ॥ यथेत्यादि॥ तथाच तेषु यावज्जीवाधिकारत्वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु त्रैकालिकाबाध्यविषयत्वरूपमतो यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निराबाधम् । मुख्येष्वधिकारिषु तथाभिव्यज्यत इति भावः॥अत्र ध्यानादिभिरित्यर्द्धे दृष्टान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं व्यापारश्लोकः । फलं तु ज्ञानिनस्तद्भिव्यक्तावित्यनेनैवोक्तम्॥ १५ ॥

एवमर्थव्याख्याने इति ॥ जैमिनीयमतमनादृत्य यज्ञानामधिकारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भगवद्रूपत्वं चेत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः । कामपदस्य सुखवाचकत्वे, कामान् समर्धयन्तु नः, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, गतागतं कामकामा लभन्ते इत्यादौ काम्यते असौ काम इति योगेन सिद्धम् । विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गाक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः॥ तत्र सुखमित्यादि ॥ मोक्षपदममृतादिपदसंग्राहकम् ॥ तयोः साक्षादङ्गं धर्म इति फलसद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वेन साधनतया शेषभूत इत्यर्थः । नन्वात्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षसुखसाधनत्वोक्तेः कथं धर्म एव तथात्वमत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥ अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम् * इति याज्ञवल्क्यस्मृतेस्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वात्तेषु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थ-

स्यानुक्तेर्धर्मत्वस्य चोक्तेस्तेनैव रूपेण पुरुषार्थत्वं निश्चीयत इत्य-
सत्तयेत्यर्थः । मन्वस्तु धर्मस्य सुखमोक्षसाधकत्वं, तथापि पश्वादी-
नां स्वतन्त्रफलत्वानङ्गीकारे कि बीजमत आहुः ॥ धर्मस्य चेत्यादि ॥
अयमाशयः । पश्वादीनां स्वतन्त्रफलत्वाऽभ्युपगन्तुमते तेषां न तेन
रूपेण फलत्वं सर्वसाधारणत्वात् । किन्तु स्वेष्टत्वेन रूपेण । इष्टेस्तु,
मेऽस्त्विदमित्याकारः । तत्र प्रविष्टाया ममताया अविद्याकार्यत्वेन दुः-
खरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन पर [illegible]
नार्थकत्वम् । किञ्च [illegible]
धः प्रत्यक्षाद् दृष्ट्यात्मना [illegible] । [illegible] ।
को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा नवेति श्रुतेरन्तरायबाहुल्या-
च्च सन्दिग्धोऽपि । एतेन अपतीर्थयाजाद्यायर्थैर्नैरपेक्ष्यमपि व्याख्यात-
म् । अतप्राश्च एवं बलवत् । अत इदं, धर्मस्य त्वापवर्ग्यस्येत्यप्रोक्त-
तदनङ्गीकारे बीजमित्यर्थः ॥

एवमिति ॥ अनेन प्रकारेण; न तु धर्मादर्थस्य कामस्येत्याद्यु-
क्तप्रकारेण । नच तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्रापि काम्यकर्मत्याग एव
व्यासचरणानां तात्पर्यात् । भारतस्य वेदव्याख्यानरूपत्वात् । अभि-
मतार्थे, धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये इति निन्दाकथनादेरित्यर्थः ।
अतोऽतिरागिणः कामाद्यर्थं काम्ये प्रवृत्तौ तत्फलानन्तरं धर्मे आ-
दरोत्पत्तौ ततः सुखदुःखानामनित्यत्वदर्शनात् तत् परित्यज्य, नित्य-
फलसांमुख्येन तत्करणे तत्सिद्धौ परं ब्रह्मार्पितत्वक्षतात्सुपसंहारोक्त-
फलप्राप्तिर्मोक्षो वा भवतीति तत्तात्पर्यं बोध्यम् । एवं तावत् प्रक्रा-
न्तमिति मङ्गलकारिकायां भगवद्रूपो यो वेदार्थ उद्दिष्ट आसीत्
स सर्वोऽपि अग्निहोत्रमित्यादिषु व्याख्यासहितासु कारिकासु यथा-
क्रमं प्रकृतिस्वरूपनित्यकाम्यस्वरूपतत्साधकाधिकारिभेदतत्फलो-
क्तिप्रयोजनविकृतिस्वरूपतत्फलसाधकत्वबीजयागनिष्ठभगवत्स्वबाध-
कनिरासधर्मनिष्ठनान्तरीयकसाधनता चेत्येवमादिरूपेण उपपादि-
तः ॥ १६ ॥

साधनं च फलं चैव हरिर्वेदे निरूप्यते ॥
तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥

उपसंहरति ॥ साधनं च फलं चैवेति ॥ उभयात्मको हरिर्वेदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण तदभिव्यक्तौ सत्यां सर्व एव पुरुषार्थः सिद्ध्यति । यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ॥ १७ ॥

तत् सर्वं संगृह्याहुः । उपसंहरतीति ॥ यन्त्रीयपरिकरत्वेनेदं सर्वमुक्तं तं वेदार्थं संगृह्य दर्शयतीत्यर्थः ॥ उभयात्मक इति ॥ द्रव्यदेवतासम्बन्धो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसिद्धः । तत्र देवतानां भगवद्रूपत्वं भगवद्वचनात् मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप इत्यादिश्रुतिभ्यो, नान्यत्पश्यामि परमस्य नासे * इत्यादि, वेधा नारायणाङ्गजा इत्यादिवाक्यैः सिद्ध्यति । भगवत एव सर्वशब्दाभिधेयत्वेन च । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् * एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति श्रुतेस्तल्लिङ्गाद्यधिकरणेभ्यश्च । त्यागसम्बन्धकर्मणां तु, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् * इति एकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यैः । उपकरणस्य तु पुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्धस्थपुरुषसूक्ताध्यायेन च सिद्ध्यति । फलस्य भगवद्रूपता त्वानन्दात्मकत्वादेव सिद्धा । एवं सति, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादौ सर्वशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वात् वैदिकैः सर्वैः शब्दैर्मुख्यवृत्त्या भगवानेव बोध्यते । सङ्कुचितवृत्त्या च तत्तत्कार्यार्थं तत्तद्रूपः । तदिदमुक्तं, हरिर्वेदे निरूप्यत इति ॥ सिद्ध्यतीति ॥ यथाधिकारं सिद्ध्यति । तत्र हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ यदि प्रकारान्तरेण सिद्ध्येत् पुरुषार्थरूपो न स्यात् । अत एवं सिद्ध्यतीति सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः संगृहीतः । तेन वक्तनिरूपणार्थं प्रमाणानुरोधिप्रमेयमेकं निरूपितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः ॥

एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाहुः॥

रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्यांशवारणे ॥

श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥
इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ॥
उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥
सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ॥
तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥

कृपेति ॥ विचित्रो रूपप्रपञ्चः । जीवाश्चांशाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येव । अतस्तस्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार । तस्याः स्वरूपमाह ॥ आत्मानमिति ॥ नन्वन्तर्यामिणैव कथं न निवार्यते । तत्राह ॥ आत्मप्रसादायेति ॥ अन्तःकरणप्रसादाय । जीवान्तर्यामिणौ पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन मालिन्यं चित्ते जातं, नान्तःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम् । अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमर्थेन तद् दूरीकर्तव्यमिति श्रुतिनिर्माणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदमेवश्रुतेः प्रयोजनमित्याह ॥ इतीति ॥ अध्ययनादिना धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम् । अथवा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्ध्यभावमाशङ्क्य तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ सात्त्विकानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे भगवदंशाः । तत्र कथं केचन सात्त्विकाः, अन्ये नेति व्यवस्था, तत्राह ॥ उत्पन्ना इति ॥ प्रजार्थैर्यैविभगवदिच्छया विनिर्गताश्चिदंशा जीवास्तुल्या मा भवन्त्विति भगवन्मायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्याप्तास्त्रिविधरसभोगाय । अन्यथा तामसत्वस्तुनां भोगो न स्यात् । अत एव श्रुतौ, त्रया प्राजापत्या इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः ।

पञ्चरात्रेऽपि—त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः * तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमा अपि * मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि * अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया* इति। अतो जीवानां त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति ॥ १९ ॥

ततः किमत आह ॥ सर्वे वेदविद इति ॥ यथार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरुच्या वेदार्थं वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात्। ततः किमत आह॥ श्रुसर्पो बहुधोदित इति ॥ २० ॥

एवमित्यादि ॥ अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भावनाद्युपशमे ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य चावश्यकत्वमिति भावः ॥ श्रुतिं चकारेति ॥ एतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगवत्त्वं च वदन्तो निरस्ताः। एतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति, प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीति* वेदो नारायणः साक्षादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् ॥ अन्तर्यामिणेति ॥ अल्पत्वेऽपि स्वरूपात्मकतयान्तरतया च व्यापकत्वादन्तस्थत्वात् सम्भावितसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥ भोगभोजनार्थमिति ॥ ऋतं पिबन्ताविति श्रुतेः। यद्यप्यनश्नन्नपुत्वा जीवश्चभोगस्तथापि नियतकार्यकत्वादसमर्थत्वम्। तदेतदुक्तम्॥ अन्तःस्थितेनेति ॥ उक्तरीत्यान्तःपालिनेत्यर्थः। अत एव परमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति स्मृतिः। हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोद्यावकाशः ॥ १९ ॥

अर्थशब्दस्याभिधेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्तुं व्याख्यानान्तरमाह ॥ यथैवेत्यादि ॥ स्वोक्तमिति ॥ वेदस्वरूपफलार्थविषये मदुक्तं तदित्यर्थः। सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः। प्रसङ्गाद्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्तमेव लिख्यते। तथापि यो विशेषः क्वचित् सोऽपि तत्र प्रकाश्यते। तथाहि। स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः। तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूत-

द्रव्यदेवताविप्रकाशकाःतेऽप्युत्सर्गतस्त्रिविधाः, ऋग्यजुःसामभेदात् ।
तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि ।
तदुभयविलक्षणानि यजूंषि । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादिसम्बोधन-
रूपा निगदा, निविदादयश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । ब्राह्मणमपि त्रिवि-
धम् । विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणभेदात् । विधिरपि चतुर्विधः ।
उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको
विधिरुत्पत्तिविधिः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्या-
दिः । सेतिकर्त्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको विधिरधि-
कारविधिः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः ।
अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा व्रीहिभिर्यजेत,
समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्त-
विधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । कल्प इत्य-
परे । कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारभेदात् ।
तत्र, वसन्तेऽग्नीनादधीत, यूपं तक्षतीत्यादिना संस्कारविशेषविशि-
ष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यो, गां पयो दोग्धीत्यादावध्-
ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपयःप्रभृतेराप्तिः । सोममभि-
षुणोति, व्रीहीनवहन्ति, आज्यं विलापयतीत्यादावभिषवणावघात-
विलापनैः सोमादीनां विकारः ।
व्रीहीन् प्रोक्षति, पत्न्यवेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्व्रीह्याज्या-
दिद्रव्यसंस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मैव । तथा, कर्तृकारकाण्य-
नाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्च द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च । अन्या-
र्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारक-
मारादुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोप-
कारि द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकला-
ङ्गसहितो विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । एवमन्यद-
प्यूह्यम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः ।
स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणा-
न्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । यथा, आदित्यो वै यूप इत्यादिः ।
प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः ।
प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्राप्तिरहिताऽर्थबोधको भूतार्थवादः । इन्द्रो

वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादिः । तदुक्तम् । विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते * भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः * इति । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया, स्वतः प्रमाणभूतम् । सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा, स्वशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते। विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन च क्वचिद् भूतार्थवाद इति व्यवह्रियत इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवमुभयकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदभिन्नः । तत्र हौत्रे ऋग्वेदेन । आध्वर्यवे यजुषा । औद्गात्रे साम्ना । ब्रह्मयाजमानौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः, शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्नाः भूयस्यः शाखाः। एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानाम् एकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्त इति मधुसूदनसरस्वती आह ।

अत्रेयान् विशेषो बोध्यः । मन्त्राश्चतुर्विधाः । आथर्वणानामपि मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तदात्मकत्वं यथर्ग्बाहुल्येनऋग्वेदः । एवमन्येऽपि । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्तत्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथर्ववेदस्य यज्ञत्व उपयोगः पूर्वमासीत् । तद्यज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात् तेन यज्ञ उपयुक्तः। इदानीं तु सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् क्रुद्धेन स्ववेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं कुर्वाणेनेतरोपयोगो निवारित इत्यनुपयुक्त इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वाच्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, वाचं धेनुमुपासीतेतिवद्, गो-

अश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव इत्यादावपि अन्येषामपशुत्वज्ञानपूर्वकं गोऽश्वानां पशुत्वमनुसन्दधानेन तत्कर्म कर्त्तव्यम् । तथा, वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादावपि शीघ्रगामिनीं देवतां ज्ञात्वा कर्म कर्त्तव्यमित्येवमाशयेनौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अन्यत्स्पष्टमेव । प्रकृतमनुसरामः ॥

इच्छयेति पदं व्यासा इत्यनेनाऽप्यन्वेति । अन्यथान्यव्यासत्वे ॥ न स्यादिति ॥ तामसानामसमीचीनत्वेन हेयत्वात् तथोक्तमोक्षभावे हेयधर्म्मेव स्यादित्यर्थः । त्रिगुणव्यासे किं मानमित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अन्यथा बृहदारण्यके स्तनयित्नुब्राह्मणे यत् त्रैविध्यमुक्तं तत्सात्त्वादिगुणव्यासं विनाऽसम्भवद् बाधितमेव स्यादिति भावः । ननु श्रुतौ दैवत्रैविध्यमुक्तं, न तु ज्ञापकत्रैविध्यम् । असुरशरीरे प्रवेशान्यथानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिसहम् । अदृष्टविशेषादप्युपपत्तेरित्याशङ्कायां पूर्वोक्तनिश्चायकं मानान्तरमाहुः ॥ पञ्चरात्रेऽपीति ॥ तदनुगुणा इति ॥ तथाचाऽदृष्टस्य मनःसम्बन्धोत्तरसात्त्विककर्मजन्यत्वात् ततः पूर्वं तदसम्भवात् अदृष्टेनोपपत्तिरिति भावः । अदृष्टानादित्वं तु प्रवाहाद्यविरोधादेवापेक्ष्यम् ॥ १९ ॥

यथार्थमित्यादि ॥ तदेतदेकादशस्कन्धे, वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः * तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता * इत्युद्धवप्रश्ने, कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता * इत्यादिषु भगवद्वाक्येषु चतुर्दशाध्यायस्थेषु स्फुटम्। तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति हीति तत्रोक्तेः ॥ बहुधोदित इति ॥ तथाच बहुधा प्रसृतत्वात् सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकानामेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

तानेव प्रकारानाह ॥

भावग्राज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ॥
लोकप्रतीतिं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१॥
फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ॥
अतः कामनिषेधो हि क्वचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

भावस्येति ॥ उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात् केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थ इति केचिदाहुः । ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ लोकप्रतीतमिति ॥ वेदार्थ इति केचिदाहुः । महान्तो हि भगवदनुगुणाः । भगवांश्च सर्वमार्गप्रवर्त्तकः । अतः कर्ममार्गवक्तृननुसरन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना इति, वेदवादरताः पार्थेति च, त्रैगुण्यविषया वेदा इति च । अतो योगादिप्रचारार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनिन्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारयन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविसंवादात् स्वयमेव त्यक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह ॥ फलं त्विति ॥ यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति । न तु नित्यं तत् । अन्यथा भगवता कामनिषेधो नोच्येतेत्याह ॥ अत इति ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि तु * इति वाक्यात् ॥ २२ ॥

प्रकारानिति ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् * अन्ये वदन्ति वै स्वार्थमैश्वर्यं त्यागभोजनम् * केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान् यमान् * इत्यत्रोक्तानित्यर्थः । एतेषु प्रथमोद्दिष्टमेव पक्षं लोकप्रसिद्धत्वादनुवदन्ति दूषणार्थम् ॥ भावस्येत्यादि ॥ उपक्रमेत्यादि ॥ अत्रैवं भाति । वेदस्योपक्रमो हि मन्त्रदेवतास्तुत्यादानुपपत्तेः । प्रकरणं च यागस्यास च, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूपः । देवताश्चान्याद्यो यागशेषा भगवदङ्गभूताः । कर्ता पुरुषोऽपि यागशेषो भगवदंशः । पुरुषशेषभूतं फलमप्येतस्यैवानन्दस्यान्यानीत्यादिश्रुतेर्भगवदंशभूतम् । तथैवोपकरणान्यपि । एवं सर्वं साक्षात् परम्परया च भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थ इति । ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं यागानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादि भगवान्न वदेत् । यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां

हृदि निधायाहुः ॥ नन्विरयादि ॥ महतां जैमिन्यादीनां विचारकाणां वाक्याच्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियायादीनां वेदार्थत्वाभावे न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामाशयमाहेत्यर्थः ॥ लोकप्रतीतमिति ॥ क्रिया लौकिक्येव वेदार्थः ॥ फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधारणजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगाविभ्रचारावसरे भगवान् वदेदित्यर्थः ॥ तथा बोधयतीति ॥ लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोधयति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोद्धव्यः । ये त्रैविद्याः स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं त्रयीधर्मं परम्परया प्रपन्ना; न तु मदुक्तप्रकारकम्, अत एव कामकामा लौकिकसुखेच्छवो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति । वेदवादरता इत्यत्रापि वेदे ये वादरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, नान्यदस्तीति वादिन इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिरिति त एव निन्द्यन्ते। त्रैगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रैगुण्यं गुणत्रयसमुदायो विषयो बोध्यो येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादायैव वक्तीति ज्ञाप्यते । वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे *परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् *इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्व्याख्यानात्। अस्य गीतावाक्यस्य लौकिकतावक्तृतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च । एवञ्च प्रथमवाक्यमप्यनन्याश्चिन्तयन्तो मामित्यग्रिमग्रन्थस्वारस्यादुपासनाज्ञापकम्। तथैव द्वितीयं यान्तस्येति ॥ तैः कृत्वा क्रियार्थोपपत्तय इति भावः ॥२१॥

ननु फलसंचारे निन्दावसर इत्यत आहुः ॥ न ॥ नित्यं तदिति । ननु तथापि लोकसिद्धस्य वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमकमित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अत इति ॥ यतस्तत्र नित्यं, नापि पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽत इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव तात्पर्यमतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वेदार्थश्चेदेक एव स्यात् कथं सहजाः फलत्वेन मार्गा भिन्नाः स्युः । अर्चिरादिमार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति । अतो वेद एव तथा तथा वदतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ॥

तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ॥
वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्त इति ॥ नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः ॥ तमाह ॥ यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म॥ अयथाज्ञानतः कर्मकरणाद् धूमादिमार्ग इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ अनेन जायस्वेत्यपि मार्गः संगृहीतः । एवमेव शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न तूभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेतमित्यर्थः ॥ नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि मार्गाः केनचिदुच्यन्ते॥ किञ्च । धूमादिमार्गीयकर्मणोऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ वैराग्यार्थमिति ॥ तदपि भ्रमत्वेन प्रतिपन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च । पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाग्न्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकसिद्धोऽनूद्यते, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनूद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्वादावेव तात्पर्यं श्रुतेरितिप्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, वेदवादरता इत्यादिवाक्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते। एवं सति तदुक्तिस्तु सर्वथा सन्मार्गविमुखस्यातिरागिणः पुंसः कथञ्चित् सन्मार्गे प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, रोचनार्था फलश्रुतिः, यथा भैषज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुच्छत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

किञ्चिदाशङ्कते ॥ ननु वेदार्थ इत्यादि ॥ फलत्वेनेति ॥ श्रद्धातप आदिफलत्वेन प्रतिपाद्यमाना इत्यर्थः । ते च तयो मार्गाश्छान्दोग्ये, य इत्थं विदुर्ये चमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिरभिसम्भ-

चन्तीत्यादिना देवयानः पन्था इत्यन्तेन । अथेमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्त-मित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य चाण्डालयोनिं वेत्यन्तेन अथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेत्यारभ्य तृतीयं स्थानमित्यन्तेन पञ्चा-

[illegible]

क्रमेणेति ॥ हिंसाद्यो हेतौ । श्रुतावर्चिरादिमार्गस्य ज्ञानफलत्वकथना-दितरस्योक्त अथन्यतया निन्दनाङ्गीतायां कामनिषेधकथनात् । श्रीभा-गवते च, कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते * इति, मिदं, मायामात्रम-नूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति*इति कथनादेवमवसीयते, तस्मादित्य-र्थः ॥ संगृहीत इति ॥ अनभिमेतत्वेन सङ्गृहीत इत्यर्थः॥ पन्थामिति ॥ येन लोको न पूर्येत । सृष्टिश्चोत्तरोत्तरा स्यादित्यर्थः । किञ्चिदाश-ङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्येत्यादि ॥ यद्यर्थं वेदानभिप्रेतस्तर्हीति शेषः॥ किञ्चेत्यादिनोक्त कामात्मत्वं न प्रभूणाम ॥ तरफलमिति ॥ अधिका-रविशिष्टं फलमित्यर्थः ॥ प्रतिपन्नमपीति पदम्, उक्तामितिमूलस्यप-देनान्वेति ॥ जगतीत्यादि ॥ जगत्फलेशस्यानुभवस्याक्षिकत्वास-दनुवादेन जुगुप्सोत्पादनाय धूमादिमार्गकथनमिति तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति तदुपसंहारग्रन्थाद् यसीयतेऽतस्तादृशा-कर्मणस्तत्फलेभ्यश्च वैतृष्ण्यार्थं तदुक्तिरिति साऽपि नित्यफलादिपो-षणार्थैवेति भावः । तत्प्रकरणमनुसृत्य प्रयोजनान्तरमप्याहु ॥ किञ्चे-त्यादि ॥ पञ्चाग्निफलस्यांशरूपत्वकथनाय तदुक्तिः । न तु तस्य तत्र तात्पर्यम् । न हि निन्दान्यायादिति भावः । ननु तथापि भ्रमप्रतिप-न्नस्य कथं श्रुतावनुवाद इत्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अनूद्यत इति ॥ त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरदित्यादावनूद्यते । न हि वीन्द्रः सोमो विहितो, न वाऽभिप्रसोमहवनं, वा मन्त्रस्वरत्यागः । तथाच यथा तत्र तथात्राऽपीति नायं दोष इत्यर्थः ॥ यदुक्तमित्यादिर्निरूपय-न्तीत्यन्तः प्रभूणां ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ २३ ॥

अवसरसङ्गत्या साधनैर्बहुरूपकमित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः ।

एवं वेदं वेदार्थं च निरूप्य शाखाभेदानां स्वरूपमर्थं चाह ॥

बहुप्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाश्यते ॥

भगवन्मूर्त्तिता सिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥
अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ॥
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥
द्वापरान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ॥
चातुर्होत्रंविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ॥
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६॥

बहुप्रकारमिति॥ एको ज्योतिष्टोमो भगवत्त्वात् सहस्रमूर्त्तिः । तत्रैका मूर्त्तिर्यावता वेदेनोच्यते सैका शाखा। सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यज्ञेषु भगवद्बुद्धिसिद्ध्यर्थमनेकरूपनिरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥२४॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाच्छाखाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्त्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्ययनं दुर्लभमिति प्रथमतश्चतुर्द्धामूर्त्तेश्चतुर्थोऽशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य खण्डस्य सहस्रमूर्त्तावप्युपयोग इति स एवांशः। एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेका शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं वेदमित्यादि ॥ चाहेति चकारः-प्रयोजनस्यानुष्ठानप्रकारादेश्च संग्राहकः ॥ बहुप्रकारमित्यादि ॥ तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञस्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न ब्रूयात् । एकेनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः।यद्यशक्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फलसिद्धेस्तदेव ब्रूयात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फलत्वेन वदेत्र तु सर्वत्रैकं फलं वदेत् । तस्मात् भगवन्मूर्त्तित्वसिद्ध्यर्थ-

मेव तथा भवतीति निश्चयः । ननु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्वमित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वं शाखान्तराधिकरणसिद्धमर्थमुपदर्शयन्ति ॥ एक इत्यादि ॥ अयमर्थः शाखान्तराधिकरणे, नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यादिति सूत्रेण भेदमाशङ्क्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति सूत्रेण सर्वशाखासु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेवतयोर्यजनचोदनाया ज्योतिष्टोमस्याख्यायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव कर्मेति व्यवस्थाप्य, न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादित्यादिभिश्चतुर्विंशतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतवो निराकृताः । तथाहि । काठककौथुमादिनामभेदात् कर्मभेदः । तत्तच्छाखोक्ता ज्योतिष्टोमादयः शाखान्तरोक्तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नाः । काठककौथुमादिभिन्ननामवत्त्वात् । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमादिवदिति साधने हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । काठकमधीत इति प्रयोगदर्शनेन, काठकेन यजेतेत्यादर्शनेन तेषां ग्रन्थनामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनामत्वाभावेन पक्षे हेत्वभावात् । अथ काठके भवं काठकमिति समाख्यामाश्रित्य यौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्थिकयाऽनुपहोमाध्वर्यवकर्मवदिति दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशाखप्रयत्नलभ्यैककिस्साधवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारण्यात् । किञ्चैवं यौगिकनामभेदेन कर्मभेदसाधने एकशाखोक्तानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामप्येकनामत्वेऽनेककर्मापत्तेश्च । किञ्च काठकादिसंज्ञानां प्रवचनानन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदे चैकत्वापत्तेश्च । नापि रूपभेदात् । प्राकरणिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । पयसा जुहोति, विष्णुरुपांशु यष्टव्यः, विश्वेदेवा उपांशु यष्टव्या इत्यादिषु रूपभेदेऽप्यग्निहोत्रोपांशुयाजयोरभेदात् । नापि धर्मविशेषात् । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नान्य इति विशेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्यैवाभावात् । नापि विशेषपुनर्वचनात् एकत्र प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणाभावेन तस्यैवाभावात् । तत्तच्छ्रवणेन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदयाच्च । न च काण्वशाखीयमेकादशकपालं क्वचिच्च द्वादशकपालमिति गुणविशेषविधानार्थायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्क्यम् । तथा सत्येककर्मत्वस्यैव

सिद्धेः । वस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शाखात्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शाखाभेदेन तत्र तत्र भवन्ति, तथात्र वेदस्थं कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शाखाभेदेन वर्तत इति सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात् । तथा सति यथा तत्तच्छाखीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानुवादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयाविषयकत्वेन कर्मभेदः शङ्क्यः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिस्तस्मिन्निरस्ते प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुनरुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेद आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदान्न कर्मभेदः । वस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेऽपि न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्यथैकमग्निहोत्राख्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भिद्येत । किञ्चासमाप्तिवचनसमाप्तिवचनाभ्यामपि, कर्मैक्यम् । यथान्यारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्त्यसमाप्त्योर्भेदात् तत्कर्मानूद्य, तेनोत्प्रेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्योज्योतिर्न तदाज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दायाः, उदिते जुहोतीतिविधिसमीपे । यथाऽतिथये प्रद्रुतायाप्रमाहरेयुस्तादृक् तद्यदुदिते जुहुतीत्युदितहोमनिन्दायाश्चानुदिते जुहोतीतिविधिसमीपे पाठेन तस्या विधेयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्द्यत्वाभावाद्विकल्पपर्यवसायित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः ।तस्या इदानीन्तनेष्वेव सत्त्वेन पूर्वान् सर्वशाखाज्ञान् शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्रतिपत्त्रैक्यापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपबोधनार्थत्वात् । रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समासैर्भेदः ।, दत्तोत्तरत्वात् । आश्वयंचसमासौ ज्योतिष्टोमसमासिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमासाद्यपि तद्दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनिमित्तकत्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथा करण एव तद्दर्शनात् । नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणाः स्युर्यदि वैषां गृहपतिं चाऽनुसाज्ञिण इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा इति द्वादशाहे इष्टज्योतिष्टोमानामनिष्टज्योतिष्टोमानां दर्शनश्रुतेर्यदि दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनेत्येवंपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । एत-

स्याः श्रुतेः सामवेदीयत्वेन सामवेदे च ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन तत्त्वेन तदीयताण्ड्यब्राह्मणस्थाया, एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा मीयेतेति प्रत्यवायादिबोधिकायाः श्रुतेर्वेदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन तन्नाशस्यबोधनस्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्वज्योतिष्टोमसाधारणतया समनिष्ट्वा यागान्तरकरणे तस्य दोषस्यापि साधारणतायाः एवं प्रत्यात् । किञ्च, यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म न स्यात् तदा शाखान्तरविहितस्य शाखान्तरे गुणो न विधीयेत । स च दृश्यते । यथा मैत्रायणीयानाम, ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्या इति समत्वं गुणः श्रूयते । समिदादयः प्रयाजास्तु नाऽऽम्नायन्ते । अतो बाधकानामभावात् । साधकानां सत्त्वाच्च सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति सिद्धान्तितम । एवमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वे सिद्धे तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां, यज्ञो वै विष्णुः, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदार्थस्य भगवद्रूपत्वादेव सर्वस्यैवस्यफलादिर्निर्णीयन्ते । यद्वैकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतेर्भगवतोऽनन्तरूपत्वादित्येवमेतत् [illegible] । ननु भवतु प्र- [illegible] । तथापि शाखाभेदस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणसिद्धं प्रयोजनं, ते सर्वे इत्यादिभिः पाद्योक्तिभिर्मूले प्रयुक्ते तद् विवृण्वन्ति ॥ त इत्यादि, कृतासिरथं इत्यन्तेन ॥ धुना इति ॥ अवधारिताः ॥ २४ ॥ निरुक्तेति ॥ कथनात् सम्यज्ञाना ॥ चातुर्विध्यस्य विवरण, तावन्तमित्यन्तम ॥ सर्वत्र ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वरूपस्य ॥ स्व इति ॥ व्यासविभक्तमध्यस्थोऽर्तिनियतऋगादिरूपेण यागस्वरूपोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो हैच्छिको मतः ॥
अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥२७॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यवस्थया वेति सन्देहे निर्णयमाह ॥ प्रकारभेद इति ॥ ब्रह्मादीनामैच्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात् तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शाखाप्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोषपुष्टस्यैच्छिकविकल्पस्य प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ । तथा सति तत्तदधिकारिणां फलसिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तित्वसिद्धिरित्याशयेन उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः ॥ ब्रह्मादीनामित्यादि ॥ तथाचाष्टदोषपुष्टस्य विकल्पस्य पूर्वं तत्तदाप्राधिकारिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तित्वमेव प्रयोजकम् । शाखाभेदश्च मन्दार्थमेव, न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थं इत्यर्थः । एतेन पूर्वम् आयुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्त्यादिरिदानीमेवमेतावत्करणेऽपि तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपालुताऽपि सूचिता ज्ञेया ॥२७ ॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ॥
तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ॥
कर्मशाखागताश्चैके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः षोढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते षष्ठांशस्यापेक्षा भवति । तत्प्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । तदप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्तित्वं न स्यात् । अतो यत्रैव पञ्चात्मके षष्ठिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्तत्रैव योजिता । तथैव हौत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह॥कर्मवद् ब्रह्मभेदा इति॥ इदमलौकिकं भवतीत्यत्र प्रमाणमित्राह॥गीयन्ते बहुधर्षिभिरिति ॥ तेषामध्ययनसिद्ध्यर्थमाह ॥ तेषामिति ॥ तावतैव सम्पूर्णशाखाध्यायित्वे विद्ध्यभावादुच्छेदो भवेत् । तर्ह्येक एवार्थः प्रयोजनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति । तत्राह ॥ निर्णयः पृथगेव हीति ॥ तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता । निर्णयस्तु पृथगेव व्यासेन कृतः । अतो ज्ञायते वाच्यैकत्वं प्रयो-

अनेकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति ॥ द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिनैव तस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावान्निर्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्परोपकारार्थं च । आधिभौतिकैर्धर्मैश्चित्तशुद्धिः । वेदान्तैर्जीवस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्वसिद्ध्यर्थं तु पृथङ् निर्णय इति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थं सपरिकरं निरूप्य उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छाखासु तत्तदुपनिषदां पाठे बीजमाहुः ॥

पुरुष इत्यादि ॥ तदिति ॥ उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयमुक्तम् । उक्तार्थेऽपायमाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ एक एवेत्यादि ॥ एकमेव ब्रह्म तत्स्वरूपमनन्तविधमिति कथं तज्ज्ञेयमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ इदमित्यादि ॥ ऋषिभिरिति ॥ उपनिषद्रूपैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः । ऋषिपदस्य वेदवाचकत्वं, तद्वैतद् ऋषिः पश्यन्नवोचदित्यादिश्रुतौ, अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितम् * इति श्रुतिगीतौ चोक्तम् ॥

तावतैवेति ॥ पूर्वकाण्डमात्रेणेत्यर्थः ॥ विध्यभावादिति ॥ अध्यापनाध्ययनविध्योः पूर्वकाण्डाध्ययनमात्रेणैव नैराकाङ्क्ष्याद् वेदान्ताध्ययनाय तदतिरिक्तविध्यभावात् । अर्थ इत्यस्यैव विवरणं—प्रयोजनमित्यादि ॥ अन्यथेति ॥ वाच्यप्रयोजनयोर्भेदे । तथा चोभयतःपाशा रज्जुरिति भावः । भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं चेति द्वयमपि समर्थयितुमाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥ वेदान्तानाम् । मूले —कर्मशाखागता इति ॥ उपनिषद इति शेषः । विवृतौ— एकवाक्यतेति ॥ शाखान्तर्गतत्वम् ॥ नास्तीति ॥ अतो भिन्नवाक्यत्वमेवेति भावः । उपनिषदां शाखान्तर्गतत्वस्य पूर्वोक्तं प्रयोजनं विशदीकुर्वन्ति ॥ द्वितीयस्येत्यादि ॥ द्वितीयस्येत्युत्तरकाण्डस्य ॥ अन्यथेति ॥ पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने वाऽर्थज्ञानाभावेनेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वं समर्थयित्वैकवाक्यत्वं समर्थयन्ति ॥ अंशत इत्यादि ॥ शास्त्रैकदेशात् । उपकारं विवृण्वन्ति ॥ आधिभौतिकेत्यादि ॥ तथा च विज्ञाते जीवस्वरूपे कर्तृनित्यत्वावगत्या जन्मान्तरप्राप्तावपि विश्वासः कर्ममार्गीयस्य ।

वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुट एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव । ननु यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चित्तशुद्धेः फलत्वेन कथनमिति चेन्न । आनुषङ्गिकत्वेन तस्या अदोषात् । अन्यथा देहात्मवादस्मार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन विप्रतिपत्तौ संशये फलाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥

नन्वेवं सति "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवाक्यत्वव्याघात इत्यत आहुः ॥ मुख्येत्यादि ॥ तथाच रूपभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

मीमांसयोः सार्थकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥

नन्वर्थावबोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन । अथ अर्थावबोधेन सन्देहनिवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह ।

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः ॥
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञैर्दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥
जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्व उक्तवान् ॥
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥३०॥
उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ॥
निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥३१॥
पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ॥
शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वे यज्ञः पञ्चात्रिधः स्वयम् ॥
अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

असन्दिग्धोऽपीति ॥ पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् ॥

तत्र लौकिको दृष्टान्तः ॥ स्थूणानिखननवदिति ॥ स्थूणा निखाताऽपि पुनरुद्धृत्य निखाग्यते । तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य दार्ढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो दार्ढ्यं चेति द्वयम् ॥ २९ ॥

तत्र निर्णयकर्तारमाह ॥ जैमिनिरिति॥कर्मज्ञाने करणे हेतुः ॥ उत्तरत्र व्यासः । असर्वज्ञेन तन्निर्णयः कर्तुमशक्य इति सर्वज्ञो व्यास उत्तरत्र कर्ता ॥ ३० ॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानायोभयं ज्ञातव्यमित्याह ॥ उभयोरिति ॥ ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थाज्ञानं, कथं वा भगवद्भजनमिति । तत्राह ॥ निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति ॥ अन्यथाव्याख्यातृभिः श्रुतिसूत्रमविचार्य स्वेच्छया वदद्भिः । तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह ॥ पश्चादिति ॥ गतिमुद्धारप्रकारम् ॥ ३१ ॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह ॥ पुरुष इति ॥

षोढा षट्प्रकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र षट्सु शिरो ब्रह्म । सम्पूर्णः पुरुषोऽनन्तमूर्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

नन्वित्यादि ॥ मन्त्रादिविचारेणैव काण्डद्वयात्मको वेदो निःसन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासेन च कृतेन तेन किमित्यर्थः ॥ लक्षणकरणयोरिति ॥ लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यादेः करणवदित्यर्थः । तथाच सन्देहनिराकरणार्थं मीमांसाकरणमावश्यकमिति भावः । इदं च ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सम्यक्तया प्रपञ्चितम् ॥ २९ ॥

व्यासोक्तस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय निर्णयकर्त्रोस्तारतम्यं ज्ञापयन्त आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ करण इति ॥ निर्णयकरणे ॥ कर्मज्ञानमित्यादि ॥ एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयबलं सूचितम् ।

यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति ॥ पश्चादिति ॥ उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यर्हीत्यत्र च यथायथं वक्ष्य इत्यर्थः ॥३०॥३१॥ पूर्वोक्तमर्थमिति ॥ यज्ञस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरिस्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । पोढेत्यादि ॥ तथाचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्ययागौ पादौ, सोमो मध्यम । अत्रापि श्रुतिर्द्रष्टव्या शाखान्तरे ॥ शिरो ब्रह्मेति ॥ ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमिति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्—यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्रमेयं, तदभिव्यञ्जिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहितैव तथेति मर्यादायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथा च मुक्तसङ्गोऽनहंवादीतिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, सर्वभूतेषु येनैकमिति सात्त्विकज्ञानयुक्तोऽफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसंतुष्टेन भगवता यज्ञरूपाभिव्यक्तिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिकृपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथायथं यज्ञाभिव्यक्तिः, कृपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमिति राजसज्ञानवाँश्चेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं करोति तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाराहित्येन यथोक्तकर्मकरणात् कर्मसाचिव्यानां देवानां तोषद्वारा वाक्यशेषोक्तमात्मसुखं योगिनामिव यथासङ्कल्पं भवति । तत्र देवतानां प्रीतिर्वा, द्रव्येण प्रीता देवनैव वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् रागी कर्मफलप्रेप्सुरितिलक्षणको राजसश्चेद् अभिसन्धाय तु फलमितिलक्षणकं राजसं यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकोऽपूर्वद्वारा भवति । तत्रापूर्वमथ व्यापार इति सव्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः ॥ सम्पूर्ण इत्यादि ॥ प्रमाणमिति ॥ स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाजनक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिश्चायनार्थं, वेदा इति—प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णीतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां निर्णयः । तेषां च पूर्वं स्मृतित्वेनोक्तत्वाद् वेदनिर्णायकत्वार्थं स्मृत्यन्तरापेक्षयोत्कृष्टत्वं च वक्तव्यम् । अविद्वाँस्तु यस्तस्येति, द्वापरादौ तु धर्मस्येति पूर्वोक्तमपि विशदीकरिष्यन्तः स्मार्तप्रमेयस्य बलनिश्चापनाय स्मृतिं निर्णिनीषन्ति ॥

स्मृतिर्बहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ॥
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ॥
प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

एवं वेदं निर्णीय स्मृतिनिर्णयमाह॥ स्मृतिर्बहुविधेति ॥ वेदवत् स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः षडङ्गसहितो निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह । वेदाचारविभेदत इति ॥ स्मृतेर्लक्षणमाह ॥ ऋषीणामिति ॥ स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्यानुभव एव मूलम् । स त्वनुभवो बहुधा जायत इत्याह ॥ तदाचारादिति ॥ पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः । न्यायोऽपि मूलम् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः ॥ एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः ।

धर्मोपयोगिनीं स्मृतिमाह ॥ नित्यानुमेयत इति ॥ योगबलेन नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यदष्टादिपुरुषदवश्यकृत्यम् । चतुर्णां फलमाह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ आचाराल्लोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थितिर्भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः ॥ नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति । अनेनैव वेदार्थे तस्या उपयोगः । *ननु प्रत्यक्ष एव वेदो मूलमस्तु, किं नित्यानुमेयवेदेन ।* अनुपलब्धेरिति चेद्, उत्सन्नशाखा प्रच्छन्नशाखा वा मूलं भविष्यतीति, नैवम् । व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन निरूपणात् । अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादिति ।

प्रत्यक्षवेदमूलत्वेनानुमानं भवेत् । अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम् । अन्यथा वेदव्यासः, स्मृतेश्चेति न वदेत् । विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्व्यन्तरितामुदाहरेत् ॥ ३४ ॥

एवमित्यादि ॥ ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । तासां वेदमूलकत्वात् तन्निर्णयद्वारा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत आहुः ॥ वेदवदित्यादि ॥ कथं वक्तुचितेत्याकाङ्क्षायां हेतुं माहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ आचारमूलकत्वं वैसर्जनाधिकरणाद्बोध्यम् । तथाच न वेदार्थनिर्णयेनैतन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय आवश्यक इत्यर्थः ॥ स्मृतेरिति ॥ स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेत्यर्थः ॥ ऋषीणामिति ॥ कर्तृषष्ठी । तेन ऋषिकर्तृकं पूर्वाचारस्मरणप्रयुक्तं वाक्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन "स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः" इति । "न कश्चिद् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः" इति देवीपुराणपराशरस्मृत्योर्वाक्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृतित्वप्रसक्तिर्निरस्ता । तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ स्वार्थस्य तथात्वादिति ॥ ३३ ॥ ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन स्मृत्यर्थशब्दविशेषाणामितरेतरविरोधः परिहृतः । तत्तद्देशविशेषाचारे तस्य तस्य सावकाशत्वेन व्यवस्थितत्वादविरोधात् । यथा वर्णव्यवस्थितदशाहादशपक्षदशाहमासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः ॥ न्याय इति ॥ ब्राह्म-बार्हस्पत्य-पौरन्दर-बार्हस्पत्यौशनस-प्राचेतसादिरूपं नीतिशास्त्रम् ॥ एते त्रय इति ॥ आचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्यायमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः ॥ धर्मोपयोगिनीमिति ॥ गृह्यसूत्राचारप्रायश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः । योगेत्यादि ॥ प्रकर्षेण स्थितिरिति ॥ तद्विषयत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रतनीयगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः ॥ अनेनैवेति ॥ विशुद्धिजनकत्वेनैव ॥ उपयोग इति ॥ साक्षादुपकारकत्वम् ॥

उत्सन्नप्रच्छन्नविप्रकीर्णशाखामूलकत्ववादिनिरासाय किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अत्रायमर्थः । धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अशब्दमनपेक्षं स्यादितिस्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृ-

तिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमुचोदनामूलत्वमित्याका-

र्णतन्मूलत्वमिति विमर्शे, नाद्यः । तदनुपलम्भात् । उपलभ्यमानत्वे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । नाद्वितीयः । स्मार्तमूलश्रुतिमङ्गाराात्मकशाखासद्भावाङ्गीकारे, सहस्रं सामशाखा एकशतमध्वर्युशाखा, एकविंशतिशाखं बाह्वृचमित्यादिशाखापरिमाणस्य महाभाष्यादिप्रसिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिश्चयात् तासां च तदा प्रसिद्धतया उत्सादस्याशक्यवचनत्वात् । अध्येतृणामत्यन्तावहितत्वेन सर्वशाखागततावन्मात्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च । न तृतीयः । गणनाप्रसिद्धत्वेन प्रच्छन्नान्यनिरासात् । न तुरीयः । अन्धपरम्परापत्तेः । ननु लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमाने कोऽपि न दोष इति वाच्यम् । लिङ्गादीनां श्रौतत्वेन स्मृतीनां च पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषशङ्काकलङ्किततया तद्वैषम्यात् । किञ्च, स्मरणस्यानुभवसमानाकारविषयत्वनियमेन, अष्टका कर्तव्येति स्मृत्या अष्टकाकर्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम् । तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं, तेन श्रुतिज्ञानं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं साधनीयमिति गौरवप्रमाणबाहुल्यम् । गुरुमते ज्ञानमात्रस्य स्वतः प्रामाण्यादनुमानस्यार्थमात्रे पर्यवसानान्न श्रुतिकल्पनपर्यन्तं तस्य प्रसर इत्यपि । तस्मान्न विप्रकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम् । विप्रकीर्णत्वं च भिन्नदेशपठितत्वम् । नच्च यत्प्रकरणपठितत्वम् । आरभ्याधीतमिति यावत् । नयाच नित्यानुमेयपक्षेऽन्धपरम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमेयमूलनिर्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधीयानित्याहुः ॥ तदेतदुक्तम्—अनुपलब्धेरिति ॥ सिद्धान्तमाहुः ॥ नैवमित्यादि ॥ अनुमानत्वेनेति ॥ अत्र कामंश्रुत्यर्थः । अनुमेयत्वेन वेदस्येत्यर्थः । स्मृतीनामनुमानत्वेनेति वा ॥

तदर्थं द्वादशलक्षण्यां स्मृतिपादस्थद्वितीयसूत्रं प्रमाणत्वेनाहुः ॥ अपि वेत्यादि ॥ नानुमानं अर्थवादेन ॥ जैमिनेरिति शेषः । तथाच तथा सति प्रमाणं विप्रकीर्ण स्यादित्येव यदेव । अन्धपरम्परात्वे, योगयक्षेमेत्यादिना प्रागेव निरस्तम् । एतेन सूत्रोपन्यासेन स्मृतिपादोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि स्मारितं ज्ञेयम् । ननु स सामग

इति तस्य वेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्कायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथा वाशक्तितयादिश्रुतिवदनुभवे ॥ द्व्यन्तरितामिति ॥ धर्मादिविषया स्मृतिस्तदनुभवजन्या, स्मृतित्वात्, स्मृत्यन्तरवदित्यादिनाऽनुभवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिःश्रुतिमपेक्ष्य द्वाभ्यामनुभवार्थाभ्यामन्तरिता भवतीति तथेत्यर्थः । नच वेदमेव स्मृत्वा तदर्थस्योपनिबद्धं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न द्व्यन्तरितत्वमिति शङ्क्यम् । यागबलेन वेदमनुभूय तत्कथनस्यापि शक्यवचनत्वेन तस्य भागस्य स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वमेव साधीय इति निश्चयः। अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णुस्मृतिश्च युज्यते ॥ ३४ ॥

कस्मिंश्चिद्देशे पुनरत्यासि इदित्थया विप्रकीर्णशाखामूलत्वमाशङ्कन्ते ।

ननु दृश्यते स्मृतिसंवादी वेदभागः । यथा धन्वन्निव प्रपा असि, नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात, न विवसनः स्नायादित्यादि । तत्राह ॥

संवादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थं स्पृशेच्छ्रुतिः ॥
गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ॥
उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

संवादे चान्यशेषत्वादिति ॥ वेदे हि प्रकरणं सर्वत्र नियामकम् । तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति । न हि आहिताग्नेरनृतनिषेधकं सर्वेषां भवति । नाप्यधीष्टकोपधानकर्तुर्जलानिष्ठीवनादिनिषेधः सर्वेषां भवति । नापि प्रपाया लोकसिद्धाया दृष्टान्तार्थं कीर्तितायास्तदेव वाक्यं विधायकं भवति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यथा वेदेषु क्वचित् संवादो भिन्नशेषाणां नाभागोपाख्यानादीनाम् । तथा नित्यानुमेयवेदार्थेनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृशतीत्यर्थः । ननु किं स्मृत्येत्याशङ्क्याह ॥ गृहादिरिवेति ॥ देह-

स्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्तः । उभाभ्यां जीवः सुखी नान्यथा ॥ ३५ ॥

ननु दृश्यत इत्यादि ॥ समाधिमाहुः ॥ वेदे हीत्यादि ॥ मूले संघादे चेति चकारोऽप्यर्थे ॥ तदेवेत्यादि ॥ कुमारशिखाधारणवत् । तेन विधुस्पर्शे तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तत्वात् तन्मूलकत्वादेतस्य विधापकतायाः अशक्यत्वात् ॥ वाक्येत्यादि ॥ श्रौतानां प्रकरणाद्यवरुद्धत्वेन संकुचितत्वात् तदनादृत्य साधारणत्वेऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्यं भिद्यतेत्यर्थः । तस्मान्न विप्रकीर्णपक्षो युक्त इति भावः । तर्हि संघादस्य कथं सङ्गतिरित्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षवेदघटकत्वशेषत्वेन सङ्गतिरिति न पूर्वोक्तलक्षणे दोष इति भावः । एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ योंऽशो वेदमूलकः सोऽप्याचारान्तरसाध्यान्मूलभूतवेदस्यैतल्लक्षण्याच्च ॥ वेदनिर्णयेन निर्णीतो भवतीति पृथक्तया स्मृतिनिर्णय आवश्यक इति साधितम् ।

एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्णयावश्यकत्वं च साधयित्वा प्रयोजनविमर्शमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ मूले, उपकृतिपदेन उपकरणभूतोऽर्थ उच्यते ॥ देहस्थानीयेत्यादिना च विवियते । तथाच स्वाध्यायाध्ययनयागतपःप्रभृतिविचाराणां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसाध्यत्वात् तन्निरूपिकाणां तद्धर्मनिरूपिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्मपोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

नित्यानुमेयवेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह ॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ॥
नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥
प्रायश्चित्तमिति ह्येष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति ॥ षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादिसहितम् । न हि तादृशानुपूर्वीविशिष्टं, रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक

इत्यत्र वर्त्तते ॥ नित्यश्राद्धादिविधानं मासि श्राद्धविधिः । पाकयज्ञाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । गृह्योक्तमखिलमिति यावत् ॥ प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३६ ॥

नित्येत्यादि ॥ या धर्मं उपकरोति, द्वाभ्यां विषयनिर्द्देशेन तां ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ षोडशेति ॥ गर्भाधानम् ऋतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरेत्यादिना निरूपिताः । गर्भाधानादिसंस्काराभावे शुद्ध्यभावेनाधिकारार्थं तत्कथनमावश्यकम् । उत्तरसंस्काराभावे फलप्रतिबन्ध इति तदपि तथा । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकमपि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमिति * शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया * इत्यादिवाक्यात् । अकाले विहिता सन्ध्या या सा वन्ध्या वधूरिवेति, दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेद् * इति च । प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावायाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावश्च ज्ञातव्यः । एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसूनापनुत्तयेऽशुद्धौ चावश्यकम् । प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसम्भवादिति ॥ स्थालीपाकादय इति ॥ सप्त पाकयज्ञाः । औपासनहोमो, वैश्वदेवं पार्वणम्, अष्टका, मासिकश्राद्धं, सर्पबलिरीशानबलिरिति । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ आदिशब्देनेत्यादि, यावदित्यन्तम् ॥ प्रायश्चित्तादीनामित्यादिपदं कर्मविपाकसंग्रहार्थम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका स्मार्तविचारिता ॥ ३६ ॥

नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥
व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ॥ ३७ ॥
पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥
कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वेष्वाचारतः प्रमा ॥
करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादीनामपि नित्यानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ व्रततीर्थादिकमिति ॥ श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्त्तव्यानि स्युरिति काम्यमित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम् ॥ ३७ ॥ तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत् तत्राह ॥ पूर्वाचारेण सम्प्राप्तमिति ॥ न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम् । किन्तु आचारादेव । इदानीमाचारः कुत्र मूलमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ कृष्यादीति ॥ षड्गवादिभागदानादिविधानम् । पूर्वाचारतः प्राप्तं तथैव कर्त्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ करदण्डादेर्मुक्तिर्मूलम् । करोऽत्र कृषिव्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति ॥ व्रतेत्यादि ॥ भविष्यतीति ॥ तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्यतीत्यर्थः । काम्य.चे समयमाहुः ॥ श्रुतीत्यादि ॥ तीर्थानित्यत्वे, सांऽग्निकस्याग्नि विहाय तीर्थगमननिषेधस्य वाक्ये दर्शनात् । व्रतानित्यत्वं च, सलक्ष्यात् ब्रह्मचारी च दीक्षितश्चेति ते त्रयः * अहन्यन्यत्र सिद्ध्यन्ति तेषां सिद्धिरनन्तामिति वाक्याच्च ज्ञेयम् । तेन यद्वे यथा नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं निमोन्निद्रादिबोधने तथा स्मृतावित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो बोध्यत इत्याशङ्कायामाहुः । किन्त्वित्यादि ॥ ३७ ॥

कथमिति ॥ वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः ॥ आचारादेवेति ॥ सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाहरक्षापूर्वाचारादेवेति सिद्धवीति प्रवृत्तिजीविकेत्युक्तस्य फलस्यापि न विरोधः । एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः प्रमेयमुक्तम् । लोकमूलिकां विचारयन्ति ॥ इदानीमित्यादि ॥ आचारादिति ॥ लोकाचारः । कृष्यादीत्यादिपदसंग्राह्यं तत्प्रमेयं दिङ्मात्रेणाहुः ॥ षडित्यादि ॥ षट्कर्माऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाचरेत् * हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनामिति । विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च

विक्रयेदित्यादिपराशरोक्तजातीयकम् । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे, पैतामहे त्वर्थे पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य सविभागं दद्युरित्यादिविष्णूक्तजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपश्च विधानं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः पूर्वेष्वाचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणमिति मूलाभिप्राय इत्यर्थः । नीतिशास्त्रमूलिकां विचारयन्ति ॥ करेत्यादि ॥ सपरिकरायाः कृषेः यक्तौ तदन्तर्गतो राजभागोऽप्युक्तमाय पचेति पुनः कथनमयुक्तमित्यत आहु. ॥ कृषिव्यतिरिक्त इति ॥ उत्कोचादिरूप इत्यर्थः । दण्डस्तु—यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयेत्यादि । अदुष्टां च त्यजन् दण्ड्यो दूषयँस्तु मृषा शतम् * इत्यादि । धिग्दण्डं प्रथमं दद्यादित्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयो ज्ञेयः । एवं कर्तृशोधकः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥३८॥

इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपविचारमाहुः ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह ॥

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्य चिन्मतः ॥
देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ३९ ॥
षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ॥
सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ॥
धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४० ॥

शुद्धिमिति ॥ संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार इति ॥ प्रसङ्गाच्छुद्धेः स्वरूपमाह ॥ देशकालेति ॥ षड्भिः शुद्धिः षण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ सर्वशेषत्वाच्च वेदो मूलमिसाभिप्रायेणाह ॥ सर्वशेषेयमिति ॥ बाधकमाह ॥ धर्म इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

द्रव्यादीति ॥ शुद्धाविति ॥ शुद्धिस्वरूपे । विकल्पे बीजमाहुः ॥ संस्कारेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ पदार्थान्तरम् ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥ संस्कारपक्षे-कर्मयोग्यतात्मकातिशयरूपं सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि स्वरूपस्योपेक्षानर्हत्वात् पृथक् विविक्तुं तत्स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ पञ्चभिरित्यादि ॥ तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि स्वतः शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं संस्कारात् पृथगेवेत्यर्थः । उदाहरणन्तु, नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते * इति शुचिसंज्ञामभिधाय, अथ सर्वाणि धान्यानि वस्त्राण्याभरणानि च * अवर्ज्यान्यज्ञानानि शुचीन्येतानि केवलमिति । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं मध्यतां गतम् * स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति स्वयं शुद्धसंज्ञामभिधाय, वसतिश्रमसो यानं वाहनं साधनानि च * क्षुरो नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति देवलस्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शुचित्वेऽपि, व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पूर्वकालीनं धान्यादिशुचित्वात्मकं शुद्धिस्वरूपं विविक्तं भवति । हेमाद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाधानहेतावपकर्षो दोषविशेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः शुद्धिरित्याह तद् देवलवचनविरोधादुपेक्षणीयम् । अत्र च पञ्चभिः शुद्धिर्यथा—व्रीह्यादेः संस्पाद्यत्वं, नवत्वं, शून्यत्वं, तद्देशशुद्धत्वं, मन्त्रपूतत्वं, कृताऽऽप्रयणत्वमित्येवं बोध्या ॥

सर्वेत्यादि ॥ पृथग्रूपायाः शुद्धेर्जीविकादिबोधस्येनापि कथं स्यात् तथेत्यर्थः ॥ बाधकामिति ॥ शुद्ध्यभावे बाधकम् । तथाच पृथग्रूपपक्षोक्ता श्रौतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं स्वेवं योज्यम् । इयं शुद्धिः—सर्वदेशा व्याख्याता, श्रुत्यर्थं विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः षड्भिः कालादिभिः सम्पद्यते, अतस्तस्या विशेषतः श्रुत्यर्थशेषत्वे युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति । एतेन साधनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कल्पसूत्राणाम् ऋषिप्रणीतत्वात् स्मृतित्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ॥

अर्थतः कर्त्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४१ ॥
सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य संकलीकृत्य वर्णनात् ॥
तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

कल्पसूत्रेष्विति ॥ व्यवस्थामाह ॥ अर्थत इति ॥ अर्थो वैदिकः स्वराद्यभावात् ॥ कर्तुः स्मरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४१ ॥ तर्हि अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ कर्मज्ञानार्थमेव कल्पसूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन कर्तव्यमिति मुख्यः पक्षः । गौणमाह ॥ तेनापीति ॥ आधुनिकानां संप्रदायमुक्तम् ॥ ४२ ॥

व्यवस्थामाहेति ॥ उभयरूपत्वं युक्तमेवेति यावत् तामाहेत्यर्थः ॥ वैदिक इति ॥ नित्यानुमेयातिरिक्तश्रुतिप्रसिद्धः ॥ पाठत इत्यस्य विवरणं— स्वराद्यभावादिति ॥ तथाच, -अर्थतो वेदत्व,-कर्तृतः पाठतश्च कल्पसूत्रेषु स्मृतित्वमपि भवतीति मूलयोजना ॥ ४१ ॥

तर्हीति ॥ हेतुद्वयेन चेत् स्मृतित्वं इष्टं तर्हीत्यर्थः ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ प्रत्यक्षवेदमवलोक्य साङ्गप्रधानयोगैक्यप्रकारपरिज्ञानार्थम् । अर्थस्य वैदिकत्वाय बीजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः ॥ कर्मेत्यादि ॥ मुख्य इति ॥ मरीच्यादिभिः क्रियमाणः ॥ तेनापीति ॥ वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रोक्तत्वेनापि । मूले, ध्रुवमित्यनेन, सङ्कलीकृत्य वर्णनात् पूर्वं तस्य वाक्यस्य श्रुतिरूपत्वादिति हेतुरभिप्रेयते ॥ ४२ ॥

शूद्राणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ॥
भेदाद्द्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४३ ॥
कालबाधान्न कर्त्तव्यं स्मार्तं श्रौतो बली यतः ॥
पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्त्तव्यमिति केचन ॥ ४४ ॥

स्मार्त्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ॥
स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥४५॥
ब्रह्मप्रकरणं स्मार्त्तं कल्पसूत्रवदेव हि ॥
पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमचारतोदितम् ॥४६॥

इष्टीति ॥ इष्टिः स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति ॥ आन्यादि सर्वं श्रौतस्मार्त्तयोर्भिन्नं विजातीयं च । तर्हि कथमेककालविधानं, तत्राह ॥ काल एक इति ॥ ४३ ॥ तथापि श्रौतस्य बलवत्त्वात् निर्णयमाह ॥ कालबाधादिति ॥ मुख्ये काले बाल्लष्ठत्वाच्छ्रौतमेव कर्त्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात् स्मार्त्तं न कर्त्तव्यम् । अत एव सन्धानविधिः । पक्षान्तरमाह ॥ पश्चादिति ॥ ४४ ॥

एवं श्रौतस्य बलिष्ठत्वायाऽसहायशूरता निरूपिता क्वचित्, तथा स्मार्त्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्मार्त्तमात्रस्येति ॥ ब्रह्म वेदः, तद्वेत्तीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति ह्यन्तरितत्वात् प्रतिबिम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश आभासः । फलं च तथेत्याह ॥ स्वर्गाभासेति । चित्तशुद्धौ वासनाक्षयाभावो, देवोपहतलोके च स्थितिरिति । श्रौते तद्विपरीतमाह ॥ श्रौतमात्र इति ॥ अखिलं मुख्यम् ॥ ४५ ॥

स्मृतौ ब्रह्मनिरूपणं प्रत्यक्षोपनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रकारान्तरमाह ॥ ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः पक्षः ॥ मुख्यमाह—
पुराणमूलकमिति ॥ ननु स्मृतिर्मुख्या पुराणापेक्षया बलिष्ठा वेदसमानाधिकरणा कथं पुराणमुपजीवेदित्याशङ्क्याह ॥ आश्रमाचा-

रेतीति ॥ सर्वे आश्रमाः स्मार्ताः । तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्तमिति ततो गृहीतम् । उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्वभङ्गादोषः स्यात् । शाखाव्यवस्था च भज्येत । अतः स्मार्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फलसाधकम् ॥ ४६ ॥

गृह्याणामित्यादि ॥ उक्तयैव दिशा गृह्योक्तधर्माणां श्रौतत्वमाशङ्क्य वक्ष्यमाणहेतुभ्यां तत् परिहरतीत्यर्थः ॥ भिन्नं विजातीयमिति ॥ नाम्ना भिन्न धर्मेण विजातीयमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ स्मार्तस्य कल्पोक्तधर्मतुल्यत्वाभावे ॥ ४३ ॥

अत एवेत्यादि ॥ सर्वाधानविधिः सर्वमादधातीति विधिः । एवञ्चास्मिन् पक्षे इष्टपौपासनयोरनावश्यकतया अकरणात् तदतिरिक्तस्यैव गृह्यस्थानीयत्वं बोध्यम् ॥ पक्षान्तरमाहेति ॥ नन्वर्धमादधातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयोरपि बोधकत्वमिति कथमेकान्ततस्तद्बाध इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्तसंश्लिष्टैः करणात्तन्नियमलमिति ज्ञायते । तेन विधिसत्त्वेऽपि कृताकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति भावः ॥ ४४ ॥

एवमिति ॥ सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः ॥ भविष्यतीति ॥ अर्धाधानविधिनाऽनुमेया भविष्यतीत्यर्थः ॥ तद् चेत्तीति ॥ ब्राह्मो ब्राह्मणः स्मृत * इत्यत्राऽर्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य विवक्षितत्वात्तत्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । यो दुर्ब्राह्मण इत्यादिश्रुतेश्च । तदकरणे यत् तदाहुः— ॥ स्मृतिरित्यादि ॥ आभास इति ॥ स्मार्तो धर्म इति शेष. । अत. स्वरूपत फलतश्च जघन्यत्वान्न काऽप्यसहायशूरत्वमिति श्रौतपोषकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति निश्चयः ॥ ४५ ॥

एवं धर्मोपयोगिनो स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनीं विचारयन्ति ॥ स्मृतावित्यादि ॥ कल्पसूत्रादिति ॥ बोधसौकर्यार्थं सङ्कलीकृत्य उपनिषद्भ्यो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थ. । अस्य पक्षस्य गौणत्य उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या । मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्या-

दि ॥ बलिष्ठेति ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति व्यासस्मृतिवाक्यात् तथेत्यर्थः । वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव । समाधिमुपपादयन्ति ॥ सर्वे इत्यादि ॥ ननु पुराणेऽप्य एव गृहीतमित्यस्य किं विनिगमकमित्यत आहुः ॥ उपेत्यादि ॥ दोष इति ॥ प्रतिपाद्ये दोष इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ अयमर्थः । स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणमेकतरोपनिषदर्थसंग्रहरूपं ? सर्वोपनिषदर्थरूपं वा ? । आद्ये उपनिषद्वान्तरशाखोपनिबन्धनात् किंशाखीयस्य तदावश्यकमिति ज्ञातुमशक्तेर्यथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वभङ्गप्रसङ्गः । द्वितीये च सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तत्तदुपनिषदां तत्तच्छाखायामुपनिबन्धनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गौणत्व उपपत्तिरुक्ता । एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलेस्तद्वयफलं निश्चितम् । तत्रेदं सिद्धम् । स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं जन्यं, न तु वेदवन्नित्यम् । तत्र यद् व्रतादिकं कृष्यादिप्रकारः कन्याविक्रयो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथार्हं लोकसंग्रहादिकं साधयदपि श्रौते धर्मे विशुद्धताजननेनोपकरोति । स्वतन्त्रं तु स्वर्गभोगादि साधयति, न तु श्रौतवदिति । ब्रह्मप्रकरणं तु श्रौतसंग्रहात्मकत्वे श्रौतत्वेन तत्रोपकरोति । पौराणत्वे तत्रोपकरोतीति न स्वतन्त्रफलसाधकम् । तेनोभयापेक्षया निर्बलमिति । स्मृतेर्बलवत्त्वं तु वर्णधर्मं प्रतीति न पूर्वप्रकरणोक्ते, अविरुद्धन्तु यत्स्वंस्वेत्यादिरूपे असम्भवनाविपरीतभावने निवारिते ॥ ४६ ॥

अतः परं पौराणप्रमेयस्य बलविचारणाय तन्निर्णयार्थमुपक्रमन्ते । वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतित्वेनैव सूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तुल्यत्वात् । तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वात्तन्मात्रेणैव निर्दिशन्ति ॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिर्णयमाह ॥

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ॥
सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ तस्य वेदधर्मातिदेशः। तेन धर्मार्थकाममोक्षाः, भक्तिश्चेति पञ्च निसाः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादीनामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिषट्कमङ्गं पृथक्पृथक् । व्यासस्य कर्तृत्वमाशङ्क्य निराकरोति ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ निसमित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह ॥ सर्वोपयोगीति ॥ द्विविधा हि चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः । ईश्वरविचारिता जीवविचारिताश्च । तत्रेश्वरविचारिता वैदिकाः । जीवविचारिताः पौराणिका इति । अतः सर्वोपयोगित्वम् । वैदिकेऽप्युपयोगमाह ॥ सर्वोपकरणानीवेति ॥ श्रौतो धर्मो देहस्थानीयः । स्मार्तो गृहस्थानीयः । उपकरणस्थानीयः पौराणिक इति । उपकरणाभावे सर्वथा स्थितिर्न भवतीति ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं पुराणे कश्चिद् विशेषमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ असौ वेदवदेवास्य निर्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च बृहदारण्यके, इतिहासः पुराणमिति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसंवादे, इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु श्रौतान्येवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्वमस्यां श्रुतौ व्याचचक्षिरे। तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसंख्ययोर्विरोधात्। तावतो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वाऽभावे तैर्वेदोपबृंहणाभावप्रसक्तेश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशय * इति विष्णुपुराणवाक्यस्य, इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निश्चलः पुरा * इति स्कान्दप्रभासखण्डीयस्य, नान्यथा ज्ञायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी * तस्मात् सर्वपुराणं च श्रद्धातव्यं मनीषिभिरिति कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । नचायमर्थवाद इति वाच्यम् । पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः * तैरर्जिता-

नि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति हीति बृहन्नारदीये दोषस्मरणात् । अत इतिहासपुराणे प्रसिद्धे एव प्राह्ये । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति दिक् ॥

तेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ तेनेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ प्रतिपाद्यते इति ज्ञातव्यमिति शेषः । तथाच यथा वेदेऽग्निहोत्रादयः पश्वार्थो अनेकरूपाः सभेदाः साङ्गा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्था उक्ता इत्यर्थः । तथोक्तं मात्स्ये—धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यते * सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरोधेषु यत् फलमिति । भक्तिरपि तथा । यथा आचारमाधवे पुराणसारवचने—शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा * स्कान्दश्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हीति ॥

अत्र व्युत्पत्त्यर्थं किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा अतिथिपूजनादिः । अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति * इति । काम्यो यथा पुत्रार्थं इष्टिपयोव्रतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मणस्य यात्रार्थं कुसूलकुम्भीधान्यादिः । वानप्रस्थस्य, स्वयं सञ्चिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् * इति । यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् * अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हती-त्यादिवाक्यैरस्य नित्यत्वम् । काम्यो यथा—श्लाघायाः पुत्रादिः । नित्यः कामो यथा—ऋतौ स्वदारगमनम् । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति * घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिसङ्गः । नित्यो मोक्षः सायुज्यं, काम्यः सालोक्यादिः । यथा सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे—एवं बहुविधाः प्रोक्ता मुक्तयः पुरुषोत्तम * एतास्वतुच्छास्वित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । पारमार्थिकनाद्वराव्यरूपाऽप्यज्ञाननाशत इति । द्विविधा भक्तिर्यथा श्रीभागवते—अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत इति । मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं तदभावे संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम् । एवमेतदङ्गान्यपि । तत्र धर्मस्याङ्गानि यथैकादशस्कन्धे—अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेद् * इत्यत्र निषेधमुखेन तदितरो देशो धर्मसाधकत्वेन बोधितः । एवं कालः ।

प्रयोजनमित्यर्थः ॥

ननु नेदं प्रयोजनं, त्रैवर्णिकानां वेदादेवार्थसिद्धेः । अतः शू-द्रोपयोगित्वमात्रं वक्तव्यमित्याशङ्कायां तदुपपादयन्ति ॥ द्विविध-त्यादि ॥ वैदिका इति ॥ यज्ञयिकृतिसाध्यार्थपञ्चाग्निविद्यादिनिष्ठ-कामपरविद्यासिद्धमोक्षाः ॥ पौराणिका इति ॥ मन्त्रदानादिधर्म-नीतिसाधितार्थयात्स्थापनाधरवञ्च, श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत * इत्यादिवाक्येभ्योऽवगम्यते । अन्यथा शूद्राणामेव श्रावणं विधीयेतान्यस्तत्वेत्यर्थः ॥ वैदिकेऽपीत्यादि॥जीवविचारितानां वेदानधिकृतार्थत्वात् पुराणानां तादृशतदर्थत्वमायातीति तन्निरा-साय वैदिके यज्ञादिरूपे धर्मेऽपि तदुपयोगमाहेत्यर्थः ॥ स्थितिर्न भ-वतीति ॥ तथाच वैदिकार्थस्याप्यद्वानेनोपयोग इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ॥
भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाह ॥ तदज्ञान इति ॥ पुराणार्थाऽज्ञाने सर्व-मौढ्यम् ॥ बहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् * इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह॥ भावयुक्तस्येति ॥ वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पु-राणादेव । कदाचिद कर्तव्यम् । कदाचिन्न कर्तव्यम् । कर्मणो ऽपि बोद्धव्यमितिवत् । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाहेति ॥ उपकरणाभावेऽपि देहादिस्थितेर्लो-के दर्शनाच्च पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्कायां तदाहेत्यर्थः ॥ हृद-यत्वमिति ॥ धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय उच्यते । अनया कारिकया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति– वेदे इ-त्यादिना ॥ कदाचिदित्यादि ॥ यथा ब्रह्माण्डपुराणे कलिवर्ज्यकथने-ऽग्निहोत्रादिनिषेधः । यथाच– यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे इति प्र-

तिप्रसवः । यथाचाऽऽहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निभिर्दाहे प्राप्ते, वैताने प्रक्षिपेदप्सु आव-सथ्य चतुष्पथे * पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते इत्येवं-जातीयकेन श्लोकेन पतितादिविषयत्वरूपो भावो बोध्यते । यथाच श्रीभागवते— तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता * मत्कथा-श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते इति बोध्यते तथेत्यर्थः । एवं वेदा-र्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसाद्युपयोगो बोधितः ॥ ४८ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ॥
शाखाविभागवत्तस्य विभागः सोऽप्यनेकधा ॥ ४९ ॥

किञ्च । सृष्टौ यावन्तः पदार्थास्तेषां याथार्थ्यं पुराणादेवा-ऽवगन्तव्यम् । यथा, प्रह्लादो ह वै कायाधव इति कयाधूप्रभृतीनां स्वरूपम् ॥ अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह ॥ शाखा-विभागवदिति ॥ ४९ ॥

एवं कथञ्चिदुपयोगमुक्त्वा धर्ममात्रे पुराणोपयोगमाहुः ॥ किञ्चे-त्यादि ॥ मूले—युज्यत इति ॥ उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनावान्तरप्रयो-जनमुक्तम् । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसाद्युपयोगो बोधि-तः ॥ सद्यवंशेत्यादि ॥ सार्द्धद्वयेन प्रमेये विशदीकर्तुं वेदतुल्यता-दृढीकर्तुमन्योपायमाहेत्यर्थः ॥ अष्टादशपुराणादीत्यादिपदेनोपपुराण-संहितानां च सङ्ग्रहः । स च विभागो मात्स्ये सलक्षणया उक्तः— कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजाः * व्यासरूपमहं कृत्वा सं-हरामि युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाष्यते । अद्याप्यमर्त्यलोके तु शतकोटिप्रवि-स्तरम् । तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते । नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् । एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ता-

अयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह पठ्यते । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानखिलाँस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं तत्र पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाँस्त्विह । पञ्चविंशत् सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।

यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पक्षिभिर्धर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वं विस्तरेण तु । पुराणं नवसाहस्रं यद्वर्थं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च भविष्यच्चरितप्रायं भाविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षोण्यै तद् वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत् सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपबृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च वामनं परिकीर्तितम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ । सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते । तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत् पुनः । तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्विशताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमिति ।

एतेषां विशेषलक्षणान्यपि तत्र सन्ति । यथा पाद्मे पाद्मस्य—स्थिताय भवभीताय ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । प्रोक्तं भगवता पुण्यं पाद्मं पद्मोत्पत्तिं च । भूपातालोत्तराः खण्डाः, पुराणेऽस्मिंस्त्रयः स्मृताः । यथा च श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे—ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरिति । पाद्मे चोत्तरखण्डे—इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स चैवाह मह्यं च मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मरात्राय स तु राज्ञेऽभिमन्यवे । तथा—शुकोक्तं विष्णुरातायं सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं तमसः परमिति । एतदेव लक्षणं वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथनप्रसङ्गे श्लोकान्तरेणास्ति । यथा च कूर्मलक्षणं कौर्मे इदं तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । ब्राह्मी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः । चतस्रः संहिताः पुण्या इति । यथा च पाद्मे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, ब्रह्माण्डं मोक्षधर्माढ्यमिति । यथा च कौर्मे—वायवीयमनन्तरम् । अष्टादशमुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितमिति । यथा च ब्रह्मवैवर्ते—ब्रह्मप्रकृतिगणपतिश्रीकृष्णजन्माख्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं स्वस्य । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । आदित्यपुराणे तु—आद्यं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् । काश्मीरसंहिता यस्याः पुरुषोत्तमसंहिता । श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमिति लक्षणं ब्राह्मस्योक्तम् । एवं, ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमिति । एवं, चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमिति । एवं, भागद्वयेन लैङ्गं चेति । संयुक्तमष्टभिः

सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-तस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता तेषु पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचकः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः * तयो-रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेः । अत एव गारुडे-एको नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये— सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-ऽस्मादहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति । श्रीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-वान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् * बह्वाचार्यविभेदेन भग-वन् समुपासत इति । कौर्मेऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्वाऽग्रे- यस्य प्रसा-दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न भिन्नौ परमार्थतः * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य- योऽसौ षड्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तदात्मना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपता-यामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाब्रह्मरूप-त्वम् । यथा च तत्तच्छाखोक्तेषु कौण्डपाय्ययनद्वयेनादिषु काम्येषु विकृतित्वं तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंशा-त्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन भक्तिस्वरूपमपि नि-श्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणमूर्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं त्रिविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मु-क्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिंशे त्रिविधा-नि शास्त्राणि प्रस्तावानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणेष्वुत्तरमेव सा-त्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः * तथैव तामसा देवि [illegible]यप्राप्तिहेतव इति । सूतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्ता-

मुक्तिखण्डे । एवमन्यत्रापि । ननु कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहुः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥
आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवरस्त्वन्येषु केवलः ॥ ५२॥
धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥
अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पाषण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तॄणाम् ॥ सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तिबोधकवाक्यैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरस्थैर्विप्रतिपत्त्यनुदयान्न सन्देहः । द्वये तु पाठवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोत्पत्तेः तन्निवृत्त्यर्थं विशेषमाह— सात्त्विककल्पस्थजीवादिपूर्वकर्माद्यर्थः । तथा ज्ञानादेव सा शङ्का वक्ष्यमाणरीत्या निवर्त्स्यत इति भावः । उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तान् विशदीकुर्वन्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखञ्चेत्यत्र हेतुर्मूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुर्मूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-तस्तद्व्यतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता तेषु पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचकः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः * तयो-रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेः । अत एव गारुडे-एको नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-ऽस्मादहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति । श्रीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-वान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् * बह्वाचार्यविभेदेन भग-वन् समुपासत इति । कौर्मेऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्वाऽग्रे- यस्य प्रसा-दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न भिन्नौ परमार्थत * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य- योऽसौ यडुविशाको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत-इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भाव । एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपता-यामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नायज्ञरूप-त्वम् । यथाच तत्तच्छास्त्रोक्तेषु कौण्डपाय्ययनद्वयेनादिषु काम्येषु विकृतित्वं तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंश-त्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि नि-श्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणमूर्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मु-क्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिंशे विविधा-नि शास्त्राणि प्रस्तावानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणेष्वस्युत्तरमेव सा-त्त्विका मोक्षदाः ... शुभाः * तथैव तामसा

मुक्तिखण्डे । एवमन्यत्रापि । तत्र कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहुः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥
आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवत्यन्येषु केवलः ॥ ५२॥
धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥
अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पाषण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं न भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकरणात् ॥ सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वेषु पुराणेषु मुक्तिबोधकवाक्यैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरादर्शनविप्रतिपत्त्यनुदयान्न सन्देहः । पक्षे तु वाक्यवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तन्निवृत्त्यर्थं विशेषमाह — सात्त्विककल्पस्थजीवादिपूर्वकर्ममाहात्म्यर्थः । तथा ज्ञानादेव सा शङ्का वक्ष्यमाणरीत्या *निवर्त्स्यत इति भावः । तत्कथंभस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तत् विशदं* कुर्वन्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखश्चेत्यत्र हेतुर्मूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुर्मूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

नात्रापि सन्देह इति भावः ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ सर्वेषु केवलेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरुषार्थाः परिभाषाः । यथा तीर्थे नानादेशकल्पेषु तीर्थं आगता अपि तीर्थस्नानादिकं कुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेशकुलवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमेण, तथा सङ्कीर्णासङ्कीर्णेषु कल्पेष्वपि तादृशा जीवास्तथैव प्रवर्त्स्यन्त इति नरस्तथ्ये ते ग्राह्या इत्यर्थः । मूले, अपेक्षितम् अधिकारिविशेषणीभूत श्रद्धादिक सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्त क्वचिदङ्गादौ गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥
प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ॥
तदवस्थापरित्यागाद्वचनं सत्यमेव हि ॥ ५४ ॥
चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ॥
वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्त्तिताः ॥ ५५ ॥

प्रकृते त्रिविधान्यपि पुराणानि सन्तीत्याह ॥ इदानीमिति ॥ राजसादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं न हृदयारूढं भवति । अतस्तेषां केवललौकिकत्वे कल्पान्तरे तेषां तामसत्वाद् राजसोच्छेदः स्यात् । राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं सम्पद्यते । तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम् । अतितामसत्वनिवृत्त्यर्थम् उत्कर्षार्थं च तामसानि पुराणानीत्यर्थः ॥ ननु तत्तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण । सात्त्विका एव मुच्यन्ते इति तु सात्त्विककल्पव्यवस्था । यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ अत इदानीं त्रिविधानां मुक्त्यर्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्त्यर्थमिति ॥ मुक्तिः सर्वेषामभिलषिता । अतस्तदर्थमेव सर्वोऽपि प्रवर्तते, न संसारार्थमिति सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं

बालानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते, न तु राजसकर्मणा मुक्तिर्भवति । मध्ये तिष्ठन्ति राजसा इति भगवद्वाक्यात्, परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजात्याभावात् । सात्त्विकानां नैर्गुण्यं, तेन च मोक्षः । तत्र साधनता सर्वथा भगवत्सम्बन्धेनैवावच्छिद्यते, न तु सात्त्विकेन भक्तत्वेन वा । मामेव ये प्रपद्यन्त इति यावत् [illegible] ज्ञातव्यम् । [illegible] जातिभेदेऽपि न कदाचित् क्षतिः, दण्डवत् । अतः स एव परमपुरुषार्थः । तत्साधनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि तादृशीमवस्थामापन्नो मुच्यते । अतस्तदवस्थापरिहारो वक्तव्य एव । अतो मुक्तिप्रतिपादकं वाक्यं सत्यमेवेत्याह ॥ तदवस्थेति ॥ ५४ ॥

ननु एककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतम् । यतश्चतुर्युगवार्तामेव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवसानात् । अतोऽष्टादशयुगवार्तैव पुराणानामर्थः कुतो न भवेदित्याशङ्क्याह ॥ चतुर्युगेति ॥ एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति । तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः । ततः पुनः कृतौ सर्वविधानां पूर्णता । पुनरन्यस्य व्यासार्थं द्वापरान्ते निवेशनमिति । अतस्ते स्वचतुर्युगवार्तामेव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५५ ॥

प्रकृत इत्यादि ॥ योऽयं श्वेतवाराहाख्यः कल्पस्तमधिकृत्य शिवादिभ्यः पृथक्कथनादयं सङ्कीर्ण इति भाति । तत्र त्रिविधा अपि जीवाः सन्तीति तद्बीजकथनपूर्वकं त्रिविधपुराणेषु तामसपुराणासक्ते तामसानां स्वेच्छाचारित्वेऽतितामसत्वं ततो नरकः स्यात् । सत्त्वे तु तदुक्तधर्माचरणेऽपि राजसत्वं ततस्तत्कर्मकरणे क्रमात् सात्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः । इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धे ज्ञातव्यम् ।

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥ तमसस्तु रजस्तस्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमिति वाक्येऽस्यार्थस्य स्फुटत्वात् । एवं सति पुराणान्तरविरोधमाशङ्कते ॥ ननु तत्तदिति ॥ उत्कर्षेणेति ॥ तत्तद्गुणस्याजनरूपेणेत्यर्थः । नन्वेवं व्यवस्थाङ्गीकारे पार्थिवेत्यादि वाक्यं विरुद्धयेतेतिचेत्तत्राह ॥ सात्त्विका इत्यादि ॥ अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र समाधिमाहुः ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ बालाऽनुशासनन्यायेनेति ॥ त्वं दुग्धं पिब तव केशा दीर्घा भविष्यन्तीति बालोऽनुशास्यते । तत्र न हि तस्य केशादैर्घ्ये तात्पर्यमपि तु पयःपाने प्रवृत्तौ । तथात्र तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति तथेत्यर्थः । नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ राजसेनैव तामसा अपि व्याख्याताः । नच, यत्तु कामेप्सुना कर्मेत्यादिना यादृगुच्यते तादृक्त्वाभावे कर्मणः कथं राजसत्वादिकमिति शङ्क्यम् । ईदृक्त्वाभावेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्वादिसिद्धेः । जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽहिंसावत् तथात्वापपत्तौ बाधकाभावाद् । नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधात् कारणवैजात्ये फलवैजात्यदर्शनाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ नन्वेवं सति सात्त्विकादपि कर्मणः कथं मुक्तिर्गुणजन्यत्वस्य तत्रापि तौल्यादित्यत आहुः ॥ सात्त्विकेत्यादि ॥ तथाच, न हि तस्मादपि साक्षान्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्मणो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, ऊर्ध्वं गच्छन्तीति वाक्यादङ्गीक्रियते । अधिकारश्च सत्त्वेनैव, सत्त्वं ब्रह्मदर्शनमिति नैर्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य कर्तृविशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वादविरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेष्वेव निष्कामकर्मविशेषान्मोक्षस्य कण्ठोक्तत्वेन श्रौतकर्मवदेभ्योऽपि ज्ञाने भक्तौ वा जातायां व्यापारे सम्पन्ने सर्वेभ्य एव मोक्षो भविष्यति । यद्वा । तानि ज्ञानं भक्तिं वा जनयित्वोपक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तिभ्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयितुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ नैर्गुण्ये । तथाच निर्गुणत्वेन सम्बन्धत्वेन कार्यकारणभावस्य

राजसतामसकर्मवच्चयानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्ध्यति । मुक्त्यर्थं पाषण्डादिरहितेनाधिकारिणा क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्तामसावस्थात्यागेन राजसत्वम् । ततस्तेन तथा क्रियमाणै राजसधर्मैः सात्त्विकत्वम् । ततस्तादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम् । ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसतामसैर्बहुजन्मविपाके तत्स्वरूपविषयकज्ञानपरिपाकः । एवं भक्त्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्तिपरिपाकः । ततः सर्वथा तद्रूपभगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम् । तेन मोक्ष इति तामसानां विलम्बबाहुल्यम् । राजसानां ततो न्यूनम् । सात्त्विकानां तदभाव इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमत्र क्रममुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्थो ब्रह्मपुराणे समासिद्धार्थो विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु— शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः * यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य महाफला । संसारेऽस्मिन् महाघोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्द्ययोनिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः । कथञ्चिल्लभते जन्म देही मानुष्यकं द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ग्रहः । यावत्पापक्षयं पुंसां न भवेज्जन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते शुद्धिर्वासुदेवे जगन्मये । तस्माद्वक्ष्यामि भो विप्राः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् । अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च समाप्नोति द्विजोत्तमा इति । गीतायां च येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः * तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति । अतो राजसादिपुराणस्थानां मुक्तिवचनानां तदवस्थापरित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्ध्यति । पुराणं वेदवदेव भगवन्निश्वासरूपं तच्चात्कल्पीयभुवनद्युमात्मकस्य भगवतो

-लीलौ प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परब्रह्मत्व एव पर्यवस्यति । श्रौतधर्मकालादिविषयस्थां सर्वपदार्थस्वरूपं च निर्द्धारयति । तदुक्तरीत्या तद्धर्माचरणे तु तत्पादयस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण परम्पराऽपि मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तमवचाऽपितेन तत्तत्कल्पात्मककालाधीनमेव तद्बले, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५४ ॥

अत्र कल्पात्मककालाधीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते । नन्वित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटार्थः।एकैककल्पप्रतिपादकत्वं ग्रापुराणे व्यासनिदर्शनं चास्माभिः पूर्वं मात्स्यवचनोपन्यासेन प्रदर्शितमेव ॥ न दोष इति ॥ चतुर्युगवाच्योप्रतिपाद्यकत्वं कल्पप्रतिपादकताबाधकं न भवतीत्यर्थः । मूले, कल्पान्ता इति ॥ पुराणार्था इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्तत्प्रमेयं निश्चेतुमाहुः ।

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पभेदमाह ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ॥
एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५६ ॥
धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ॥
प्रत्यब्दं कृष्णवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथा पदार्थाः । तत्र स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्ध्यति । यतस्तत्र सर्वेषामाचारो निरूपितः । न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिनिषेधस्तत्र न प्रवृत्तेः । कृतयुगे वा मानवा धर्माः । पराशरवाक्याद । कल्पस्वरूपमाह ॥ प्रत्यब्दमिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भारत इत्यादि ॥ भिन्न इति ॥ पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः ॥ सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ इदानीं त्रिविधपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीवानां कि-

पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणार्थविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन वेदार्थविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा। धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ * यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदिति वाक्यात् पुराणोक्तार्थस्वरूपबोधकत्वेन, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * इति वाक्याद्विशेषार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां श्रुत्युक्तेऽर्थे सन्देहनिरासायेत्यर्थः। पद्ये प्रयोजनकथनमुखेन सर्वनिर्धारकं तस्य प्रमाणस्य स्वरूपमित्युक्तम्। निर्द्धारणे प्रकारमाहुः॥ एकमित्यादि॥ तथा पदार्था इति॥ यादृशा भारत उक्ताः। तादृशाकल्पाध्ययनप्रयोजनमाहुः॥ स्त्रीशूद्राणां हिते रत इति, मूले॥ तथात्वं च स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा * कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह। इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति प्रथमस्कन्धे, स्त्रियो धन्याः, शूद्रो धन्य इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम्। सर्वनिर्द्धारणेन किं हितं कृतवानित्यपेक्षायां, धर्मनिर्द्धारणमिति मूले विवृण्वन्तस्तदाहुः॥ तत्रेत्यादि॥ यतस्तत्रेति॥ यतो हेतोर्भारत इत्यर्थः। एतेन साधनमप्युक्तम्॥ इत्यादीति॥ मन्वाद्युक्तः। भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युतेति वाक्यादित्यर्थः। ननु यद्वै किञ्चेति श्रुतेर्नैवमुचितमित्यतः पक्षान्तरमाहुः॥ कृतयुगेत्यादि॥ कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां दक्षगौतमाः * द्वापरे शाङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृता इति पराशरस्मृतेस्तथेत्यर्थः॥ कल्पेत्यादि॥ कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं ब्रह्मणो दिनादिकम्। तदुपाश्रयणेन धर्मादीनां वैलक्षण्यं कथं भवति येन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः॥ मत्स्येति॥ तथा च तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं तथा लौकिकधर्मादीनामपि नानात्वमितिसुखेन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्यर्थः। एतेन कार्यं फलमप्युक्तम्॥ ५६॥ ५७॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं वक्तव्यम्। तच्च गीतायां स्फुटमिति तां विचारयितुं तस्याः श्रीभागवतेन सहैककोटित्वाय तत्प्रयोजनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आशङ्कन्ते।

अन्यकल्पोक्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम्॥
कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः॥ ५८॥

सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥
शुकवचद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः ॥ ५९ ॥
ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥
जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रमेव हि ॥ ६० ॥
स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ॥
स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

ननु कृष्णः सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं भागवतं महत्तम् । तच्च सारस्वतकल्पानुसारि । मत्स्यपुराणे तथा प्रदर्शनात् । अयं च श्वेतवाराहकल्पः । अतोऽप्रसानां कथं मुक्तिरित्याशङ्कयाह ॥ अन्यकल्पेति ॥ अन्यकल्पस्य रीतिरेव गृहीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव मोक्षदः ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं करिष्यति किं भागवतेनेत्याशङ्कय भगवतोऽपि भावकथनार्थमाह ॥ सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति ॥ अर्जुनार्थं प्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मोचक इति । प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्दे-शित्वमाह ॥ शुकवचद् व्यासगीतमिति ॥ अभिप्रायाज्ञाने हेतुः ॥ सत्त्वेनास्येति ॥ सत्त्वांशप्रधानेनावतारो यतः ॥ ५९ ॥ ननु वाक्यस्य विद्यमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं भ्रमस्तत्राह ॥ ईशवाक्यमिति ॥ अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थो नावगम्यत इति सूचितम् ॥ नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्कयाह ॥ जीवा एव हीति ॥ भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात् प्रयोजन-माह ॥ स्वज्ञापनायेति ॥ ततः परं रूपलीलातिरोभावनानन्तरं नामलीलया क्रीडां कर्तुं व्यासावतार इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ननु कृष्ण इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः ॥ स्त्रीशूद्रादीनां महत्त्वसाफल्यं श्रेय:प्राप्त्या भवति, न तु प्रेय:प्राप्त्या । श्रेयस्तु, मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति वाक्याद्भगवदधीनमिति निर्णीतम् । भगवाँस्त्वस्मिन् कल्पे अवतीर्णः कामादिना सर्वथा स्वसम्बन्धान् स्वरूपेण मोचितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, गोप्यः कामादिति । वलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् * इति । गारुडे च, अज्ञानिनः सुरवरं समधिक्षिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः* मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः कः संशयः परमभक्तिमतां जनानामिति । तेन तदर्थं तु न भारतोपयोगः । सांप्रतं तु नावतार इतीदानीं स्वरूपज्ञाने सति भक्त्यादिसाधने भारतमुपयुज्येत । ज्ञानं तु श्रीभागवताधीनम् । तदुक्तरीत्या नैतत्कल्पानुसारित्वेतत्कल्पीयानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तदभावे च भक्त्याद्यभावादिदानीमपि तेन मुक्त्यभाव इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतोक्तप्रकारेण मुक्तिनिरूपणार्थं सार्द्धेन समाधिमाहेति ॥ अन्येत्यादि ॥ सारस्वतकल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं, सर्वेत्यादि ॥ श्रीभागवते, अथ तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः * पाद्मं कल्पमथो शृणु, अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत * वराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरिति कल्पान्तराणामपि कथनान्मात्स्ये सप्तकल्पकथनादन्येष्वपि तथा दर्शनात् सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णयात् । तद्रीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां मुक्तत्वादतो न राजसानामिव मोक्षदः, किन्तु सर्वेषामतोऽस्मिन्नपि सर्वतः कामक्रोधादितो मोचयिष्यतीत्यर्थः। भारतश्रीभागवतयोरैकाधिकरण्यं च, मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः * यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायामिति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये स्फुटम् ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणेत्यादि ॥ यदि तत्कल्परीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं दास्यति । श्रीभागवतं तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य साधनांशस्यात्र ग्रहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तेन साधनांशमपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दिरित्सतेति भगव-

इत्यभिप्रायकथनार्थं तद्भक्तमाहेत्यर्थः । मूले. सर्वतत्त्वमित्यादि ॥ शोकमोहनिवारणाय सांख्ययोगनिरूपणप्रस्तावे स्वभक्तोपरि कृपया स्मृतस्य बुद्धिस्वस्यापेक्षानर्हत्वाद्ब्रह्मविद्यादिकथने, मया ततमिदं सर्वमित्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, मन्मना भव, सर्वधर्मानित्यादिना सर्वगुह्यम् इत्याख्यातं साधनं फलं चाऽर्जुनार्थं भगवानाहेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ अत्रापि शास्त्रद्वारेति संबध्यते । तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोचयिष्यामि, भक्तौ शरणे च प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यामीति गीतोपदेशाज्ज्ञायते । अतो मुख्ये साधने फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्धारकर्मत्वस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं फलं चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य फलं सर्वाधिकमिति निर्णीतम् । तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति ॥ तस्मिन्नित्यादिना ॥ एवं सतीति ॥ व्यासेन भारते गीतोपनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारे कृते सति ॥ शुकवदुक्तव्यासगीतामिति । तद् गीतोपनिबन्धनरूपं व्यासवाक्यं शुकवत् । शुकस्य पक्षिण इव अर्थानवबोधेन, युद्धारम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रतिबन्धनिवर्त्तकतया युद्धोपयोगित्वेनैवोपात्तम् । एवमानुशासनिकेऽपि कालादिदोषत्वेन व्याख्यातं, तेनानिर्वृतिरित्यर्थः ॥ अभिप्रायाज्ञान इति ॥ अनिर्वृतिहेतुभूतं तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ॥ भागवतार्थं इति ॥ भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ अत्र इति ॥ स्वग्रन्थे श्रीभागवते चेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति ॥ तत्त्वकथनार्थं तथाचाज्ञायमानत्वादवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति ॥ तत्त्वकथनप्रयोजनम् । पद्मपादपा इत्यत्र हेतुः—नामलीलया क्रीडां कर्तुमिति ॥६०॥६१॥

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः ॥
व्यासकार्यं समस्तं च कृतं त्वनधिकं तथा ॥ ६२ ॥
अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥
सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ॥
ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ॥
तद् व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्यत्वं स्यात् । वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति किं व्यासाऽवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ सत्त्वस्येति— सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वार्त्तेति निरूपयितुमनिर्वृतिर्भारतनिर्माणं चोक्तम् । ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ननूक्तं पूर्वसिद्धोऽर्थो, नवेति, तत्राह ॥ सर्वगोप्यो हीति ॥ भवति वेदार्थ एव परं गुप्तः । भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवाँस्तदा परम्पराया अभावान्नाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासाऽवतारः । अभिप्रायज्ञानार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः । तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यः स्यादित्यत आह ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः । परम्परान्तरमप्याह ॥ पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इत्याशङ्क्याहेति ॥ एवं जीवशक्यत्वं तत्त्वकथनस्याशङ्क्य तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः ॥

सत्त्वस्येति ॥ मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे । ततः सप्तदशे जात * इति वाक्येन पुरुषावतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यासं समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान् । तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन योगेन अधिकं भारतं च कृतवान् । मत्स्यपुराणादिषु पुराणसमसनमेव व्यासकार्यत्वेनोक्ताऽग्रे पुराणसंख्यादानफलतल्लक्षणान्युक्त्वा सत्यवतीसुतो भारताख्यानं चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते । तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याधिक्यमुच्यते । तथा

सति परिसिद्धयंति तदाहुर्विभूतौ ॥ यद्वेत्यादि ॥ व्यासस्येति ॥ उक्त-
स्वरूपात्मकस्येत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ श्रीभागवते व्यासेनैवोक्तमित्य-
र्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ अतो जीवानां सर्ववेदमहा-
फलमिति भावः । एवमनिर्वृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथ-
ने अबाधफलत्वमुक्तम् । उक्तार्थं दृढीकर्तुं पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परि-
हरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ अत्र सार्द्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं,
गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम् । सर्वगोप्यत्वं च । सर्व-
वेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् * इति वाक्यात्, धर्मः प्रो-
ज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्याच्च ज्ञायते । वेदे मुख्यतया कथितत्वं च,
भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येनेति * धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिवाक्यैः,
तमुस्तोतारः पूर्व्यमित्यादिश्रुतिभिश्च ज्ञायते । ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं
च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्ताध्यायात् । कृपया सनकादिगतत्वं च
हंसगीतायां ज्ञेयम् । नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमने-
त्यत आहुः ॥ यदा पुनरित्यादि ॥ यदा यदा हि धर्मस्येति वाक्यात्,
यत एतद्विमुच्यत इति वाक्याच्च सर्वोद्धारार्थमेव भगवदवतारः ।
तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि ॥ स्वस्य
भगवदभिप्रायज्ञातृत्वमस्तीति स्वाभिप्रायज्ञापनाय प्रकटीकृत्य इत्य-
र्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि व्यवधायकेऽप्यगते गीतार्थ एव श्रीभागवते उक्त-
स्तर्हीत्यर्थः ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ तद् गीतापेक्षया आधिक्येन क-
थनं व्यासत्वात्, स्वस्य नामलीलात्मकभगवद्विस्तारकत्वात् । एत-
देव विवृण्वन्ति ॥ यद्वेत्यादि ॥ यथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः
कृतस्तथा गीताया अपीत्यतस्तावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः ॥ परम्परा-
न्तरमप्याहेति ॥ आश्वमेधिके गीतार्थो यथा प्रकारान्तरेणानूदित-
स्तथैवात्र कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच यथा
चतुःश्लोक्यां यद्भगवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय किञ्चिद्व्याख्यायैतन्नं,
तत्रैव ,स्वेनैतद्विपुलीकुर्वित्याज्ञप्तं च । विपुलीकरणं चैकस्यैवार्थस्य
तत्तदधिकारिणां हृदि प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनात् । यथा च
नृसिंहोत्तरतापनीये ॐकारव्याख्यानस्य । अतो नारदद्वारैव व्या-
सेनापि विपुलीकरणात् परम्परान्तरेऽपीदं भागवतं गीताविस्तार
इत्यर्थः । यद्वा पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति
मोक्षधर्मे नारायणीयाख्यानप्रकरणेऽपि तृतीयमुनिसर्गे वै देवर्षिरव-

मुपेत्य स * तन्त्र सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत इति वाक्यात्पौरुषेयत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः । एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

विश्वासार्थं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ॥
प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थे स्वतः पुनः ॥ ६५ ॥
सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ॥
वेदकर्तृत्ववचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥
स्वस्यान्यस्य च निर्वाहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ॥
अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ॥ ६७ ॥
एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥
कालादिधर्महेतूनामभावात् सांप्रतं कलौ ॥ ६८ ॥
वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥
कालादिसाधनापेक्षा रहितः सर्वतोऽधिकः ॥
फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

तर्हि पञ्चरात्रवत् स्वतन्त्रता भवत्विस्याशङ्क्याह ॥ विश्वासार्थमिति ॥ आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः । हेत्वन्तरमाह ॥ भक्तिहेतुकमिति ॥ तद्व्युपासनाविधायकम् ॥ अन्यमपि हेतुमाह ॥ प्रतिपाद्येति ॥ ईशलीला सर्गादिरूपा ॥ अन्यथा श्रोतुस्तत्तद्भावापत्त्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात् । अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः ॥६५॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तवाँस्तत्राह ॥ सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थमिति ॥ व्यासस्यैतावान् संङ्कोचः । अग्रिमावतारकार्य-

सिद्ध्यर्थं विश्वासाभावाय वेदत्वाकथनम् ॥ प्रासङ्गिकप्रयोजनसिद्ध्य-
२ र्थं वा । बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन
वा तिष्ठन्त्विति युक्तमुत्पश्यामः ॥ विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह ॥
वेदेति ॥ सतां दैत्यावेशरहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं वक्तुमाह ॥ स्वस्येति॥
वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफलो भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं
सम्पादयितुं शक्तः। अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः। तत्र हेतुः—
अत्यन्तमलिना इति ॥ ६७ ॥

तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह ॥ एतदभ्यसनादिति॥
अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते॥ परमत्रैको
दोषः ॥ तदुपजीवनमिति । अतस्तदभावमाह ॥ अनुपजीवनादि-
ति ॥ वृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ उभयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह ॥
कालादीति ॥ कालादयः षट् शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ
कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसापेक्षाः ॥ भा-
गवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात् सुलभत्वा-
च्चेत्याह ॥ कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नहीति ॥ यदि परम्परान्तरेण कथनं नहीत्यर्थः ॥ विश्वा-
सार्थमिति ॥ अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः ॥ भक्तिहेतुकमिति ॥
भक्तिहेतुं कापलीति भक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिधायकमित्यर्थः ।
द्वारलीलाकथनप्रयोजनमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतेन प्रमेयं विशे-
षत उक्तम् ॥ ६५ ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ वेदसारोद्धारत्वात् पूर्वसिद्ध-

म् । सर्वमुक्ताविर्भूतिरर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं वेदत्वमिति । एतदे-
व स्पष्टयन्ति ॥ शुद्धेत्यादिना ॥ दैत्यावेशरहितानामिति ॥ यथा

बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न ग्राह्यत्वमपि तु दैत्यादीनामेव तथात्वापीति भावः ॥ ६६ ॥ आहेति ॥ श्रीभागवतकरणमित्यादेरर्थः ॥ ६७ ॥ अभ्यासमात्रेणेत्यादि ॥ ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुद्ध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादिति * वाक्यात् । अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे * भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहेति वाक्यात्, तस्माद्भारत सर्वात्मेत्यत्र त्रयविधानमुखेनावृत्तियोधनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव स्यादिति तद्वारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति ॥ परमत्वापीत्यादि ॥ उभयोरित्यादि ॥ वेदार्थापेक्षया श्रीभागवतार्थस्य बलवत्त्वं बोधयितुमुभयोर्वेदोक्तश्रीभागवतोक्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादित्यादि ॥ नित्यत्वं, तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा * श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणामित्यादिशुकवाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च कर्तव्यत्वेनोक्तत्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, देवो सुरो मनुष्यो वेति सप्तमस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च, त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्यादिवाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिषु यद्यपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणकब्रह्मत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वातन्त्र्येण भगवद्यशःप्रतिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विकभागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न तु तदर्थानुभवपूर्वकत्वम् । समाध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेवच्छेपत्वम् । अत एव चैतन्माहात्म्यं पुराणान्तरे दृश्यते । गीतामाहात्म्यवत् । न त्वन्येषाम् । नास्त्यस्मिन्नन्येषाम् ॥ अत एव चैतस्य परिपक्ववेदफलरूपत्वम् । निगमकल्पतरोरिति वाक्यात्, न त्वन्येषाम् । तथा वाक्याभावादित्यपि वैशद्यं सूचितं ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपपादितम् । तेन वेदादिसन्देहवारकत्वं साधितम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः सांख्यं च कालाद्यपेक्षारहितः ।
योगेनैव सर्वानर्थनिवृत्तिर्ज्ञानेन चेत्याशङ्का तद् द्वयं दूषयति ॥

योगसांख्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वं प्रयोजनम् ॥

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्त्तया ॥
सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥७०॥
ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ॥
कृत्वा वृथा वेषधराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

योगसांख्ये इति ॥ किं मुख्ययोगसांख्ये तथाभूते आहोस्विद्यादृशे । तत्राद्ये नाद्यत्वे युगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात् साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे सत्यरूपत्वे ससाधने उत्कृष्टरूपे योगसांख्ये सफले इत्यर्थः ॥ अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादासिद्धे । अतस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव ताभ्यां जन्यते ॥ ७० ॥ कथमेवमत्रगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह ॥ ग्रन्थानिति ॥ स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव लग्ना भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्वेदरूपेणापि । यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यज्जातं तदाह ॥ वृथा वेषधरा इति ॥ मुण्डादिपारलौकिकवेषं धृत्वा मोक्षः सिद्ध इति । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं प्रवर्त्तेतेति । एवं भागवतेनैव सर्वनिस्तार इति पुराणप्रकरणे निरूपितम् ॥ ७१ ॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसांख्ययोरप्युक्तत्वात्तयोरेतत्साम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति । नन्वित्यादि ॥ मुख्ययोगसांख्ये इति ॥ पौराणिके पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमिति ॥ सिद्ध्यतीति शेषः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ साधनेत्यादि ॥ अन्य इति ॥ वामाद्यागमेपूच्यमाने इत्यर्थः । कल्पयन्तीति ॥ यथा आत्मपुराणं केन चिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः ॥ परमहंसोपनिषदिति ॥ उपलक्षणमेतत् । वैतथ्याद्वैतालातशान्त्याख्यं प्रकरणत्रयं

माण्डूक्यस्थाः श्लोकाश्च गौडपादीयान्येतानीदानींतनैरुपनिषत्सु पठ्यन्ते एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि, प्राचीनमायावादिग्रन्थेष्वपि तत्संमतत्वदर्शनादेकवाक्यतामाश्च ज्ञेयानि ॥ तथा सतीति ॥ उपासने कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र मज्जनं, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि निरूपयन्तीति भाव. । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं मार्गवत्तेत्यादि ॥ निरूपितमिति ॥ यलवत्त्वाय निरूपितम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ॥
स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥७२॥
शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ॥
अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ॥७३॥
विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥
ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्त्तिताः ॥ ७४ ॥
तथैवार्थो वेदराशेः कर्त्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥
साक्षाद्धर्मप्रतीतिस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ॥७५॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति ॥ षडङ्गानीति ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतेषां सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा विसदृशा इति, भद्रं कर्णेभिरित्यादौ पण्डितैरन्यथा करणं सम्भवति । तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्यथा यागमेव न जानीयुः । अत एव सांप्रतं दानमेव यागं मन्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पाद्यभावे ॥ ७२ ॥ तत्र द्वयोर्द्वयोरुपयोगमाह ॥ शिक्षेति ॥ ७३ ॥

स्वरादिविशौ शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्क्या-
ह ॥ विशेषत इति ॥ कथं व्याकरणस्यार्थोपयोग इत्याशङ्क्याह ॥
ये धातुशब्दा इति ॥ धातुपारायणे नामपारायणे च वैदिकनिघ-
ण्टौ । यज्ञार्थे, यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । गौः ग्मा ज्मा क्ष्मे-
त्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति प्रकीर्तिताः । तथैव वेदार्थो निर्णे-
तव्यः । यथा कैश्चिदुक्तम् । विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ।
उत्सशब्देन कूपवाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्याने
स्वार्थात् प्रच्यवेत । अतस्तन्निषेधार्थमाह ॥ कर्त्तव्यो नान्यथाक्वचि-
दिति ॥ ननु कल्पसूत्रे साङ्कर्यम् अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्क्याह ॥
साक्षादिति ॥ तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं स्मृतित्वं चोक्तम् ।
वस्तुतस्त्वङ्गत्वमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अतः प्रकीर्णकानां निर्णयमाह:—

षडङ्गानीति ॥ तथाच वेदाङ्गत्वेन रूपेणैषां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥
फलमाह ॥ एतेषामित्यादि ॥ निश्चितमिति ॥ स्वरूपरक्षार्थरक्षानुष्ठान-
रक्षा चेत्यर्थः । तद् विचारीकुर्वन्ति ॥ वैदिकेभ्यादि ॥ अत एवेति ॥
यागपदस्यार्थोज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ सामान्यफलमुक्त्वा विशेष-
फलं वक्तुं यत्र यस्योपयोगस्तद् वदन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ शिक्षाच्छन्द
इति ॥ तत्र शिक्षा, अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका
पाणिनिप्रकाशिता सर्ववेदसाधारणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदा-
त्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतविशिष्टस्वरव्यञ्जनात्मकवर्णविशेषज्ञानम् ।
उच्चारणप्रकारविशेषज्ञानं चेति स्वरूप उपर्यतः । तदभावे मन्त्राणा-
मनर्थजनकत्वं स्यात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति वाक्यात् ।
छन्दस्तु, मयरसतजभनेत्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥
तत्र, अथालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती-
पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीति सप्तच्छन्दांसि साऽवान्तरभेदानि निरूपितानि।

वद । छन्दांसि च मन्त्रेषु प्रयुक्तानि । अन्यथा गायत्र्यादौ, यदेविय-

मिति व्यवायेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो वर्णतो हीयेत । अतश्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तव्याकरणयोर्ज्योतिःकल्पयोश्च यथायथमर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव ॥ ७३ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ स्वरादीत्यादि ॥ विशेषत इति ॥ तथाच व्याकरणस्य यः स्वराद्युपयोगः सोऽर्थद्वारकः । यथेन्द्रशत्रुपदे स्वरभेदेन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्यमभूत् तथा मा भूदिति । अतः परम्परया त्रिष्वपि षण्णामुपयोगोऽस्तो न दोष इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥ व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञापनरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति कथमित्यर्थः ॥ नामपारायणे इति ॥ निघण्टुरूपे कोशे इत्यर्थः । एवञ्चाख्याख्यातामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि धातुपाठादौ तदुपयोगः स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः । स्मृतिरेवं चेति चकारो वेदत्वस्यापि समुच्चायकः । ज्योतिस्तु पञ्चसंवत्सरमयमित्यारम्भकं साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥
पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि ॥ ७६ ॥
निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥
व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ॥७७॥
आदिमत्त्वाल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥
अनिङ्यादिः प्रातिशाख्ये त्रिशेद् व्याकरणे तु तत् ॥
छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

ज्योतिष उपयोगमाह ॥ दर्शादीति ॥ निरुक्तस्य विवरणरूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह ॥ पदनिर्वचनादिति ॥ निघण्टौ यद्यपि कोशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावान्नाङ्गत्वम् । विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया

तस्याल्पो विषयः ॥ यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयमेवाङ्गम् । प्रातिशाख्यं तु प्रतिशाखं भिन्नमिति न साधारणमङ्गम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति तथापि कल्पत्वेनाङ्गता । प्रातिशाख्ये तु क्वापि नार्थज्ञानं भवति । अतः शब्दोपयोगित्वात् पाणिनीयान्तर्भावेणैवाङ्गता । तथा लक्षणानाम् ॥ तेषामङ्गे प्रवेशप्रकारमाह ॥ अनित्यादीति ॥ सर्वाणि लक्षणानि प्रातिशाख्यं प्रविशन्ति । प्रातिशाख्यं व्याकरणे । छन्दसोऽनुष्ठानेऽप्युपयोगो दृश्यत इति कथं पाठहेतुत्वं तत्राह ॥ शब्दज्ञानोपयोगत इति ॥ अनुष्ठानेऽपि शब्दधर्मत्वेनैव तज्ज्ञानमुपयुज्यते, नान्यथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इत्याद्येति ॥ इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थः । निरुक्तं च यास्ककृतं, समाम्नायः समाम्नात इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतुर्विधं पदजातं निरूप्य मन्त्राणामर्थो दर्शितः । अन्यथा सृण्येव जर्फरी तुर्फरीतू पर्फरीका-रीऽस्करीयामातिदुरूहपदानामर्थो न ज्ञायेतेति तदावश्यकत्वम् ॥

निघण्टुस्तु निरुक्तशेषत्वेनोपयुक्त इत्याशयेनाहुः ॥ निघण्वादित्यादि ॥ व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः ॥ यद्यपि बहूनीति ॥ ब्राह्मपैन्द्रचान्द्रादीनि, कौमार-कालाप-सारस्वतादीनि च ॥ तथापीति ॥ ब्राह्मादीनामप्रसिद्धत्वात् कौमारादीनां च लोकमात्रोपयोगित्वादित्यर्थः ॥ लक्षणानामिति ॥ ग्रन्थानित्यध्याहारः ॥ अनित्यादीति ॥ ईडन्यं प्लावप्रह्यदं, न ईडन्यमनिङ्ग्यं नित्यप्रहमित्यादीनीत्यर्थः । अवग्रहश्च मात्राकालविशेषः संहिताविच्छेदरूपः । यथा, दस्मघातममित्यादौ ॥ उपयोग इति ॥ कृतस्यापि कर्मणश्छन्दोज्ञानाभावे वैफल्यस्मरणात् साम्नां वाग्लेशप्रसङ्गवारणाच्च तथेत्यर्थः । वाग्लेशप्रसङ्गश्च नवमस्य द्वितीये विचारितः । तत्र हि, साम ऋचे गेयमिति वाक्याद्विषमासु गेयं तन्न किं विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा यथेच्छं गेयमुत सर्वास्वेवेति सन्देहे, यथेच्छं गेयं

नियामकस्याभावादिति पूर्वपक्षे, समास्त्वेवेति सिद्धान्तितम् । यदि अधिकछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनछन्दस्कयोरुत्तरयोर्गीयेत्तदा सामभागेनर्क्पूर्त्तेरवशिष्टः सामभागे आश्रयाभावाद्विसितः स्यात् । यदि सामयोनेरधिकछन्दस्कयोर्गायेत्तदा साम्नोऽल्पत्वादवशिष्टऋग्भागः सामहीनः स्यादतः समानास्वेव गेयमिति । अतोऽत्र छन्दसन्द्वारेण उपयोगात् पाठोपयोगोऽनुष्ठाने शब्दधर्मत्वेनैव च स इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

उपवेदानां प्रयोजनमाह ।

आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् ॥
उद्वेगहानिर्गान्धर्वे स्थापत्यं च रुग्गादिषु ॥ ७९ ॥
काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ॥
धर्मे कर्त्तुः क्वचित् कीर्त्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥८०॥

आरोग्य इति ॥ ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः । तस्यारोग्यं फलम् । तेन धर्मः सिद्ध्यतीत्यारोग्यद्वारा धर्मोपयोगः । एवं रक्षाद्वारा धनुर्वेदस्य । उद्वेगहानिद्वारा गान्धर्वस्य । स्थापत्यस्य तु रुग्गादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः । अर्थशास्त्रस्यार्थद्वारैव तदुपयोगः । तच्च न्याये मन्त्रिशक्ति । तथा वात्स्यायनादीनां कामोपयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षसुखे । अतो नाष्टादशविद्यासु निष्पातः । तच्छेषत्वमेव काव्यालङ्कारनाटकादीनाम् ॥ यथाग्निमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्वमनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह ॥ काव्यादीनामिति ॥ असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्त्तिर्द्धर्मवत् फलसाधिकेति फलांशे

स्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि ज्ञेयानि ॥ निरूपित इति ॥ कामशास्त्रादिरिति शेषः । तथाच धर्मानुपयोगादष्टादशविद्यासु तानि न निरूपितानीति दृष्टान्तत्वेन कथा चित् प्रणाड्यामुख्यफले आराद्युपयोग इति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ काव्येत्यादि ॥ तर्हि तेषां किं प्रयोजनमत आहुः ॥ कीर्त्यादि ॥ तथाच अधन्यफले तदुपयोग इति भावः ॥ ८० ॥

रामायणं च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ॥
व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः सांप्रतं किल ॥८१॥
समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥
वाशिष्ठादेस्तु संवादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित्॥८२॥
न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥
मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ॥
देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

रामायणमिति ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनमिति वाक्याद् धर्मजनकमेव । अनन्तमपरिमितम् । प्रतिकल्पं प्रतियुगं रामावतारा भवन्ति । तत्रान्यपदार्थेष्विव रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोपचारेतार्थरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्तत्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्या-

चिकायाः प्रामाण्यार्थं पुराणमिव सतां सम्मतम् । अस्य व्यासो विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधावुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरामिदानीन्तनं प्रमाणम् ॥ वासिष्ठरामायणादेर्न तथात्वमित्याह ॥ वासिष्ठादेरिति ॥ संवादाऽप्रामाण्यम् । संवादः प्रमाणेन ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

पुराणन्यायेत्यत्र साम्प्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भविष्यतीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह ॥ न्यायस्त्विति ॥ पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु लोके प्रसिद्धम् । यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदानुकूलतर्कवाचकमीमांसापरः ॥ अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव । अतस्तदादरणीयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ रामायणमित्यादि ॥ प्रतियुगमिति ॥ वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमत्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाणस्वरूपं चोक्तम् । साधनं फलं च, चरितं रघुनाथस्येति श्लोक एव स्फुटम् ॥ अनेकैरिति ॥ आपस्तम्बप्रभृतिभिः । आपस्तम्बोक्तस्य रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ संवादः प्रमाणेनेति ॥ वाल्मीकिना स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वादन्यैस्तु श्रुत्योक्तत्वेन मध्ये परम्परापातदोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन संवाद एव वासिष्ठादेः प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अथैतादृशस्य न्याये प्रवेश उक्तः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति तं निष्कृष्टुमाहुः ॥ पुराणेत्यादि ॥ नीतिशास्त्रमिति ॥ बार्हस्पत्यादिरूपे भारते राजधर्मे प्रसिद्धम् ॥ न तु लोके प्रसिद्धमिति ॥ आग्नेये, न्यायसारं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव कथनात्, मात्स्यतृतीयाध्याये मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाष्टकसंयुतेति * वाक्येऽप्यष्टप्रमाणयोगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः । एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, पुराणं न्यायविस्तार इत्यत्रापि ज्ञेयम् । प्रमाणाष्टकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवैतिह्यभेदेन ज्ञेयम् ॥ मीमांसापर इति ॥ निबन्धेषु सर्वत्र-

मीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्, तर्कविद्यावाचकस्यान्वीक्षिकीपदस्य विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वेत्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः । केचित्तु, आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद् दत्तात्रेयोक्तयोगपरमान्वीक्षिकीपदम् । मार्कण्डेयेऽलर्कस्य योगोपदेशदर्शनादित्याहुः । किञ्च मनौ, आन्वीक्षिकीं चात्मविद्याञ्च इति वाक्यान्मिताक्षरायां, स्वयन्त्वग्नेसान्वीक्षिक्यामित्यत्रात्मविद्यापरत्वेन व्याख्यानाच्चोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । केचित्तु प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीति चरणव्यूहे वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्कावुक्तौ तावक्षपादकणादप्रणीतशास्त्रपरौ । तयोरप्यास्तिकशास्त्रत्वात् । नैव तर्कणस्यादौ निन्दा तु अधर्मस्यैव निकृष्टत्वादितिवदन्ति । तदपि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य तत्रावश्यकत्वात्तस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कपदं मीमांसापरमेव सेत्स्यति । किञ्च । निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽपि क इति विचार्यम् । स यदि पुराणोक्तमोहकत्वरूपस्तदा तु धर्मस्थानत्वाभावान्न विद्यासु निवेष्टुमर्हति । यदि लोकतत्त्वविचारणरूपस्तदापि तथा । धर्मस्य चोदनालक्षणस्यालौकिकत्वादिति । वस्तुतस्तूपाङ्गोक्तौ संख्याया अभावान्मीमांसान्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । पञ्चोपाङ्गानामपि षट्त्वादङ्गैः समानैव संख्या भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं, मीमांसापर इति ॥ नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत आहुः ॥ अन्यानीत्यादि ॥ तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डीयगुणत्रयविवरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथा क्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवपाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेत्याद्युक्त्वा, मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपार्थकम् । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमिति । पराशरोपपुराणे च । अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः * त्याज्यः

श्रुतिविरुद्धांशाः श्रुत्येकवाक्यतया नेयाः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति । जैमिनीयपदं पूर्वार्द्धमात्रेणेति । पाद्मसारस्यात् । हयशीर्षपञ्चरात्रे च । कापिलस्याक्षपादस्य नास्तिको नग्न एव च ॥ ऋषयस्तामसा ह्येते शास्त्रमेषां विमोहनमिति । एतेन, एतद्विरुद्धं यत्तु सर्वं न तन्मानं कथञ्चनेति * पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥८३॥
इति प्रमाणप्रकरणम् ॥

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकमाहितं प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निर्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, यद्रूपो हरिरिति विचारितम् । अतः परं, ब्रह्मतनुः परं इत्यादिपादोक्तश्लोकद्वयोक्तं विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमारभ्यते । तत्र पुराणस्योपबृंहणत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति

एवं प्रमाणं निरूप्य गतसन्देहनिराकृत्य प्रमेयं निरूपयति ॥

प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ॥
गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥८४॥
बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते ॥
कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥
अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ॥
भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥८६॥
अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ॥
कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥८७॥
आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ॥
अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥८८॥

प्रमेयमिति ॥ यथा शब्द एव प्रमाणं, तत्रापि वेदादिभा-

वापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति ॥ सगुण इत्यादिना ॥ क्रिया उत्पत्त्याद्यश्च ॥ हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह ॥ बुद्धीति ॥ यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते । तदैव तरतमभावो भवति ॥ ८५ ॥ प्रथमेऽष्टाविंशतिभेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदवाच्यत्वं च समर्थयति ॥ भगवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥ सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदानन्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्वमित्याह ॥ कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥ तयोर्भेदाः अनन्तास्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामानन्त्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादेतदुच्यते, नेत्याह ॥ अतस्तेषामिति ॥ अत एव भागवतादौ तेषां संख्या नोक्ता ॥ ८८ ॥

एवमित्यादि ॥ उक्तप्रकारेण प्रमेयबलनिरूपणार्थं द्विविधप्रमेयमध्ये प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकाव्यतिरिक्ताभिर्नवतिभिः कारिकाभिर्वेदादिरूपं प्रमाणं तत्स्वरूपतत्प्रमेयतदुक्तसाधनतत्फलैर्निर्णीय तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहान्निराकृत्य स्वतन्त्रप्रमेयस्यापि बलनिरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयतीत्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं जगतोऽपि विद्यमानत्वादित्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ वेदादिभावापन्नमिति ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ उत्पत्त्याद्य इति उत्पत्तिस्थितिवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशाख्याः षड्भावविकाराः । अत्र मूले सगुणनिर्गुणपदाभ्यामपरं परं च ब्रह्म, गुणपदेन सत्त्वरजस्तमांसि मायाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादिपरमाण्वन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन लौकिकवैदिककर्मणी, उत्पत्त्याद्य इत्यादिपदेनाभावाश्च संगृहीताः । तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्य शुद्धाऽद्वैतं बोधितम् । तथाच यद्यपि जगद्वर्तते तथापि तत्तज्जगत्त्वेन रूपेण

प्रमेयं, किन्तु हरित्वेन रूपेण । ब्रह्मत्वेन तु लौकिकप्रमाणाविषयत्वा-
दप्रमेयमेवेत्यर्थः । मूले, विशेषण इति ॥ व्यावर्त्तकधर्मादित्यर्थः ॥ ८४ ॥
अनेनैव प्रकारेण कोटीकरणमप्याहुरप्यकर्त्वाचार्याः ॥ यद्वैवेत्यादि ॥
यद्वैवं त्रिरूपेण ज्ञायते तदैव पुराणोपबृंहितः प्रज्ञायेयेतीच्छया कृत-
स्तस्तत्प्रभावो भवति, स्फुटो बुद्धौ भवतीत्यर्थः । एतेन प्रस्थाने सर्व-
स्य भगवद्रूपत्वेऽपि भजनं मूलरूप एव कर्त्तव्यमिति सेत्स्यतीति सू-
चितम् ॥ ८५ ॥ ॥ प्रथम इत्यादि ॥ प्रथमे कारणे अष्टाविंशतिभेदाः ।
नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थत्वमिति शुश्रुम * इत्येकादशाध्यायेनाष्टावि-
शतितत्त्वपक्षस्य भगवत्संमतत्वात्, षड्विंशत्यादिपक्षाणामप्यैवान्तर्भा-
वात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति — सांख्योक्तादिपरीत्या एकेन
श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः ॥ भगवत्त्वमित्यादि ॥ भगवतो भावो भग-
वत्त्वं भगवतः सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता सेति यावत् । तृ-
तीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । अतस्तेषां तथात्वं तस्मात्तानि तत्त्वानि,
न तु सांख्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्वि-
शेऽध्याये कपिलादिविनिश्चितं सांख्यं वदता भगवता, आसीज्ज्ञानमथो
अर्थं एकमेवाविकल्पितम् * इत्युपक्रम्य, तन्मायाफलरूपेण केवलं
निर्विकल्पितम् * वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद् बृहदिति
ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभया-
त्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते इत्यादि । प्र-
कृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म
तत्त्रितयं त्वहमिति च वाक्यात् । तथा, सर्गः कारणसम्भूतिरिति
निबन्धोक्तिसिद्धसर्गलक्षणवाक्यादेतेषु कारणत्वव्यवहार इत्यपि सूच्यते:
पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वं, न चान्यथा, न तद्धर्मैरनुग-
माविर्मृदादिवद् घटादिकारणत्वेन । मया सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहत्य
कारिणः * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तममिति भगवद्वाक्या-
त् । तथाच भगवता तथाङ्गीकारात् करणोऽष्टाविंशतिरेवा युक्ता प्र-
मेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि ॥ प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु
सजातीयत्वस्यगन्धाभ्यां चिदानन्दांशत्वेन प्रसिद्धयोर्जीवान्तर्या-
मिणो: समवायित्वस्य श्रुतिपुराणेष्वकथनात्, सदेव सोम्येदमग्र
आसीदित्युपक्रम्य, तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना क्रमसृष्टिकथनाच्चेहापि प्र-

मवुद्देस्तथैव योद्धव्यमित्यर्थः ॥ एकस्येत्यादि ॥ ननु केवलानां जडानां तत्त्वानां चेलनं विनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च विना कार्यजननासामर्थ्यकथनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वमतो न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः ॥ कारणत्वं न चैवाऽस्तीति ॥ प्रपञ्चान्तःपातिनोश्चिदानन्दांशयोः कारणत्वं समवायित्वं, चकारान्निमित्तत्वं च स्वतन्त्रत्वासंवलितेन रूपेण नास्ति । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादिरूपकार्यस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं माध्यवर्णिकसूत्रभाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरूपावस्थानस्य मुक्तित्वाच्च आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि ब्रह्मधर्माणामतिरोहितत्वाज्ज्ञातव्यम् । नच ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति वाक्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । मया संनोदिता माया. सर्वं संहृत्य कारिणि * इत्यग्रिमवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहृत्य कारित्वोक्तेरत्रापि सदेहस्यैव तस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तृतीये, कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवानिति मैत्रेयेण वीर्याधाने करणत्वमेवोक्तं, न तु कर्तृत्वं केवलात्मभूतस्य स्वतो निर्वीर्यत्वादिति ॥ ८७ ॥ तयोरित्यादि ॥ द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशश्रावणेन नानात्वमुक्तमित्यर्थः ॥ कार्येऽपीत्यादि ॥ एतेनानियतपदार्थवादोऽत्राऽप्यनुमत इति बोधितम् । श्रुतिपुराणादिषु तथाङ्गीकारादिति । मूले, नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । ते एवाग्रे गणभेदेन वक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्काऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसद्भावाच्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्षे एव निवेशनमुक्त्वा तृतीयभेदानाह ॥

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ॥

विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्रिति ॥ क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यत्र एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी अत्र द्वितीयः । ज्ञानक्रियोभययुतः कृष्णस्तृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरिः ॥ ८९ ॥

तत्त्वसहभावादिति ॥ तत्त्वशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन कार्यकोटयनिवेशो बीजमुक्तम् । मूले, क्रियाज्ञानाविभेदत इति ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिद्य ताभ्यामेकैकं विशिष्टेन चैकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपभेदत्वमित्यत आहुः ॥ क्रियारूप इत्यादि ॥ एवं पड्भिः प्रमेयस्वरूपेण प्रमेयविषय उक्तस्तत्स्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवान् प्रमातुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह ॥

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ॥
केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥
तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ॥
अविकार्ये विकार्ये तु ह्यभुवे कार्यवन्मते ॥
वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ॥ ९१ ॥

विशिष्टे वाचकमिति ॥ ननु काण्डद्वयेऽपि क्रिया ज्ञानं च प्रतिपाद्यते, न तु क्रियावान् ज्ञानवान् वा । तत कथमुच्यते एकैकस्मिन्नेव एकैकं काण्डमिति तत्राह ॥ धर्म प्रवेशत इति ॥ क्रियावान् क्रियायां प्रविष्टः । अतः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रियावान् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ ९० ॥

तत्र हेतुः-॥ तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति ॥ धर्म एवोद्भूतो, न तु धर्मी । ननु जन्यत्वात्र तद्भगवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह ॥ क्रियाज्ञाने अपि स्वत इति ॥ लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्येते एव, न तु जन्येते इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः । अविकार्ये इति ॥ तर्हि लोकेऽपि क्रियाज्ञानयोर्नित्यता स्यादत आह ॥ विकार्ये त्विति॥ किञ्च कार्यमप्यस्मन्मते अभिव्यक्तमेव । अतो नेदं दूषणमित्यर्थः। तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ वेदवाच्ये तु ये रूपे इति ॥ तयोरभिव्यक्तिमात्रेणैव उक्तं फलं भवति । अतः फलार्थं कीर्तनमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्य लौकिकप्रमाणविषयत्वाभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयस्वरूपस्य बलविचारेण प्रमाणमनुरुद्ध्यैव प्राकट्यफलदायकत्वरूपबलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः ॥ विशिष्ट इत्यादि ॥ अत्र गीतादेर्वाचकत्वं वाक्ये वैयाकरणवत्स्फुटत्वाङ्गीकाराद् बोध्यम् । तदग्रे स्फुटिष्यति । गीताश्रीभागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन फलत्वेन विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यतया प्रतिपादनात् सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादौ स्वस्य साधनशेषतानिराकरणाच्च ज्ञेयम् ॥ प्रतिपाद्यत इति ॥ मुख्यतया प्रतिपाद्यते ॥ यज्ञ इति ॥ तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियावतो वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् वाक्यशेषादेवावगम्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥ नन्वेवं सति क्रियाधानेऽर्थोऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्टत्वे किं मानमत आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ धर्मिणोन्तःप्रवेश ॥ उद्भूत इति ॥ यजत्याद्यर्थत्वेन प्रतीयमानः । तथाच यथा चक्षुरादिभिरालोकादिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्म्यविनाभूतत्वेन धर्मिसत्ता, तथा यजत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि वाक्यशेषेण विष्णुत्वबोधनात्तत्रानुद्भूतरूपधर्मिसत्तेति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भावः । उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञानवतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति तदत्र नोक्तम् ॥ वृत्त्येति ॥ वृत्तिरूपेण ज्ञानेन

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०※०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं वैश्वोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्य श्रीमदग्रसुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजींवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासूँ जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकोलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूँ मँगाय लेवें

विद्यावैजयन्ती संख्या (३)	३)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)

व्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।=)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

मि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालभट्ट काशी

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

॥ श्रीहरिः ॥

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

(संख्या ४) न्योछावर १)

संवत् १९६४

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये व्याख्यातृवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यातपदार्थः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नयाम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

तथा च यथा वृत्त्या आवरणभङ्गे विषयचैतन्याभिव्यक्तिस्तथा क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याप्यभिव्यक्तिरिति भावः ॥ अत आ- [illegible] -रिति ते चिक्रियां प्राप्नुतस्तेनोत्पत्तिनाशवती इत्यर्थः । अत्र ज्ञानक्रिययोस्त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशाख्यविकारत्रयवत्त्वात् । चिरस्थायित्वपक्षे वृद्ध्यपक्षयवत्त्वेन षड्विधविकारवत्त्वाद्विकार्यत्वं बोध्यम् । एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ तर्हीति ॥ यदि स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ॥
प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥
कार्यभेदत्रिभेदान् हि कल्पयित्वा त्रिभागशः ॥
वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिर्वृथा ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाह ॥ अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति ॥ गुरोरुप-रकाण्डे लौकिकेऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विशेष इत्याशङ्क्याह ॥ लौकिकं फलमिति ॥ अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ विशिष्टाभिव्यक्तौ हेतुमाह ॥ प्रेमसेवात इति ॥ भक्तिशब्दस्य प्रत्ययार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा । भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात्, पश्यन्ति ते मे इति च । विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनायाऽभिव्यक्तिरुत्तमा । न तु दैवत्वार्थमिव ॥ ९२ ॥

ननु क्वचित् षोडशपदार्थाः, क्वचित् सप्त, तथा त्वयापि कार्येषु कथं न भेदाः कल्प्यन्त इत्याह ॥ कार्यभेदेति ॥ मुख्यमेकं पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । तत्तुल्यसंख्या हि फलकारणयोः क्वचित् । अतोऽत्र हरिं पृथक्कृत्य तत्त्वान्येव कारणत्वेन कथितानि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवन्निरूपितानि ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाहेति ॥ साधनतो निर्णीतं तमाहेत्यर्थः ॥ गुरोरिति ॥ उपसत्त्याद्विना प्रसङ्गात् तस्मादित्यर्थः॥अन्यत इति ॥ तथात्र पराधीनत्वात् तज्जघन्यमिति विशेष इत्यर्थः ।

एवं वैदिके प्रमेये फलतो विशेषः उक्तः।एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मार्तपौराणभारतरामायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । तत्रापि धर्मप्रकरणे क्रियाया ब्रह्मप्रकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात् । तयोः श्रौतशेषतयैव मुख्ये फले उपयोगः । गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेवतोक्तत्वात् । गौणतरं त्वपूर्वद्वारेत्याद्युक्तम् । सांख्ययोगयोस्तु प्रमेयं कारणकोटौ निविशति । तथा फलमपि । तदत्र उद्देशतो वक्तव्यम् । अङ्गोपवेदादेस्तु प्रागेवोक्तेन चरितार्थमिति पृथगत्र न विचारितम् । अतः परं गीताश्रीभागवतयोः प्रमेयमवशिष्यते । तत्साधनतो निर्णयन्ति ॥ त्रिविधेत्यादि ॥ ननु, भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्याद्भक्तिरेवाभिव्यक्तिहेतुत्वेन वाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः ॥ भक्तिशब्दस्येत्यादि ॥ अयमर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि क्तिन् प्रत्ययो भजसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां वक्ति । सा च सेवात्मिका। सेवापदं च सानत्याऽऽभीक्ष्ण्यान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषे रूढम्। स्त्रीसेवा, औषधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तादृशव्यापारविशेषपरिचर्यारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैर्मत्सेवया प्रतीतं च* इत्यादिवाक्यैरवगम्यते । तेषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वमपि लभ्यते । अन्यथा तस्याः कायक्लेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्तिभङ्गप्रसङ्गात् । एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं गम्यते । भक्तिलक्षणवाक्यैः, भक्त्यैवेति वाक्याच्च । अतः स एव प्रत्ययार्थः । कायिकव्यादिरूपा त्वप्रधानत्वात् प्रकृत्यर्थः । साऽपि, मत्पादसेवाभिरता मदीहा इति सेवनमुपक्रम्योक्तेन पश्यन्ति स इति वाक्येनावगम्यते । अतो, भक्त्या मामभीत्यादावुभयं संगृह्यत इत्यतः प्रेमसेवात्र तथोच्यत इत्यर्थः । एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि योजिता ज्ञेया।एवं स्वरूपविचारेण शास्त्रानुरोधिप्रमेयं सार्द्धैश्चतुर्भिः स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम् ॥ ९० ॥

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति ॥

नान्येत्यादि ॥ कार्यमिति ॥ ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वा-

तद्भेदान् द्रव्यादीन् तद्भिभेदान् पृथिव्यादीन् हि निश्चयेन एतावन्त एव नियताः पदार्था, नाधिका इत्याकारकेण विभागशः पृथग्विविच्य कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपेत्याद्यवान्तरविभागेन कल्पयित्वा तज्ज्ञानेन तत्साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन मुक्तिं प्रदर्श्य शास्त्रप्रवृत्तिर्वृथा न फलसाधिका यस्माद्धेतोः कार्यमात्रनिष्ठया, वाचारम्भणश्रुत्या कार्यबुद्धिरेव न फलजनिकेत्युक्तं, तस्मादित्यर्थः। तस्मात्तत्कार्यतया हेयत्वेनैव अङ्गीकार्यं, न तु फलायेति भावः। ननु यद्येवं तर्हि तत्त्वगणनाऽप्यपार्था, तेषामपि कार्यत्वादित्यत आह ॥ मुख्यमेकमित्यादि ॥ तेषां च कार्यत्वेऽपि बोधसाधनत्वेन पुराणपूर्वत्वाद् भगवदुक्तं पक्षमाश्रित्य कारणत्वेन गण्यन्ते, अतो न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ॥
अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥
गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्ज्योतिरपः क्षितिः ॥
क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्ढ्राङ्घ्रिपायवः ॥
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः षडिति भेदतः ॥ ९५ ॥
आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः ॥
अतो हि देवतावर्गं इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥
माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ॥
सूत्रं महांस्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥

तत्त्वानि गणयति ॥ सत्त्वमिति ॥ मनः षडित्यन्तेन। मनसः क्रियामयत्वं ज्ञानमयत्वं चाह ॥ भेदत इति ॥ मनसा सह क्रियायां षडिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

देवतावर्गेणाधिकसंख्यामाशङ्क्य परिहरति ॥ आध्यात्मि-

कास्त्विति ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्याह ॥ माया त्विति ॥ कालस्तु भगवत्स्वन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा प्राणो बुद्धिश्च अहङ्कार एव ॥ तस्मादष्टाविंशतिसंख्याकान्येव ॥ २६ ॥ २७ ॥

गणयन्तीति ॥ पूर्वं संख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयन्तीत्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादिसार्द्धद्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृतम् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद् * इत्यादिभ्यो गीतावाक्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्धस्थकापिलेयवाक्येभ्यः । तत्सर्वं तु सुबोधिन्यां, विवृतम् । तत्र चैकैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय मया प्रस्थानरत्नाकरे उद्धृत्यानूदितानि परीक्षितानि चेति तत्प्रपञ्चस्ततोऽवधेयः । उद्ग्रन्थविस्तरभियाऽत्र न लिख्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ देवतावर्गेणेति ॥ तैजसादिन्द्रियाणि त्विति तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रियोत्पत्तिः, वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश * दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका इति वैकारिकशब्दवाच्यात् सात्त्विकाहङ्काराद्देवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण तेनेत्यर्थः ॥ आध्यात्मिक इति॥द्वितीयस्कन्धस्य दशमे आध्यात्मिको यः पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविक इत्यत्र जीवान्तर्यामिणोः कार्यभेदेऽपि पाचकपाठकवदभेद एव प्रतिपादितः । प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, त्रयोविंशतितत्त्वानां गण युगपदाविशदिति * प्राधानिकस्य गणस्य सख्यामुक्त्वाऽग्रे, तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत् पदम् * वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यत इत्यादिष्विन्द्रियाणां देवांशत्वं कण्ठत एवोक्तम् । श्रुतौ चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्युक्तम् । तेनेन्द्रियाणां देवांशत्वाद्देवाभिन्नत्वम् । आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविकोऽपि । एवं सति देहेषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय कार्यकरण इन्द्रियाणामेव प्राबल्यस्य पूर्ववाक्यपूक्तत्वात् तदाधिदैविकानामपि तेष्वेव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न भिद्यत इत्यर्थः ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्येति ॥ रजः सत्त्वं तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः * सर्गस्थितिनिरोधेषु गृहीता मायया विभोरिति

वाक्ये मायागुणयोर्ग्राह्यग्राहकभावोक्तेर्भिन्नेत्याशङ्क्येत्यर्थः । गुणरूपत्वं तु, दैवी ह्येषा गुणमयीति वाक्यात् । ननु तथा सति कथमनयोर्वाक्ययोरविरोध इति चेत् । इत्थम् । सामर्थ्यरूपा हि सा । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः । अत एव कार्यकांक्षिया । क्रियावतीव इति श्रुतेश्च । एवं सति सिसृक्षया गुणानुत्पाद्य तेषु तां निक्षिपतीति, तदात्मैव सोच्यते । कीर्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तित्वहानिरतो नानुपपत्तिः कापि । कालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम् । अनीश्वरकापिले तु, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रादाकाशेऽन्तर्भावितः । एकदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तत्त्वम् । अपरैकदेशिमते त्वदृष्टारम्भकस्य कर्मसंयोजकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा कालः इति । तदेकमपि स्वाभिमतं न भवति, किन्तु श्रुतौ कार्यकोटावगणनाद्भगवदैश्वर्यप्रकथनात्, ततोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्निश्चयं स्वहमिति * प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि * चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षण इति वाक्यार्थं च भगवदात्मक एवेत्याशयेनाहुः ॥ कालाभिव्यक्त्यादि ॥ ननु तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति वाक्यात् सूत्रं नाम तत्त्वं भिन्नमेवेत्यत आहुः ॥ सूत्रं तु महत्तत्त्वमेवेति ॥ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः * इति वाक्यादेव, तथेत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्यङ् मिश्रितः, ततः पृथङ् न, किन्त्वेकमेव तत्त्वं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वेधोच्यत इति । द्वितीयस्कन्धे तु, ततः प्राणो महानसुरिति प्राणात्मकत्वमप्यस्योक्तम् । वेदे च आसन्यत्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपत्वस्य सूत्रेऽश्वतारात् । एतद्रूपता च नामसूत्रबुद्ध्योरुच्यते । प्राणबुद्धिभ्यां तस्याधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ तथा प्राणो बुद्धिश्चेति ॥ बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति वाक्यात् । तैजसो राजसाहङ्कारामिव इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तैजसाहङ्कार एवाऽन्यथावतारो ज्ञेयः । अतो नानुपपत्तिः । भगवदीयसांख्ये तयोरुत्पत्तिर्नोक्तेत्यत्रापि तत्त्वान्तरता नोक्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थः । एतेन तृतीयस्कन्धे, तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सतीति * यदुक्तं तत् कल्पान्तरानुसा-
5 रित्वात्तदंशमिति ज्ञापितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायैव वायुलक्षणे सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्तं, न तु तामसत्वं वायुरूपत्वं,

वाऽऽद्रायेत्यप्यवधेयम् । अन्यथा तामसीं सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तैजसानामिन्द्रियाणामात्मत्वं कथं वदेत् । ननु कचिदाकाशादिपञ्चकसत्त्वांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सात्त्विकत्वं प्रतीयते । श्वासोच्छ्वासाभ्यां वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमतः कथमुभयो राजसत्वमितिचेन्न । जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वादनुपपत्तेरिति । प्राणलक्षणं तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव ओजःसहोबलानि प्राणधर्माः । ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मनःशक्तिर्बलं च देहशक्तिरिति । अयं चाऽणुः सामर्थ्येन शरीरे सकले प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पञ्चधा तिष्ठति । कचित्तु, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयभेदेन दशधाऽप्युक्तः । एतेषां स्थानकार्यादिकं विस्तरभयान्नोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि । बुद्धिस्तु, बुद्धिश्च षोडश्यं चेति श्रुतौ करणानुक्रमणे सिद्धा । इदयस्था, विशिष्टज्ञानलक्षणकार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यैः । यो बुद्धिमांस्तस्य पदार्थज्ञानं भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा बालस्य बुद्ध्यभावेन पदार्थज्ञानं सम्यङ् न भवति तन्न स्यादिति । बुद्धेर्लक्षणानि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणविज्ञानत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुग्राहकत्वं, संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिस्वप्नवृत्तिकत्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणम् । तदुक्तम्—

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः * संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च * स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपदं विषयमात्रोपलक्षकम् । तेन विषयनिर्विकल्पकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञानं तादृगाकारा बुद्धिरित्यात्मिकं तल्लक्षणम् । निर्विकल्पकाकारा तु न बुद्धिः । तारतम्याऽज्ञापनेनेन्द्रियाननुग्राहकत्वात् । विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगजधर्मजन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वात्तद्वारणाय समुदितमुपात्तम् । तेनेदं फलति । योगजधर्माऽजन्यो विशिष्टज्ञानसमानाकारो ज्ञानेन्द्रियानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । तृतीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्यज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता भविष्यन्तीति प्रस्थानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्यन्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति । त-

त्मादित्यादि ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ॥
यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ॥
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः ॥९९॥
इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्याप्यनुवर्तते ॥
ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥१००॥
सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ॥
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ॥
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥
हंसाकृतित्वयने पुच्छत्वं परमात्मनः ॥ १०२ ॥

अक्षरकर्मस्वभावांश्निरूपयन् प्रथममक्षरमाह ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति ॥ भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद्रूपमेव व्यापारयति ॥ तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागश्चरणस्थानीयः, तस्मादौ चतुर्मूर्तीकरोति। अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च। तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥९८॥ ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात्तत्र को विशेष इति चेत्तत्राह ॥ आनन्दांशतिरोभाव इति ॥ अग्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थितसत्त्वेनानन्दांशस्तिरोहित इव भवति । तेन सृष्टीच्छया व्याप्तो भगवान् मुख्यजीवशब्दवाच्योऽपि भवति । अत एव औडु-

लोभिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिद्रूपे स्वयोग्ये ब्रह्मणि प्रवेशः ॥९९
नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्याद् यथा मदादीनामित्या-शङ्कयाह ॥ इच्छामात्रादिति ॥ इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्यापृता तिरोभाव इवोच्यते । वस्तुतस्त्वानन्दमय एव । अत एव पुरुषोऽवतारो भविष्यति । इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे वाचकैरपि तस्य न जीवत्वमित्यभिप्रायेणाह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिशब्देना-ऽसत्तमःशब्दादयो गृह्यन्ते । तथापि न पुरुषोत्तमाद्विभक्ततयाऽव-स्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥ तस्यैव कारणत्वं ज्ञाप-यितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह ॥ सर्वावरणयुक्तानीति ॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्मेति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषोत्तमे अभेदेन यथा निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह ॥ मूलाविच्छेदेति ॥ मूलेन पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया, तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह ॥ तदाधारतयेति ॥ एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा भवतीत्याह ॥ प्रभुत्वेनेति ॥ प्रभुर्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः । जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिना मुक्ताः । ततोऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चास्मदादीनामिति वाक्यं सङ्गच्छते । अन्तरुपासनायाम् अन्तर्यामिरूपेण प्रकटो भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तच्चरणारविन्दमेव प्रविशन्तीत्य-ऽक्षरस्य पादत्वम् । तथावतारेऽपि । चैद्ये च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रवि-ष्ट* इति । आदिशब्देनाधिदैवादिरूपेष्वपि । आनन्दमयनि-रूपणे हंसाकृतित्वकथनं तत्र, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षरमानन्दमय-स्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् ॥ १०२ ॥

प्रक्षतनु पर त्वप्रोक्त यत् तद् विचारयन्ति ॥ अक्षरेत्यादि ॥ तदाहुरक्षर ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति * तृतीयस्कन्धवाक्यादक्षरस्य

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे । कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः । कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदिति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् कालकर्मस्वभावानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वात्तत्त्वता भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तत्त्वानीत्याशङ्कायामेतेषां तत्त्वतानिराकरणार्थमेतच्चतुष्टयस्वरूपं निरूपयिष्यन् प्रथममक्षरं लक्षयतीत्यर्थः । अथाक्षरकर्मस्वभावानित्यत्र मध्ये कालशब्दस्त्रुटित इति प्रतिभाति, तथाग्रे, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च । व्याख्यानग्रन्थस्वारस्यादिति बोध्यम् । नन्वेवमधिष्ठानस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ तथा चाक्षरज्ञाने श्रुतौ मोक्षस्योक्तत्वात् तस्याव्यक्तत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्तस्य ज्ञानार्थमेवं तदधितिष्ठतीत्यर्थः ॥ एवं प्रयोजनमुक्त्वा लक्षणं व्याकुर्वन्ति ॥ तत्र यस्य रूपस्येत्यादि ॥ इदमेव च श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणमिति व्याख्यानात् । द्विधा समभवद् बृहदिति, व्याख्यातं च । अत्र मूले समधिष्ठायेति कथनात् सृष्टिकरणे आधाराकाङ्क्षापि पूरिता । तेन यात्र ऊर्णनाभदृष्टान्ते याऽनुपपत्तिः साऽपि परिहृता बोध्या ॥ ९८ ॥ भवतीति ॥ तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीलया इच्छां करोति, न तु तया व्याप्रियत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तया व्यापृतं सन्मूलभूतेन स्वांशेन तिरोहितानन्दं मुख्यजीवपदवाच्यतां धत्त इवेव विशेष इत्यर्थः । आनन्दांशतिरोभावे गमकमाहुः ॥ अत एवैतदुक्तमित्यादि ॥ अक्षरस्यानन्दमयत्वे गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत्रेदं हृदयम् । प्रकृतिभर्तुः पुरुषस्य निर्वृतात्मन इत्यनेनानन्दमयत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डदेहप्रविष्टपुरुषस्य च प्रथमस्कन्धे वाराहाद्योऽवतारा उक्ताः । त एव च द्वितीयस्कन्धे लीलावतारत्वेनानन्दाकारा उक्ताः । तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम् । एवं सति यदवताराणामानन्दमयत्वं तदवतारिणः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थसिद्धम् । तथा सति तदवतारिणोऽक्षरस्यानन्दमयत्वे कः सन्देह इति । एवं च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या व्यवस्था ॥ ९९ ॥ गमकान्तरमप्याहुः ॥ इच्छारूपाया इत्यादि ॥ भिन्नत्वे इति ॥ या पूर्वं ब्रह्मण्येवेच्छारूपा तथा एव पिण्डिततया घनीभावेन प्रकृतिरूपतया पृथक्स्थितावित्यर्थः । अत्र वाचकनिर्देशेन प्रमाणानुरो-

धित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम् । ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्मेत्यत्रोक्तम् । एवं श्रुतावपि । तथा, कूटस्थोऽक्षर उच्यते । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति । कूटवन्निर्विकारतया स्थितं कूटस्थम् । कूटस्थशब्दस्याक्षरपर्यायत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो विद्यारण्याद्या निरस्ताः । शक्तिग्राहकस्यालाभादिति । शेषं स्पष्टम् ॥ १०० ॥ तदाहुरिति ॥ विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः * आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽप्यण्डराशयः । तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति । एवमस्य प्रमाणान्निर्णय उक्तः । प्रमेयाद्वक्तुमाहुः ॥ एतस्येत्यादि ॥ उच्यन्त इति ॥ श्रीभागवतादावुच्यन्त इत्यर्थः । एवा स्थितिरिति ॥ मूलं पुरुषोत्तमस्तमाधारं कृत्वा या स्थितिः सेति । तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं, यन्नद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिश्रुतौ ब्रह्माऽभेदश्रावणात् तदवच्छिन्नतया, तदक्षरं परमे व्योमन्नित्यत्राधारतया श्रावणादक्षरात्परतः पर इत्यत्र पुरुषात्परत्वश्रावणाच्च तथेत्यर्थः । न च पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वाऽऽधारान्तरमपेक्षणीयम् । मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति न्यायात् । एवं सति, तद्धाम परमं ममेत्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते तन्निरूपयवाङ्क्षेदेति । सा च, अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यत्राक्षरशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यवस्थापनात् परिहृता । स्वस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादेव सिद्धमिति न शङ्कावकाशः ॥ १०१ ॥ जीवजडाकारेणाविर्भवतीति ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये प्रसिद्धम् ॥ ततोऽपीति ॥ प्रभुत्वादपीत्यर्थः । एवं स्वरूपकोटिस्थत्वेऽपि न्यूनत्वं समर्थितम् । शेषं स्फुटम् ॥ अत एवेति ॥ अक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः । एतेन पक्षात्मवादस्यापि मूलमुक्तम् ॥ अत एवेति ॥ मुक्तस्याधिक्यादेव । अभेद इति वाक्यं [illegible] स्कान्दं भारततात्पर्ये मध्वाचार्यैरुपन्यस्तम् । अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा * इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथेति * । एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः ॥ १०२ ॥

तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ॥
रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०३ ॥
चिदानन्दतिरोभावस्तदनुक्रम एव च ॥
ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०४ ॥
चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ॥
क्रियाशक्तिप्रधानस्त्वाखिलगः सकलाश्रयः ॥ १०५ ॥
विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ॥
ऐश्वर्यं भगवद्धर्मं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०६ ॥
अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ॥
आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०७ ॥
मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ॥
सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ॥
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०८ ॥

एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह ॥ त-दुपासनयेति ॥ प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, न त्वक्षरमात्रत्वेति भगवद्वचनादवगम्यते । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति हिशब्दार्थः । भक्तिमार्गे त्वा-रम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः । तथा-पि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एवमभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह ॥ कृष्णस्ततोऽधिक इति ॥ अक्षरादपि चोत्तम इत्यादिवाक्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं काल

इत्याह ॥ रूपान्तरमिति ॥ तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह ॥ सर्वसामर्थ्यसंयुतमिति ॥ सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्सामर्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १०३ ॥ तस्य रूपमाह ॥ चिदानन्दतिरोभाव इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छयातिरोभावः । उपासनायामन्यथा करणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुद्गमः । सजातीयत्वेन जीवसङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुद्गमः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ॥ ईपत्सत्त्वांशभाक्त्वमिति ॥ व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वाऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह ॥ अन्तस्तु सर्वत इति ॥ स बहिर्मुखाणां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्तद्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः । तस्य प्रयोजनमाह ॥ सकलोद्भव इति ॥ सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य परमार्थदर्शने कार्य्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिप्रधानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । नित्यगश्च चलनैकस्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह ॥ सकलाश्रय इति ॥ सर्वं जगत् स्वस्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं गच्छति । अत एव नित्यप्रलयसिद्धिः । कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् । तच्च पुरुषोत्तमात्सर्वातिरिक्त एवेत्याह ॥ विकृताविवेति ॥ विकृतौ किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वोत्पत्त्यन्तभावन इति ॥ केचिदस्यैश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्यैश्वरत्वे हेतुमाह । ऐश्वर्यं भगवद्दत्तमिति । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भगवत्सेवकेष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चाह ॥ आसुरादिमते तस्मादिति ॥ तस्यान्यथाकरणं व्यावर्त्तयति ॥ प्रसुवन् फलसाधक इति ॥ तस्य परिज्ञानार्थं तद्भेदानाह ॥ सूर्य-

गतेति ॥ तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपत्रयमाह ॥ सूर्य इति ॥ आधिभौतिकं रूपं तस्य सूर्यः । आध्यात्मिकं सुखादिः । रात्रौ सुखाद्यभावाद्भेदसिद्ध्यर्थमाह ॥ क्वचिदिच्छापीति ॥१०४॥१०५॥ ॥१०६॥१०७॥१०८॥

साधनफलाभ्यां निर्णेतुमाहुः ॥ एवमनेकेत्यादि ॥ शेषं स्पष्टम् । अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वतन्त्रत्वाय लक्षणादिकं वक्तुमाहुः ॥ तस्यैव रूपान्तरमित्यादि ॥ प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति वाक्ये कालस्य ब्रह्मपर्वनाक्षरब्रह्मरूपतोक्ता । द्विधा समभवद् ब्रह्मेत्युपक्रमात् । न तु तदुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः । प्रकृतेरुपादानत्वमुक्त्वा सतोऽभिव्यञ्जकत्वमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूपतया कारणत्वमित्यभिप्रेत्याहुः ॥ सर्वाकारेत्यादि ॥ एवं प्रमाणतो निर्णय उक्तः ॥ १०३ ॥ प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ ब्रह्मा तु स्वेच्छयेति ॥ चिदानन्दयोः प्रजापतेरिच्छया । कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमिति * वाक्यात् । क्रिया च सदंशशक्तिरिति तत्र सुक्ष्चिदानन्दतिरोभाव इत्यर्थः । ननु तिरोभावेऽपि यथा मायाश्यो भूतोद्गमो भूतेभ्यस्तादृशोपगुणोद्गमस्तथा चिदानन्दांशोद्गम स्यात आहुः ॥ तथास्तत्याशमित्यादि ॥ अन्यथा कारणाभावायेति ॥ आनन्दांशाद्गमाभावायेत्यर्थः ॥ सजातीयेत्यादि ॥ प्रकृतितो जडवत् कालाच्चिदंशानन्दयोरुद्गमे कालस्यापि सजातीयतायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वतश्चिदानन्दत्वादपि तत्प्रतीमूलं तु— मन्तश्चिदानन्दायविप्रलब्धात सदंशश्च सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं युज्यते । एवञ्च, स काल इत्यन्तेन स्वपादद्येन स्वरूपलक्षणं कालस्योक्तं भवति । अन्तःप्रकटसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईश्वरसत्त्वांशेन प्रकटः काल इति आकाशवारणाया-
* ऽन्तरित्यादि ॥ अक्षरकारणाय व्यवहारस्यादि । कालोऽस्मीति, कालेनाऽव्यक्तमूर्तिनेत्यादिवाक्यानुरोधादि लक्षणम् । अथ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठित इति कार्यानुसारिलक्षणस्यापैमाहुः ॥

तस्य प्रयोजनमित्यारभ्य, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन ॥ तेन सकलोद्भवो नित्यगः कालः । नित्यगः। सकलाश्रयो वा काल इति, लक्षणद्वयं सिद्ध्यति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थं, नित्यग इति ॥ इदमेवाप्रतिहितपदेनोक्तम् । नित्यगत्वोपपादनार्थं, सकलेत्यादि यस्मादिति ॥ निमित्तभूतात् ।

तेन सकलोद्भवत्वाभिरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाश्रयत्वादतीतानागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम्। इदमेव गुणव्यतिकराकारनिर्विशेषपदाभ्यामुक्तम् ॥ कार्यसिद्धिर्नेति ॥ यथेन च प्रव्यथितं मनो म इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तेस्तथेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नास्तम् । अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तिमूर्तिना * इत्यत्र विश्वपरिच्छेदकत्वमीश्वरस्यैवोक्तम्। तद्विवेचयितुमाहुः ॥ कृष्णस्येत्यारभ्यान्तरङ्ग इत्यन्तम् ॥ इदमिति ॥ प्रत्यावकरवरूपम् ॥ सामर्थ्यमिति ॥ प्रभावं पौरुषं प्राहु: कालमेके यतो भयमिति * वाक्ये प्रभावत्वेन कथनात्तथेत्यर्थः । अन्तर्यामिण ईश्वरत्वम्, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यत्रोक्तम्। अन्तरङ्ग इत्यनेन मूलस्थं सर्वान्तरपदं विवृतम् । सर्वापेक्षयाऽन्तर इति समासात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः ॥ अस्य महत्त्वायेत्यादि ॥ अन्यथा करणमिति ॥ उपासकपक्षपातेन भगवद्विसम्मतकरणमित्यर्थः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोः कालयोर्लोकशास्त्रप्रमाणकावाप्याहुः ॥ तस्य परिज्ञानार्थमित्यादि ॥ युगादीति ॥ आदिपदं परमाण्वादिद्विपरार्धान्तकालोपलक्षकम् । परमाण्वादिलक्षणं उ चरमः सद्विशेषाणामित्यादिना तृतीयस्कन्धे निरूपितम् । तत्सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । मयाऽपि प्रस्थानरत्नाकरे तद्विमृष्टमिति नेह प्रपञ्च्यते । एवमत्र प्रमाणादिचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०४॥ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्गतः ॥
तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥१०९॥
तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ॥

अग्रपश्चाद्भावभेदात् द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ ११० ॥
सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ॥
कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशगं तथा ॥ १११ ॥
इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ॥
सर्वत्रस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः॥ ११२॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति ॥ विधिषेधप्रकारेणेति ॥ रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं तु पुरुषैर्विधिनिषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालापेक्षया लोकानां हिताहितप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । धर्मिणो धर्मे प्रवेशात् । कालवाच्च स नित्यप्रकटः, किन्तु फलदानपर्यन्तमेवेत्याह ॥ यावत्फलमप्रापनामिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्य प्रतिपुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तदेकं भगवद्रूपमिति ॥ व्यापकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्वा तदंशेन तिरोभवतीति साधारण्येनापि सर्वसम्भवात्म प्रतिकर्म व्यवस्थेत्यर्थः । तर्हि एकः कथं युगपत्सुखदुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह ॥ अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ ॥ ११० ॥ तस्यैकत्वे प्रमाणमाह ॥ सृष्टौ साधारणमिति ॥ कालं कर्म स्वभावं चेति * वाक्यात् ॥ सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन परिच्छेद्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः कालवदेवेत्याह ॥ कालवदिति ॥ विशेषमाह ॥ तद्वशगमिति ॥ यत्र यः कालवशो भवति तमेव व्याप्नोति,न त्वन्यमित्यर्थः ॥१११॥

एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति ॥ इच्छामात्रेति ॥ भ-

गवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह ॥ सर्ववस्त्वाश्रितमिति ॥ तद्रूपं जगदाधारं स्वांशभेदेन तत्र तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति, किन्तु पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य स्वरूपेण प्रकटः । तदाह ॥ पश्चादिति ॥ एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह ॥ हरेस्तनुरिति ॥ ११२ ॥

कर्म निरूपयतीति ॥ अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावं च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः ॥ अयं त्विति ॥ क्रियाशक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् ॥ अत इति ॥ प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् ॥ विशिष्यत इति ॥ असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधननिर्णय उक्तः । पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि 'कर्मण एव स्वरूपं विवृतं, न सर्वस्येति प्रकृते प्रकरणे प्रमाणाऽननुरोध्यपि निबद्ध्य तत्स्वरूपमाहुः ॥ अथ चेत्यादि ॥ एवं प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ कालवदित्यादि ॥ फलभोगानन्तरं कर्मनाशस्मरणात्तथेत्यर्थः । एतेन फलनिर्णय उक्तः । कर्मणः सकाशान्नश्वरमेव फलमिति । नच 'नित्यकर्मफले व्यभिचारःशङ्क्यः।न च प्रत्नमनन्तरमित्यस्य त्रिदशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकर्माभ्यासोत्तरं चित्तशुद्ध्यभावेऽग्रे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्येति ॥ उक्तरीत्या असाधारणस्य न प्रतिकर्मश्वयस्येति ॥ ॥ प्रतिपुरुषमदृष्टरूपकर्मभेद इत्यर्थः । तथाऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्दैस्तदंश एवोच्यते । प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणत्वमेतस्यैवावस्थाभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकल्पनमतिगौरवग्रस्तमेवेति भावः ॥ युगपदिति ॥ प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले ॥ अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्तस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियत इति प्रकारस्याग्रपश्चाद्भावभेदादेकस्मिन्नेव काले द्विधाप्रकटः सन् तस्य तस्य युगपदेव तत्तत्प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ॥ तस्येति ॥ साधनस्वरूपफलैरेवमुपपाद्यमानस्य । नचैकत्वं प्रदृष्टत्वपदविवक्षितमिति वाच्यम् ।

त्यादि ॥ यथा कालोऽतीतानागतचिरक्षिप्रादिव्यवहारसाधकतया निराधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाधकतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयुज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ॥ जगदाधारमिति ॥ चेतनाचेतनवस्त्वाधारमित्यर्थः ॥ स्वरूपेण प्रकट इति ॥ तादृशानां स्वरूपे दृष्टमात्र एव दुष्टोऽयमित्यादिप्रतीत्युदयात्तयेत्यर्थः ॥ पश्चादिति ॥ क्रियाविशेषणमेतत् । तथा च सर्ववस्तु पश्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुष्वाश्रितमित्यर्थः । एवं प्रमेयाद्वैतनिर्णय उक्तः ॥ एतस्येति ॥ सकलजगदाश्रितत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११२ ॥

वस्तूद्गमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ॥
परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११३ ॥
सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ॥
एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११४ ॥
अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ॥
सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११५ ॥

अस्याविर्भावनिरोभावयोरुपपत्तिमाह ॥ वस्तूद्गमेति ॥ अस्योद्गमतिरोभावयोर्वस्तु नियामकम् । तथा सत्त्वादिगुणाः । ज्ञानं कर्म च । अतो बहुधोद्गमः । तस्य द्रव्याविर्भावेणाप्याविर्भावः । विरोधिगुणप्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्तते । अन्यश्चोदेति । तथा मन्त्रशास्त्रादिभिरपि । अतो बहुधोद्गमतिरोभावौ । तस्य सद्भावेऽर्थापत्तिं प्रमाणयति ॥ परिणामस्त्विति ॥ स्वभावस्य परिणाम एव कार्यम् । अतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो, न कदाचिदपि प्रत्यक्ष इत्याह ॥ सामान्यत इति ॥ उपसंहरति

एवमिति ॥ तत्त्वाधिक्यपरिहारायाह ॥ हरिरेव स इति ॥ स कालादिर्हरिरेव । तत्रोपपत्तिमाह ॥ अतस्तदुद्गम इति ॥ शास्त्रे भागवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सर्वसाधारणत्वेनेति ॥ यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वान्न तत्त्वकोटौ प्रविशति, तथा कालादिरपि । भगवत्त्वेनैवोपपत्तौ न पृथक्त्वम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

अतो यदुद्योऽयम् इत्यादि ॥ एतेन साधनमुक्तः ॥ अर्थापत्तिं प्रमाणयतीति ॥ फलाविर्णयं यत्तु तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परिणामहेतुः पदार्थः स्वभाव इति तल्लक्षणं कार्यमुखेन कलाति ॥ उपसंहरतीति ॥ एवमक्षरादुपपत्त्यारोऽपां उक्तानेतां तत्त्वत्वं वारयितुमुपसंहरतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ हरिरेवे ॥ उद्गम इति ॥ अक्षरणादिरूपा उत्पत्तिः ॥ कालादिरिति ॥ अक्षरस्य भगवद्धर्मित्वेन स्वस्वरूपाभावात् कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

एवं भावान्तरस्य तत्त्वताया निवारणेऽप्यभावस्य भविष्यतीत्याशङ्कां वारयितुमाह ॥

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ॥
कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ॥
अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्य कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ अभावः कारणं चात्रेति ॥ प्रागभावः कारणाऽवस्थातो नातिरिच्यते । तस्य भिन्नकारणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अग्रिमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथाऽत्यन्ताभाव एव स्यात् । तस्मात् पूर्वभावस्तस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते । प्रसङ्गाद् ध्वंसादीनामपि कार-

णत्वं निराकर्त्तुमाह ॥ ध्वंसश्चापीति ॥ ध्वंसोऽपि दण्डादिस्वरूपमेव ॥ तिरोभावशब्दसातिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तेन रूपान्तरं पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति ॥

ननु कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्रागभावादिशब्दप्रयोगः कथमितिचेत्तत्राह ॥ कार्यादिशब्दवदिति ॥ न हि घटरूपादतिरिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादपि नातिरिक्ता कारणता । तथापि तयोर्यथा कार्यकारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिप्रयोगोऽपि । ननु संख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च सन्ति । ततः कथमष्टाविंशतितत्त्वानि । तत्राह ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ १२६ ॥

प्रागभावस्येत्यादि ॥ कारणत्वादिति ॥ असाधारणकारणत्वात् । मूलस्थमभावपदं व्याकुर्वन्ति ॥ प्रागभाव इति ॥ ननु घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्य कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालजे घटे गौरवप्रसाच्च तद्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिः सांप्रदायिकाक्षपादीयैः क्रियते । तथाच येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्तत्रोत्पद्यते इति तस्य कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः ॥ प्रागभाव इत्यादि ॥ यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च श्वो भावी तत्र सत्यामपि कारणतायां सति च प्रागभावे कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नास्तीत्यऽवश्य वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवंस्तत्फलजननाय फलानुकूलत्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्थाविशेष सम्पादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा द्वयो भावी पदार्थोऽद्य स्यात् । श्वो भावीति व्यवहारश्च बाध्येत । एवं सति सकलकारणवृत्त्येकयाऽवस्थया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभावकल्पना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत इति तादृशावस्थाविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदवस्थातिरोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र

मानत्वात्तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया सामान्यरूपेण प्रागभावाख्यविशेषानवगाहित्वात् । न च प्रागभावः सामान्य एवेति वाच्यम् । तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि तत्प्रागसत्त्वे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापत्तेः । न च सकलप्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यः स इति वाच्यम् । तथा सत्येकस्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशादुत्पत्स्यति कार्ये तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । न च यत्र पक्वे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावं विना कथं निर्वाह इति वाच्यम् । पक्वेऽप्यपक्वस्य रूपचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्वभावकार्यत्वात् । तस्य च कार्यकोटिमत्त्वात् । सत्कार्यवादे कारण एव सर्वासामपि सत्त्वाङ्गीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वांशस्य कथं ग्रहः । तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वरूपत्वात् । तस्य च प्रागभावग्रहाधीनत्वादिति चेन्न । कार्यविषयकाभिमतसमयज्ञानेनैव तद्ग्रहसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभावघटिततया तद्ग्रहे आत्माश्रयेण प्रागभावीयकारणताया एवातिदुर्ग्रहत्वापातात् । प्रागभावस्य कारणावच्छेदकत्वेन तदनङ्गीकारे तद्ग्रहेण प्रागभावस्याप्यग्रहापाताच्च । न हि घटजननानुकूलकारणावस्थामपश्यतः कस्यापि इह घटो भविष्यति, इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । अभ्यासपाटवादुदेतीति चेत् । न तथा सति कारणादर्शनेऽपि तदुदयापत्तेः । अभ्यासपाटवादेव प्रागभावोदासीनानां पूर्ववर्तित्वांशग्रहणस्याप्युपपत्तेश्च, कार्यपर्यन्तत्वावच्छिन्नसमयपूर्ववर्तित्वस्यैव पूर्ववर्तित्वात् । अभिमतजननानन्तर्यस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमपदार्थत्वात् । किञ्च कारणताघटकपूर्ववर्तित्वशरीरप्रविष्टस्यास्य कारणत्वे उच्यमाने तत्रान्यस्य प्रवेशाच्चक्रकापत्तिः । एतत् सर्वमभिसन्धायाहुः ॥ अभिमतेत्यादि ॥ अन्वयेति ॥ प्रागंशस्यानवगाह इत्यर्थः । कल्पितमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ प्रागंशोदासीनाभावमात्रस्यानन्त्याभावविषयत्वात् कारणावस्थामपश्यतस्तूष्णीं प्रतीयमानो योऽभावः स कारणरूपो न-

ऽर्थः। ननु प्रागभावोऽत्यन्ताभावाद्भिन्नः, कारणावस्थारूपत्वात्। ध्वंसाच्च भिन्नः प्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यत्वात्। भेदादपि भिन्नः, संसर्गाभावरूपत्वादित्येवमभावान्तराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्ययाद्भावेभ्योऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सेत्स्यति। एवञ्च सिद्धे प्रागभावे कारणलक्षणसमन्वयात् कुतो न तस्य कारणत्वमिति चेन्न। केवलप्रत्ययात्तदसिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावस्थासमनियतस्य तदतिरेकासिद्धेः। सिद्धौ वा सामयिकत्वेन सिद्ध्याऽनादित्वाभावेन अव्यभिचारितरूपस्य तस्यासिद्धेः। तथाभूतस्य कारणताग्रहणे च फलापत्तेश्च। ननु गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्याऽऽद्यत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य च प्रागभावध्वंसरूपत्वाभेदे दूषणमिति चेन्न। तयोस्तथात्वे मानाभावात्। प्रलयदशायां द्रष्टुः कस्याप्यभावात्। ईश्वरः पश्यतीति चेत्। तर्हि तमेव पृच्छ, तज्ज्ञाश्चैव मंस्यामो, न भवद्वाचेति दिक्। एवञ्चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेस्तदवच्छेदेनोत्पत्तिरपि स्वारम्भकावयवकलापादेव। आत्मादावपि ज्ञानाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रागभावो नास्त्येव। अन्यथा प्रतीयेतैव। प्रतीयमानस्त्वत्यन्ताभाव एव। प्रागज्ञानवगाहादित्युक्तत्वात्। ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति। औदासीन्येन प्रतीयमानस्याकारणत्वे गमकमाहुः॥ न हीत्यादि॥ तथात्वासाधारणकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य तस्य व्यापाराभावात् कारणता नाङ्गीकर्तुं शक्याऽव्यापारातिरिक्तस्य व्यापारवत एवाऽसाधारणकारणत्वदर्शनात्, व्यापाराभावे च तस्य सत्ताया एव दुरधिगमत्वाद् दूरापेता कारणतेत्यर्थः। कार्यनाश्यत्वादपि न कारणतेत्याहुः॥ कार्येणेत्यादि॥ कार्येण भावकारणध्वंस एव लोके क्वचिद् दृष्टोऽश्वतर्यादिगर्भनिष्क्रमणादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य। अन्यथा प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावाभ्यामपि दाहो जायते इति दाहेनापि कश्चित्तयोर्नाशो दृश्येत। अभ्युपगमसिद्धस्य युक्तिमूलत्व एव निर्वाहात्। नच प्रत्यक्षमेव तत्र मानं, न युक्तिरिति वाच्यम्। तस्य विप्रतिपन्नत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्षस्यैवाभ्युपगन्तुमशक्यत्वादिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः। ननु मास्तु प्रागभावोऽतिरिक्तस्तथापि पूर्वकल्पप्रलयकाले उत्तरसृष्ट्यभावावद् ध्वंसे च तदुत्पत्तेरुत्तरसृष्टिं प्रति पूर्वप्रलयध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण

कारणतास्तीति तस्य तस्यामवस्थायां दुर्वारमिति चेत्तत्राहुः ॥ प्रसङ्गा-
दित्यादि ॥ चाहेति ॥ ध्वंसस्वरूपमाहेत्यर्थः । दण्डादिस्वरूपाभिन्नो
ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः ॥ तिर इत्यादि ॥ तिरः = अप्रकटं भावयतीति
तिरोभावस्तिरो भवनं वा तिरोभावः । उभयथाऽपि निमित्तोपादा-
नान्यतरस्वरूपातिरिक्तो ध्वंसो न निरूपयितुं शक्यः । तदतिरिक्त-
स्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूला कारणावस्थैव ध्वंस इत्यर्थः ।
नन्वाकारान्तरमतिरिक्तं दृश्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ तेनेत्यादि ॥
तथाचाकारान्तरमपि तद्धर्म एव, न तु धर्मातिरिक्तः । अन्यथा
ध्वंस इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटाधिकरणता न प्रतीयेत । तादृशप्र-
त्ययबलाच्च पक्वे रक्तिमेव श्यामे ध्वंसाख्यमाकारान्तरमेव नि-
श्चीयत इत्यर्थः । नचाभावप्रत्ययोऽत्र इति वाच्यम् । एवमपि तमः-
प्रत्ययवद्भावस्याप्यत्राबाधकत्वात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । अवस्था-
याः सत्त्वात् । तथैव कारणकलापविघटनाच्च । प्रागभावादिपद-
प्रयोगं साधयितुमुपपत्तिकथनमाहुः ॥ सन्त्वित्यादि ॥ तयोर्येति ॥
घटस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभावित्वं
चापेक्ष्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरभिमज्ज-
नमाकारान्तरं चापेक्ष्य कारणे एव प्रागभावध्वंसपदप्रयोग इत्य-
र्थः । एवं ध्वंसप्रागभावखण्डनेन ताभ्यां तदत्राधिक्यं निवारितम् ॥
सन्तीति ॥ तत्तत्स्वोत्पत्तिकथनेन कारणाद्विभागस्य पृथक्स्थित्या
च पृथक्त्वसंख्यापरिमाणपरत्वानां, स्तुत्या च सुखादिविषयक-
बुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराणां सुखसामर्थ्यदुःखस्य प्रार्थनादिना
सुखस्य चानुमातुं शक्यतया ताभ्यां चादृष्टस्यापि त्वनुमेयतया
तदा संहत्येत्यनेन मर्यादस्य प्रकटीकृतया, गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां चेष्टा-
भिन्तनपृथिव्यप्तेजोरूपान्तस्तनायेन पृथिवीत्वादिरूपेण हेतुनाऽनुमातुं
शक्यतया, रूपस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धप्रायतया विशिष्ट-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या च सामान्यस्यापि सिद्धतया वक्तुं शक्याः
सन्तीत्यर्थः ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ पृथग् इतरव्यावृत्तासाधिदैचि-
ह्नरूपेण विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वं, तदभावोऽपृथग्विद्यमानत्वं त-
स्मात् । तृतीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रक्रियायां, यथैते देहयत्नतया स्तुति-
कर्तृतया चोक्तास्तथान्ये सामान्यादयः संख्यादयश्च नोक्ता इति
धर्मैः = धर्मभूतैः संख्यासामान्यादिभिः कृत्वा, गमः, अप्राधिशक्तः

अधिकसंख्याको नेत्यर्थः । अत्रेदं हृदयम् । संख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वापरत्वबुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराऽदृष्टसुखदुःखद्वेषगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां यथासम्भवं तत्त्वान्यादावेवान्वयव्यतिरेकग्रहणात् सामान्यस्य च तत्त्वसहभावेनैव पूर्ववर्तित्वग्रहणादन्यथासिद्धत्वेन संयोगस्य च स्पर्शेऽन्तर्भूतत्वेन कारणरूपतया पृथग्भूतत्वं नेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु सामान्यादेरभाव एवासृष्टयारम्भसमये ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वात्, यद्वा स्यामितीच्छोत्तरमपि जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पित * इति षष्ठस्कन्धवाक्यात् सामान्यस्य कल्पनैककारणत्वमेव । तस्मान्नैयायिकाद्युपगतपदार्थानां श्रुतिपुराणविरोधे लौकिकयुक्तियुक्तत्वे च कार्यकोटावेव निवेश इति भावः । एवं कारणरूपस्य प्रमेयस्य स्वरूपप्रमाणसाधनफलैरष्टाविंशतितत्त्वात्मकत्वमेवेति निर्णय उक्तः ॥ ११६ ॥

अतः परं कार्यस्यानन्त्येऽप्येवं निर्णयं वक्तुं प्रथमतः स्वरूपतोऽवगमार्थं प्रयतमाना आहुः ।

आनन्त्येऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ॥
समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११७ ॥
सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।
आधिदैवकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥
सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ॥ ११८ ॥

एवं कारणं निरूप्य कार्यज्ञानार्थं तस्यावान्तरभेदानाह ॥ *आनन्त्येऽपीति* ॥ यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रकारेण ज्ञानमशक्यम्, तथापि सर्वं कार्यं राशिद्वयात्मकं, समष्टिरूपं व्यष्टिरूपं च । तच्च जीवजडात्मकम् । नानन्दांशस्तत्र प्रविशति । अतः केवलप्रकारेण विभागे क्रियमाणे जडो जीवश्च भवति, न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चित् ॥ ११७ ॥ कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह ॥ सर्वेषामिति ॥

कार्येत्यादि । एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराश्यं निरूप्य तदुपलक्षणार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रैविध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्तन्निरूपयितुमाह—कारणे स्वरूपं च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः ॥ सर्वेषामिति ॥ हीति निश्चये । सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वाज्ज्ञापकाद्धेतोः श्रुताः, अथाधिदैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकादयस्त्रयो भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणे स्वरूपे च मता इति योजना । श्रुता इत्यनेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणत्रैविध्येन सर्वत्रैविध्यानुमाने, तद् गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः ॥ गुणानामित्यादि ॥ अत्र इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः । इदं च, सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणा * इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम् । सदंशान्निर्गतं सत्त्वमुच्यते, चिदंशाद्रजः, आनन्दांशाच्च तम इति विवरणात् । भेदानिति ॥ त्रैविध्यप्रयोजकान् । भेदानां स्वरूपं व्याकर्तुं तदभिधायकपदप्रकृतिपदानि व्याकुर्वन्ति ॥ अधीत्यादि ॥ तेन द्वेधपदस्यार्थद्वय विवाक्षतम् ॥ अनयोरित्यादि ॥ स्वतन्त्राभिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिमन्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति । स्वतन्त्राभिमन्तृत्वादिरूपवच्छेदको यो भवति सोऽधिभूत इत्यर्थः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः * यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक इति । उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवान्तर्यामिभावपक्षे सदंशेन शरीरेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति तदुभयविच्छेदकोंऽशो देहादिरूपोऽधिभूत इति । एतेषां चाधिदैविकाधिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय कश्चिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र पर्यायतया एव प्रसिद्धेः प्रकृते ऐकार्थ्यमेवेत्यभिप्रेत्य मूल, आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम् ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ जडजीवयोरिव त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमानाभयविच्छेदे. कार्यैः सिद्धे भेदे स्वरूपमपि भिद्येतेत्याकाङ्क्षायामभेदायाहेत्यर्थ. ॥ सच्चिदानन्देत्यादि ॥ तथाचैकस्यैव पुंसः पाचकपाठकपालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौतिकादिशब्दवाच्यत्वाच्च स्वरूपतो भेद इत्यर्थः ॥ उदाहरणमाहुरिति ॥ एतत्परिचायनायोदाहरणमाहेत्यर्थः ॥ देहेत्यादि ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धे, एको

शानाद्यमन्विरुद्धमित्यत्र सिद्धम् । तथाच महत्त्वैक्यवेऽपि सिद्धकार्यार्थं यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वत्रैवाभेदो भेदस्यावगन्तव्य इत्यर्थः ॥११८॥

व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः ॥
अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ॥
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ ११९ ॥
अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता ॥
महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव च ॥ १२० ॥
अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ॥
मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२१ ॥
चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ॥
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२२ ॥
अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ॥
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२३ ॥
सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः ॥
एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या विभागशः ॥ १२४ ॥

एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ व्यष्टिरिति ॥ यद्यप्येते त्रयोऽपि पुरुषावतारः । तथापि देहाभिमानिन इति जीवभेदा उच्यन्ते । तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ॥ ब्रह्मेति ॥ एकत्रैव त्रिप्रकारेण वर्तत इति । प्रकारान् गणयति ॥ अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण

इति ॥ यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः॥ एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रकारेण वर्त्तत इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह ॥ स्वभावेति ॥ अक्षरस्य स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्णस्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न भेदानाह॥११९॥ त्रयाणां शक्तिभेदानाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्या जीवस्य, प्रकृतिरक्षरस्य, माया कृष्णस्य। उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह॥ निद्रेति ॥ एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा महदादीनामाह ॥ महत्तत्त्वमित्यादिना ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकस्थानीयम् । द्वितीयं ब्रह्मशरीरम् । तृतीयमस्मदादीनां चित्तम् । अनेन अन्येषां चानुपलब्धेरिति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः॥१२०॥

अहङ्कारे भेदानाह ॥ अहङ्कार इत्यादिना ॥ चक्षुरित्यादीन्द्रियाणां भेदाः । सामान्येनाह ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ त्रयाणाम् अवान्तरभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ चन्द्रश्चन्द्राभिमानी चेति ॥ अतिदिशति ॥ एवमिति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥

ननु सांख्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन आत्मवैलक्षण्यज्ञानद्वारा विविक्तात्मज्ञानफलकत्वादावश्यकम् । ब्रह्मवादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्यानावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्यनिरूपणमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति ॥ एवमित्यादि ॥ एवं सच्चिदानन्दानामाधिदैविकादिव्यवहारप्रयोजकत्वज्ञापनेनैकस्मिन्नपि ब्रह्मस्वरूपेऽशभेदेन तरतमभावमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्यज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदाहेत्यर्थः । तथाच त्रैविध्यज्ञानस्य स्वरूपतारतम्यनिश्चयद्वारा मूलरूपे स्वार्पणज्ञानं फलमित्यर्थः । तदुदाहरन्ति ॥ व्यष्टिरिति ॥ मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरस्मदादिशरीर-

स्य सत्प्राधान्यं, समष्टेर्ब्रह्माण्डशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्थेत्यर्थः । अत्राधिभौतिकादिक्रमो ज्ञेयः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्याद्यावतारत्वकथनात् कथं जीवभेदत्वमत आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ एत इति ॥ चराचरसमष्ट्यावरणपुरुषात्मकाः ॥ पुरुषावतारा इति ॥ यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादय * इति । आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते इति । आनन्दमयोऽभ्यासात् * इति वाक्यात् । तत्स्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्यावतारा: । अभिमानिन इति षष्ठी । अभिमानिसम्बन्धिन इत्यर्थः । ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमकमतः पुरुषस्य जीवभेदत्वं न युक्तमित्याशङ्कायां ब्रह्मत्वसाधकस्य हेतोर्व्यवहितत्वं बोधयन्त आहुः ॥ तत्रैवेत्यादि ॥ देहे नियामकोऽन्तर्यामी अनभिमानित्वाद् ब्रह्म । तथा चानभिमानित्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वादानन्दप्रधानत्वमात्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं शक्यमिति पुरुषो जीवभेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं त्रैविध्यं वदन्तः किञ्चित्कार्यार्थं देवेषु त्रित्वरूपेण स्थितिं ब्रह्मणो बोधयन्ति ॥ एकत्रेत्यादि * स्थितिप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः ॥ यथा सारथीत्यादि ॥ सारथिवद् ब्रह्मादिदेहजीवानां नियामकोऽन्तर्यामी अन्तर्यामिणो नियामकत्वं चेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे * इति गीतावाक्याद्बुद्धिवाक्शीलानि श्रुतेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवन्नियामकम् अक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं प्रशासनश्रुत्याऽवगन्तव्यम् । तस्याऽप्यन्तर्यामित्वान्नियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं अन्तर्यामिब्राह्मणादेव सिद्ध्यति । तस्याक्षरनियामकत्वं च । अक्षरादपि चोत्तम इति, अक्षरात् परतः पर इति गीतावाक्यात्, श्रुतेश्च ज्ञेयम् । ब्रह्मवैवर्ते अक्षराहङ्कारमर्दकत्वकथनाच्च । एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं कृष्ण एव सिद्धमिति प्रमेयबलं निर्णीतम् । एवमन्यत्र तत्तदपेक्षया तत्तदाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववद्बोध्यः । एवंज्ञानस्य फलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरत्वेन ज्ञाने सति तथा भवतीत्यर्थः । नन्वन्तर्यामिणोऽक्षरस्य चान्तर्याम्यक्षराधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्यवस्थापनात् कथं भेदत्वमेतयोरित्यत आहुः ॥ परब्रह्मेत्यादि ॥ एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तमनन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि गणनापरिच्छे-

दाभावायाहुः ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ अत्रापि स एव क्रमः । नन्वन्तर्यामिणो भेदा नोक्ता इति कथं त्रयाणामित्युच्यत इत्यत आहुः ॥ अन्तर्यामिण इति ॥ तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोकरूपत्वेन भक्तप्राप्याक्षरोपासकप्राप्यविमुक्तप्राप्यत्वेनापि भेदः संगृहीतः । एवं स्वभावादीनामपि ज्ञातव्यः । कालस्य तु, सूर्यस्तस्याधिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ ॥ अविद्याजीवस्येति ॥ स्वप्नादित्रयस्य जीवस्येत्यर्थः । एवञ्चान्तर्यामिणः शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम् ॥ उपलक्षणविधयेति ॥ एवञ्च द्वादशशक्तिमध्यगणिताऽऽधिदैविकी । ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चपर्वरूपेणोत्पन्ना द्वितीया । अस्मदादिषु रजतभ्रमजनिका तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरूपेणापि ज्ञेयम् । तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयाः । एतावत्पर्यन्तं ये भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम् । अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञापयितुमाहुः ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि ॥ एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ ब्रह्मात्रिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः । तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते । एवं महत्तत्त्वेत्यारभ्य, मूलेन्द्रियाणीत्यन्तम् आनन्दचित्सत्प्राधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभावो निरूपितः । नेन मूलाऽवान्तरकारणयोराधिदैविकाध्यात्मिकत्वं कार्यस्यस्याधिभौतिकत्वं बोधितम् ॥ १२० ॥ ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ विराट्पुरुषेन्द्रियाणि ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ त्रयाणाम् आधिदैविकादीनाम् । अवान्तरभेदाः आधिदैविकादयस्त्रय, एवमाध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ चन्द्र इत्यादि ॥ एतेनाधिदैविके त्रिरूपतोदाहृता । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या । एवञ्च कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपविचारे त्वाधिदैविक इत्येवं तत्तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामाहात्म्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा ज्ञेयः । एवं यत्र विष्णोरपकर्षस्तत्र स भौतिकोऽस्मच्चरणप्रेरको ज्ञेय इत्येवं विचारतः प्रमाणानां परस्परविरोधः परिहृतो भविष्यति । तदेतद्धृदि कृत्वाहुः ॥ अतिदिशतीत्यादि ॥ अत्र तन्मात्रादीनां त्रिरूपत्वकथनं चेतनाधिष्ठानरहितानामपि त्रिरूपत्वबोधनार्थम् । तेन वैदिकघटिस्थानां घटादीनामप्याधिदैविकत्वं, सत्त्वघटिस्थिताना-

माध्यात्मिकत्वं, गुणत्रयरहितानां मौलिकत्वं च बोध्यम् ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ॥
महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥
अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ॥ १२५ ॥
मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥
अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वदा ॥ १२६
लोकपालास्तु ते त्वत्र स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥
दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२७ ॥

एवमिन्द्रियाणामुक्त्वा तन्मात्राणामाह ॥ तन्मात्राणि चेति॥ ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति ॥ अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिभ्यापेनाह ॥ पुनस्तथेति ॥ पुनःशब्देन सिंहावलोकनमुक्तम् ॥ १२५ ॥ सामान्यतो वदन्नुपसंहरति॥ मूलमिति ॥ मूलं तत्त्वानि। आवरणस्थानीयानि द्वितीयानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि तृतीयानि । ब्रह्मणा अन्तः करणं येषामिति ॥ परिच्छेदं वारयति ॥ अन्येऽपीति ॥ अस्मदाद्यधिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतः पार्श्वे वर्त्तमाना तृतीयेति । एवं जलादावपि ज्ञातव्यम्। ये दशेन्द्रियाणां देवा उक्ताः । अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नामसाम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात्। अतः पिण्डपाला इव लोकपाला इत्यभिप्रायेणाह ॥ लोकपालास्त्विति ॥ पित्रो निर्ऋतिः । अश्विनावुत्तरतः । दिशो यमस्थानीया इति । तत्र पुरन्दरस्य मध्यस्वर्गे स्थितिः । उपभोगार्थोत्तकः । तेषां यथेच्छं स्थिति

वारयितुमाह ॥ दशदिक्षु त्विति ॥ चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो मध्यस्थः । एवं सति तत्त्वाधिक्यं न भवति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मूले ॥ शतशः सन्ति सर्वश इति ॥ सर्वेषु शतं शतं सन्तीत्यर्थः । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कस्तर्थे शस् । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति सूत्रे वामनेन, कुण्डशो ददाति, धनशः प्रविशतीत्युदाहरता पदार्थतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्यङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैपयिकाधिकरणकारकाच्छस् बोध्यः । देवेष्वतिदेशेन प्राप्ते त्रिरूपत्वे प्रकारं विशदीकर्तुं तेषु लोकादिपालकत्वमुपपादयन्ति ॥ ये दशेत्यादि ॥ नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ निर्ऋतौ नामसाम्याभावाद्धामान्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते ॥ मित्रो निर्ऋतिरिति ॥ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशदिति * निर्ऋतिः पारवपाश्रय * इति च तृतीयस्कन्धवाक्याद्धारालोकपतित्वं रक्षस एवोचितमिति मित्रशब्दवाच्यो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अश्विनोर्लोकपालत्वं न स्फुटमिति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कायां तयोस्तथात्वमुपपादयन्ति ॥ अश्विनावुत्तरत इति ॥ विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम * इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, यावद् वलित * इतिपद्योक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं सति तयोर्भिषक्त्वेन सौम्यत्वादुत्तरस्या दिशश्च शान्तत्वात्तल्लोकपालकौ तावेवौचित्यान्निश्चेयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देवत्वस्यास्फुटत्वात्लोकपालत्वदौर्घट्यमाशङ्क्य समादधते ॥ दिशो यमस्थानीया इति ॥ दिशः श्रोत्रादिति श्रुतेः कर्णोत्पन्नत्वेन दिशां कर्णस्थानिकत्वम् । तौ च द्वौ, पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे प्राङ्मुख उक्तः । तयोर्नैरन्तर्यं यद्यश्विनोस्तदा पारिशेष्याद्धिक्षिणदत्वं दिशाम् । युक्तिस्तु धर्मनियामकत्वरूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वात् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशांशानामेवान्यत्र दिक्पालतानिश्चयात् । अतो यमाधिदैविकरूपास्ता इति लोकपालत्वं न तासां दुर्घटमित्यर्थः । नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भेयेन्द्रोलके चेन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरौचित्यादत आहुः ॥ तत्रेति ॥

तेषु देवेषु ॥ मध्यस्त्वं इति ॥ इन्द्रः स्वर्पतित्वाधिपत्यादिति वाक्या-
दित्यर्थः ॥ उपरीत्यादि ॥ इन्द्रस्य देवतात्वेन बहुस्थले प्रचरणाल्लोक-
त्रयोपरिभागस्य द्योतकौ, न तु वरुणवद्रसातलादेश्च इत्यर्थः । ननु
यथा द्वितीयस्कन्धे, देवा वैकारिका दशेति * दशदेवपक्ष उक्तस्त-
था तृतीयस्कन्धे, देवता आसन्नेकादश च वैकृता * इत्येकादशदेव-
पक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थत्वमित्यत
आहुः ॥ चन्द्रमस इत्यादि ॥ हृदये वागीशचन्द्रमहदभिमानिनां
चतुर्णां स्थितिरस्तीति चन्द्रस्यैव मध्यपाते पितृगमकाभावात् । त-
स्यैव मध्ये स्थितिरथवा राजाधिराजत्वादित्यर्थः । अत एवाभिमाना-
ऽभिद्धानुरीशानस्यान्वेशाभ्यां स्थितिः । यद्वा लोकपालत्वेन पूर्वोक्त-
रीत्या स्थितावपि दिक्पालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्पतित्वेन चन्द्रम-
सो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यं—तुरि-
तरव्यावृत्तौ । अथ ब्रह्माण्डे ते तु दशेन्द्रियदेवा एव लोकपाला,
स्वान्येऽतिरिक्ताः । तुः पूजायाम् । पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गेशः ।
भूमौ ते दशदिक्षु स्थिता, न तु यथेच्छं यत्र क्वापि तिष्ठन्ति । तुर्वि-
शेषावधारणे । पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽमध्यपाते पुरन्दर एव तथे-
त्यर्थ इति । एवञ्च कुबेरस्याप्याधिपत्याधिभौतिकत्वं ज्ञेयम् । अत
एवातिसुन्दरयोर्नलकूबरमणिग्रीवयोस्ततो जन्म । एतत्कथनस्याया-
न्तरफलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं सदृशास्त्वापाततो भिन्ना इत्याह ॥

तादृशैरपरैर्देवैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥
लोकपालास्तथा भिन्नाः स्थानैः सह विभागशः ॥ १२८ ॥
लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥
ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराड्जीवस्तु भोगभुक् ॥ १२९ ॥
गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वशः ॥

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ॥ १३० ॥
कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वेतद्वीपं तथैव च ॥
एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३१ ॥

तादृशैरपरैरिति ॥ तेषामवान्तरभेदानाह ॥ लोकपाला इति ॥ सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमेकं, तथा मानसोत्तरे, तथा मेरोर्मूर्ध्नि ब्रह्मणोऽप्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव पुष्करद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्ध्नि तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह ॥ गुणावतारास्त्विति ॥ यो नाभिकमले जातः । एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्याः । वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति ॥ कृत्रिममिति ॥ वैकुण्ठः कल्पितो येनेति वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकारात्तदकृत्रिममपि भगवदिच्छामात्रेण प्राकट्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्थम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महर्लोकादर्वाक् । प्रकारान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ १३० ॥ १३१ ॥

एवं निरूपणस्य प्रामाणिकत्वायाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तथाच स्थानभेदोक्तिरेवात्र मानमित्यर्थः ॥ मूले विभागश इति ॥ आदिशब्दात् करणकारके शास्त्र । विभागेनेत्यर्थः ॥ भोगभोक्तेति ॥ ब्रह्माण्डदेहस्थं यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ वक्तव्या इति ॥ कैलासे एक । शिवलोकः सत्योपरि द्वितीयः । एवं पुराणान्तराऽनुरोधात् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमिति । धर्मतस्त्रैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ॥

बुद्धिः खानि तथा मात्राः क्वचिदेवं त्रिधा त्रयम् ॥ १३२॥
भगवद्व्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोद्भवः ॥
व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह ॥ सूर्य इति ॥ यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूपं, गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह ॥ बुद्धिः खानीति ॥ इन्द्रियजन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३२ ॥ ॥ एवं प्रकारत्रयं निरूप्य सर्वेषां स्वरूपं निरूपयितुं भगवति जन्मादिभावा न युक्ता इति ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य वैविध्यसमर्थनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं समर्थयते ॥ भगवद्व्यतिरिक्तानामिति ॥ भगवतोऽप्याविर्भावतिरोभावौ प्रायेण वैदिकानां संमतौ । तदतिरिक्ते सन्देहः । अतस्तत्र विचारः कर्तव्य इति घटादिनिर्णय एव ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति ॥ आनन्दादिधर्मप्राधान्यम्, आधिदैविकादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुरस्कृत्य यः सिद्ध्यति तमित्यर्थः । यौगिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं वक्तुमाहुः ॥ पुनरन्यमित्यादि ॥ तेषामां शारीरादिप्रत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य प्राधान्यं मूर्तानन्दत्वेनाधिभौतिकत्वस्य स्फुटत्वात् पारिशेष्यादाहुः ॥ इन्द्रियजन्येत्यादि ॥ आधिदैविकीति ॥ अस्मदादीन्द्रियप्रेरकमनोरूपदेवनिष्ठेत्यर्थः । मनसो देवत्वमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देव इति ॥ मनसो

नि मात्राश्च न स्युरन्यसमाहतादिति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथना-

त्सन्मूलको व्यवहारोपयोगाय ज्ञेयः । अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यारभ्योपपादितस्य समाष्ट्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारितं म । एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यत इत्यत्रोक्तं प्रमेयं, पश्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवेतेत्यन्तेन विवेचितम् । ततः सर्वेषां त्रिगुणत्वादीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्रमेयस्य तत्तत्कार्यक्षमत्वरूपं बलं दिङ्मात्रेणोपलक्षणविधया निरूपितम् ॥ १३२ ॥

अतः परं तदाश्रयेण विचारापरपर्यायेण सर्वस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्य पदार्थजातस्य स्वरूपं निर्णीयते ॥ एवमित्यादि ॥ एवं = तत्सद्बलनिश्चयो येन रूपेण भवेत्तेन रूपेण प्रकारत्रयं निरूप्य, कार्यकारणस्वरूपात्मकं विविच्य सर्वेषां लौकिकसच्चिदानन्दानां नामरूपकर्मणां च स्वरूपं भगवदात्मकत्वलक्षणं निरूपयितुं भगवत्त्वे कार्यकारणकोटिगतानां सर्वेषां भगवदभिन्नत्वे जन्मादिभावाः—जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीतिसाक्षिकाः षडपि न युक्ता इति तदभावे उभयेन्द्रियवैयर्थ्यं चेत्याशङ्का त्रैविध्यसमर्थनार्थम् आधिभौतिकादिरूपत्रैविध्योपपादनार्थं ज्ञानक्रिययोराधिभौतिकयोर्व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिमुपपादयतीत्यर्थः । ननु सर्वस्यैव भगवत्त्वे व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरपि भगवत्त्वमेवेति तदुत्पत्तिविचारः कुतः क्रियत इत्यत आहुः ॥ भगवन् इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते सन्देह इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते भगवदतिरिक्ते कार्यकोटिस्थे व्यावहारिकज्ञाने कारणकोटिस्थे प्रकृत्यादौ स्वरूपकोटिस्थे कालादौ च यथायथं मायावादिसांख्यवादिवैदिकवादिमतप्रकारदर्शनात् सन्देहः । अतो वादिवैसंमत्याद्विचारः कर्त्तव्य इति हेतोर्घटादिनिर्णये सर्वाकारस्वरूपेणेत्यादिनाऽनुपदं करिष्यमाणे तयोरपि स भविष्यतीति तथेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन ॥
अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३४ ॥
बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ॥

अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशगो यतः ॥ १३५ ॥

ननु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्का तथा पक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बपक्षं दूषयति ॥ न प्रतिस्फुरणमिति ॥
तत्र हेतुः ॥ रूपरहितस्येति ॥ कालान्तरे देशान्तरेऽपि तथात्वं वारयति ॥ कदाचनेति ॥ दोषान्तरमाह ॥ अविद्याया इति ॥ अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञानत्वमिति स्यादेवं यथाविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति सर्वज्ञानमिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावात् । इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यम् । अत इदं ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेव । चित्तादिभिः सह बुद्धेः कोशादिष्वैकाध्यर्यात् । बुद्धिरुभिर्जन्यत इत्यत्र इभिर्बुद्धेः पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु स्थितिरेव सत्त्वादिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि संग्रहः । यदीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे कापि तदा भ्रमो न स्यात् । जीवस्य च गुणतोऽवस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अतो गुणवशाद् यथा बुद्धिर्भवति तथैव मन्तव्यमिति । अत एव जीवस्यापि न स्वातन्त्र्यं, गुणाधीनत्वात् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियोत्पत्तेः सर्ववादिसंमतत्वात्तद्विचारमकृत्वा ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयिष्यन्तो मायावादिमते ज्ञानोत्पत्त्यनङ्गीकारात्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ ज्ञाने = कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, बुद्धिवृत्तौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब एवास्तु, स्वरूपस्य = ज्ञानस्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्का तथा पक्षपातः = स्वरूपनित्यत्वपक्षपातस्त्रिष्वपि सच्चिदानन्देषु कर्तव्यः = कर्तुमुचित इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना ॥ अत्रायमर्थः ॥ सिद्धान्तिना हि

द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं षड्विधमिति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां तथा विम्रंशितज्ञाना इत्यत्र । तत्र नित्यं वृत्त्याऽभिव्यज्यते, वेदादिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्धर्मरूपं परं भगवद्दत्तं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिवृत्तौ मनसि जन्यते । तथा सत्यर्द्धजरतीयापत्तिरनेकव्यक्तितदुत्पत्तिनाशादिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति । तदगादस्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं वदता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्रूपताङ्गीकरणाच्च । सिद्धे चैवं स्वरूपनित्यत्वे वृत्तौ यदभिव्यञ्जन समागमनजननं वाङ्गीकृतं तदपि प्रतिबिम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विकवृत्तेः शुद्धत्वाद्गतो ज्ञानप्रतिबिम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्येति ॥ एवं ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्मत्वेन स्वरूपात्मकज्ञानवत् तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्यावहारिकज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिबिम्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिबिम्ब इति तथाप्यर्द्धजरतीयं स्वरूपे समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्येव वृत्तौ प्रतिबिम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयमानावसरे सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ भासेताम् । तदेतदुक्तं, तथा पक्षपातस्त्विच्यापि कर्त्तव्य इति ॥ अथ तथा न स्वीक्रियते तदाऽप्रामाणिकार्द्धजरतीयाद्वक्ष्यमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षोऽप्यप्रयोजकः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति ॥ दूषणमाहुः ॥ नेत्यादि ॥ रूपरहितस्येति ॥ चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुरयोग्यस्य शब्दस्य कूपादौ प्रतिध्वनिदर्शनात्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वाच्च सार्वत्रिकश्चक्षुरयोग्यस्य प्रतिबिम्बाभावनियमोऽतो न क्षोप इतिचेत् । अत्र केचित् । प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिबिम्ब. । पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहादिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु प्रतिध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बत्वं मानाभावग्रस्तमेव । नच साजात्यानुभव एव मानमिति वाच्यम् । तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । बिम्बाधि-

भावात् ॥ प्रतिबिम्बभवनात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः । अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिबिम्बोऽविद्याबुद्ध्योः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपगतश्चेत् सरूपाणां सदृशानां बाह्यादीनां घटादीनामान्तराणां शिरास्नाय्वादीनां च तत्र तत्र प्रतिबिम्बो निर्बाधः । निर्बाधे च प्रतिबिम्बे तत्समानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां सर्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संसर्गैतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषणप्रासाद् मास्तु व्यापकानेकजीववादः।किन्तु व्यापकैकजीववादे तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकस्यैव सर्वज्ञता स्यात् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संसृष्टत्वात् । ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तत्सन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भेदप्रतीतिरिति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमातृभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदात्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम्।अप्रयोजकत्वात्।तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । तदेतदुक्तम् । तथा सतीत्यादि ॥ ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ अयमर्थः । यदयं न स्वीक्रियते । कस्तत्र हेतुः । न तावदसंनिधि । अविद्याया व्यापकत्वात् । अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहितत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अ-

न्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनाद् इहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्ट आन्तरबिम्बे बाह्यालोकान्तरानपेक्षणात्तेनाऽऽन्तरप्रकाशान्तर्ज्ञाकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसक्तावपि च नद्यपभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहङ्कारादिवद्बहिर्मनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् संस्काराद्यापकस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावच्छेदे दर्पणादेरप्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावच्छेदेऽपि घटादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते तदप्यसंगतम् । एकप्रतिबिम्बावच्छेदेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति

कं, सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावादिति।ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बः । तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भाविनी । जीवसाक्षित्वादस्याऽनङ्गीकारात् । तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः । जीवस्तु, यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावाद्व्यक्त्यादिसङ्गत्याभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते । तथा विषयादौ सत्त्वपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवद्घटादिदीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति, तदा तदुपाधिको जीवस्तं विषयं गोचरयति । केवलाग्न्यदाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति विभुपदाभावार्थत्वेन वृत्तिनिर्गमनमपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपद्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ इन्द्रियाणाञ्च वैयर्थ्यमिति ॥ एवं स्वभाववादेन सर्वगतस्यापि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वतः स्वयं

दाहकत्वादर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षादन्तःकर-

णसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितांशो प्रकाशोऽस्य स्याद्वेत्याधिक्यं तत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः । वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु संसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव। अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणोपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्वृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव। तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्रदर्शने अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽपततीति फल्गून्येवैतानि कल्पनानि । अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्याऽऽवृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चावरणे भग्ने सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोपपत्तिः। एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाऽज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धानाऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति

स एव किञ्चिज्ज्ञतायां नापि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि
जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भवि-
ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञ्यापत्तिरिति चेन्न । शरीरभेदस्य पूर्वजन्मा-
द्यननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च
व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यनन्वयात् । एतेनैव भोगायतन-
भेदस्य विच्छिन्नोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बो-
ध्यम् । उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः * पश्यन्तः पा-
तयन्ति स्म कबन्धानप्यरीन् युधीति भारते भूतार्थवादाच्च । नच
योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्ग-
तस्तत्पाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्य-
भिचारादर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने त्वौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्र-
त्वस्याऽविघातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न
तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यानुरूपयो-
निषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्र लक्षकैः शास्त्रस्य प्रामा-
ण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः ।

नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्व-
स्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् । पूर्वदृ-
ष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने त्वन्तःकरणभे-
दस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया व्याप-
त्तेः । अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पने तु केनालम्बनकल्पनात् कद-
र्थमेव । सुषुप्त्यादिमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थने तु, य-
था पादेन स्पृशामि, कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करण-
भेदेऽप्येकस्य ज्ञानं तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्जानामि स्पृशामि
शृणोमि पश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणभेदस्येवान्तःकरणभेदस्या-
प्यप्रयोजकत्वादविरोधमेव । नच फलबलादन्तःकरणभेदस्याप्रयो-
जकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोज-
कत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवभेदक-
ल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति
पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः । ननु तर्ह्यस्तु नानाजीव-
वादः । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीव-
स्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावाच्च सर्वज्ञतापत्तिरविधिः ।

विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवद् विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत् । नेदं युक्तं भाति । सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरैक्याभावश्रवणात्तदितरत्र जाग्रदादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वात्र दर्पणसत्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्य शाक्यवचनत्वात् । किञ्च । जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्येतेति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः । यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीव एकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वैकीभावोऽस्य जात एवेति— अहं घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः। अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानवदन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयाऽवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति, तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावे विषयप्रमितिरिति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तररुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽग्रभागे ब्रह्मप्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः।यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा। यदि विषयाऽदूरवर्ति तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वाद्दूरदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपिनिर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अतो बिम्बधर्मप्रतिबिम्बाधारस्वरूपयोर्विचारेण ज्ञानेन्द्रिय-

वैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरप्रासेन च प्रतिबिम्बपक्षस्यासङ्गतत्वात् । इदम्=अर्थप्रकाशरूपं ज्ञानं, कार्यरूपत्वाच्चित्प्रकाशातिरिक्तमेवेत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भाय तर्कगतं हेत्वन्तरमप्याहुः ॥ चिदादीत्यादि ॥ तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यद्यात्मभिन्नं न स्यात् कोशादिषु चिदादिभिर्बुद्धेरैकार्थ्यं न स्यात् । आदिपदं व्याकरणसंग्राहकम् । बुध अवगमने । बोधो ज्ञानमिति । चिती संज्ञाने इति । अथ बुधौ ज्ञातर्युपचाराच्चिदादिप्रयोग इति शक्यवचनम् । कोशादीनां शक्तिग्राहकत्वेन तत्रोपचारस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्तमेवेति निश्चयः । ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिवृत्तिजननार्थं तेषामुपयोगात् । स्वप्ने स्वयञ्ज्योतिष्ट्वप्रतिपादनेनान्यदा जीवस्याप्रकाशकतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अत एव चान्तराणामपि ज्ञानाभावनिवृत्तौ कोऽपि दोष इत्याशङ्कायां वृत्तिस्वरूपं निर्वक्तुमाहुः ॥ बुद्धिवृत्तिरित्यादि ॥ नेत्रनिमीलने कृते बहिर्दृष्टपदार्थस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तरे भासते । स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयमतिहाय तस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात् । अतस्तत्र आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति तस्याश्रयत्वेन साक्षिवैद्याहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि पञ्चनसूत्रद्वयं—प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः—भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु—प्रमा पूर्वोक्तरीतिकमाकारदानं तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभयविधाल्लिङ्गाद् वृत्तिसत्तानिश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यात्तदुक्त आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वात्केवलं चक्षुर्विप्रकृष्टं विषयमप्राप्नुवत्तत्प्रकाशनं न कुर्यात् । ज्ञायते च तदुभयमतस्तन्नास्तीति निश्चयः ।

म । ।

अभियुक्तोक्तिश्च । वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च * अदृष्टाऽनुग्रहात्तत्रास्य ज्ञानार्थावबोधिका इति । अमूर्ताश्चास्तस्याः कथं क्रियेत्यत्रस्तृतीय सूत्रम्— न द्रव्यनियमस्तद्योगादिति । अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्प्रमाणतः सिद्ध्यति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्थवस्तुन आकारग्रहणादर्शनात् साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायायादिर्नाऽप्यन्त करणाविशिष्टस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् ज्ञानसूक्ष्माऽवस्थारूपं विषयसंस्कारमा-

ऽऽधातु विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमेण विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराख्यगुणान्तरं चरमस्मृतिनाश्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नेत्रान्तराऽनुभवस्य सार्वजनीनत्वादप्रयोजकं नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः सर्वैरप्यभ्युपेयैव । परं तु या वृत्तिसंस्काराऽऽधानार्थं जन्यत इत्युच्यते । सा वृत्तिर्बुद्धेर्बुद्धितत्त्वादतिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति । किन्तु स्थितिरेवाऽवस्थाविशेष एव सत्त्वादिभिः कालादिक्षुब्धैः सत्त्वादिगुणैः कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जायते जन्यते तदा तदाकारिका बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी * इत्यस्फुरणविज्ञानमित्यादिभिस्तल्लक्षणवाक्यैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारतयैव सिद्धत्वात् । सैव वृत्तिर्नेत्रनिमीलने गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे सांख्याद्यभिमतं तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्रतिपन्नं तस्या ज्ञानप्रतिबिम्बाधारत्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरिक्तस्यानङ्गीकारे, श्रद्धाऽश्रद्धेति श्रुतौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीपदस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषप्रसङ्गात् । अत उक्तरीत्येन्द्रियसार्थक्याद्भिसाधनेऽपि अन्यज्ञानमतिरिक्तमघटमभ्युपेयमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थसमानो वृत्त्याद्याकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् । शुक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य रजताद्याकारस्याभावेन वृत्तौ तत्समर्पणायोगात् अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ वृत्तेर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, संशयोऽथ विपर्यास * इत्यत्रोक्तानां भ्रमादिवृत्तीनामन्यथाख्यात्याद्यङ्गीकारेणोपपत्तिरिति न दोष इत्यर्थः । इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्विन्द्रियाणामनुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियसमानकालिकत्वाद् वृत्तेस्तदभेदे तासामिन्द्रियजन्यत्वं दुर्घटमित्याकाङ्क्षायां तत् साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः ॥ यदीत्यादि ॥ काऽपीति ॥ कस्मिन्नप्यंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमाद् घटो गृह्यते तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणस्य विषयानिष्ठत्वाभावेन तत्रांशद्वपरागायोगाद् घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे

विक्षेपस्याप्यशक्यवचनत्वात् । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्ताव-पि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावाश्रयतयोद्देशे तदननुभवेनेन्द्रि-येऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारण-त्वात्तत्रैतः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगाद् अन्तःकरणाव-च्छिन्ने प्रमातर्यंप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् सम्भ्रमः सर्वत्रालब्धस-त्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् काप्यसन् घटदर्शोऽनुभूयते । त-स्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तावस्ति । यस्मादेवं तस्माद् वृत्तिरिन्द्रियजन्यैवेत्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि तथैवाङ्गीकार्यमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकार-वृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनाद् अंशत एवावरणनाशे अवा-न्तरेणेहापि भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽप्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमात्ववृत्त्या तद्देशावरणनाशादन्यस्यापि तदननुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे च भ्रमानुसन्धानत्वेन घटकुड्यभ्रमाद्यननुभवस्यै-वापाद्यत्वात् । शुक्तिरजतस्याध्यस्तत्वेन तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावरणस्याकृपा-ऽऽज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारवृत्त्यानिवृत्ता-वपि नैकस्यावरकस्यानिवृत्तौ भ्रमविक्षेपेऽस्याद्वरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति तस्य तद्देशासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्म-कत्वमात्रकल्पनया तन्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषया-वरणनाशादिकल्पनायोगो गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटा-वरकाज्ञानावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न [illegible] विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भ-वादावरणशक्तिनिवर्तकताया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्ब-वृक्षाधोमतभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपव-र्तिनि जले मूलस्य, ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्ब-स्यैवावगाहनाद् भ्रमस्यैव दुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया ए-वायोगाच्चेति दिक् । तत्कान्तरमाहुः ॥ ओघस्येत्यादि ॥ इन्द्रियाणां जागरणे ज्ञानसत्तेषां लये स्वप्नः, अन्तरिन्द्रियस्यापि लये सुषुप्तिरि-तीन्द्रियहेतुकमवस्थात्रयं गुणतस्तत्तया [illegible] स्यादित्यर्थः । यद्वा [illegible] वृत्तीनां गुणाज्जन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः ॥ जीवस्येत्यादि ॥ बुद्धिवृत्त-

यो यदि गुणजन्या न स्युस्तदा जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्याद् यदि तथा स्यात्तर्हि, सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् * प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः * तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित इत्येकादशस्कन्धगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरुद्ध्येत । यतो नेदं विरोधद्वयमतस्तत्तदवस्थासु बुद्धिवृत्तयो गुणत्रयजा एवेति निश्चयः । एवञ्च सत्त्वबाहुल्ये प्रमाणवृत्तिस्सत्त्वरजःसाम्ये संशयस्तमोबाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुवेधे भ्रम इन्द्रियैर्जन्यत इत्याद्यूह्यम् । यत्तु, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोरवश्यवाच्यत्वादुपायभूतेश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्परोपमर्दकादिस्वभावानां गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीय इति । एवं तर्कसुचिन्तितेन प्रमाणेन वृत्तिकारणं निश्चित्य फलितमाहुः ॥ अत इति ॥ अत, इन्द्रियाणामनुग्रह इति वाक्येन बुद्धेरिन्द्रियाऽनुग्राहकत्वात्, गुणवशात् = सत्त्वादिगुणाऽनुवेधाद् यथा येन प्रकारेण संशयादिरूपा बुद्धिवृत्तिर्भवति इन्द्रियैर्जन्यते तथैव तत्समानाकारमेव विशिष्टज्ञानं मन्तव्यमङ्गीकार्यम् । तथा च बुद्धेरिन्द्रियाजन्यत्वेऽपि तदवस्थारूपाणां वृत्तीनामिन्द्रियजन्यत्वं सुघटमित्यर्थः ।

एवञ्च तृतीयस्कन्धोक्ते चिरज्ञानपक्षे आधिभौतिकबुद्धिरूपाणां वृत्तीनामेव विशिष्टज्ञानत्वं त्रिक्षणाऽवस्थायिज्ञानपक्षे तु वृत्तिभिन्नत्वमिति बोध्यम् । अत्र नैयायिकादिवत् कार्यज्ञानं भिन्नं स्वीकृतमिति तद्वदेव ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियापि भविष्यतीति शङ्काव्युदासाय भिन्नां प्रक्रियां सूचयन्त आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत एव बुद्ध्यधीनत्वादेव न स्वातन्त्र्यमिति । न ज्ञानजनने कर्तृत्वघटकं स्वातन्त्र्यम् । तथा च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति प्रक्रिया नास्मदभिमता, किन्त्वधिष्ठानं तथा कर्तेति * वक्ष्यमाणगीतावाक्यादन्यैवेत्यर्थः । साऽत्रानुक्तापि सूचितत्वाद् बोधनार्थं किञ्चिद् व्युत्पाद्यते । तथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्तेति * ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति गीतावाक्याभ्यां दैवेनान्तर्यामिणा च क्षुब्धगुणयुतं मनस्तत्तत्कार्यार्थं प्रेर्यते । तच्चाणवमपि सक्षोभमिति तत्तदिन्द्रियेण संयुज्यते । तत्र तत्तदिन्द्रियदेवताऽऽनुकूल्ये विषयसंसृष्टं

सत् पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयति । ततो बुद्धावपि तदनुग्रहे सवि-कल्पकं भवति । चाक्षुषे तु नयनकिरणसंसृष्टं मनो विषयपर्यन्तं गच्छति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं प्राप्नोति । तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च मनस्युत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । स यथा प्रत्यक्षरत्नाकरे व्युत्पादित इति मतो बोध्यः । तत्र सविकल्पकं प्रमेयाकारतास्यादनन्तविधं भवति । तथापि कारणान्तरसमवधानेन संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिभेदा आमति भवन्ति । यथा सम्भवं स्वप्नेऽपि । तेऽपि तत्रैव लक्षिताः । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः कामक्रोधहतं मनः * चेतना हरते बुद्धेः शब्दमन्योऽयमिव हृदादिति वाक्याद्विषयैरिन्द्रियपार्श्वैः । ततस्तैर्मनसश्च कामाद्विहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिरिति । तत्रेयमप्रयोजकम् । कामिनीकुचकुङ्कुमदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेपूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एवं ज्ञानक्रमः । अत्र यथासम्भवमन्यदपि आलोच्य स्वयमूहनीयं यदि न्यूनं भाति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्नित्या ब्रह्मसुखात् पृथक् ॥
अन्धन्तमःप्रवेशाच्च ह्रीच्छादीनां च सर्वशः ॥ १३६ ॥
मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ॥
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३७ ॥

एवं ज्ञानस्योत्पत्तिं निरूप्य सुखदुःखयोरपि ज्ञानफलयोरुत्पत्तिं निरूपयति ॥ सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति ॥ नित्या, न विवादास्पदमित्यर्थः । ब्रह्मसुखस्यापि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्म-

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्धन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्धन्तमो नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा ह्रीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्धार एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥ भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतद्द्वैविध्यं सिद्धमिति मानाज्ञेयत्वस्यापि फलान्तःपातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न विवादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽत्युत्कृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिंस्तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यत इति तस्य सातिशयता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यासस्याऽपि निवृत्तेः कृतकृत्यतेति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इत्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विवादास्पदत्वमिति चेत् । नेदं युक्तम् । दृष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपाद्यनुपधानात् । अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादिप्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्यात्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तप्रायत्वात् । वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्गरूढायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिव्यक्तेस्तस्या आधायकत्वाल्लाघवाच्च त्वदुक्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

न्तःकरणवृत्तिरेव वैषयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गीक्रियत एवेत्यतो न सा विवादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरूपदुःखस्याप्युत्पत्तिर्ज्ञेया । नैयायिकादयो ब्रह्मणि सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्भाव्यत इति तन्निरासायाहुः ॥ब्रह्मसुखेत्यादि ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्तीत्यादिश्रुत्याऽऽनन्दमयाधिकरणभूमाधिकरणाभ्यां च तस्य नित्यत्वमेव सिद्धमिति तद्भिन्नमेव सुखमुत्पत्तिमदिति निश्चयः । नन्वन्धन्तमसः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः ॥ अन्धन्तम इत्यादि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति वाक्यात् । अन्धन्तमः प्रविशन्तीतिश्रुतेश्चासुराणामविद्योपासकानां तत्फलम् । तस्य च नित्यानन्दतिरोभावरूपत्वादुत्पत्तिरहितत्वम् । तदग्रे दुःखस्वरूपनिरूपणे व्याकरिष्यन्ते । एवं मनोधर्माणां ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ ह्रीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा । जुगुप्सा ह्रीरकर्मस्विति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन श्रेयस्कर्यादिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतौ प्रकारवाचिना इतिशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ तुल्या इति ॥ समानप्रकाराः ॥ दाव इति ॥ भगवति विकारित्वरूपः, कार्ये अनित्यत्वविकारत्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ॥
भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १३८ ॥
सर्वाकारस्वरूपेण भविष्यामीति या हरेः ॥
वीक्षा यथा यतो येन तथा प्रादुर्भवत्यजः ॥ १३९ ॥
मृदादिभगवद्रूपं घटाद्याकारसंयुतम् ॥
मूलेच्छातस्तथा तस्मिन् प्रादुर्भावो हरेस्तदा ॥
तिरोभावस्तथैव स्याद् रूपान्तरविभेदतः ॥ १४० ॥

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्धन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्धन्तमो नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा ह्रीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुक्तत्र एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥ भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतर्ह्येवेद सिद्धभूतमिति भानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्तःपातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न विवादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽत्युत्कृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिंस्तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यत इति तस्य सातिशयता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यासस्याऽपि निवृत्तेः कृतकृत्यतेति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इत्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विवादास्पदत्वमितिचेत् । नेदं युक्तम् । दृष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपानुपधानात् । अन्तःकरणस्य चाक्षुषत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादिप्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्यात्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तप्रायत्वात् । वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्गरुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिव्यक्तेस्तस्या आवरणयुक्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

दुःखं तु निर्दुःखस्वभाव इति तिरोभावफलत्वान्न व्यभिचारः । एवं सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादिने आरभ्य निरूपयति ॥ भक्त्या त्वाद्य इति ॥ भक्त्यैव भगवानाविर्भवति । तच्च यस्य भक्त्याविर्भावः सा भक्तिर्यादृशी देशकालयुक्ता तत्तिरोभावे तिरोभवति, न त्वत्रारंभाप्यन्यः प्रकार इत्यर्थः अन्येष्वाह ॥ सर्वाकारस्वरूपेणेति ॥ तत्तदाकारस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन् देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाऽऽविर्भावेच्छा तथा सर्वं सम्पाद्याविर्भवतीत्यर्थः ॥ तत्र निदर्शनमाह ॥ मृदादीति ॥ मृदि घटादयो यावन्तो भविष्यन्ति ते सर्वे कारणत्वेन वर्तन्त इत्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा ततः प्रादुर्भावो नोपपद्येत । ततः सामर्थ्यं भगवत्त्वेन सङ्गच्छते । अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति । तदपि भगवद्रूपं प्रपञ्चस्थानीयम् । ततः किमत आह ॥ मूलेच्छात इति ॥ पुरुषोत्तमेच्छातः । तथा तथैवानुपूर्व्या कार्यरूपहरेरेव प्रादुर्भाव इत्यर्थः । यथा नटः सहस्राणि रूपाणि गृह्णाति क्रमशस्तथात्रापि कटकमुकुटादयः । एवमाविर्भावं निरूप्य तिरोभावं निरूपयति ॥ तिरोभाव इति ॥ तिरोभविष्यामीति या इच्छा यथा येन तथा तत्र तिरोभवति, परं तत्र रूपान्तराविर्भावावश्यकत्वम् । इयानेव भगवतः प्रकाशात् प्रपञ्चे विशेषः ॥ तत्र तिरोभावेन रूपान्तराविर्भावः ॥ दाहशोषादावपि रूपान्तरापत्तिं मतम् । अथवा सर्वथा भगवता तुल्यता । वक्ष्यति चाग्रे—अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

यद्यमिति ॥ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः ॥ युक्तिमिति ॥ उत्पत्त्यादिस्वरूपविवेचकतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः ॥ आविरित्यादि ॥ आविः प्रकटस्वभावप-

ति कारणान्तःस्थं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावशब्दवाच्येत्यर्थः। सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता ॥ आविर्भावनं वा धर्म इति ॥ प्रकटत्वरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः। तथा तिरोभवनम्। मुद्गरादिगता तिरोभाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः। एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्तान्तरायोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽवान्तरभेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः। एतेषां भगवच्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः ॥ अनन्तेत्यादि ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुतेरित्यर्थः। कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तित्वसाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि कारणसामग्र्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः। अत्रैतद् बोध्यम्। कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात् प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य सिद्धान्तत्वम्। तत्र प्रधानपक्षे तन्तुतुरीवेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च घटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते। सा च न स्वभावो, नापि स्वरूपम्। तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाज्जीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिः स्यात्। भर्जिताद् बीजादप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात्। मणिसमवधानेऽपि वह्निस्तृणादिकं दहेत्। स्वभावस्यानपायित्वात्। स्वरूपस्य च सत्त्वात्। अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमवधानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाच्चातिरिक्तैवाङ्गीकार्या। ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनात्तद्रूपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं गुरुभूतम्। एवं वह्निस्थलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वात् तस्य सहकारित्वेन निर्वाहान्न श्रेयम्। यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदभावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद् गौरवं विभाव्यते, तदा शक्तिकारणतावादेऽपि शक्त्यन्तरेण स्वरूपतः केवला[illegible] कारणत्वादर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं --[illegible]ऽप्यापततीति तौल्यमेव।

वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्व [illegible] कारणत्वं

किन्तु तेजःकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेरेव कारणत्वमि-
त्येकेनैव कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽऽगलग्रहन-
५. मायैवेमिचेत् । नेदं युक्तं वक्तुम् । गुरुशरीरतादृक्कारणस्वरूपप्रवेशेन
गुरुभूतस्य तादृक्कार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरि-
क्तशक्तिकल्पनस्यैव वरीयस्त्वात् । किमत्र गुरुत्वमितिचेद् उच्यते ।
मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वो-
क्तलक्षणकत्वेऽपि कार्यकारणभावद्वय कल्पना प्रतिबन्धकत्वकल्पना-
चेति कल्पनात्रयापत्तिः । विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति
लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयापत्तोऽयम् । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि
गौरवं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्रायत्वैव ।
मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी ।
मन्त्रौषधादिनापि दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नाना-
त्वात्तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे
यावत्तद्भावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेर्दाहे ऽसत्कारणत्वात्ततो
दाहाभावापत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा ।
यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्यौत्तेजकत-
दभावमणितदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया तादृशगुरुशरीरकारण-
तास्वरूपज्ञानस्यैव दौर्घट्यमिति तदपेक्षया शक्तिकल्पनमेव लौक-
र्यावहम् । बीजादानामप्यमर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । धायकस्य-
येभ्योऽपि कदलीकाण्डजननस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् ।
अतस्तत्रापि काचिच्छक्तिर्मर्जनेन नाश्यते, अपरा आधीयत इति
मन्तव्यम् । किञ्च । कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपा-
न्तरं तृणारणिमण्यादि कल्पनीयमेवेति नाम्न्येव कलहः पर्यवस्य-
ति, न तु स्वरूपे इति मुधैवायमाग्रह इति दिक् । एवं सिद्धायां श-
क्तौ बीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र भगवत
एव । मयूराद्यर्पिता येनेत्यादिवाक्यात् । पराऽस्य शक्तिरिति श्रु-
त्यनुगृहीतत्वाच्च । भगवतैव परं तत्र तत्र कार्यार्थं प्रजायेयेतीच्छया
विभज्य स्थापिताः । विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीत्यादिवाक्यात् । तदा-
हुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ
द्वितीयपक्षे कथं मृद्धटादिषु घटादिकारणताव्यवहार इत्याकाङ्क्षा-
यामाहुः ॥ धर्मादित्यादि ॥ तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रथमः ॥ अत्रेदमित्या-

म् आदाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत् । न । धर्मिणस्तदानीमसत्त्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात् तथा वक्तुमशक्यत्वात् । सूक्ष्मरूपेण वर्त्तमानामेव सत्तामादायोच्यत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्त्तिभावाधिकरणत्वं तत् । तस्य कालनिष्ठत्वे उत्पद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः । भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदानीं सत्त्वापातेन घट्टकुटीप्रभातात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेति चेत्तथापि सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता आवश्यकैव । तदेतद् हृदि कृत्वोक्तम्—असतो यः कश्चिदित्युत्पत्तामित्यादि ॥ एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मिसत्तां साधयित्वा प्रतिबन्द्यनुसरण्याद्धर्मिनित्यत्वसाधनाया नित्यत्वबाधकं तर्कमाहुः ॥ घटो भवतीत्यादि ॥ अत्रापादकमनुक्तमेव सिध्यतीति यदि घटः सदा सन् स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रियाश्रयत्वस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाश्रये घट एव आख्याताभिहितत्वर्थकालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात् तदानीं घटानङ्गीकारे भवनव्यापारस्यानुपपन्नः स्यादित्यर्थः । न च कालान्वयस्य समानपदोपात्ते व्यापारेऽपि शक्यवचनत्वान्नानुपपत्तिः प्रयोगस्येति वाच्यम् । पक्षमध्याश्रयवर्त्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्त्तमानताया अनुपपद्यमानत्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात् । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेऽपि सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विना तदसिद्ध्या तदा धर्मिसत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । तथैवं सत्युत्पत्तेऽपि घटः, उत्पद्यत इति प्रयोगापत्तिः । कालान्वितस्य कर्तुः सत्त्वादिति वाच्यम् । फलं द्वारीकृत्यैवान्वयाङ्गीकारादुत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वाराभावेन कालान्वयाभावात्तादृशप्रयोगाभावस्यावश्यकत्वेन सिद्धेः । ननु घटो भवतीत्यादौ भवतिरुत्पत्त्यर्थक इति चेत् तत्राहुः ॥ भुसत्तायामित्यादि ॥ फलितमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ सर्वश्रुतेरिति ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । तथा चैवं श्रुत्यनुकूलाभिर्युक्तिभिर्धर्मिनित्यत्वे सिद्धे प्रतिबन्द्यप्युत्तरत्वमेवेत्यर्थः । ननु भवतु धर्मी सदातनस्तथापि व्यवहारसिद्ध्यर्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्त्वङ्गीकर्तव्येति धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनिश्चयत्वेनाभावत्वात् सर्वश्रुतिविरोधस्तु नापैतीत्यत आहुः ॥ तद्वन्वित्यादि ॥ अयमर्थः । निमित्तकारणत्वेनाभिमतेषु कार्यत्वेनाभिमतस्याविर्भाविका या भगवच्छक्तिस्तया भगवदाविर्भावेनाभिमते दुर्ज्ञेयरूपेण, विद्यमानमेव कार्यम् आविर्भाव्यते । स

आविर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम् ।
तत्र निमित्तसामग्रीकोटौ प्रविष्टस्य क्षणाख्यस्य कालावयवस्य सू-
र्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरो-
भावात्तिरोहितेति उत्पन्ने कार्ये उत्पद्यत इति न व्यवहारः । सूर्य-
परिस्पन्दतिरोभावश्चेश्वरेच्छामर्यादया । भीषोदेति सूर्य इत्यादिश्रु-
तेः । तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः श्रुत्यविरोधेन
तथा तथा कार्यबलात् कल्प्यः । स एव विद्वन्मण्डने प्रदर्शित इति
न व्यवहारानुपपत्तिर्न वा धर्मानित्यता । द्वितीयपक्षे तु वक्ष्यमाणरी-
तिकभगवदिच्छयैव तथा । तदेतदुक्तं—धर्माणामपि तेनैव न्यायेन
भगवत्त्वं सेत्स्यतीति ॥ तथा च न सर्वश्रुतिपीडेत्यर्थः । एतदेव, शा-
क्तिसहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्बोधितम् । इच्छाशक्तिसहकारेणेत्य-
र्थः । एतेन प्रथमसमयमात्रसम्बन्धी मध्यविकार उत्पत्तिरिति पक्षो
निरस्तः । तेन गौडवार्त्तिकोक्ताः सत्कार्यवाददोषा अपि विकारान-
ङ्गीकारादेव परिहृताः । अत एव च श्रुतिर्विकारस्य वाचारम्भणतां
वक्ति, न तु वस्तुनो मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथा प्रतीति-
श्चाविद्यामलपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदेतद् हृदि कृत्वा-
ऽऽहुः ॥ अतो भ्रान्तानामित्यादि ॥ भ्रान्ताः श्रुतिसंसर्गरहिता नैयायि-
काद्याः । बालाः श्रुतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्र-
भृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्तारः । द्वितीया अर्थस्य । अतो न
दूषयाम इत्युपहासः । आविर्भावे प्रयोजनमाहुः ॥ भुरेत्यादि ॥ सर्व-
वस्तुस्वरूपेणेति ॥ विद्यमानस्येति शेषः ॥ तदुद्गम इति ॥ तेन तेन
प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनविषयत्वयोग्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वश्रु-
तिविरोधो नापैति । भगवत आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभिचारादित्यत
आहुः ॥ दुःखं त्वित्यादि ॥ तथा च यथा आविर्भावस्य फलं निर्वृति-
स्तथा तिरोभावस्य फलं निर्वृतितिरोभाव इति तेन रूपेण तस्यापि
भगवदभिन्नत्वान्न भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवं सर्वस्य पदार्थ-
जातस्य वास्तवं स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् ॥

एवं सतीत्यादि ॥ एवं सति यथा भगवतस्तत्तद्भावजदोषनि-
वृत्त्यर्थं प्रणाड्या अरण्यानीषु नानालोकहृदादिकार्यरूपेणाविर्भाव एवं
दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाड्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य
वाक्यवचनत्वे सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाभावार्थं

बुद्धिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानभक्तिप्रभृतीनां वैयर्थ्यं, जला-
हरणाद्यर्थं च बुद्धिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि नोप-
दिश्येत । लोकेऽपि तथा न गृह्येतेति नायं पक्षः साधीयानित्याश-
ङ्क्य शक्तिद्वयस्य आविर्भावकतिरोभावकशक्त्योस्तदाविर्भावतिरोभा-
वयोश्च तदधीनत्वं भगवदधीनत्वं वक्तुम्, आदित आरभ्य भगव-
दाविर्भावादिकं पूर्वोत्तरीकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभा-
वौ, निरूपयति — सार्धद्वयेन समाधानं कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं
मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणालीमाहुः ॥ भक्त्येत्यादि ॥ एवकारेण
ज्ञानान्तरं निराक्रियते ॥ भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति ॥ भक्त्या मामभि-
जानातीति । किं बहुना एकादशस्कन्धे स्वाविर्भावो भक्त्यैव तत्र
तत्र प्रतिपादितः । तर्हि भक्त्या आविर्भूतः कुतः सर्वथा न तिष्ठती-
त्याकाङ्क्षायां तत्रापि विशेषं फलबलेनाहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तथेत्यवि-
शेषवचनम् । तथा च भगवति प्राकट्यरूपैवाविर्भावशक्तिरिति न काल-
तिरोभावे तस्यास्तिरोभावः, किन्तु भक्त्यैवेति तस्या विशेषवत्त्वे सा-
हृदये बहिस्तिरोभवति, हृदयेव प्रकटो भवति । चेतसो वृत्त्यन्तरे जाते
भक्तिः संस्कारात् सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तदा तत्तिरोभवतीत्यर्थः ।
इदमेव पञ्चाध्याय्याम्—आरभ्य यावत् प्रपञ्चोऽभूदिति कारिकया निरू-
पितं ज्ञेयम् । नन्ववतारेषु कालेनाविस्तिरोभावौ दृश्येते इति नायं
नियम इत्याकाङ्क्षायामुक्तस्य तात्पर्यकथनमुखेनाहुः ॥ न हीत्यादि ॥
तथा च धर्मग्लानिनिवृत्त्यर्थमसुरवधेऽपि कार्यान्तरार्थमपि यदा प्रादु-
र्भावस्तत्रापि वचनान्तरबलेन भक्तिरेवाभिव्यञ्जिकाऽध्यवसेया । यथा
भगवतो नृकेसरिणः प्रादुर्भावे प्रह्लादस्य । अत एवोद्धवैः, स्वशा-
न्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ॥ परावरेशो महदं-
शयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निरित्यत्र प्रपञ्चेऽर्पिता कृपै-
वावतारहेतुत्वेनोक्तेत्याद्यनुसन्धेयम् । तथा चासुरव्यामोहेऽपि भूमि-
भारहृत्त्रिविधभक्तनिष्ठभक्तितिरोभाव एव हेतुरित्यपि बोध्यम् । एवं
मूलरूपाद्याविर्भावतिरोभावौ समर्थयित्वा कार्यरूपस्य तौ वक्तुमा-
हुः ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ अर्थो निगदव्याख्यात एव । साधनकोटावस्त्रा-
देरपि प्रवेशेन जीवाविर्भावतिरोभावावप्युक्तप्रायौ ज्ञेयौ । उपादाना-
नुगतां शक्तिमुपादेयेऽपि बोधयितुं तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यान्तरा-
नाधारत्वमेव कार्यस्योत्तरावधित्वप्रयोजकं रूपमिति बोधयितुं चा-

हुः ॥ तथेत्यादि ॥ अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ यथेत्यादि ॥ एतेन, यथाऽनं नटवद् ब्रह्मकारणं शंकरोऽब्रवीदिति * कल्पतरुकमनुमतं ज्ञेयम् ॥ तिर इत्यादि ॥ तथाच तिरोभविष्यामीति मूलेच्छया कार्यनाशकत्वेनाऽभिमतेषु कार्यतिरोभाविका भगवच्छक्तिस्तया बहिः स्थितं कार्यं कारणेऽन्तर्भाव्यते स तिरोभावो नाशादिशब्दैरुच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्य नश्वरत्वम् । तत्र नाशकसामग्रीकोटौ प्रविष्टस्य क्षणस्य तिरोभावे तद्विशिष्टो नाशोऽपि तिरोहित इति न नष्टे नश्यतीति व्यवहारः । वस्तुनि विकाराऽनङ्गीकारादेव निवृत्तेश्चरमसमयसंसर्गिभावविकारत्वम् । शेषं पूर्ववदेव । ध्वंसस्याभावत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् । कार्यस्य लोके पुनरुन्मज्जनाभावस्तु तथेच्छाभावात् । तस्यां सत्यां पुनरुन्मज्जनमपि । आश्रमवासिके तथोक्तेः । तदेतद् विद्वन्मण्डने विस्तृतमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । कार्यभगवत्तिरोभावयोर्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ परमित्यादि ॥ नियमव्यभिचारमाशङ्क्याऽऽहुः ॥ द्वाहेत्यादि ॥ एवञ्च यथा, अनित्ये जगति नित्ये परिच्छिन्ने समागमः * नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधेत्याविर्भावशक्तिस्त्रिविधा । तथा नाशनिर्गमाप्राकट्यभेदेन तिरोभावशक्तिरपि त्रिविधा । तत्र जडे कालभेदेन त्रिविधे अपि द्वे, जीवे समागमोऽन्तःप्राकट्यं, निर्गमो बहिरप्राकट्यमिति देशभेदेन द्विविधे द्वे; भगवति त्वेकविधे द्वे इति ज्ञेयम् । न तु विरुद्धधर्माश्रयत्ववदुत्तरोत्तरं ह्रासः । तस्याकारः कमलमुकुलवत् । अनयोस्तु तदवज्ञेयः । द्वाहादौ रूपान्तरादर्शनादरूप्या धर्माद् धर्मिसिद्धिपक्षं हृदि कृत्वा पक्षान्तरमाऽऽहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

वृद्धिर्विपरिणामश्च तथाऽपक्षय एव च ॥
पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा ॥
उभावेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरितौ ॥१४१॥
परिमाणाधिक्यतश्च वैजात्यान्न्यूनभावतः ॥
मनश्चाश्रमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ॥ १४२ ॥

पोषितत्वात्तदंशेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥
एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ॥
प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४३ ॥

वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाह ॥ वृद्धिरिति, द्वाभ्याम् ॥ वृद्धाव-ग्रिमरूपं परिमाणतोऽधिकम् । अपक्षये न्यूनम् । विपरिणामे वि-जातीयमिति विशेषः । एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदाविरोधपरिहारा-र्थमाह ॥ मनश्चान्नमयमिति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति श्रुतेः । अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो निरूपितम् । तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणप्रकारादवगम्यते । त-दाह ॥ तदस्माकमिति ॥ अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति । अन्नेन पोषणमेवाभिप्रेतम् । एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमतिदि-शति ॥ एवमिति ॥ अनेकधा भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभे-दानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४१ ॥ १४२ ॥१४३॥

ननु कार्यस्य सर्वथा भगवत्तुल्यत्वं चेत् तत्र भावविकाराः कथं संभवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।

वृद्ध्यादीनामित्यादि ॥ ननु षट्सु विकारेषु द्वयोः परिहारे-ऽपि दृश्यमानरूपेण सत्ता भाति । सजातीयप्रवाहोत्पत्तिरंशस्थि-प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः । सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति शेषा-णां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकानां च भगवद्रूपता भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ वृद्धावित्या-दि ॥ तथाच परिमाणाधिक्यप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीया-विर्भावौ वृद्धिः । तन्न्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः । वैजात्यप्रयुक्तौ तौ विपरिणामः ॥ यथा वृक्षसमुदाये वनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षाति-रिक्तं वनम् । यथाच सप्तपदार्था इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थ-पदवाच्यस्तथा वृद्ध्यादिपदैस्तावप्युच्येते इति वृद्ध्यादीनामाविर्भा-वाद्यभिन्नत्वात् तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वाविहानिः । सत्तायास्त्वावि-र्भावात्मकत्वमेवेति, न तथापि तथात्वमिति प्रपञ्चादेर्भगवत्तुल्य-

त्वाद् भगवद्रूपत्वं निराबाधमित्यर्थः । एवं प्रपञ्चानां विकारत्वे निराकृते चिद्विशिष्टायाः केवलायाः सत्ताया अपि न विकारत्वं, भगवद्व्यतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवद्भिन्नत्वमधीनतया कार्यत्वं च साधितम् । तेन, प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप * इत्यादिना पूर्वप्रकरणे उत्पत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्त्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भावनाविपरीतभावनानिरासाद् दृढीकृतः । वेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपणद्वारा भगवत्परत्वमिति च ॥ वेदविरोधमिति ॥ कस्मिंश्चिदंशे वेदविरोधमित्यर्थः ॥ वेदनिरूपणप्रकाराद्विति ॥ साक्षात्सृष्टिप्रकारेषु एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ मनसो भिन्नरीत्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति प्रतिज्ञायाऽन्नमयत्वकथनेन च प्रकारभेदादित्यर्थः ॥ तदस्माकमिति ॥ तथा चाहङ्कारिकव्यतिरिक्तं यदस्मदादिमनस्तदेवान्नमयमिति सिद्ध्यतीत्यर्थ.। अस्मदादिमनसोऽन्नमयत्वे मासाद्युपवासिनां निरन्नानाममनस्कतैव स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ अथवा पञ्चदशेत्यादि ॥ षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणः पिबतो न विच्छेत्स्यत इत्याद्युक्त्वा आरुणिना श्वेतकेतोः कारिता इति तथेत्यर्थः । अत एव काण्डिकासमाप्तौ, यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरुपसमाधाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवं सोम्य षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवसीत्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ ज्ञेयौ । तृतीयं समाधानप्रकारमाहुः ॥ अनेकधेत्यादि ॥ तथा च नात्र श्रुतिविरोधगन्धोऽपीत्यर्थ. ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ॥
सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ॥
अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४४ ॥

व्यवहारः संनिपातो गुणानां स च लौकिकः ॥
शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४५ ॥
तस्य त्रिविधरूपत्वान्नाममात्रेण सा प्रमा ॥
तस्माद्वेदादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्त्तितम् ॥१४६॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थं लौकिकप्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाणम् । सत्त्वप्रवृद्धावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति । अन्यथा सत्त्वलये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिकम् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे तारतम्येन वस्तुयाथात्म्यस्फुरणम् । अतो लोके चक्षुषः कदाचित् प्रामाण्यं, कदाचिन्नेति व्यवस्थाभावात् लोकेन प्रमाणगणना नैयायिकादिभिरिव नास्माभिः कृता ॥ १४४ ॥ ॥ व्यवहारार्थं कर्त्तव्येति चेत्तत्राह ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ न हि सन्निपातकार्यं प्रामाणिकम् । तर्हि शास्त्रीयमपि सन्निपातकार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स च लौकिक इति ॥ अन्यथाज्ञायमानो भावो न सन्निपातकार्यम् । अतः शास्त्रसिद्धेः । पूर्वसिद्ध एव संनिपातः । लौकिकत्वं ज्ञापयति ॥ प्राणिमात्रस्य सर्वत इति ॥ सर्वप्राणिसाधारणो भावो व्यवहारो लौकिक एव ॥ १४५ ॥

तत्राऽपि सदसद्भेदाः सन्तीत्याह ॥ तस्य त्रिविधरूपत्वादिति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदस्यैव वेदादेरेव प्रामाण्यात् तदनुसारेणैव प्रमेयस्य निरूपितत्वाल्लौकिकविरोधाभावाच्च सर्वं सुस्थम् ॥ १४६ ॥

प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थमिति ॥ यथा तन्त्रान्तरे पञ्चपट्‌स्तु-

त्रिद्व्यादिसंख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलाबलं शीघ्रमन्थरगामित्यादिना आद्रियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च । तथाऽपि प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनादरणीया । सर्वस्य नित्यत्वाद्दिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वादनादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य दोषत्वनिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः ॥ सत्त्वप्रभुत्वादित्यादि ॥ व्यावहारिकमिति ॥ व्यवहारोपयोगि । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना भावानिति * गीतावाक्यादित्यर्थः ॥ अतोऽन्यमिश्रणेत्यादि ॥ गुणान्तरस्याप्रमाणत्वाद् गुणान्तरमिश्रणे सत्त्वस्योत्तरोत्तरमपकर्षे सति न वस्तुयाथात्म्यस्फुरणं, ज्ञानियतैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःसत्त्वानुगृहीतैरिन्द्रियैर्व्यावहारिकी प्रमा । रजस्तमोभ्यां सत्त्वोपमर्दे संशयस्तत्रापि तमसो बाहुल्ये भ्रम इत्येवं जाग्रदवस्थायां जायन्त इति व्यवस्थाभावात् । एकनियतरूपताभावात् । लोकेन लोकानुसरणेन न कृतेत्यर्थः ॥१५४॥ ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ एकादशे पञ्चविंशाध्याये गुणानां केवलानां वृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः*व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिरिति कथनात्तया क्रियमाणस्य व्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्सत्यमपि बाधबधकीत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ व्यवहारमात्रस्य तथात्व इत्यर्थः । ननु मनोमात्रादिप्रयुक्तत्वं शास्त्रीयेऽपि तुल्यमिति कथं तत्कार्यस्य नाप्रामाण्यमत आहुः ॥ औषधादित्यादि ॥ त्रयोदशे भगवता, अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथेत्यादिना रजोवेगमोहितमनःकार्यस्यैव तथात्वोक्तेः शास्त्रीयस्य तत्प्रयुक्तत्वाभावान्नैवेत्यर्थः । तदेतदाहुः ॥ लौकिकत्वमित्यादि ॥ १५५ ॥ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निवृत्त्यादीनां पञ्चविंशाध्यायवाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन व्यवहारमात्रस्याप्रामाण्यं वदन्तो निरस्ता बोध्याः । मूले, तत्त्व कीर्तितमिति । पूर्वप्रकरणे शब्द एव प्रमाणमित्यङ्गीकृतम् । तेन तदविरोधि यदेव तदेव प्रमाणमतो न प्रमाणगणनाभावान्न्यूनतेत्यर्थः ॥ १५६ ॥

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम् ॥
सुषुम्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥१५७॥
पञ्चाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ॥

सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥१४८॥
वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ॥
इयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥१४९॥
वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ॥
सर्वार्थान्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ॥
शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषव्यापकानि वै ॥१५०॥

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह ॥ अपञ्चीकृतरूपं हीति ॥ भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्त्ता । अधिष्ठानं तथा कर्त्तेति वाक्यात् । कालः कर्म स्वभावश्च माया भगवांश्चेति । तथा नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु स्वनमात्रमत्र कारणम् ॥ स एव जीव इति ॥ आसन्यरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे हेतुरित्यर्थः ॥ तस्य सृष्टिप्रकारमाह ॥ सुषुम्णामार्गत इति ॥ तस्य व्यक्तस्यापि महत्त्वमित्याह ॥ शब्दब्रह्म प्रकाशत इति ॥१४७॥ तस्यांशानामपि पूर्णत्वमाह ॥ पञ्चाशद्वर्णरूपश्चेति ॥ षोडश स्वराः, स्पर्शाः पञ्चविंशतिः । यादयोऽष्टौ । क्षकारोऽन्तिमः । सन्ध्यक्षरत्वेऽपि पृथगुपादानं भिन्नश्रुत्या । ळकारस्याप्युपलक्षकः । अत्रावान्तरभेदा बहवः सन्ति । क्व चिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, क्वचित् त्रिषष्टिः । क्वचिदेकपञ्चाशद्, द्विपञ्चाशदिति । तथापि मुख्यो मातृकाविधायां सिद्धः पक्षः परिगृहीतः । वर्णाश्च नित्या व्यापकाः । सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः । अनभिव्यक्तिस्थानेष्वपि विद्यमानाः । भगवानिव सर्वत्रान्तर्युक्ता अन्तरूपाश्चेति च स्वभावत एव बहुरूपाः । रूपतो भगवत्त्वमुक्तम् ॥ ४५८ ॥ भगवत्त्वप्रतिपादनाय विशेषमाह ॥ वर्ण इति यथा सच्चिदानन्दभेदास्तथा वर्ण-

वाक्यपदभेदाः । तत्र वर्णा नित्याः । पदानि च ॥ वाक्यं लौकिकमनित्यं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः । तत्र हेतुः ॥ स्वयं हरिरिति ॥ १४९ ॥ अत्र केषाञ्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न वाक्यानि । वाक्यान्यपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थवन्तः । वेदाक्षराणि यावन्तीति वाक्यात् ॥ अतः प्रथममक्षरपदयोरर्थमाह ॥ वर्णाः पदानीति ॥ सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः। तथा पदानाम् ॥ तत्र हेतुः ॥ भगवद्वाचकत्वत इति ॥ भगवान् सर्वमिति । भगवान् वाच्य इति सर्वे वर्णाः, पदानि च सर्ववाचकानीति वस्तुस्थितिः । तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसंकोचः कृतः । देशकालविभेदेनास्माभिरुचार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमिति संकोचः । अतो लोके विशेषाख्यापकानि जातानि।तत्र सूपः कूपो यूप इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारासिद्धेः तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अश्वमस्यपादिरर्थो न स्यात्, धातोश्च । नच तयोः पदसंज्ञा । विशिष्ट्यरेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥ १५० ॥

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते ॥ वेदस्याऽपीत्यादि ॥ वर्णनिरूपणार्थं वेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः । मूले, अपञ्चीकृतरूपमिति ॥ अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन तादृशं सूत्रमात्रं महत्तत्त्वे यस्यावतारस्तद् आसन्यरूपम् अपहतपाप्मत्वात् स्वयं हरिः स्वाभिन्नं तत्स्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शेष. । तदुपपादयितुमाहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ नन्वधिष्ठानमिति गीतावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि संख्याघटकानि प्रतीयन्त इति अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावपीति शङ्कायामाहुः ॥ काल इत्यादि ॥ गीतावाक्येऽधिष्ठानं शरीरम् । आदिसृष्टौ माया । कर्ता जीव. । तत्स्थाने भगवान् । कारणमिन्द्रियम् । तत्स्थाने कर्म ।

चेष्टाः कर्माणि । तत्स्थाने स्वभावः । तृतीयस्कन्धे ऊनत्रिंशे, दैवं कर्मविचेष्टितमित्यत्र त्रिविधचेष्टायुक्तत्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात् । दैवं कालः । दैवसम्बन्धित्वात् । एवं रूपप्रपञ्चव्यवस्थेत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यं नामप्रपञ्चं आहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्थभगवद्वाक्यमाहुः ॥ स एष जीव इति ॥ स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः * मनोमयं सूक्ष्ममुपैति रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः * यथानलः खे निलबन्धुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः * अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणीति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरूपितः । तत्र घोषेण हृदयाकाशं प्रविष्टस्य जीवस्य सृष्टीच्छायशागस्य हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपभवनद्वारा मात्रास्वरादिस्थूलवर्णात्मकतायां प्रलयविशेषेण स्थानविशेषाच्च बहिरुद्धान्तेन वैखरीत्वमुक्तम् । जीवपदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आसन्यः सूत्रात्मा प्राणस्तत्परम् । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति श्रुतौ तथा निर्णयात् । सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति पिप्पलायनवाक्यसुबोधिन्यां च तथोक्तः । एकविंशाध्याये च, शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् * अनन्तपारं ह्यक्षोभ्यं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् * मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना * भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते * यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् * आकाशाद् घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा * छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः * ओङ्काराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषिताम् * विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः * अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयमिति सन्दर्भे च घोषवतः प्राणस्य ओङ्कारद्वारा स्पर्शादिभूषितवाणीसिसृक्षुत्वकथनाच्च । एवं सति तृतीयसुबोधिन्युक्तदिशा प्रकाशकरूपस्याविर्भूतस्याविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उक्तरूपेण वेदशरीरग्रहणमानन्त्यं विराज इव । ततः शब्दशरीरविशिष्टस्य तस्यैव बीजतायां व्यष्टिरूपविकृतनामावाच्यत्वादयन्थामित्यतो न शङ्कांशः कोऽपि ॥ सुषुम्णामार्गेण इति ॥ स एष इति वाक्यस्थविवरपदस्यार्थोऽयम् ॥ तथा व्यक्तस्येत्यादि ॥ मे व्यक्तिरित्युपसंहारात् । शब्दसुदुर्बोधमिति कथनाच्च तथेत्यर्थः । तथाच सूत्रमात्रो भगवा-

नैव व्यक्तः सन् शब्दब्रह्मात्मा भवेदेव इत्यर्थः । तेन
सिद्ध्यति । एतद्व्यक्तिमार्गस्य ब्रह्मपथत्वज्ञापनाय ॥
॥ १४७॥ ॥ तस्यांशेत्यादि॥ब्रह्मव्यक्तीकरणाय विशेषान्तरम् ।
वर्णापूरणार्थमपान्तरोपाधीनाहुः ॥ षोडशेत्यादि ॥ अ आ इ ई उ ऊ
ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः—इत्येवं स्वराणां षोडशत्वम् ।
शेषं स्फुटम् ॥ बहव इति ॥ अनुनासिकादिभेदैर्बहव इत्यर्थः । च-
कारसूचितं पक्षान्तरमाहुः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ आपी शिक्षायामुक्तौ।
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः * प्राकृते संस्कृते चापि
स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा * स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविं-
शतिः * यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः * अनु-
स्वारो विसर्गश्च ×क×पौ चापि पराश्रयौ * दुःस्पर्शश्चापि विज्ञेयो
ऌकारः प्लुत एव चेति । एतद्विवेकश्च अ आ आ ३ इ ई ३ उ ३ ऋ ३
ऌ १ ए २ ऐ २ ओ २ औ २ । कादयो यादयश्च स्पष्टाः । यमाः—
पलिक्नी, चख्नतुः, अग्निः, घ्नन्तीत्यत्र ककारगकारघकाराणां तदुपश्लि-
ष्टाः । अनुस्वारादयः प्रसिद्धाः । दुःस्पर्शस्तु, नमो दुन्दुभ्याय चे-
त्यादौ वेदे द्विरोष्ठ्यरूपः प्रसिद्धः । एवं चतुःषष्टिः । ऌकारागणने
त्रिषष्टिः । एकपञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदनुपान्ते ळाक्षरस्य निवेशात्
द्विपञ्चाशत्पक्षो क्षाक्षरस्य पृथगुपादानात् । एवमनेकपक्षेषु पञ्चाशत्प-
क्षाङ्गीकारे बीजमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्पष्टी-
कर्तुं वैयाकरणनैयायिकमताद् वैलक्षण्यं ज्ञापयितुश्चाहुः ॥ वर्णाश्चे-
त्यादिना ॥ भगवत्येन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यवह्रियमाणकादिरूपेण
नित्यत्वाय वर्णा इति बहुवचनम् ।

प्रसङ्गात्पुत्पादनात्तन्त्रान्तरस्थं बोधार्थमुच्यते । तत्र शब्दो
नित्यो न वा, प्रलयवृत्तिर्न वा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्थादिक्षणवृ-
त्तिर्न वेत्यादिविप्रतिपत्तौ तावन्नैयायिका आहुः । शब्दोऽनित्यः । उ-
त्पत्तिविनाशप्रतीतेः । नापि वर्णरूपो नित्यः । उत्पन्नो गकारो विन-
ष्टो गकार इति प्रतीतेः । नच सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलेन
तस्य नित्यत्वं शङ्क्यम् । तदेवौषधमित्यादौ साजात्यमादाय प्रत्य-
भिज्ञावदत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्प-
त्तिनाशप्रतीत्योरेव मानत्वात् । तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञाना-
ऽदर्शनात् । अत एवैतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्त-

न् । एतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवैतद्बाध्यत्वकल्पनायां लाघवाच्च । तस्मादनित्य एव शब्द इति ।

तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते । तत्र गुरवो व्योमैकगुणत्वेन, भाट्टाश्च निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दमात्रस्यानुमाय, सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या तस्याप्रयोजकत्वं निरस्यन्ति । एवञ्च तया पूर्वापरकालीनगकारयोरभेदसिद्धावर्थबलादेव तेषां नित्यत्वम् । नच गकाराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञाया बाधिके । तयोः परम्परया गकाराभिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिनाशविषयत्वात् । नच प्रतीत्योः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुव्यवसायान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य भ्रमत्वात् । प्रत्यभिज्ञया तद्बाधात् । नच गत्वादिजातिगतमेव नित्यत्वं स्वाश्रयसमवायरूपेण परम्परासम्बन्धेन गकारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षात्त्वांशे भ्रमत्वमस्तु । यद्यपि विनिगमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्वयस्य भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञामात्रस्य तथात्वकल्पने लाघवादिति वाच्यम् । अभिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिविनाशयोरुभयवादिसंमतत्वात् । तावतैव निर्वाहे नानावर्णोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्तगुरुत्वेन वैपरीत्यात् । व्यक्त्यभेदप्रसक्त्येन गत्वादौ जातित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतिविषयत्वं शक्यवचनम् । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद् द्विर्गोशब्द उच्चारित इति प्रतिपत्तेः । द्वौ गोशब्दाविति प्रत्ययाभावाच्चेति शाबरभाष्येऽपि व्यवस्थापनात् । नच परस्परविरुद्धानां तारत्वमन्द्रत्वादीनामेकत्र वक्तुमशक्यत्वात्तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । वर्णव्यञ्जकध्वनीनां नानात्वात् । तद्गततारत्वादेरेव तदा तदा तत्र भानादुपपत्तेः । वायुव्यञ्जकत्वपक्षे तु वायुना यथाऽभिव्यज्यते तथा प्रतीयते । घटादिनाऽऽकाशवदिति तेषामेकव्यक्तिगतत्वेनाङ्गीकारेण विरोधस्यैवाभावाच्छङ्काया एवानुदयाच्च । नच व्यक्तिषु तारत्वादिदर्शनाद्वर्णे च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरिव तेषां व्याप्यव्यापकभावाभावेन साङ्कर्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेषामखण्डोपाधित्वोपगमेनेष्टापत्तेः । नचैवं सति तारात्तारतरोऽयम् इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतौ मानाभावात् । शिखी विनष्ट इतिवत् तत्तद्विशेषणपुरस्कारेण प्रती-

त्युपपत्तेश्च । नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालेऽपरसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । तत्र तद्व्यञ्जकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तेः । भवन्मतेऽप्युत्पादकत्वेन तस्यावश्यकत्वात् । नच विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदके कत्व-कविषयकप्रत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरहेण गौरवात् कत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदभावेन लाघवाच्छब्दानित्यत्वमेव ज्याय इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात् । विषयतासम्बन्धेन कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकताया वक्तुं शक्यत्वाच्च । नच कत्वादेरखण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीतरधर्मस्य च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वनियमादत्राऽपि किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वात् पुनर्गौरवापात इति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावात् । प्रामाणिकत्वेऽप्यवच्छेदकगौरवापेक्षया नानाशब्दतदुत्पत्तिनाशानां शब्दस्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन शब्दानित्यत्वस्य कदर्यत्वात् । नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितया नाश्यं प्रति विषयतया श्रावणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशस्थले कल्पतानुगतनाश्यनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेत्वन्तरकल्पनगौरवमिति वाच्यम् । अश्रूयमाणशब्दे व्यभिचारेणास्य कदर्यत्वात् । ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमेनोक्तनाश्यनाशकभावे मानाभावाच्च । यत्तु शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतु । पदं च घोत्तरटादिरूपम् । तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वघटितमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति । सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधिकरणत्वात् । स्वस्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशात् । नच भवन्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इति वाच्यम् । अस्मन्मते तद्घत्वादिना निवेशेन दोषाभावादिति । तन्न । वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घज्ञानोत्तरटज्ञानविषयत्वं तत्त्वमित्युक्तदोषाभावात् । नचाधिकज्ञानाभावप्रवेशो गौरवमिति वाच्यम् । यथा भवन्मते तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु घ-

त्यादिना । असम्भवात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि ध्वानादीनां तत्तद्द्रव्य-क्रियैवैव निवेशतः साम्येन लाघवानपायात् । अतः पुनः पुनरुत्प-त्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्याय इति ।

अन्ये तु—वर्णा नित्याः ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुञ्जते।

वैय्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव नित्यत्वमाहुः ।

तदेतद्द्वये न क्षमन्ते । यथोक्तमुपवर्षमतानुसारेण शारीरक-भाष्ये वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेति शाबर-भाष्येऽपि तथा । उचितं चैतत् । वर्णस्फोटस्थले वर्णैरेवार्थप्रतीतेः घटादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भव्य-ङ्ग्यस्फोटकल्पनापेक्षया तादृशवर्णैरेवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वा-त् । प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च । अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च पङ्क्तिवनसेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम् । एवञ्च क्रमविशेष-विशिष्टा वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पद-ऽयेधस्या वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेभ्यस्तत्तदर्थावबोध इति च ।

आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः । परन्तु द-शमस्कन्धे गुणप्रकरणे चतुर्वेदस्तुतौ, दिवः पं स्फोट आश्रय* इत्य-त्रोक्तत्वेनानुमत एव । अयं च वैयाकरणमताद्भिन्नः । वाग्व्यञ्जकत्वेन वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् । अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैक-शरणत्वात् । सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्याद-रणौचित्याद् वृत्तिनिरोधे तस्य प्रत्यक्षीभावाच्चेति । सिद्धान्ते स्वे-तावान् विशेषः । रूपर्शप्रमध्यपातिनो ध्वनेर्घटादिवच्चिरकालस्था-यित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव । तदस्माभिः प्रस्थानरत्नाकरे उपपादितम् । वर्णस्य तु कण्ठताल्वादिस्थानाभिघातजन्यो वायुः स्वबलानुसारेण व्यञ्जनं करोति । ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नेव ब-हिर्वायूढो गच्छति । श्रवणं तु ध्वनिवदेव । तत्र वर्णस्य पूर्वोक्त-युक्त्या नित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनन्तरभा-वित्वे, तेनापि न तस्य विघटनम् । प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्यञ्जकान-न्तर्यसापेक्षतया तादृशवर्णानन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रती-तेः । सामग्र्यन्तरेण स्थूलरूपनिरोधानादानन्तर्ये तदपेक्षाभिमानात् । तत्क्षणोज्ज्वालितदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्प इतिप्रत्यभिज्ञानवद्व्य-

वह्निनोत्तरत्वलक्षणे ध्वंसस्थले निरोभावपदेनाभिलापः कार्य इति । शेषं त्वनुगुणमेव ।

प्रकृतमनुसरामः । व्यापकत्वं विवृण्वन्ति ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताप्येककालावच्छेदेनानेकदेशेष्वनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति । नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परिच्छिन्नता । अशरीरिण्या आकाशवाण्याः शब्दे व्यभिचारात् । तदेतदुक्तं—सर्वेष्वित्यादि ॥ स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः । व्यापकात्मवादिमते शरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत् । ननु व्यापकत्वे उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत् तत्राहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ अनन्तमूर्तित्वम्, अनन्तमूर्त्तयो वर्णा * इत्यग्रिमे गौणमुख्यभेदेन व्युत्पाद्यम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकादिसंग्रहार्थमाहुः ॥ ते चेत्यादि ॥ एवं षड्धर्मप्रतिपादनतात्पर्यमाहुः ॥ रूपत इत्यादि ॥ मूले—तस्य नामद्वयमित्यत्र तस्येति शब्दब्रह्मण इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते नाद एव शब्द इति बोधितम् । तच्च शब्दब्रह्मवर्णाद्यभिन्नमिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः ॥ १४८ ॥

ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्रूपत्वे लौकिकवैदिकयोरविशेषाद् वेदे आधिक्यं न सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं प्रतिपादयितुमाहुः ॥ भगवत्वेत्यादि ॥

इति विशेष इति ॥ वाक्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्रूपत्वाद् विशेषः । से व्यक्तिरियं हि वाणी * इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन वैखरीमात्रस्य भगवत्त्वं प्राप्तेऽपि, एवन्नादि*रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यमित्यत एवमुक्तम्। अत एव च पारमर्षे सूत्रम्-अत एव च नित्यत्वमिति । अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यभगवद्रूपार्थसम्बन्धस्य सार्थादिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः । तेन लौकिकशब्दादुत्कर्षः स्फुटति ।

नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याशुतरविनाशित्वेन वाक्यत्वेन चाऽनित्यत्वं वेदस्याहुः ।

सांख्यप्रवचने तु, न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषेयत्वं, तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् । न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् । नाऽपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवदिति चतुःसूत्र्यां, तस्मात्तपसोपजात

त्रयो वेदा अजायन्तेत्यादिश्रुत्या वेदानां कार्यत्वम् । ईश्वरानङ्गीकारान्मुक्तानामसङ्कल्पेन संसारिणां च युगपदुपादानानभिज्ञत्वेन वेदकर्तृत्वायोगाच्चापौरुषेयत्वम् । अङ्कुरादिवदनित्यत्वं चोक्तम् ।

जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तिमं, उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमित्यधिकरणे चिन्तितम् । वेदाः किं पौरुषेयाः, न वेति सन्देहे पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामान्यतः कर्तारमनुमाय केचिदीश्वरं केचिद्धिरण्यगर्भं केचित् प्रजापतिं कर्तृत्वेनाहुः । तथाहि कर्ता कश्चित् स्यात् तदायं नानाविधो विवादो नावकल्पेत । मन्वादिवत् कर्तुः स्मर्यमाणत्वात् । न हि भारते भारते शाक्यग्रन्थे वा कश्चिद्विवदते । अतः स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणत्वायोग्यानुपलब्धिबाधितं सामान्यतो दृष्टं न कर्तृसाधनायाऽलं भवति । न चातिजीर्णकूपारामादिषु विशेषास्मरणेऽपि यथा सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिस्तथाऽत्रापीति वाच्यम् । विमतं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वात्, आधुनिकाध्ययनवदिति प्रतिसाधनसत्त्वेन तथाऽत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच काठकादिसमाख्यातः पौरुषेयत्वमिति वाह्यवचनमपि बाधकम् । समाख्यायाः प्रवचनमूलकत्वात् । अत एव तस्याः शाखाविशेषाधिपरत्वं युज्यते । तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्युक्तम् । एवञ्च, तस्मात्तपस्तेपानादिति श्रुतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावमात्रम् । नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम् । निःश्वसितश्रुतिविरोधात् । तस्मादीश्वराऽऽगमत्वं वेदस्य सर्वप्रमाणाविरुद्धम् ॥ १४९ ॥

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकवैलक्षण्यमुक्त्वा लौकिकशब्दाद्भेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि वक्तुं वर्णाद्यर्थे वदिष्यन्तो मतान्तरानुवादपूर्वकं स्वमतमाहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ अत्रेति ॥ त्रिविधशब्दमध्ये केषाञ्चिदिति नैयायिकादीनाम् ॥ केचिदिति ॥ एकदेशिनः । वाक्यं तु श्रौतानुष्ठानपद्धतौ प्रसिद्धम् । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः * तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति । अत्राक्षराणां भगवन्नामत्वकथनेन भगवद्वाचकत्वसिद्धेर्वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यर्थः । नच वर्णपदेन वाद्यो ग्राह्यास्तेषामर्थवत्तायाः अपि संमतत्वादिति वाच्यम् । उक्तवाक्यगतयावत्पदविरोधात् । तेषां प्राधान्येन वाचकत्वे समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति चेत्, स शोभ-

कारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद् वर्णपदाभ्यां युगपत्स्वार्थबोधने शाब्दबोधद्वैविध्यम् । क्रमेण बोधने च पटादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन पकारेण स्वार्थबोधे द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराकाङ्क्षतायां पटाद्यबोधादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाच्चेत्याशङ्कायां संकोचान्तरमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ पदेषु ॥ वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति ॥ पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि । नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्धजरतीयाद्वर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याकाङ्क्षायां वर्णार्थानङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तथाच पदोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथात्वपदावाचकत्वमित्यावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति । सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भाव ॥ १५० ॥

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ॥
देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५१ ॥
अनन्तमूर्त्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ॥
केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५२ ॥
पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ॥
विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५३ ॥
पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ॥
पदवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५४ ॥
अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ॥
वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥
अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ॥ १५५ ॥

तत्रापि व्यवस्थामाह ॥ तत्र व्याकरणादीनामिति ॥ १५१ ॥ न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्त्वाचारो भाषाभेदश्च । अतः

सर्वमुपपद्यते । इदानीमुत्तरोत्तरवक्तिष्ठुत्वं वक्तुं पदे वर्णानामवाचकत्वम् । वाक्ये पदानामित्याह । अनन्तमूर्त्तयो वर्णा इति । वर्णानां गौणमुख्यभेदेन नानामूर्त्तित्वम् । तेन पदावयवभूता गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनिघण्ट्वादिभिर्व्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः । तेषां पदत्वं वा मतपरहितानामर्थाज्ञापकत्वात् ॥ १९२ ॥ तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकम् । तर्हि संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सादृश्यात् स्मारकं परमिति ॥ वाक्यावयवभूतस्य पदस्य स्वतन्त्रपदतुल्यत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वं वाक्यार्थो न तैर्जन्येत । आकाङ्क्षादिवविपक्षेपत्वात् । प्रकृतिप्रत्यययोरपि नैकार्थवाचकत्वं स्यात् । पदार्थकरणपक्षेऽपि पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्यमानानां वा कथं बोधकत्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरोधश्च । अतो वाक्यमेव वाचकमित्याह ॥ विशिष्टमिति ॥ स्वावयवैः स्वावयवार्थमिति चकारार्थः ॥ ४९३ ॥ वाक्यानामानन्त्यात् सङ्केतग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह ॥ पदान्तरप्रवेशेनेति ॥ घटमानयेति वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम् । एवमानन्त्येऽपि न दोषः । तत्र दृष्टान्तः ॥ पटवदिति ॥ द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकोऽन्यः । तयोस्तत्राऽपि । आरम्भारम्भकवादस्यानङ्गीकारात् । तथा अपूर्वत्वाद्वाक्यार्थस्य पूर्वसंसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १९४ ॥ तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु पूर्ववत् स्मारकत्वमेव ।एवमवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम् । तदर्थोऽप्येक एवेत्याह ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तात्पर्यदृष्ट्या तथात्वं वारयति ॥ वाक्यार्थरूपधृगिति ॥ तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तरवाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १९५ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम् । वर्णसमुदायः पदमिति । तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थव्यवस्था सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीतिचेत्तत्राहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तत्रेति ॥ सङ्कोचे । तथाच, शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्याद्यभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैयायिकलक्षणं विवृत्तौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकिकत्वात्स्य निर्बलत्वाल्लोकस्य व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम् । अन्यथा कल्पनैककारणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहुः ॥ न केवलमित्यादि ॥ तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचात्तेऽपि शक्त्यैव बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम् । वक्ष्यन्ति चाग्रे । अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः । * शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चय इति । मूलयोजना तु—देशे देशे भाषाभेदैरनेकधोच्चारस्तथा संस्कृते व्याकरणादिवत् तत्तद्देशिकव्यवहारव्यवस्थापक इत्यर्थः । एवं सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अयं भावाद्याद्योऽस्मिन् देशे इत्यधिकं निवेश्य भाषाया अपि स लक्षणीय इति तात्पर्यम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । अतः सर्वमुपपद्यत इति । अत एव शक्तपदादिव तेभ्योऽपि तत्तद्देश्यानां तेषु गृहीतशक्तिकानामन्यदेश्यानां च पदार्थोपस्थितिर्दर्शनं युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्देष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । नच तत्र लक्षणा । कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अप्यसम्भवेनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५१ ॥ ॥ एवं व्यवहारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यदप्याहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥ इत्याद्येति ॥ इदं प्रमेयं सार्द्धेनाहेत्यर्थः । ननु केवलानां वर्णानां वस्तुगत्या वाचकत्वमस्तु । परं व्यवहारानुपयोगात्तत्रादरणीयमित्यत आहुः ॥ केवलाइचेत्यादि ॥ तथाच न वर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः । ननु ते विभक्तिभाज एव लोके प्रयुज्यन्त इति ॥ तेषां वर्णत्वेन रूपेणार्थव-

त्वमपि तु पदत्वेनैवपदत्वमुपगम्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥ निघण्ट्वाद्युक्तानाम् । एतेन येदे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण भगवद्वाचकत्वम् । अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यपि बोधितम् । न च सिद्धान्तभङ्गः तेषामिति कथनेन वह्निज्वालामेकाक्षरमत्ययादिरूपाणामर्थवत्तानपाय-सूचनात् । केवलानां पदावयवभावाभावाच्च ॥ १५२ ॥ ॥ वाक्यार्थवत्तां साधयितुं वाक्ये पदानां गौणानामेव सत्त्वमिति बोधयन्तोऽवयवभावे पदेऽप्यवाचकत्वमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ नहीत्यादि ॥ वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवभूतानामवाचकत्वे निश्चते च कोशादौ तन्निर्देशेन संकेतग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । अर्द्ध-जरतीयमेवाश्रयो कृत गौरवं च स्यात् । तथ यथा प्रभाकरमते द्वेधा पदशक्तिरनुभाविका स्मारिका च कार्यान्विते जातौ च स्वीकृता, तथाऽनुभाविकां केवलेषु स्मारिकां वाक्यावयवभूतेषूपगम्यैतेषु द्वि-विधस्याः सत्त्वेन द्वारेण वाक्यार्थज्ञानं निराबाधमिति वाच्यम् । तथाऽपि शक्त्यन्तरकल्पनकृतं गौरवं तु स्यादित्याशङ्कायामित्यर्थः ॥ सादृश्यादित्यादि ॥ तथाच केवलेषु गृहीतस्य सङ्केतस्य सादृश्य-महिम्नैवैतैः स्मारणात्तद्द्वारा वाक्यार्थज्ञानसम्भवः । शक्त्यन्तराकल्पनाच्च न गौरवमित्यर्थः । नचैवं सति गृहीतविस्मृतशक्तेरतः शाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । शब्दानित्यतावादि-मतेऽपि वाक्यार्थबोधावसरे शक्तिग्रहसामयिकपदस्याभावाच्छक्ति-स्मारकसंस्कारोद्बोधहेतुत्वेन सादृश्यस्यैव वक्तव्यत्वादृत्तेन तद-भावे हेत्वन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् । नित्यवादेऽपि स एवायमिति तेन स्वार्थबोधजनने तत्र हेत्वन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् । नतु वक्ता पदार्थमनवगम्य वाक्यार्थमवगमयितुं तानि वाक्ये प्रयुङ्क्ते । यदि नान्यनर्थकानि स्युस्तदा तेषां प्रयोगो नोपपद्येत । नच स्मारकत्वमपि ज्ञात्वा सदृशान्येव प्रयुज्यन्त इति वाच्यमिति वचनम् । तस्यासिद्धत्वात् । अत इयं कल्पना व्यवहारं विरुणद्धीत्यतस्तत्सा-धनायार्थवत्ताङ्गीकारबाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ वाक्यार्थ इति ॥ संसर्गरूपो वाक्यार्थः । तथाच स्मारकत्वानङ्गीकारे सकृदुच्चारितानां तेषां सकृत्स्वार्थं गमयित्वा तथात्वे पदान्तराकाङ्क्षाया अभावात्तैर्वाक्यार्थः संसर्गरूपो न जन्येतेत्यर्थः । पदेभ्यश्च पदसमूहो भिन्नः । अन्यथा पदैर्वाक्यार्थबोधने पदेषु युगपद्वृत्तित्वापत्तिः ।

पदार्थवाक्यार्थयोर्वैचित्र्ये कृते इति द्वयम् । दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ प्रकृतेः स्वार्थे प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे प्रत्ययाकाङ्क्षाया अभावाद्विप्रार्थतैव स्यान्नैकार्थ्यम् । तथाच प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमश्च व्याहन्येतेत्यर्थः । ननु तर्हि भाट्टाभिमतः पदार्थकरणपक्षोऽस्तु । तथा सति पदानां कृतार्थत्वेऽपि पदोपस्थापितपदार्थैरेव वाक्यार्थो भविष्यतीति न कोऽपि दोष इत्यतस्तत्रापि दूषणमाहुः ॥ पदार्थेत्यादि ॥ नन्वेवं सति शक्तिमत्पदज्ञानस्यैव शाब्दबोधे करणत्वमस्त्वित्यस्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः ॥ वाक्यार्थेत्यादि ॥ समाख्याता यौगिकशब्दस्य वाक्यस्यार्थोऽभावे योगस्याप्रवृत्तेस्तथात्वमिति नायमपि पक्षः साधुरित्यर्थः । चकारेण वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं स्यादित्यपि समुच्चीयते । तथा सति चाक्षुषादिशब्दवत् करणोपाधिनिबन्धनः शाब्द इति व्यवहारोऽपि वाच्येतेति च । एवं सति वाचकावयवानामर्थाङ्गीकारे दोषबाहुल्यात् समाहारपक्ष एव साधीयान् । एवञ्च यथा रूपभेदाभावेऽपि ह्रस्वावर्णस्य प्रक्रियादशायां विवृतत्वं, प्रयोगे संवृतत्वमनुशासनानुरोधादङ्गीक्रियते वादिकैस्तथा एवमत्र वाक्यघटनार्थमर्थवत्ता स्मरणेऽप्युच्चारणदशायां तत्सदृशानि स्मारकाण्येवाभ्युपयन्तीति लाघवाद्दोषाभावाच्चाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद् हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ विशिष्टमिति ॥ अर्थान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्वयश्च विवक्षितार्थावबोधकः पदादिसम्बन्धः ॥ स्वावयवार्थमिति ॥ अर्थान्तरान्वयम् । एवञ्च स्वावयवैरवान्तरवाक्यैः स्वावयवार्थमर्थान्तरान्वयं पदद्वारकमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य वाचकमित्यर्थः फलति । वाक्यप्रयोगं विना केवलपदेनान्वयावबोधादन्वयस्य पदलभ्यत्वाभावात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भवतीति पक्षस्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव निराकृतः । नाप्यन्वयस्यार्थसंसर्गमर्यादालभ्यत्वम् । संनिहितेऽश्वे गामानयेति वाक्ये तदविहायाश्वबोधापत्तेः । नापि पदसमभिव्याहारलभ्यत्वम् । तस्य संनिधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वेऽप्यन्वयाबोधप्रसङ्गात् । नापि स्मृत्या तत्रापि पदसमभिव्याहारसम्भवाच्च दोष इति वाच्यम् । तथा सति बोधविलम्बादिप्रसङ्गात् । अन्वयबोधस्याशाब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषा-

णामापत्तेः । तस्मादाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बरूपवाक्यस्य योजनया परिष्कृतस्यैवान्वयोऽभिधेय इति वाक्यस्यैवार्थ इति सिद्धम् । एवञ्च शाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यत्वेनैव कारणत्वमनुगतं बोध्यम् । वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, आकाङ्क्षावान्तरवाक्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमवान्तरवाक्यमहावाक्ययोर्व्यापारभूते ज्ञेये इति दिक् । अत्रैवं क्रमो निष्पद्यते। पूर्वं पदशक्तिं गृहीतवतो वाक्यश्रवणोत्तरं तदवयवभूतैः पदैः शक्तिग्रहजन्यसंस्कारोद्बोधे पदार्थस्मरणम् । ततोऽवान्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्ततस्तमपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो जन्यत इति ॥ १५३ ॥
वाक्यानामित्यादि ॥ शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहकारितानियमाद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता वाच्या । तत्र सङ्केतग्रहस्तु दुर्लभः । वाक्यानामानन्त्येन तच्छक्तिग्राहकानुशासनकोशवाक्यशेषाणामभावात् । अर्थस्य काल्पनिकत्वेन पूर्वमदर्शनाद् वृद्धव्यवहारस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचनत्वात् । नानाविधक्रियाकारकविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्ततया व्यवहारस्यापि तद्ग्राहकत्वात् । अत एव विवृतेरप्यभावात् । नाप्युपमानात् । यथा गोसदृशपिण्डदर्शनोत्तरमुद्बुद्धसंस्कारस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽयं गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छित्तिस्तथात्र प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माद्वाक्यवाचकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाहेत्यर्थः ॥
पदान्तरेत्यादि ॥ पदान्तरप्रवेशेन ज्ञाता वाच्यवाचके वाक्यार्थसहिते वाक्ये विशिष्टे यथायथम् अर्थान्तरपदान्तराभ्यां सम्प्रकारके सति पटवदित्यादि ॥ घटमानयेत्यादि ॥ अयमर्थः । यद् वाक्यानामानन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवेशेन वा । तत्राऽऽद्यं तु न शक्यवचनम् । वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मारितेषु तेषां चारितार्थ्यात् । पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशे, गौरानीयतामित्यादावध्यक्षसान्निध्यादिवशेनाश्वादिप्रवेशापत्तेः । नच द्वारं द्वारमित्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम् । तत्रापि समयादिविशेषवशेन संवरणाद्यवगमदशायामपि शब्दस्मरणपूर्वकमेवार्थस्मरणस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । अतः क्रियादिवाचकपदान्तरप्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम् । एवमानन्त्येऽपि तु न सङ्केतग्रहदौर्ल-

र्थ्यामित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाभ्यामिति वक्तुमाहुः ॥ तत्र दृष्टान्त इत्यादि ॥ तद्विवृण्वन्ति ॥ द्वितन्तुकेत्यादि ॥ श्रुतौ सत्कार्यवाद इति तदनुयायिभिरारम्भवादानङ्गीकाराद् द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः = कारणीभूतावयवसमुदायभेदाद्भिन्न एव भवति । तथा चितन्तुकाच्चतुस्तन्तुकादिरपि । तथा तद्वाक्यार्थस्यान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थापेक्षया नूतनस्योत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वसंसर्गात् स्वरूपतो भिन्नत्वं, न तु विजातीयत्वेन भिन्नत्वम् । तथा सति यथैकत्र पटे गृहीतशक्तिकं पटपदमवयवभेदभिन्नान् पटान्तराण्यपि तथैव शक्त्या पटत्वेन रूपेण बोधयति तथैव गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गवाम्विते वाक्यार्थे वृद्धव्यवहारेण तद्वाक्येन वा गृहीतशक्तिकं जातं चेत् तदा तद्दृष्टान्तेन पदान्तरप्रवेशकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गकान् वाक्यार्थान् बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं वाक्यार्थं बोधयतीति व्याप्त्या ततोऽभ्यासदार्ढ्येन बोधयिष्यतीति न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं शब्दब्रह्मणो घोषस्यैव वर्णपदवाक्यसंज्ञावत्त्वं, न तु परस्परं भेद इति यत् प्रतिज्ञातमासीत् तदपि दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ १५४ ॥ ॥ ननु महावाक्येषु केषाञ्चित् पदानां विस्मरणेऽपि तदर्थावगतिर्दृश्यते । अतः पदार्थकरणपक्ष एव साधुर्न तु वाक्यकरणपक्षः । महावाक्यार्थबोधनायसेरितिचेत् तत्राहुः ॥ तथा महावाक्येत्यादि ॥ तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य तावतो नावगतिः । विवक्षितशाब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् । घटं शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वल्पवाक्येष्वपि शीघ्रपदास्मरणे शीघ्रानयनाभावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन महावाक्येष्वपि तादृशबोधाभावस्येष्टत्वात् । तस्मान्नायमपि दोष इति भाव । एवं वेदस्य प्रमेयस्वकथनायोपोद्घातेन प्रसङ्गेन चावान्तरं यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त एव पूर्वप्रतिज्ञाते प्रमेयैकत्वे युक्तिमाहु ॥ एवमित्यादि ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यं वेदः ॥ एकवाक्यताप्रकारः पूर्वमुपपादित । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधककाण्डयोः परस्पराकाङ्क्षत्वेन च । भगवत एकत्व च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च सर्वे वेदा इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिकवाक्यार्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥ उत्तरत्रापीति ॥ पदे पदार्थरूपो वर्णे वर्णार्थरूप इत्यर्थ ॥ १५५ ॥ ॥

त्रयोऽपि वैदिकाभिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥
सादृश्येऽपि न वेदत्वं तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ॥
अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतः ॥ १५६ ॥

इदानीं लौकिकवैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह ॥ त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति ॥ उदात्तादिधर्मयोगाल्लोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । क्वचित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते, तथापि न वेदत्वमित्याह ॥ सादृश्येऽपि न वेदत्वमिति ॥ लोकवेदाधिकरणं तु कल्पितमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । वषड्वतयोर्मापायाम् । द्व्यचश्छन्दसि । सर्वत्र विभाषा गोरित्यादिसूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोकवेदयोः पृथक् निरूपणात् । अतः सादृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा पाठ एव दोषः ॥ १५६ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु सर्वेषां शब्दानां भगवद्रूपत्वाविशेषे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामवसरसङ्गत्या पूर्वं वेदे विशेषं वक्तुमाहेत्यर्थः । कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षायां मूले, नानेत्यादिनोक्तमुपपत्तिं व्याकुर्वन्ति ॥ उदात्तेत्यादिना ॥ एतेनोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णे संक्रमो लोक एव, न तु वेदेऽपीति ज्ञापितम् । स्वपादिहिंसामच्यनिटीत्यादावाद्यादिवर्णानामेवोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । अत्रेदं संक्रमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणाधीनत्वेन विधानवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नचैवमपि कृत्रिमत्वात्पायाच्च पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव मुख्यतया तस्य साहजिकत्वेन दोषाप्रसक्तेः । अत एव, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेत्यादिरपि सङ्गच्छते इति ज्ञेयं दिङ्मात्रम् ॥ क्वचिदित्यादि ॥ तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोर्भेदो न शक्यवचनः । तादृशानुपूर्वीधर्मादियोगेनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिवाक्यस्यापि वेदत्वापात्तादित्याकाङ्क्षायां तत्र तुल्य-

तया वक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहजिकत्वाभावान्न वेदत्वमित्याहेत्यर्थः । ननु, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक * इत्यादिना लौकिकवैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोकवेदाधिकरणे भट्टवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदवीमधिरोक्ष्यतीत्यत आहुः ॥ लौकेत्यादि ॥ तत्कल्पितत्वे गमकान्याहुः ॥ जैमिनीत्यादि ॥ भाष्यादिति ॥ महाभाष्यात् ॥ छन्दसीति ॥ अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथा च सूत्रकारमहाभाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्रविरोधाद् वार्त्तिककारोक्तं प्रौढिवादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसादृश्येऽपि न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्वाक्यपाठे शूद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपशूद्राधिकरणं विरुद्ध्येत । अतो जैमिनिनैव तन्मुखेन लोकवेदशब्दयोरैक्यं सूचितम् । अतः शास्त्रान्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः ॥ शूद्रादीनामिति ॥ तथा चापशूद्राधिकरणस्यैतदभिप्रायकत्वाद् व्याकरणस्मृतेश्च, तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति श्रुत्या श्रुतिसामानाधिकरण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथात्वात् तद्विरुद्धं वार्त्तिककारोक्तमेव तुच्छमिति भावः । मूलयोजना तु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यतः वैदिकभिन्नात् सदृशवाक्यात् तथा मतेः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधिकारभेदेन धर्माधर्मौ शूद्रादेरधर्मो रथकारस्य पत्न्यादेर्धर्मश्च स्यातामिति ज्ञेया ॥ १५६ ॥ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ॥
दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ॥ १५७ ॥
हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात् सर्वत्र वाचकः ॥
पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः॥ १५८॥
पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥
सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ॥ १५९ ॥
तथा वाक्यस्वनिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि ॥

अथापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः॥१६०॥
विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥
अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ॥
अतो वेदाद्यसंवादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥१६१॥

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसिद्धयर्थं सर्वत्र वेदे भगवानेवार्थं इत्याह॥प्रत्येकं पूर्णता वाक्य इति ॥ महावाक्यार्थरूप एव हरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप इति निराकरणार्थं पूर्णता निरूप्यते॥शाखाभेदेऽपीति॥शाखाभेदेऽपि पूर्णता । एवमुत्तरत्रापि । तदङ्गेषु प्रयाजादिषु ।इषे त्वेति मन्त्रमात्रे सिद्धार्थेऽपि ॥ १५७ ॥ तत्र हेतुः ॥ तत्तत्स्वरूपेणेति ॥ पुराणानामपि वेदतुल्यत्वमभिप्रेत्याह ॥ पुराणे चेति ॥ वेदपुराणव्यतिरिक्तस्थले, वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः ॥ अतस्तत्र विश्वासेन, पुरुषार्थसिद्धिः । संसर्गस्यापूर्वत्वात् । पदानुपूर्वीनानात्वादिति हेतुः । कालिदासवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्धयर्थमाह ॥ सर्वप्रतीतिनाशे त्विति ॥ रूपदृष्टौ क्रियातः स्थितः । नामसृष्टौ ज्ञानेनेति ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

तत्र हेतुः ॥ तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ बुद्धया रचनां कृत्वोच्चारयतीति । यथा न्यायमते तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः । सादृश्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति । तथा सति तदीयत्वाद्यभावाल्लोके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽस्मन्मते, नित्यत्वात् । उत्पन्नानां च बहुकालं स्थितत्वाच्चेत्याह ॥ न दूषणमिहाण्वपीति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ अथापीति ॥ १६० ॥ ॥ परं प्रामाण्ये विवाद इति वक्तुं तद्धेतुमाह ॥ विप्रलिप्सादीति ॥ यत्र पुरुष-

दोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह ॥ अप्रामाण्येऽपीति ॥ प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे प्रतारकवाक्ये प्रामाण्यमिति । एतद्वचनस्य प्रयोजनमाह ॥ अतो वेदार्थसंवादीति ॥ १६१ ॥

एवमित्यादि ॥ शब्दमात्रस्य भगवद्रूपत्वेऽपि वेदे यो विशेषस्तद्बोधनाय लौकिकवैदिकशब्दयोर्वैजात्यमुपपादितम् । तदेतत्, स एव जीव इति श्लोके वेदस्य गदेश्च भेदकथनात् सिद्धम् । तन्निरूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणवविकारस्य वेदस्यावयवानामपि वाचकत्वं च समर्थयितुं गीतावाक्यतात्पर्यं प्रकटयितुं चाहेत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरतिदुर्घटा । यज्ञो वै विष्णुरितिवद् अवान्तरवाक्यार्थस्वरूपस्य भगवत्त्वाश्रवणादित्याशङ्कया निवृत्त्यर्थं युक्तिमाहुः ॥ महावाक्येत्यादि ॥ पूर्णता निरूप्यते इति ॥ विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यादिषु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मवित्त्वस्य विद्यासमाप्तेश्च बोधनादित्यर्थः । तथाच वाक्यपूर्णतयाऽवान्तरवाक्यार्थस्य भगवद्रूपताबोधिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ अन्यथा तत्तच्छाखोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः फलाजनकत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति ॥ तदवान्तरे काण्डद्वये । तस्याध्ययनान्तरं तत्तच्छास्त्रतद्विद्यातत्तदुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः । एवञ्चावयवानां तत्तद्रूपभगवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाक्ये पूर्णे ब्रह्मण्येव तात्पर्यम्, अङ्गप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन न श्रुतिगीतासुबोधिन्या अपि विरोधः । एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्यवाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १६७ ॥ ॥ एवं पुराणेष्वतिदिशमाहुः ॥ पुराणानामित्यादि ॥ तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहुरित्यर्थः । तथात्र शतकोटिप्रविस्तरे अष्टादशसु तत्स्कन्धखण्डसंहिताध्यायवाक्येष्वपि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र वाचकानीति भावः । ननु वाक्यार्थः संसर्गरूपो जन्यत्वान्न भगवत्त्वमर्हतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच पदानुपूर्व्याः सदैकरूप्यात् संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वीत्वाभावेनाजन्यत्वान्न तत्र भगवत्त्वभङ्गः, किन्तु लौकिक एव जन्य इति स एव तथेति

भावः । ननु जन्यत्वेऽपि घटादिवद् भगवत्त्वसिद्धेरभगवत्त्वक-
धर्मं नातीवोपयुज्यते इत्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ पदानामिति मू-
लं व्याकुर्वन्ति ॥ संसर्गेत्यादि ॥ हेतुरिति ॥ उभयोः कल्पितत्वे हेतु-
रित्यर्थः ॥ कालिदासेत्यादि ॥ एवमर्थसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्य-
वैजात्यम् उपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं प्रसङ्गाल्लौकिकवाक्यानां
स्थितिप्रकारमाहुरित्यर्थः ॥ सर्वप्रतीतीत्यादि ॥ तथाच यावज्ज्ञानं तस्य
स्थितिरित्यर्थः । कथमेवमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपध्वंसे सत्यपि
ज्ञाने पदार्थनाशदर्शनाद्धामध्वंसे च तद्वैलक्षण्यात्तथेत्यर्थः ॥ १५८ ॥
॥ १५९ ॥ किमत्र बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्र हेतुरित्यादि ॥ त-
था वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ तथाच बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति
बुद्धिकृतरचनाप्रकारेण पदानां वाक्यत्वनिष्पत्तेः पदानि बुद्ध्यैव
लौकिकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तन्नाशे वाक्यनाशोऽप्युपचर्यते
इति बुद्ध्यैव स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां
त्रिक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारे को दोषो येन तन्नाद्रियत इत्यत आहुः ॥
यथेत्यादि ॥ लोके वेदे च महद् दूषणमिति । लोके राजकीय-
वार्त्तयोक्तौ तद्वाक्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिस्तेनानुकरणेन राज-
दण्डापत्तिर्वृतानां भङ्गत्वापत्तिश्चेत्यादि । वेदे च यज्ञाङ्गमन्त्रैः
प्रैषादौ च तत्तत्फलानातिप्रसङ्गश्चेत्यप्यूह्यम् । नच वेदे तादृशानु-
पूर्व्येव फलसिद्धिरिति वाच्यम् । मानाभावात् । अनेकशब्दकल्पना-
गौरवप्रसङ्गाच्चेति ॥ तद्वेति ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः ॥
१६० ॥ ॥ विवाद इति ॥ लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामाण्यं,
प्रबलनिर्बलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः ॥ तद्वदिति ॥
अप्रामाण्यहेतून् पुरुषदोषानित्यर्थः ।
विप्रलिप्सादयस्तु, विप्रलिप्साभ्रमप्रमादकरणापाटवाद्याः। तत्रान्यथा
ज्ञात्वा परप्रतारणायान्यथा कथनेच्छा विप्रलिप्सा। भ्रमोऽतद्वति तद-
वगाहि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्यमनस्कत्वम् । संश्लिष्टवाक्त्वं करणापा-
टवम् । एवमन्येऽप्यूह्याः । तेषां संग्रहायाहुः ॥ यत्रेत्यादि ॥ ननु लो-
केऽपि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसंमतं, न तु
निर्दुष्टवक्तृकस्यापीति कथं सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः ॥ व्यवहार
इत्यादि ॥ ततोऽपि भ्रान्त इति ॥ सन्निपातकार्यत्वेन भ्रान्तोऽपि विप्र-
लिप्सादिमूलकत्वादत्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति ॥ प्र-

माण इत्यादि ॥ बौद्धादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ प्रयोजनमाहेति ॥ अस्य प्रासङ्गिकत्वपरिहारायाहेत्यर्थः। एतेन पूर्वोक्तं वेदस्य प्रामाण्यं प्रमेयविचारेण साधितम् ॥ १६१ ॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ॥
अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तत्रैव दूषणम् ॥१६२॥
भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ॥
प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥१६३॥
नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ॥
प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥१६४॥
संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ॥
तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६५ ॥
अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ॥
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १६६ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद् विचारेण तथा क्रियत इत्याशङ्क्याह ॥ वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति ॥ अन्येषामपि वादिनां वेदे नान्ये दोषाः, किन्त्वाधिक्यन्यूनते । सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः । मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः । तदुभयं वेदे नास्ति । अतः पदपरित्यागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः । अतो वेदवाक्यभेदाः अप्रामाणिकाः । लोके तु तत्र दूषणम् । लौकिकानां बहुदोषग्रस्तत्वात् ॥ १६२ ॥ ननु वर्णैर्नियैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह ॥ भूतसूक्ष्म इति ॥ शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः । वर्णस्तु नामसृष्टौ । उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम् । अतः सृष्टि-

भेदाभ्याधिक्यम् । ननु पदानां कथं नित्यता । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य निरूपितत्वादित्याशङ्क्याह ॥ प्रकृतीति ॥ ज्ञानार्थमेव विभागं कल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ लौकिकवाक्यानां लयप्रकारमाह ॥ संस्कारमात्रविलयादिति ॥ वस्तुतस्तु न विलयः । अथवा विलयाङ्गीकारश्चेत्संस्कारमात्रविलयात्तद्विलीनतेत्यर्थः ॥ अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु नास्तीत्याह ॥ तद्भावादिति ॥ ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यात्रान्तरभेदः शब्देषु निरूपितः ।

वस्तुतस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह ॥ अस्मदादिमुखेनापीति ॥ सर्वं वाक्यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

नन्वित्यादि ॥ ब्रह्मवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषदोषस्तत्रापि सम्भवदुक्तिक इति तथा क्रियते । यद्यदंशे निर्दोषता तस्य वेद्यात्रिपते । अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाभ्युपगमात् तथा निश्चीयते । तत्र पौरुषेयत्वस्यैव दूषकताबीजत्वात् तेषां दोषवत्त्वस्य सम्भावितत्वात् । ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारादिदं निश्चायकमित्यत आहुः ॥ लोक इत्यादि ॥ १६२ ॥ सिद्धान्तलोकेन कार-
[illegible]

कत्वाच्च शब्दतत्त्वेऽस्मान्तर्भावोऽस्तो न तौ मुधेति भावः । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्षादिसंमतत्वात् पदनित्यतामाक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ समाद्धते ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ अव्युत्पत्तिपक्षस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ ॥ लौकिकेत्यादि ॥ एवं पदानां नित्यत्वं साधयित्वा लौकिकवाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तन्नाशो आवश्यक इत्यतस्तेषां लयप्रकार-

माहेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादं व्यवहारं चाश्रित्य पक्षद्वयमाहुः ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सूक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयकसंस्कारनाशे वाक्यबुद्ध्यास्फुरणात्तन्नाशः उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि व्यवहारे लौकिकस्य वेदात् को विशेष इत्यत आहुः ॥ अयमपीत्यादि ॥ ननु तथापि न विशेषे भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्यविषयकस्यापि तस्यानाशादिति शङ्कायामाहुः ॥ ऋषीणामित्यादि ॥ तथाचान्यविषयकः संस्कार ऋषीणां न तिष्ठतीति तथेत्यर्थः । ब्रह्मवादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः ॥ वयमित्यादि ॥ अतो विद्वत्तायां सर्वं नित्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ॥
आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्मादुदीरिता॥ १६७॥
मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ॥
तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥१६८॥
अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ॥
तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥१६९॥
पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ॥
पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्मध्यविभेदतः ॥१७०॥
तत्रासकारत्वादि ते भिन्ना अंशतः परे ॥
तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७१ ॥
फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ॥
प्राकट्यपक्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्बभौ ॥ १७२ ॥
प्रवर्त्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ॥

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्थाप्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥ १७३ ॥
अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ॥
तथापि यतते कश्चित् क्वचिदेव हरीच्छया ॥ १७४ ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद् वाक्यं युक्तं, किञ्चिदयुक्तम् । तत्र चाकाङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥ वाक्यार्थयोग्यावयवैरिति ॥ रूपस्रष्टाविव नामस्रष्टाऽपि योग्याऽवयवैरेव पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावं प्राप्नुवन्ति । एषाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १६७ ॥ तदेव साधयति ॥ मृदाद्येष्टकनिर्माण इति ॥ यथा यथर्षीणां पुरातनानि वाक्यानि तथाऽऽधुनिकानामपि । अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् । न त्वऽपूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते ॥ १६८ ॥ उपसंहरति ॥ अर्थद्वारेति ॥ लोकदृष्ट्यैव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं न विरुद्ध्यत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनिरूपकत्वाद् वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यपि उष्णजलेन सिञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । प्रतारकवाक्यमेवासत्यादियुक्तमपि बाधितार्थत्वादवाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम् । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १६९ ॥ उपासनार्थमाह ॥ पदद्वयमिति ॥ वागूरूपः पतिर्भगवान् । अधुना विकारवत्पदानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह ॥ पदानीति ॥ सुबन्तावयवे तिङन्तत्वम् । विपरीतत्वं च क्वचित् ॥ १७० ॥ तदेवाह ॥ तत्रासकरवालादीति ॥ तत्रेति पृथगपि सम्भवति । करवालशब्दात् । -करशब्दः पृथगपि । करवामेति तिङन्ते सुबन्तपदद्वयम् । एवं सर्वत्रोह्यम् । तत्र पदभेदः शास्त्रार्थः । तादृशप्रयोग फलमाह ॥ तदुदाहरण इति ॥ १७१ ॥ वृत्तीनां भेद-

क्रमाह ॥ फलार्थमिति ॥ रूढिलक्षणा नास्मत्सम्मता । गौणी च वृत्तिर्न गुणयोगात् ॥ किन्तूपचारत एव । तादृशधर्मिरूपेण धर्मिण एवोपचारात् । धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । एवं त्रैविध्ये हेतुमाह ॥ माकल्येति ॥ १७२ ॥ एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य तस्य प्रवर्त्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते॥ प्रवर्त्तकत्वमित्यादिना ॥ भ्रमत्वादव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारणता * शब्दस्यावसीयते । तत्र षट्पक्षाः सम्भवन्ति—स्वरूपम, अभिप्रायज्ञानं, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति । तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूषयति ॥ कृष्णस्यैव प्रवर्त्तकत्वं, न विध्यर्थस्येति ॥ काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति । ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैतत्कार्यमित्यादिज्ञानं कृत्वा प्रवर्त्तनात् कारणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ कार्यतादीति ॥ १७३ ॥ कुत एतदत आह ॥ अनिष्टमिति ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनतां ज्ञात्वा निवर्त्तेत ॥ विषभक्षणे युद्धे भृगुपतने प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा पाषण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो भगवानेव यथेष्टं यथैव प्रवर्त्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्त्तते । वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ॥ १७४ ॥

एवं सतीति ॥ तुल्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ वाक्यावयवेषु ॥ आहेति ॥ कल्पनायां बीजमाहेत्यर्थः । पदार्थनिर्माणमिति ॥ लौकिकवाक्यस्य तदर्थस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गभूतपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीकपदोच्चारणेन कल्पितत्वाऽवधारणात् तथैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः ॥ तावतैवेति ॥ योग्यावयवरूपतामात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ते धर्मा इति ॥ आकाङ्क्षादय इत्यर्थः ॥ एषापि कल्पनैवेति ॥ वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया अन्यत्वाभावेन धर्माणामङ्गभावप्राप्तिरपि कल्पनैवेत्यर्थः । प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते ।

तत्र व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा । न च विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं सेति वाच्यम् । जल अम्, आनीङ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति बोधापत्तेः । नापि यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे सा । केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसंज्ञायामनुशासनविरहात् । अर्थवच्छब्दत्वमिति स्वीकृत्य दोषपरिहारेऽपि, घट टा, वारि अम, आनीङ् सिप्–इतिवाक्यादपि बोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुशासनविरहेऽप्यर्थवत्तया पदतासद्भावात् । पदपारिष्कारायामनुशासनापेक्षायां । तदीयपदसंज्ञानुशासनत्यागस्यानुचितत्वात् । नापीच्छा । तस्याश्चेतनधर्मत्वेन शब्दे तस्या वक्तुमशक्यत्वात् । नापि श्रोतरि पदोच्चारणजसंसर्गावगमप्रागभावः सा । तस्यात्मनिष्ठत्वेन व्यधिकरणत्वात् । प्रागभावस्यैव विप्रतिपन्नत्वेन तद्रूपताया वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तरूपैवाकाङ्क्षेति दिक् । इयं च पदधर्मः । योग्यता तु विवक्षितकार्यान्वयानुकूलत्वं बाधकाभावो वा । सा चार्थधर्मः । आसत्तिः, सन्निधिः, अव्यवधानेन स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः । यत्रापि निपुणतमराजभृत्यादीनां पदसन्निधिविरहेऽपि बोधो दृश्यते तत्र बोद्धा पदसन्निधिरस्त्येवेति न दोषः ॥ १६७ ॥ एतदेव स्पष्टयितुं दृष्टान्तं वदन्त आहुः ॥ मृदेत्यादि ॥ वाक्यस्य युक्तत्वायुक्तत्वमित्यर्थः ॥ मृदेत्यादि मूलं त्वेवं योज्यम् । मृदा घोटकनिर्माणे शृङ्गकरणे युक्तार्थबोधाय यथा न मतं तथा आकाङ्क्षारहितं पदमपि तादृशार्थबोधाय न मतमिति । तथाच बोधानुरोधेन आकाङ्क्षादीनामङ्गानां यत्र सद्भावस्तद्युक्तमिति कल्प्यते । यत्र च तदभावस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा बोधानुरोधिनी कल्पनेति निरुक्तमित्यर्थः । एतस्याः कल्पनायाः परम्परामासत्त्वायाहुः ॥ यथायथेत्यादि ॥ तस्या दृष्टानुरोधित्वमाहुः ॥ अन्यथेति ॥ घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटनेऽप्रतीतौ हेतुमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ १६८ ॥ एवं वाक्यानां युक्तायुक्तत्वे समर्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामङ्गतायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः ॥ उपसंहरतीत्यादि ॥ तथाच वाक्यार्थोपस्थितौ पदजन्यपदार्थस्मृतेर्द्वारत्वात् पदैश्चाकाङ्क्षितयोग्यासन्नानामेव स्मारणादाकाङ्क्षादयोऽर्थधर्माः श्रोतृवक्तृभ्यां पदेषु कल्प्यन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य
सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वैरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थ-
सूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥
दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा
अपि बाधकाभावादुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपद-
समूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रा-
माण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहु. ॥ वह्निनेत्यादि ॥ तथाचायोग्य-
वाक्यमपि सेचकमुखत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति
न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आस-
त्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढा-
र्थवक्तृषु तादृशसमययोद्धृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति
प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम्
अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्या-
शङ्कायामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन
भ्रान्तस्य च यथार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञान-
मेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ
एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि
भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवा-
क्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि
व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्य-
त्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न [illegible] वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके
शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवे-
त्यर्थः । एवश्चाबाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति
लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६० ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नाम-
प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुप्तिङ-
न्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुह्य-
मिति बोधितम् । वाचं धेनुमितिवत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धप-
दानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तिरिति विकारवत्पदानां
यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ प-
दानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगव-
ति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहुरित्यर्थः । मूले ॥ बहुश इति ॥ बहूनां-

त्यर्थः ॥ सुप्तिङ्मध्यविभेदत इति ॥ सुप् सुबन्तं मध्ये यस्येति सुप्मध्यं च तिङ्मध्यं च सुप्तिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च सुबन्तेऽपि तिङन्तपदद्वयं कुरु भवेत्यादावूह्यमित्याशयेनाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति ॥ तथा च शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ॥ ते भिन्ना अंशतः परे इति ॥ अंशतो भिन्नास्ते शब्दाः परे, विकृतत्वादखण्डपदेभ्योऽतिरिक्ता इत्यर्थः । अग्रिमे मूले ॥ तत्र योगादिकल्पनेति ॥ श्लेषस्य नानार्थाश्रयत्वादेकपदे कथनमशक्या तात्पर्यता सर्वत्र न निर्वहतीति तदर्थं श्लेषे योगस्य योगरूढेर्वृत्त्यन्तरस्य च कल्पनेत्यर्थः । अग्न्यादिपदेन तात्पर्यवृत्तेरपि संग्रहः । मा मा वैदर्भ्यंऽलुयेथा * इत्यस्य सुयोर्विभ्यां शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन त्रेधा वृत्त्यङ्गीकारात् । न च लक्षणया चतुर्थी स्यात् । लक्षणागौण्योरत्यभेद इति तत्रार्कः । मुख्यार्थबाधस्योभयत्रापि तौल्यात् । तेन शक्यसम्बन्धो गौण्या एव लक्षणम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥ ॥ फलार्थेत्यादि ॥ तथा च गौणी फलार्थम् आद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता । चोऽवधारणे । उपचारतः सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकद्वयमित्यर्थः । तात्पर्यं च शक्यातिरिक्तत्वे सति बुभुत्सितार्थप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन व्यञ्जनाया अपि संग्रहः । वस्तुतस्तु मुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सिद्धान्तः । तात्पर्ये वा अन्तर्भाव इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोऽसर्द तत्रैवोक्तेः । विशेषः प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यः । ननु रूढिलक्षणाया अपि सद्भावात् वृत्तीनां भेदः साहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदकफल इत्याशङ्कायामाहुः ॥ रूढीत्यादि ॥ कुशलादिपदे कोशेन शक्तेरेव ग्राहणात् पदानां चाकृतौ प्रवाहे वा शक्तत्वेन चित्रतुरगादौ च तदाकृतेः सत्त्वेन सारूप्यनिबन्धनया गौण्या व्यस्तघटादावपि सूक्ष्मरूपेण धर्मिसद्भावाच्छक्त्यैव निर्वाहात् तथेत्यर्थः । गौण्यामपि कञ्चिद्विशेषमाहुः ॥ गौणीत्यादि ॥ तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः * षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणीवृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रोक्ता गौणी वृत्तिर्न गुणयोगात् तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुत्यर्थोपचारत एव । तत्र हेतुः ॥ तादृशेत्यादि ॥ तादृशो, यजमानः प्रस्तर इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मी तद्रूपेण धर्मिणः

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वैरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थसूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥ दृशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा अपि बाधकाभावादुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपदसमूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रामाण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ वह्निनेत्यादि ॥ तथाचायोग्यवाक्यमपि सेचकमूर्सत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आसत्तिरहितस्य बोधकत्वं तु वादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढार्थवक्तृषु तादृशसमययोद्धृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम् अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्कायामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य युक्तिकल्पितत्वेन भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञानमेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवाक्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्यत्वक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवेत्यर्थः । एवञ्चाबाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नामप्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनार्थां सुप्तिङन्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरूह्यमिति बोधितम् । वाचं धेनुमितिवत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धपदानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तिरिति विकारवत्पदानां यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ पदानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगवति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहुरित्यर्थः । मूले ॥ बहुश इति ॥ बहूना-

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०※०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थ दैवोद्धारार्थ आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण अंक ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासूँ जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूँ मँगाय लेयँ ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (५)	५)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीमद्भगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १९)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । भाष्यप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

व्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	|=)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	1)

ठि०

१ श्रीगोपालमन्दिर व्रजगोपालभट्ट काशी

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

प्रत्तरादेरेवोपचारात् तेन रूपेण धर्मस्यैवोपचर्यते, न तु धर्म इति त-थेत्यर्थः । ननु जैमिनीये तत्सिद्धयादि सूत्रितमिति तदनङ्गीकारे तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ वाक्यश्रवणोत्तरं प्रथमतो ध-र्म्यैव ज्ञायत इति पश्चाद्धर्मस्फुरणार्थं तथा सूत्रितमतो न तद्विरोध इत्यर्थः । एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीकृ-ताःतद्भेदास्तु शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति नात्र प्रपञ्चिताः,प्रस्थानरत्ना-करे केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः ॥ हेतुमिति ॥ प्रयोजकम् ॥प्राकट्ये-त्यादि ॥ तथाच लीलार्थमेवं भेद इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ विचार्यत इति ॥ वेदाख्यस्य प्रमेयस्य बलज्ञानार्थं वि-चार्यत इत्यर्थः।प्रवर्त्तकत्वमित्यत्र षट्पक्षेषु, स्वरूपमिति =प्रवृत्तिपर-वाक्यस्वरूपम् ॥ अभिप्रायज्ञानमिति ॥ लौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्प-र्यज्ञानम् । वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम् ॥ भावने-ति ॥ आत्मत्वनिष्ठा आर्थी भावना ॥ अभिधेति ॥ लिङ्निष्ठा शाब्दी भावना भाट्टमते ॥ आज्ञेति ॥ नियोगः प्राभाकरमते । इष्टसाधनता नैयायिकमते । अत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति । एवं कार्येणापि वैयाकरणमतसिद्धा ज्ञेया ॥ ननु दृश्यत इत्यादि ॥ तथाच षट्सु पक्षेषु पञ्चानामर्थानां पराहतिसम्भवेऽपि सर्वजनीनानुभवसा-हाय्येन षष्ठस्य प्रवर्त्तकत्वमस्त्वित्यर्थः । एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम् । साध्यमसाध्यं वा नेति मूलयोजना ॥ १७३ ॥ ॥ सिद्धान्तितमर्थं द्रढयितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः ॥ इष्टसाधनतेत्यादि ॥ ननु तत्रेष्ट-साधनत्वज्ञानसाध्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तिरितिचेत् । सत्यम् । तथापि स भ्रमः केषाञ्चिदुदेति, केषाञ्चिन्नेत्यत्र किं कारणमिति पृच्छामः । चाद् इतिचेन्न सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् । अदृष्टं चेन्न ईश्वरेच्छयैव निर्वाहात् । यथेदं तथा श्रुतिगीतौ, अपरिमिता ध्रुवा * इत्यत्रान्यत्र च प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् ॥ १७४ ॥

मिथ्या प्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद् भवेत् ॥
तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥
साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम्॥१७५॥

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं दैवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्य श्रीमद्प्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासूँ जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूँ मँगाय लेवें ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीमद्भगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । भाष्यप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

व्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।≈)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

ठि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालभट्ट काशी

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

॥ श्रीहरि ॥

विश्वासमञ्जरी ।

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयमों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

(संख्या ५) न्योछावर १)

संवत् १९६५

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शेषः शास्त्रेऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये न्यायार्थवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दीपो ह्यपत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः सपक्षे जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं दैवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रदीप छठे ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें श्रीश्रीमहाराजने स्वकीय निजसेवक भट्ट श्रीरामकृष्णशास्त्रीकूं वितीर्ण शुद्धाद्वैतब्रह्मविद्यामन्दिरनामपुस्तकालयकी आज्ञासूं यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासूं जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूं मँगाय लेवें ।

१ विद्यावैजयन्ती सख्या (५)	५)
प्रति संख्या	१)
२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

ब्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका ।	।≈)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका ।	।)

१ श्रीमुकुन्दरायजी की पेटी, श्रीजीवनजीमहाराजकी चालीमें भूलेश्वरचकला मुम्बई ।

२ श्रीगोपालमन्दिर व्रजगोपालभट्ट काशी

न प्रवर्त्तयितुं शक्तास्तथाचेन्नरको न हि ॥
लोकेऽपि राजदण्डादेरन्यथा विषयो न हि ॥ १७६ ॥
प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥
न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिँस्तारतम्यं न चैव हि ॥ १७७ ॥
अखण्डं कृष्णवत् सर्वं यथा तत्तु निरूपितम् ॥
आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ १७८ ॥
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥
आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ॥ १७९ ॥
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ॥
अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८० ॥

नन्वेवं सत्यर्थवादादीनां वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ मिथ्याप्रलोभनादिति ॥ वेदे कर्मादिष्वविद्यमानं फलरूपं न कोऽप्यङ्गीकरोति । तेन सार्थकता स्यात् । किन्तु यथास्थितमेवाह ॥ अतः सर्वस्यापि स्वरूपप्रतिपादकत्वान्नैकवाक्यतासिद्ध्यर्थमपि प्रवर्त्तकत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तर्हि अवचनमेवास्त्वित्याशङ्क्याह ॥ तथैव कर्मविज्ञानमिति ॥ क्षिप्रकारिणीं देवतां ज्ञात्वैव कर्म कर्त्तव्यम् । स्तुतिरुत्कर्षाधायकगुणवर्णनम् । तत्कर्माङ्गमेव प्रकरणात् । वषट्कारो वै गायत्र्यै शिरोऽच्छिनत् । तस्यै रसः परापतत् । स पृथिवीं माविशत् । स खदिरोऽभवदिति खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा कर्म कर्त्तव्यम् । एवं सर्वत्र । अतो वेदे सर्वस्यापि स्वरूपप्रतिपादकत्वान्न प्रवर्त्तकत्वं, किन्तु सर्वस्यापि साधनं फलं चाह । तावत्तत्र प्रवर्त्तकत्वं यदि तदोमिति ब्रूमः । फलमुखगत्यापि चेदेव सर्वानेव प्र-

प्रवर्त्तयेत् । ततश्च नरकादिकं न भवेत् । अतो दृष्टादृष्टारिष्टदर्शनाश्च वेदः प्रवर्त्तकः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ ॥ ननु भगवत्प्रवर्त्तनापक्षेऽपि अयं दोषः स्यात्, परमकृपालुत्वाद् भगवतस्तत्राऽऽह ॥ प्रेरको भगवानात्मेति ॥ सर्वेषामात्मत्वाद् यथासुखं प्रेरयतु, न कोऽपि दोषः । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्र विस्तृतमस्माभिः । तर्हि भगवान् स्वात्मानमपि कथमेवं प्रेरयति, समतयापि प्रेरणसमर्थस्तत्राह ॥ न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्निति ॥ सर्वासु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदाचिज्जायमाना न स्यात् । राज्यान्ते नरकं ध्रुवमिति वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । तस्मात् फलं सर्वत्र समम् ॥ १७७ ॥ स्वरूपं च सममिति पूर्वमेवोक्तमित्याह ॥ अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ आविर्भावतिरोभावाविस्यत्र प्रमाणमाह ॥ आत्मैव तदिदमिति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ पूर्वं पुराणवाक्यानि श्रुतिवाक्यान्यप्युदाहृत्य सञ्जीवान् मत्वाह ॥ इति श्रुत्यर्थमादायेति ॥ एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमिति पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् तच्छास्त्रं ब्रह्मवादः ॥ शिष्टानि मतानि मोहार्थमुत्पन्नानीत्यवोचाम ॥ १८० ॥

वैयर्थ्यमिति ॥ इच्छाभावे प्ररोचनानुपयोगात् तथेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तमिति ॥ प्रलोभन प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि लैकवाक्यतार्थमपि प्ररोचनमभिप्रेयते तर्हीत्यर्थः । कर्मविज्ञानप्रकारं दिङ्मात्रेण दर्शयन्ति ॥ क्षिपत्यादि, प्रयेरेत्यन्तेन ॥ तदिति ॥ ज्ञानम् । एतेन, विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति जैमिनीयविरोधः परिहृतो बोध्यः । कर्माङ्गज्ञानविषयप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वादिति । तथाचायमर्थः । विधिवाक्यादिश्रवणात्तर यत्र प्रवृत्तिस्तत्र विध्याद्यर्थबोधनद्वारेण भगवानेव प्रवर्त्तको, न तु विध्यर्थः प्रवर्त्तकः । अर्थवादोक्तस्तुत्यादिक च कर्मतत्त्वन्निवत्तच्छिरुद्धान्यनमस्वरूपं प्रतिपादयत् तद्बोधकतयाङ्गभाव भजते, न तु प्ररोचनयेति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ एवं वेद-

इय प्रमेयबलं विचार्य निर्णयं वक्तुं किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नान्वित्यादि ॥ अयमिति ॥ नरकाग्निशमनरूपः ॥ मूले, स्वात्मना प्रेरक इति संबन्धः ॥१७७॥ पूर्वमेवोक्तमिति ॥ शास्त्रार्थप्रकरणे, यत्र येन यतो यस्येति वाक्योपन्यासेन तद्व्याख्यानेन च प्रमेयोक्तमित्यर्थः । प्रथमश्, न विरोधोऽस्ति लोकेऽस्मिन्नित्यादिकारिकाद्वयेन यथायथं प्रमेयप्रमाणाभ्यां सर्वं भगवानिति निर्णीतम् । आत्मैव तदिदमिति वाक्यं त्वेकादशस्कन्धेऽष्टाविंशाध्याये भगवतोक्तं ज्ञेयम् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

अतः परं वादिनां बहुत्वात् भाविभिस्तैः किञ्चिदन्यथा भाषा कृता युक्तयश्चेत् पराभूयन्ते तदा एतन्मार्गीयं स्वमतस्थापनं कथं कार्यमित्यपेक्षायां स्थापनप्रकारमुपदिशन्त आज्ञापयन्ति ॥ एवं पुराणेत्यादि ॥ ननु पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्युक्त्वा, उत्तरं पूर्वसंदेहवारकमिति प्रतिज्ञातम् । प्रकृते तु श्रीभागवतवाक्येन निर्णीते, न गीतयेति प्रतिज्ञाविरोध इत्याकाङ्क्षायाम्, अयमेव प्रश्नवाद इति मूले विवृण्वन्ति ॥ पक्षं शास्त्रमित्यादि ॥ प्रश्नवादस्तु तत्र विभूतिविश्वरूपाध्याययोः स्फुरति । तथा चायमपि गीतोक्तनिर्णय इति न प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ॥ १८० ॥ इति प्रमेयप्रकरणम् ॥

एवमत्र प्रमेयप्रकरणे स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणेन, प्रश्नतनुः परं इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारितम् । अतः परं भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्धा इत्यादिनोक्तं पुराणावान्तरप्रमेयभूतसाधनफलतारतम्यं विचारणीयम् । किञ्चोपोद्घातप्रकरणे कर्ममार्गविचारो जघन्याधिकारकत्वात् पूर्वं न कृत इति मोक्षसाधनीभूतस्मृतिविचारोऽपि फलतो न कृत इति सोऽपि करणीय इति तद्वक्तुं फलप्रकरणमारभन्ते ॥

एवं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं न विहितसाधनमात्रेणैव फलं, किन्तु सर्वाङ्गसहितेनेति वक्तुं बहिरङ्गाणि निरूपयति ॥

वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ॥
तथैव विधिवत् कार्यः स्वकृत्यज्ञेन जीवता ॥
आचारो वृत्तिहीनश्चेदर्द्धं फलति नाखिलम् ॥ १८१ ॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ॥

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ १८२ ॥
शिलोञ्छवृत्त्या संतुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत् ॥
तपःस्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८३ ॥
स्मार्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ॥
क्रमेण मुक्तिमाप्नोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८४ ॥
एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ॥
अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८५ ॥
उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद् ध्रुवम् ॥
तत्तद्रूपेण लोकेषु भोगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १८६ ॥

वर्णाश्रमवतामिति ॥ उक्तेनैव प्रकारेण कर्त्तव्यम् । न स्वऽनुकल्पैः । तथा सति प्रत्यवायपरिहार एव भवति, न तु फलमिस्पर्धः ॥ तथा स्ववृत्त्यन्नेनैव जीवता सर्वं साध्यम् । ननु तावन्मात्र एव वैगुण्यमस्तु, किं सर्वनाशेनेत्यत आह । आचार इति ॥ १८१ ॥ वस्तुतस्तु न फलतीत्याह ॥ अनभ्यासनेति ॥ १८२ ॥ तर्हि कथं फलतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ शिलोञ्छवृत्त्येति ॥ असन्तोषे तदपि व्यर्थम् ॥ १८३ ॥ तस्य बहु कर्त्तव्यं चेत् तदा अशक्यं भविष्यतीति स्मार्तं कृताकृतमित्याह ॥ स्मार्तमिति ॥ एतादृशस्य फलं ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुक्तिः । श्रौतस्योत्तमनिष्ठायामेतत्फलम् ॥ १८४ ॥ तारतम्ये फलाभावमाशङ्क्याह ॥ एतस्येति ॥ श्रोत्रियत्वप्रकामहतत्वं च तारतम्येन जायमानं तत्तत्फलसाधकम् । ब्रह्मानन्दाऽक्षरानन्दः । चतुर्मुखपक्षे ततोऽग्रे गणनाभावात् । एकस्यैव वर्षे वर्षे यद्याधिक्यं चेत् क्रमेणैव सर्वमाप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रत्येकपक्षे फलगतं दोषमप्याह ॥ उपान्त्यानन्दपर्यन्तमिति ॥ प्रकारमाह ॥ तत्तद्रूपेणेति ॥ १८६ ॥

एवं प्रमेयेत्यादि ॥ एवं प्रमेयविचारे सर्वस्य भगवदभिन्नत्वेऽपि, यद्दु इयं प्रजायेयेतीच्छया आधिदैविकादिभावात्तेन प्रकारेण तारतम्यबोधनपूर्वकं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं प्रमाणप्रकरणोक्तप्रमाणानुरोधिप्रमेयमध्ये पूर्वकाण्डोक्तप्रमेयस्य धर्मस्य पूर्वतन्त्रे निर्णीतत्वेऽपि अन्यथाव्याख्यातृभिस्तन्निर्णयस्य भ्रष्टत्वेन तदुद्धारस्य प्रतिज्ञातत्वात्, न विहितसाधनेत्यादिसंक्षेपरीत्या निर्णयोद्धारं च वक्तुं बहिरङ्गानि स्मृतिपुराणोक्तानि तत्साधनानि निरूपयतीत्यर्थः ॥ मूले, वर्णाश्रमवतामिति ॥ तत्र वर्णा नाम, मुखतोऽसृजत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह * इत्यादिषु भगवतो मुखबाहूरुपादेभ्यो जातत्वेन उक्ता ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । ते च देवताविशेषा उपनयनादिना वेदं समापयन्ति, निषिद्धाचरणादिना च्यावयन्तीति द्वितीयस्कन्धोक्तिभ्यां, ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा * इत्यत्र स्थितम् । तन्मध्ये ब्राह्मणत्वादिजातिवादे प्रपञ्चितम् । आश्रमा अपि, गृहाश्रमो जघनतः * इत्यादिषु जघनहृदयवक्षःस्थलशीर्षभ्य उत्पन्ना गार्हस्थ्यब्रह्मचर्यवनवाससंन्यासाख्या देवताविशेषा एवेति समानन्यायादवसीयते । तत्र वर्णज्ञानमाचारेण । यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ... इति भगवद्वाक्यात् । भारते आजगरेऽपि तथा प्रतिपादनाच्च । अन्यत्र तु स्वभावजं कर्म । शमो दमस्तपः शौचमित्यादिभिरेकादशे गीतायां चोक्तम् । एवमाश्रमज्ञानमप्याचारादेव । गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि * तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलोलता * आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः * इति सप्तमस्कन्धवाक्ये विडम्बकत्वकथनेनाऽऽचारादेव तज्ज्ञानसिद्धेः । तदुक्तं धर्मस्तु—इज्याध्ययनदानप्रतिग्रहाध्यापनयाजनानीति षड् ब्राह्मणस्य । इज्यादित्रयं क्षत्रियविशोः । शूद्रस्य द्विजादिशुश्रूषेति । सोऽयं श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यथोदितो मुख्ये कल्पे येन प्रकारेणोक्तस्तथैव कार्य इत्यर्थः । तदेतद् व्याकुर्वन्ति ॥ उक्तेनेत्यादि ॥ कर्तव्यमिति पाठे, धर्मास्त्यं कर्मेति शेषो बोध्यः । नन्वनुकल्पानामपि तत्रत्रोक्तत्वान्मुख्यकल्पे किमित्याग्रहः क्रियत इत्यत आहुः ॥ तथा कृता-

त्यादि ॥ अन्यथा मुख्यफलनिरूपणं वृथैव स्यादिति भावः । ननु देश-कालबलाद्यपेक्षयाऽनुकल्पानां विधानात्तदनुसारेण करणेऽपि मुख्य-फलभवनं शङ्क्यम् । तथापि कालादीनामङ्गानामयथात्वेऽनुकल्पमुख्य-फलसिद्धेर्दूरत्वात् । एतेनानुकल्पैरपीदानीं मुख्यफलमङ्गीकुर्वन्तो निरस्ताः । स्मृतिपादे वेदाविरुद्धस्मृतेः प्रामाण्यस्य निर्णीतत्वात्तदुक्ता जीविकापि धर्मे उपकरोतीत्यङ्गान्तरभूतां तामाहुः ॥ तथा स्ववृत्त्ये-त्यादि ॥ तत्र वर्णवृत्तयस्तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, यस्तन्मुखत्वाद्वर्णानां मु-ख्योऽभूद् ब्राह्मणो गुरुरि*त्यादिभिर्गुरुत्वक्षतत्राणवार्त्ताशुश्रूषारूपा उक्ताः । यज्ञाताः सह वृत्तिभिरित्युपसंहारात् । एवमन्या अपि शा-स्त्रान्तरादवगन्तव्याः । आश्रमवृत्तीस्त्वेकादशानुसारेणाग्रे स्वयमेव वक्ष्यन्ति । वृत्त्यभावावश्यकत्वे किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ सर्वना-शेनेति ॥ सर्वधर्मवैगुण्यकृतसर्वफलानाशेन ॥ आचार इति ॥ आचारो वर्णाश्रमयोः स्वाभाविको धर्मः । वृत्तिश्च तेषां स्वाभाविकी तत्तद्धर्म-पोषकत्वेन तदङ्गभूता च । अन्यथा तस्य तस्य सा नोक्ता स्यात् । एवञ्च वृत्त्यभावे स्वाभाविकधर्मव्यङ्गतायां तस्य कौण्ठ्ये वर्णाश्रमलक्षण-हान्या वर्णादिव्यपायेनाधिकारस्य कौण्ठ्यादर्द्धं फलतीति तदभावा-ऽर्थं सा आवश्यकीत्यर्थः ॥ १८१ ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ तथाच स्ववृत्त्य-भावेऽनभ्यासादिदोषचतुष्टयान्मृत्युरुपैति । स चात्यन्तविस्मर-णरूप इति शरीरं पातयन् स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिं नाशयति । बुद्धिं ना-शयन्नाचारं फलितुं ददाति । यदि दोषचतुष्टयं कथङ्कारं त्यजति तदा तावन्मात्रवैगुण्येऽर्द्धं फलति । तथापि कालस्य दुष्टत्वेनाऽऽप-त्त्यभावेऽप्यनभ्यासादिसम्भवात् फलाभाव एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥ तर्ही-त्यादि ॥ यद्यपि कालवशाद्दोषसम्भवस्तथापि यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युग इत्यादिवाक्यबलात् फलस्यावाच्यत्वे कथं फलतीत्याकाङ्क्षायां चतुर्भिरुत्तरमाहुरित्यर्थः ॥ तदपि व्यर्थमिति ॥ शिलोञ्छवृत्त्या परि तुष्टचित्त * इति, पण्डिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः * सदसस्पतयोऽप्येक असन्तोषात् पतन्त्यध * इत्यादिवाक्यात्तथे-त्यर्थः । अत्र शिलोञ्छवृत्तिपदं स्वस्ववर्णादिमुख्यवृत्त्युपलक्षकम् । मर्यादायां ब्राह्मणदेहं विना मुक्त्यभावस्य मुचुकुन्दप्रसङ्गे साधितत्वा-द्, ब्राह्मणवृत्तिमात्रपरं वा । मूले, तपःस्वाध्यायनिरतपदं, धर्मे महान्तं

विरजं जुषाण इत्यादिविशेषणार्थसंग्राहकम् । अग्निहोत्रादिपञ्चकपदं
[illegible]

चकि । अनापत्तौ फलावपि वृत्तित्यागस्यानभिधानात् । अतस्तदभावेऽपि ये फलमङ्गीकुर्वन्ति त एतेन निरस्ताः ॥१८३॥ अत्र किञ्चिदाशङ्क्यते ॥ तस्येति ॥ यथोक्तविलकर्तुः ॥ कृताकृतमिति ॥ सर्वाधानपक्षस्यापि शास्त्रे सत्त्वात्तदर्थेन वृत्त्यपेक्षया तदनावश्यकमित्यर्थः । एतेन तस्यावश्यकतां वदन्तो निरस्ताः । एवमत्र साधनानां श्रुत्यादिपदवाचितप्रमाणप्रमेयाभ्यां, स्वधर्मनिष्ठस्येत्यादिना साधनानां निर्णय उक्तः । अत परं, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः * अथापरे मनीषिणः कर्मण्यामृतत्वमानशुरित्याद्यर्थसंग्राहकेन सर्वं जानन् हरिमित्यनेन निर्विचिकित्सशास्त्रमानवदधिकारिसूचनात् तादृशां कृतानां साधनानां फलतो निर्णयं वक्ष्यन्तो यथाकर्मणेत्यादिनोक्तं फलं व्याकुर्वन्ति ॥ एतादृशस्येत्यादि ॥ तदिदं यत्किञ्चिन्न्यूनतायां नेत्याशयेनाहुः ॥ श्रौतस्येत्यादि ॥ १८४ ॥ तारतम्येत्यादि ॥ स्वल्पत्वे फलाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्किञ्चिन्न्यूनतया तारतम्ये तदाशङ्काया अर्थः । मूले, एतस्येति ॥ सर्वं हरिरिति ज्ञानस्य । अत्र गमकमाहुः ॥ श्रोत्रियत्वेत्यादि ॥ श्रुतौ विशेषणत्रयस्य सर्वत्रोक्तत्वात् । फलवैजात्ये विशेषणत्रय एव तारतम्यमवश्यमभ्युपेयम् । तथाच यथा श्रोत्रियत्वाधिक्यं तथा तथाऽऽधिक्यं ज्ञानस्य । यथायथाज्ञानाधिक्यं तथातथा निष्कामत्वाधिक्यमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चाऽकामहतत्वस्य मोक्षलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य मुक्तौ तारतम्यं वदन्तो माध्वा अप्येतेन व्यवस्थापिता बोध्याः । तदनस्यापरित्यागरूपमोक्षस्य पुराणप्रकरणे व्यवस्थापितत्वेनात्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । न तु चित्तमायानिवृत्तिरूपायां परममुक्तौ । लीलास्थत्वे तु भगवत्कृतमेव तारतम्यं, न तु साधनकृतमिति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितमतो न कोऽपि शङ्कालेशः । ननु श्रुतौ प्रजापतिपदेन विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्याभ्युपगमे । ब्रह्मपदेन तु, यत्रैते प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं चैतद्विषयम् । अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एव हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यङ्गीकारे अक्षरानन्दपर्यन्ततायां किं गमकमित्याशङ्क्यामाहुः ॥

चतुर्मुखेत्यादि ॥ तथाचाग्रे गणनाभावात्तदानन्दस्यान्तिमत्वाङ्गीकारे ब्रह्ममुक्तिबाधिके, वेदान्तविज्ञानेति, ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति श्रुतिस्मृती विरुद्ध्येताम्। अतो ब्रह्मानन्दपदेनाक्षरानन्द एव ग्राह्य इत्यर्थः। एवमत्र साधनतारतम्येन फलतारतम्यमुक्तम् । तत्र साधनतारतम्यं द्वेधा– प्रतिजन्मनि कर्मावृत्त्या, एकजन्मनि प्रतिवर्षं तदावृत्त्या च तयोर्मध्ये पूर्वत्र क्रमस्य सुगमः पन्थाः । द्वितीये तु कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ एकस्येत्यादि ॥ तथाचास्मिन्नपि पक्षे क्रमस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १८५ ॥ एवं फलतो निर्णीय विवक्षितफलसाधनयोरुत्कर्षबोधनायोपोद्घातेनास्मिन्नपकर्षं बोधयितुम्, उक्तयोर्द्वयोरेतदधिकारिणोर्मध्ये द्वितीयस्योत्कृष्टत्वं च बोधयितुमाहुः ॥ प्रत्येकेत्यादि ॥ तत्तद्रूपेणेति ॥ तत्तल्लोकवासिमनुष्यगन्धर्वादिरूपेण। तेष्वपि तत्तद्ब्राह्मणादिरूपेण वा लोकेषु तथाविधान् भोगान् भुक्त्वा उपान्त्यानन्दपर्यन्तं तत्तद्रूपेण ध्रुवं जन्म भवेदिति मूलान्वयः। तत्र हेतुः ॥ वृत्तीत्यादि ॥ तथाच तेन कृत्वाऽदृष्टाकृष्टभूतभेदैस्तादृशमेव शरीरं जन्यते। जातं वा स्वर्गारोहणसामयिकयुधिष्ठिरादिदेहवत् संस्क्रियत इति तदर्थः। अत एव, मरुतो वै देवानां विश इति श्रुतिः। ब्राह्मणो भगवान् रुद्रः क्षत्रियो विष्णुरुच्यते * ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तो वासवः शूद्र उच्यते * इति स्कान्दवाक्यं च दृश्यत इति समानन्यायाद् गन्धर्वादिष्वपि तादृग्रूपत्वं न दुर्घटम् ॥ १८६ ॥

इत्यत्रत्य कारणत्वादाश्रमव्यवस्थामाह ।

एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्विशेद्वा समनन्तरम् ॥
आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १८७ ॥
त्रिदण्डं परिगृह्णीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ॥
शास्त्रेऽपि भगवानाह दण्डस्यैकस्य धारणम् ॥ १८८ ॥
प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिनो भवेत् ॥
आद्यन्तयोस्तु भिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ॥ १८९ ॥
तृतीये वन्यभेदास्तु भिक्षायामपि संयमः ॥

गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ॥ १९० ॥
स्वाध्यायेन तथा कृत्या तपसा मानसा मखाः ॥
अत्यावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक्पृथक् ॥१९१॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९२ ॥
उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ॥
तस्य चेत् परमा भक्तिस्तिरोधानं भविष्यति ॥
भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न साध्यते ॥१९३॥
अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः परिकीर्तितः ॥
त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९४ ॥

एकाश्रमेण वा तिष्ठेदिति ॥ सर्वत्र फलं तुल्यम् । समनन्तरं ब्रह्मचर्यस्य गार्हस्थ्यम् । एवमुत्तरत्र ॥
आयुर्भागक्रमेणेति तृतीयः पक्षः । अव्यवस्थया प्रव्राजो वैराग्यस्थापकः । सर्वथा वैराग्यमङ्गमिति ज्ञापनार्थः । गृहाद् व्रजेद् वनाद् व्रजेदिति । अन्यथाऽयं पक्षो मन्वादिभिरुक्तः स्यात् । तस्मात् त्रय एव पक्षाः ॥१८७॥ संन्यासे साम्प्रतं नानाभावा वर्तन्त इति तन्निषेधार्थमाह ॥ त्रिदण्डं परिगृह्णीतेति ॥ पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति, सर्वशास्त्रमर्योद्धारत्वाद्भागवतस्य यद्यन्यः पक्षो भवेत् तत्र भगवान् वदेत् ॥ १८८ ॥ आश्रमाणां साचाराणां ज्ञानशेषत्वमिति सिद्धज्ञानस्य तत्परित्यागमाशङ्क्याह ॥ प्रतिपत्तिरियं सर्वेति ॥ ज्ञानिनो देहस्य तत्तदाश्रमस्थितिः प्रतिपत्तिरवश्यं कार्या । तदभावे पुनर्जन्म भवेत् । दाहाभाववत् । एवमाश्रमाग्नि-

रूपं स्वरूपयत्नं ज्ञापयितुमाह ॥ आद्यन्तयोरिति । ब्रह्मचारिसंन्यासिनोः। द्वितीयो गृहस्थः। चतुर्थे भिक्षायां नियमः। सप्तागारानसंक्लृप्तानिति। न केवलमन्ननियम एव, किन्त्वन्येऽपि नियमाः सन्तीत्याह ॥ गुरुसेवेति॥ क्रमेणैव चत्वारश्चतुर्णां मुख्याः। यज्ञाऽतिरिक्तान्येव कर्माणि द्वितीयस्य विवक्षितानि आतिथ्यपरिपालनादीनि। यज्ञास्तु चतुर्णामपि कर्त्तव्याः, परं प्रकारभेदेनेति ॥ १८९ ॥ १९० ॥ तान् प्रकारानाह ॥ स्वाध्यायेनेति ॥ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति ब्रह्मचारिणः स्वाध्याययज्ञाः। क्रियामया द्वितीयस्य। तपोयज्ञास्तृतीयस्य। मानसाश्चतुर्थस्येति। ज्ञानिनस्तदकरणमाशङ्क्याह ॥ अत्यावश्यकमिति ॥ १९१ ॥ एतेषां हीनतामाशङ्क्याह ॥ श्रेयानिति ॥ १९२ ॥ आयुर्भागक्रमेणेत्युक्तपक्षस्य वैशिष्ट्यमाह ॥ उत्तरोत्तरधर्मेष्विति ॥ एवमुत्कर्षप्रकरणे स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानानां मध्ये चतुर्थस्योत्कर्ष उक्तो भवति। ततोऽप्युत्कर्षमाह ॥ तस्य चेत् परमा भक्तिरिति ॥ तिरोधाननाशो ब्रह्मभावः। भक्तेरपि स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानसहिताया एव तिरोधाननाशकत्वमुक्तं भवति। एषा भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकपरमस्नेहरूपा। तथाभूता सती भगवत्परिचर्यायुक्ता भवेत् स्वतः पुरुषार्थरूपा सेवा चेत् सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्युच्यते। अयमर्थः। स्वाऽऽश्रमाचारसहितब्रह्माऽनुभवसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो ब्रह्मभावं करोति। यद्यसौ च परिचर्यासहितो भवेत् तदा सा परिचर्या आनन्दरूपा सती त्रयोदशगुणा भवेत। तदा फलरूपायां तस्यां स्वाश्रमाचारादिकरणं फलानुभवप्रतिबन्धकमिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्याः। यथा ब्रह्मभावं गतस्य। अन्यथा कर्त्तव्या इति निष्कर्षः। एवं फलाकरणे तां सामान्यतो निरूप्य विशेषतो निरूपणाभावे हेतुमाह ॥ दुर्लभेति न सोच्यत इति ॥

सति ग्रन्थभारं भाषा, न त्वेतादृशा भक्ता इति ॥ १९३ ॥ एवं भगवच्छास्त्रे सर्वोत्तमत्वेन निरूपितमित्याह ॥ अयं हि सर्वकल्पानामिति ॥ यद्ययं भाव उत्पद्येत तदा कस्मिन्नाश्रम इति जिज्ञासायामाह ॥ त्रिषु स्वाश्रमधर्मेष्विति ॥ चतुर्थे इन्द्रियाणां दार्ढ्याभावात् । द्वितीयतृतीययोरपि दार्ढ्याभावमाशङ्क्याह ॥ प्रथमे वेति ॥ १९४ ॥

आश्रमेत्यादि ॥ एवं वैदिकं साधनं निर्णीय तत्साधनभूताश्रमव्यवस्थामाहेत्यर्थः ॥ सर्वत्र तुल्यं फलमिति ॥ यद्यपि छन्दसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् * गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रत * इत्युपक्रम्य, एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् * मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमल * इति कर्माशयस्यान्तःकरणस्य दाहोक्त्या मुक्तिफलसूचनात् । गृहिणोऽपि संहरत्सुतावपि, न स पुनरावर्तते इति श्रावणात्, अग्निलोकानुपैति मामिति यानप्रस्थविषयकवाक्यात्, वेदान्तविज्ञानेति श्रुतौ – परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इति मुक्तिश्रावणाच्च तथेत्यर्थः ॥ एवमुक्त्वेति ॥ यद्यपि वनवासानन्तर्यं संन्यासस्य, तथापि कलौ वनवासवर्जनात् साम्प्रतं गार्हस्थ्यानन्तर्यं बोध्यम् । नन्वव्यवस्थापक्षोऽपि चतुर्थः श्रूयत इति कथं त्रय एव पक्षा इत्यत आहुः ॥ अव्यवस्थयेत्यादि, पक्षा इत्यन्तम् ॥ १८७ ॥ नानामाया इति ॥ मतः कथितपक्षा नानाप्रकाराः । त्रिदण्डाऽवश्यकत्वे युक्तिमाहुः ॥ वाचिकमित्यादि ॥ वाग्देहदण्डयोर्मौनाऽनीहयोरभावे विविदिषादशायां तत्फलरोधस्य सम्भावितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रान्तरे एकदण्डपक्षोऽप्युक्त इति कथं स निषेध्यऽर्ह इत्यत आहुः ॥ सर्वेत्यादि ॥ एतच्च मूले स्पष्टम् श्रीभागवते परामृष्टं ज्ञेयम् । सर्ववेदान्तसिद्धान्तानां सारं सारं समुद्धृतमिति वाक्यात् । एतदेव पुष्यन्ति ॥ यदीत्यादि ॥ १८८ ॥ तत्परित्यागमिति ॥ आश्रमपरित्यागमित्यर्थः ॥ प्रतिपत्तिरित्यादि ॥ तथा च प्राप्तेऽपि स्वस्वाश्रमावश्यकत्वे तस्य च त्रिदण्डेऽपि तुल्यत्वात्तदंशकथने काऽपि विशेष इति सम्प्रयुक्तपक्षत्यागोऽनुचित इति भावः ॥ स्पष्टस्यार्थं ज्ञापयितुमिति ॥ वृत्तीनां वर्णाश्रमप्रयुक्तानामनेकविधत्वात् तत्तत्प्राप्तिसाधनस्यापि तथात्वात्तदाश्रमार्थं शीघ्रं फलोपायिकं तज्ज्ञापयितुमि-

पारमेष्ठ्यमित्यादिना द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तिरेवोक्ता । तत्र साधनादिकं तु न स्फुटमतस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः । संप्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यस्य व्याख्यानं– बहिरित्यादि पश्यन्नित्यन्तम् ॥ सांख्येनात्मविभिन्नश्चागित्यादेर्व्याख्यानं– ज्ञाननिष्ठ इत्यादि, विरक्त इत्यन्तम् ॥ विकृतामित्यत्रेर्व्याख्यानं, योगज्ञाने आमरणमभ्यस्यान्निति ॥ एतादृशाधिकारे विग्रहत्यागाय वैराग्योपायत्वेन जगतो मायिकत्वज्ञानं न त्वन्यस्येत्येतदत्र ज्ञापितम् । तेन पुराणेषु मायामात्रत्वकथनमेतादृशाधिकारिणोऽर्थे इति ज्ञेयम् ।. क्रममुक्तिं प्राप्नोतीति ॥ अर्चिरादिना सत्पथितेरित्यत्र विचारितेन देवयानमार्गेण प्रजापतिलोकं प्राप्य ततोऽग्रे परब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ अस्य मार्गस्य पूर्वोक्ताम्न्यूनत्वज्ञापनायाऽस्मिन्मार्गे सर्वेषां न मुक्तिरस्ति बोधयन्ति ॥ तत्र ब्रह्मलोकेत्यादि ॥ च भक्ता इत्यादि । अयं प्रकारस्तृतीये द्वात्रिंशे, ये स्वधर्मान्न दुह्यन्तीत्यारभ्य, परस्य परिचिन्तका इत्यन्तैश्चतुर्भिरुक्त । स एव, यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति निर्णीतो ज्ञेयः । एवं पञ्चसु गतिष्वेका उक्ता । द्वितीयामाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥ तृतीयस्कन्ध इति ॥ द्वात्रिंश पूर्वोक्तामुक्त्वा, क्ष्माऽम्भोनिलेति द्वाभ्याम्, आद्य स्थिरचराणां च इत्यादिचतुर्भिश्च तथा निरूपणादित्यर्थ ।इय गतिः सहस्राश्वमेधयाजिनोऽपि भवतीत्याहु ॥ अश्वमेधेनेत्यादि ॥ आवृत्तितौल्याद् द्वितीय एव निवेश इत्यर्थ ॥ तृतीयमाहेति ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादितिसूत्रबोधितं पक्षमाहेत्यर्थः ॥ पूर्ववदिति ॥ स्थलद्वये भक्तस्यैव मुक्तिरुक्तेति तदभावेऽत्रापि पुनरावृत्तिरिति बोधनायेत्यर्थः ॥ चतुर्थमिति ॥ एकादशे सिद्धविदता भगवता, आकाश्यं पारमेष्ठ्य चेत्यादिनोक्तमित्यर्थ । पञ्चम' प्रसिद्ध एव । अत्राण्डभेदनम् आघात् पक्षाद्विशेष' आघस्याण्डमध्य एव प्राप्ते ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

केवलेन हि सांख्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।
नैव किञ्चित् करोमीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ॥२०२॥
अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नियातो विमुच्यते ॥

केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ॥
योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०३॥
योगसांख्ये धर्महीने त्रिमार्गपरिपोषिते ॥
नरकायैव भवतः पश्चात् किञ्चित् सुखं भवेत् ॥२०४॥
ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ॥
पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥
फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ॥ २०५ ॥
नरकस्त्वन्यथा भावात् तेन मूले विनिन्दितौ ॥
फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ॥२०६॥
तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ॥
न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थाऽभिनिवेशतः ॥
तस्माद्वेदोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पतेद् बुधः ॥ २०७॥
अतः स एव सद्धर्मः सेव्यो वर्णिभिरादरात् ॥
धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्त्तिनः ॥
पतन्ति नरके घोरे पाषण्डमतवर्तनात् ॥ २०८ ॥

एवं सांख्ययोगभक्तीनां मेलने फलमुक्त्वा केवलानां फलमाह ॥ केवलेति ॥ केवले सांख्ये द्वयमङ्गम् । संघाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानम्, अहङ्काराभावश्च । एतयोर्निर्वाहः, नैव किञ्चित् करोमीति बुद्धिः । वैराग्यं च । एवं यावज्जीवमेकधारणया स्थितौ अविद्यातो विमुच्यते । जन्मान्तरे ज्ञानी सन्नुत्पद्यत इत्यर्थः । केवलयोगमाह ॥ केवलेनापि योगेनेति ॥ यावज्जीवं योगाभ्यासे ज्ञानो-

स्यर्थः ॥ आद्यन्तयोरित्यादि ॥ इदमेकादशीयसप्तदशाष्टादशाध्या-
ययोः स्पष्टम्। एकादशे, गृहिणो भूतरक्षेज्ये * इत्यत्रोक्तेज्या याग-
रूपा भविष्यतीति शङ्कानिरासायाहुः। यज्ञातिरिक्तेत्यादि ॥ विवक्षि-
तानीति ॥ कर्मह्रतिपदेऽभिप्रेतानि । अत्र बीजमाहुः ॥ यज्ञा इत्या-
दि ॥ १८९ ॥ १९० ॥ ज्ञानिनस्तदकरणमिति ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते * इति वाक्यादित्यर्थः । अन्यथा जरामर्याग्नि-
होत्रादिकं श्रुतौ विदुषो नोक्तं स्यादिति भाव.। अत्यावश्यकत्वे हेतु-
र्मूले उक्त.। योजना तु– यतस्तद् यज्ञकरणं चतुर्णामाश्रमाणां पृथक्
पृथग् अत एतदत्यावश्यकमिति ज्ञेया ॥ हीनतामिति ॥ ज्ञानापेक्षया
हीनताम् ॥ आयुर्भोगेत्यादि ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ पूर्वं साधनतारतम्येन
फलतारतम्यमित्युक्तम् । तत्र व्यङ्ग्यत्वमन्तरेण कथं साधनतारत-
म्यमित्यपेक्षायां सर्वेष्वाश्रमेषु फलतौल्ये पक्षान्तराणां किं प्रयोज-
नमित्यपेक्षायां वा तदुपपादयितुम् युर्भोगेत्यादिकमाहेत्यर्थः ॥ उत्तरो-
त्तरेत्यादि ॥ वैराग्यज्ञानयोराधिक्येनेति शेषः ॥ चतुर्थस्येति ॥ सं-
न्यासाश्रमीणज्ञानस्य। अयं चोत्कर्षोऽक्रमेण ब्रह्मणा सह वा क्रमेण त-
त्र पूर्वं वा मुक्तिसम्पादकत्वरूपो बोध्यः । एवं वैदिकसाधनानां
क्रममुक्तिरूपं फलमुपसहृतम् ॥ ततोऽपीत्यादि ॥ एकादशस्कन्धा-
द्युक्तरीत्या स्वाश्रमधर्मस्य भक्त्युत्पादकत्वेन भगवद्धर्मत्वे केवल-
ज्ञानसहितात्तस्मादुत्कर्षमाहेत्यर्थ. ॥ तस्येति मूलस्थपदसूचितम-
र्थमाहुः ॥ भक्तेरपीत्यादि ॥ एवमाश्रमधर्माणां भगवद्धर्मत्वे फलमु-
क्तम्। अत परमितोऽप्युत्तमां कक्षां वक्तुं भगवदुक्तमलिङ्गाश्रम-
पक्षं संग्रहीतुं प्रथमं विहितभक्तेः स्वरूपं तच्छुद्धत्वस्यातन्त्र्ययोः स्व-
रूपं चाहुः ॥ एवेत्यादि ॥ एवेति विधापर्वरूपा. ॥ तयाभूतेत्यादि ॥
आद्यन्तयोरित्यादिकाधिकाद्वयोक्तवृत्तिचतुष्टयधर्मचतुष्टयमखचतुष्ट-
ययुक्ता। एवं द्वादशगुणा सा भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्तदा सती
शुद्धा सापि स्वत पुरुषार्थरूपा सेवा चेत् सा मोक्ष स्वतन्त्रेत्यर्थ.।
अत्राधिकारिणं वक्तुमुक्तार्थं संगृह्णते ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥ त्रयोदशा-
गुणेति ॥ उक्तद्वादशगुणब्रह्मानुभवदवोत्तरम् आनन्दरूपतया परि-
परिचर्या स्वतन्त्रा सती तथेत्यर्थः ॥ फलत्वेनानुभव इति ॥ तादृश-
चर्याया एव फलत्वेनाऽनुभव इत्यर्थ ॥ निष्कर्ष इति ॥ आयुर्भो-
गक्रमेणेति पक्षोऽयं निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १९३ ॥ परमित्यादि ॥ यद्यपि

दौर्लभ्यं तदोल्लेखेऽपि किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्कथने हेतुमाहे- त्यर्थः । निरूपितमिति पाठे, भजनमिति शेषः ॥ उत्पद्यन्तीति ॥ घर- नस्य भगवदिच्छाधीनत्वादाश्रमान्तरे उत्पद्येतेत्यर्थः ॥ आश्रम इति ॥ स्यातव्यमिति शेषः ॥ चतुर्थ इत्यादि ॥ भिक्षासंयमाश्रयेत्यर्थः ॥ [illegible]

[illegible]

स्यन्ति नैषां सिद्धिरनद्दनतामिति वाक्याद् ब्रह्मचारिणां यथाशानन- स्थियस्वामर्थ्यात् तथेत्यर्थः । एवमत्र वैदिकमार्गस्य साधनपुरःसरं फलपर्यन्तनिरूपणे वैदिकस्य धर्मस्य भक्तिजनकत्वमेव परमोत्क- र्षः । वैदिक्या भक्तेश्च धर्मसाहित्य एव तिरोधानानाशकत्वम् । तेन, उभयोरङ्गाङ्गिभावः सापेक्षत्वं चेति सिद्धम् । निरपेक्षा तु वैदिकी- दानीं दुर्लभेति च । एवं प्रमाणानुरोधिनो वैदिकप्रमेयस्य बलं विचा- रितम् ॥ १९४ ॥

अतः परं पूर्वप्रकरणे, सांख्यो बहुविध इत्यादिना यौ सांख्य- योगावुक्तौ तयोरेव गीतादावुक्तत्वेन प्रमाणानुरोधिप्रमेयत्वात्तद्बलं विचारयितुं तयोः सापेक्षतायाः, योगसांख्ये तु ये मुख्ये * इत्यत्र पूर्वमुक्तत्वेऽपि फलपर्यन्ताख्याने विना बलेयत्तानिश्चयाऽभावात् तयो- रपि मिलितयोः केवलयोश्च फलतो निर्णयं वदन्ति ॥

न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहंममताभिदः ॥
योगमुत्तममास्थाय लोकातीतो बहिर्दृशिः ॥ १९५ ॥
असंप्रज्ञातयोगस्थो देहत्यागे विमुच्यते ॥
तादृशस्य बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९६ ॥
संप्रज्ञातसमाधिस्थः सांख्येनात्माग्निभिन्नदृक् ॥
विकृतं प्रकृतेः कार्यं मायेति त्यक्तविग्रहः ॥ १९७ ॥
एवं योगं च सांख्यं च समास्थापयति कृती ॥
योगेन त्यक्तदेहश्चेत् क्रमान्मुक्तिं स विन्दति ॥ १९८ ॥

दये योगबलेनैव देहं त्यक्त्वा अविद्यातो विमुच्यते । भक्तिसं-
हितश्चेन् पूर्वमेवोक्तः । एवं साङ्ख्ययोगयोः सहितयोः केवलयोश्च
फलमुक्त्वा निषिद्धयोः फलमाह ॥ योगमांख्ये इति ॥ धर्ममा-
र्गाद् भ्रष्टे । तत्सिद्ध्यर्थं कदाचिन्निषिद्धमपि कुरुतः । अपेय-
पानेन नाडी शुद्धा भवतीति चिमार्गे परिपोषिते पश्चाज्जन्मा-
न्तरे ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

नतु, यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते * इति ।
अपिचेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः * सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृ-
जिनं सन्तरिष्यसीत्यादिवाक्यैः सांख्ययोगयोः स्तुतत्वात् कथं
विकर्ममात्रेण नरकः । योगेनैव दहेद्देह इति वाक्याचेत्याशङ्क्या-
ह ॥ ज्ञानाङ्ग इति ॥ सांख्ययोगशास्त्रद्वयं पुराणमूलकमङ्गत्वेन
निरूपितम् । तदपि परम्परया नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य ज्ञानाऽङ्ग-
त्वम् । तथा चित्तनिरोधस्य ज्ञानस्थापकत्वम् । अन्यथा ज्ञानं
स्तुतं भवतीति तयोरङ्गं सांख्ययोगौ, न तु सर्वथा तत्प्रमाणम् ।
अप्रमाणांशं स्पष्टयति ॥ पदार्थतत्त्वनिर्द्धार इति ॥ फलितमाह ॥
॥ फलांशे त्विति ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते *
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेति भगवतोऽन्यथाचि-
न्तनान्नरकः । तत्र विकर्म सहायभूतम् । अत एव सूत्रकारेण
शिष्टापरिग्रह उक्तः । भगवद्वाक्यस्य गतिमाह ॥ फलांशे तु स्तुता-
विति ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेके चित्तनिरोधे च स्तुतौ तदन्येषां
मायावादादीनां साङ्ख्योपजीवकानां सर्वथा व्यर्थता, तत्फलं न
किञ्चित् । विकर्मणा अन्यथाभावनाच्च नरकः । तस्माद्वेदातिरि-
क्तमार्गाः स्वतन्त्रं न फलसाधकाः । किन्त्वङ्गभावमेव प्राप्य या-
दृशं प्रमेयं वेदोक्तं तादृशमेव साधयन्तः फलाय भवन्तीति नि-
ष्कर्षः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण

केवलेनापि निस्तार इत्यादि ॥ अतः स एव सद्धर्मैरिति ॥ वेदवि-
रोधे नरक इत्यादि ॥ धर्ममार्गं परित्यज्येति ॥ तत्र हेतुः— पाप-
रूपतवचनादिति ॥ पापत्वेपस्वीकारात् ॥ २०८ ॥

केवलानामित्यादि ॥ पूर्वोक्तेष्वपि जघन्याधिकारे केवलयोः सां-
ख्ययोगयोरुपयोग इति फलद्वारा तयोर्निर्णयं वक्तुं केवलानां फलमा-
हेत्यर्थः ॥ संघातात्भिन्नतया आत्मज्ञानमिति ॥ एतेन विविक्ते अध्या-
त्मनि संस्थितिर्यस्येति मूले समासो ज्ञापितः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥
भक्तिरहित इति ॥ योग इति शेषः । एवमेव सांख्यमपि ज्ञेयम् । एवं
सांख्ययोगयोर्विज्ञापकरूपभक्तिसाहित्ये पूर्वोक्तरीत्या मुक्तिजनकत्वं,
तदभावे त्वविद्यायियोग्यकत्वमिति फलं निर्णीतम् ॥ निषिद्धयोरित्या-
दि ॥ एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मान्यं कथञ्चनेति पूर्वमुक्तत्वेन प्रसङ्गा-
त्तदुपायोः फलमाहेत्यर्थः । एते पाशुपतोक्ते धर्मे । कलयोन्यतरत्व
सांख्यं शाक्तो मार्गं * इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । कापिलसांख्यप्रवचने
पातञ्जले योगे च निषिद्धाचरणोक्त्यभावात । एवं तदुभयं निर्णीतम् ॥
२०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ अतः परं पुराणादिषु सांख्ययोगयोर्निन्दादेः
प्रशंसायाश्च दर्शनात्पूर्वोक्तं फलं निश्चेतुं न शक्यत इति तन्निरासार्थं,
निन्दादेरर्थपरतां वदन्ति ॥ नन्वित्यादिना ॥ अङ्गत्वेनेति ॥ मोक्षसाधना-
ङ्गत्वेन ॥ तयोरिति ॥ नित्यानित्यविवेकचित्तनिरोधयोः ॥ सांविति ॥
योगाद्रित्यादाम् । मूले, फलांशे तु प्रमत्तस्येत्यादि ॥ पूर्वोक्ते, फलांशम-
नुसंधानस्य मुक्तिसाधकत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रनिष्ठस्येत्यर्थः ॥ अन्यथा
मार्गोऽन्यथा साधनमापिज्ञम्याद् यत् , एतान्वृणवन्ति ॥ येऽन्ये इत्यादि ॥
मूल इति ॥ श्रीभागवते । येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभा-
वादविशुद्धबुद्धयः * आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत-
युष्मदङ्घ्रयः * विदुरकाण्डाय मुहु कुर्योगिनामित्यादौ । नारसिंहे च ।
विप्रधरस्कणमस्तांकरांकेदं शापलपञ्चशिखाक्षपादवादात् * महदपि
सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिम् ऋते न सिद्धिरस्तीत्यत्र । इयञ्च
निन्दा, न, न हि निन्दान्यायेन विधेयस्तुत्यर्था किन्तु प्राशंसीति वे ध-
नायाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अविरोध तर्कपादे, एतेन शिष्टापरिग्रहा
व्याख्याता इति सूत्रणोक्त इत्यर्थः । भगवद्भाष्यस्येत्यादि । ननु कापि-
ले पातञ्जले च विकर्मोक्त्यभावाद्व्यासपादैर्योगभाष्यकरणाच्च कथं तद्वा-

क्येषु पूर्वोक्तेषु स्तुतत्वाच्च नैवं वक्तुं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तन्मूलभूतभगवद्वाक्यस्याभिप्रायमाहेत्यर्थः ॥ नित्यानित्येत्यादि ॥ तथाचैतदंशे स्तुतत्वादेव भाष्यकरण, तत्रापीश्वरत्वादित्वात् । अत एव न सांख्यस्य । अनीश्वरत्वादित्वात् । अन्यथा, आनुमानिकादिसूत्रेषु न सांख्यं दूषयेत् । एतेन योग प्रयुक्त इत्यपि न सूत्रयेत् । अतः फलाऽजनकत्वान्निन्दादि । एकांशेनोपयोगाच्च स्तुत्यादीत्युभयमप्युपपन्नमिति भावः । एवं सर्वेषां मन्मार्गाणां निर्णय उक्तः । अत पर तदाभासानामाहुः ॥ तदन्येषामित्यादि ॥ सर्वथेति ॥ प्रमाणाभासमूलत्वात् प्रमेयरहितत्वतः * साधनादिविरोधाच्च वैयर्थ्यं तेषु बुध्यतामित्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकनिरूपणेन एतेषां बलं सिद्धं तदाहु ॥तस्मादित्यादि ॥ मूले, न स्वल्पोऽपि पतेदिति ॥ सुतराम् अल्पः साधनकरणे अशक्तोऽपि बुध –उक्तरीतिकज्ञानवांश्चेत् तदा न पतेत् । न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति * भगवदुक्तन्यायस्य तत्रापि समानत्वाच्च पतेदित्यर्थः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

तदभाव इत्यादि ॥ ननु योगाद्यभावे चित्तैकाग्र्याद्यभावाद्यशक्तायां वैदिकेनापि मार्गेण न फलसिद्धिरिति शङ्कायां पूर्वोक्ते युक्तेरुक्तत्वात् केवलेन वैदिकेन फलसिद्धिमाहेत्यर्थः ॥ वेदविरोध इत्यादि ॥ ननु वैदिकाभासमार्गे इष्टप्राप्त्यभावेऽपि,न हि कल्याणेति गीतोक्तन्यायेनानिष्टनिवृत्तिस्तु भविष्यतीतिशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं युक्तिपूर्वकं ततो महदनिष्टमाहेत्यर्थः ॥ पापवेशस्वीकारादिति ॥ एतेन ये मूर्खा अनापद्यपि म्लेच्छादिवेशभाषादिकं रोचयन्ते स्वीकुर्वन्ति च तेऽपि तथेति बोधितम् ॥ २०८ ॥

अत परमिदानीं वैदिकमार्गस्योत्सन्नकल्पत्वे वक्तुं गीताद्युक्तस्य प्रमाणानुरोधिप्रमेयस्य, कालादिसाधनापेक्षारहित इत्यत्रोक्तं यद्बलं तद्विचारयन्ति ।

अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ॥
स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥२०९॥
क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ॥
विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१० ॥

ब्रात्यप्रायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ॥
षड्भिः संपद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २११ ॥
अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत् सदा ॥
श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१२ ॥
अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ॥
नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ २१३ ॥
पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन् मुच्येत जन्मभिः ॥
अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ॥
एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गेऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥२१४॥

एवं सांख्ययोगद्वारा सर्वाणि मतानि दूषयित्वा, वेदविरोधाभावेऽपि भक्तिमार्गे ब्राह्मणविरुद्धवेषाभावेऽपि प्रकारभेदोऽस्तीति कस्य चिच्छङ्का स्यात् पाषण्डमार्गोऽयमपीति । तन्निराकरणार्थं प्रकारान्तरे हेतुं वदन् भक्तिमार्गं प्रपञ्चयति ॥ अधुना त्रिविधे, त्रिभिः ॥ कालदोषाच्छक्तिह्रासे वेदाभावात् सर्वधर्माभावः ॥२०९॥२१०॥ २११ ॥ तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अथाऽपीति ॥ पाषण्डमतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्त्यग्निहोत्रादिकं कुर्वन् सदा कृष्णं भजन् भवति । भगवदुक्तेनैव मार्गेण । ततो मुख्यधर्माभावान्न फलं, भगवद्भजनाच्च न पातः, किन्तु कथञ्चित् काले तरिष्यति । कलिदोषाभिभूतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१२ ॥

अत्र बाधकद्वयं त्यागार्थमाह ॥ अत्रापि वेदनिन्दायामिति ॥ भगवन्मार्गे स्थित्वा यदि वेदानाम् अप्रामाण्यं वदेत् कथञ्चिदपि, तदा भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वान्न नरके पातः । किन्तु तृतीयमार्ग-

साधनत्वाद् हीनेषु जायते । शूद्रादिषु सम्भवति । अतो दृश्यते नीचयोनिषु भगवद्भक्तानां जन्म । तस्मादेतद्द्वयमकृत्वा भगवान् सेव्यः ॥ २१३ ॥

शूद्रादियोनौ जातस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ पूर्वसंस्कारत इति ॥ संस्कारवशाद्भगवद्भजने जायमाने तस्मिन् देहे वेदादीनां स्मरणाभावान्निन्दाभावे तुष्टः सन् भगवान्मोचयेदित्यर्थः । तत्राप्येकं बाधकमाह ॥ अत्यन्ताभिनिवेशश्चेदिति ॥ संस्कारस्य दुर्बलत्वे ज्ञानाभावात्संसारेऽभिनिवेशो भवति । ततो दृढभजनाऽभावान्न मुच्यत इत्यर्थः । अनेन वेदनिन्दया पुनरावृत्तिरुक्ता । पुनः शुद्धसाधनेन जायमानां मुक्तिं न निवारयति । अतो वेदनिन्दाऽभावे भक्तिमार्गः समीचीनः । ननूत्कर्षासहनेन कथं वेदं न निन्देदतः सोपाय एवायं मार्ग इत्याशङ्क्याह ॥ एतावन्मात्रताऽप्यस्तीति ॥ अनिन्दायां मोक्षः ॥ निन्दायामपि न नरकादिः । वैदिकातिरिक्तमतेषु भगवन्मार्गे एतावदपि फलम् इति, न तु सांख्यादाविति तेभ्य उत्कर्षः ॥ २१४ ॥

एवं सांख्येत्यादिना । प्रकारभेद इति ॥ वैदिकायिलक्षणः शंखचक्रधारणादिरूप ॥ प्रपञ्चयतीति ॥ उत्कर्षबोधनमुखेन विस्तारयति । मार्गस्य बुद्धिस्थत्वाद्वर्तमानः प्रयोगः ॥ त्रिभिरिति पदं, हेतुं यदभित्यनेन संबद्ध्यते । तत्राचारप्रभवो धर्म इति शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया इत्यादिवाक्याद्यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रुतेश्च श्रौतधर्मस्य स्मार्त्ताचारसापेक्षत्वाद्विरुद्धाचरणेन पापसंभवाद्यदिदानीं क्रियमाणस्य तस्याभासतैव, न तु धर्मत्वमिति मूले प्रपञ्चयित्वा तत्र सिद्धमर्थं हेतुपूर्वकमाहु. ॥ कालदोषेत्यादि । तथा च यत एवमधुनाऽतो वेदोक्तप्रकारस्येदानीं व्यङ्गचाग्स न सिद्ध्यतीति नेदानीं स बलिष्ठ इति भावः । एतेन प्रकारान्तरादरणे हेतुरुक्तः । ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ तर्हीत्यादि ॥ नन्वेवं सति स त्याज्य इत्यायाति,तथा सति सर्वथैव पाषण्डत्वसंभव इति किं विधेयमित्याकाङ्क्षा-

थाम् एकादशे यो धर्मेण भगवद्भजनप्रकारो भगवतोक्तस्तस्यैवानी-
मयाऽकत्वात्तदनुकल्परूपं यथाशक्तिकरणपक्षमादृत्य भगवदुक्तं क-
र्तव्यमित्याहेत्यर्थः ॥ पाषण्डेत्यादि ॥ मायावादिमतस्य पाषण्डरूपता-
याः पूर्वमुपपादितत्वादग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मतस्वीकारमकृत्वा य-
थाशक्ति स्वधर्मकरणपक्षस्यापि स्थाप्यत्वात् स्ववर्णाश्रमप्राप्तमग्निहो-
त्रादिकं भक्तिमार्गाङ्गत्वेन कुर्वन्, यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि
निश्चलम् * अपि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरेत्यादिवाक्यद्वये
भगवतोक्तेन भगवदाश्रितस्य निरपेक्षतया सर्वकर्माचरणश्रद्धापूर्वक-
भगवत्कथाश्रवण—सङ्कीर्तन—लीलास्मरण—जन्माभिनय—सुहृद्भगव-
दर्थधर्मकामार्थाचरणरूपेण मार्गेण यो भगवन्तं सदाऽविच्छेदेन भज-
ति स उक्तरीत्या धर्मफलस्य पातस्य चाभावे ततो भगवदुक्तकरणा-
त्तथा भविष्यतीत्येतत्कर्तव्यमिति भावः । एतेन कालादिसाधनापेक्षा-
रहितत्वं विचारितम् । एवञ्च कलिदोषानभिभवे कलेः स्वल्पसाध-
नेन महाफलप्रदत्वस्याभाव्यत्वादानुगुण्ये, एतादृशस्य फलं जीवन्मु-
क्तिः प्रतिभाति । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशे, इमं लोकं तथैवामुमिति श्लो-
कद्वये प्रथमाधिकारिणस्तथाभावप्रतिपादनात् । इतोऽधिकाधिकारे तु
तत्रैव, अथो विभूतिं ममेत्यादिश्लोकद्वयोक्तो वैकुण्ठे भोगः 'यः सेवाफ-
लविषयत्वे सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति'पनेनोक्त इति पर्यवसाने
ज्ञेयम् ॥२१२॥ अत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि सर्वथा तरिष्यत्येवेति व-
क्तव्यं, न तु कथञ्चित्तरिष्यतीत्याशङ्कायां बाधकद्वयस्याभावेऽपि तत्त्वा-
देवमुक्तमित्याशयेन श्रीभागवतोक्तमार्गे बाधकद्वयमाहेत्यर्थः ॥ भ-
गवन्मार्ग इत्यादि ॥ वेदनिन्दया नरक इति चतुर्थस्कन्धे भृगुशापे
सिद्धम् । भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वं च षष्ठेऽजामिलोपाख्याने ।
एवं शास्त्रद्वयविरोधे त्रिशङ्कुन्यायो भवतीत्यर्थः ॥ कथंचिदिति ॥ स्व-
रूपार्थसाधनफलेषु ॥ तृतीयमार्गसाधनत्वादिति ॥ यमलोकगमना-
नुकूलो यो जायस्वेत्यादिश्रुत्युक्तो मार्गस्तत्साधनत्वादित्यर्थः ॥२१३॥
शूद्रेत्यादि ॥ ननु यदि कदाचिदेवं स्यात्तदा किं मज्जेत् पातालं प्र-
विशेत्तु नेति शङ्कां हृदि कृत्वा तादृशस्य फलमाहेत्यर्थः । मूले जन्म-
भिरिति बहुवचनेन बहुकालमन्तरायो भवतीत्युक्तम् । जातेऽप्यन्तराये
पुनः फलाप्तौ किं बीजमत आहुः । संस्कारेत्यादि ॥ तथापीत्यादि ॥
तर्हि परिणाममुपपद्यते विलम्बोऽप्यनुष्ठ एवेति शूद्रादियोनावपि किं

बाधकमिति शङ्कायां शूद्रादियोनौ संस्कारेण भजनेऽपि बाधकमाहे-
त्यर्थः । कारिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ न निवारयतीति ॥
पूर्वजन्मीना वेदनिन्देति शेषः । यद्यपि मूले वाशिष्ठलिङ्गोक्तशाण्डि-
ल्योपाख्याने हृदिस्थत्याऽधर्मस्याप्यघसंस्कत्वमुक्त, तथापि, अपिचेत्
सुदुराचार इतिवाक्यात्तस्य दौर्बल्यं, स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरि: परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति
सर्वं हृदि संनिविष्ट इति वाक्याच्च बुद्धिपूर्वकमेव तत्करणे पुनरनुग्र-
वृत्तायां च तस्य तथात्वं न स्यन्यथापीति ज्ञापनाय विवृतौ तदनु-
हेतुत्व इति ज्ञेयम् । एवं समीचीनत्वे किञ्चिदाशङ्का परिहरन्ति ॥ ननू-
त्कर्षेत्यादि ॥ उत्कर्षासहनेनेति ॥ भगवन्मार्गापेक्षया वेदमार्गोत्कर्ष-
श्रुतौ तदसहनेन ॥ आहेति ॥ मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षमाहेत्यर्थः ॥ तेभ्य
उत्कर्ष इति ॥ ते तु विमार्गपरिपोषिता नरकायैव भवन्त्ययं तु तथात्वे-
ऽपि न तथेति प्रारब्धदशायामस्य सापायत्वेऽपि तेभ्योऽस्य उत्कर्ष
इत्यर्थः । प्रारब्धदशा चात्र, यद्यनीश इत्यनेनानुकल्पनया कथनेऽपि,
लभते निश्चलां भक्तिमिति फलोक्त्या ततः पूर्वभावित्वेन तदानीं भक्त्य-
ऽभावाच्च ज्ञेया । गीतायामभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसीति वाक्यद्वयेऽनुक-
ल्पताबोधनादपि तथा ॥ २१४ ॥

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ॥
सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१५ ॥
एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ॥
यो दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ॥२१६॥
हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदा ॥
त्रिशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ॥२१७॥
तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥
गीतासंक्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ॥२१८॥
तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपर्वकम् ॥

व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २१९॥
मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्त्तितः ॥
यस्मिन् पातभयं नास्ति मोचकः सर्वथा यतः ॥२२०॥
वर्णाश्रमवतां धर्मे मुख्ये नष्टे छलेन तु ।
क्रियमाणे न धर्मः स्यादतस्तस्मान्न मोचनम् ॥२२१॥

भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाह ॥ सर्वत्याग इति ॥ अन्तर्बहिः सर्वत्यागः, स्वामित्वेन कृष्ण एव सर्वदा मनोनिवेशनम् । अभ्यासेन तद्भवति । अन्येषां देवानां तद्विभूतित्वेन तत्सेवकत्वेन वा सन्मानने यदि स्फुरति । एवं देह पातपर्यन्तं कृष्णैकमानसस्य सायुज्यं शीघ्रमेव भवति । कायवाग्विनियोगाभावेऽपि स्वस्नेहाभावेऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदित्यर्थः ॥ २१९ ॥ ततोऽपि विशेषमाह ॥ एतादृशास्त्वति ॥ पूर्वोक्तो लोके संभवत्यपि । एतादृशास्तु दुर्लभः । योऽग्रे वक्ष्यते । भागवते नारायणपरः महात्मैव लोके दुर्लभ उक्तः । ज्ञानमिश्रो भक्तः प्रेमयुक्तस्तोऽपि दुर्लभः । तत्रापि यदा प्रेमस्तुतः । तस्य भगवत्सायुज्यं भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । एवं भक्तिमार्गे फलमुपपाद्य सर्वमेव मार्गमुपपादयति ॥ विशिष्टरूपमित्यादिना, एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमित्यन्तेन ॥ अत्र प्रमेयं विशिष्टरूपम् । यस्यैकैकोंऽशः काण्डद्वयेन प्रतिपाद्यते स ज्ञानक्रियोभययुतः । स एव च फलम् । तत्रापि साधनं च प्रमेव । तत्साधनं नवविधा भक्तिः । श्रवणादिव्यतिरेकेण संस्कारवशात् फलकामनया वा जायमाना प्रीतिर्गौणी स्यात् । श्रवणादीनां साधनत्वे प्रमाणं गीता । भक्त्या त्वनन्यया शक्य इति साधनसाध्यरूपामेकीकृत्याह । गीताया अपि प्रामाण्यम् । फलत्वाचयात् । कृष्णस्य फलरूपत्वं परमानन्दरूपत्वात् । पुरुषोत्तमत्वा-

द । गीतार्थं संदिग्धं मत्वा विस्तरेण कथनार्थं भागवतं तेनैव रूपान्तरेण कृतम् । प्रमाणादीनां चतुर्णामप्येकरूपत्वात् सर्वमार्गापेक्षया अयमुत्तमो मार्गः । तथाहि । प्रमाणं भगवद्वाक्यम् । वाक्येन प्रवृत्तः साधनमलाप्यन्नपि भगवता कृतार्थीक्रियते । प्रमेयपरिज्ञानं च फलानुभवरूपम् । साधनं च फलादप्यधिकम् । फलं च ज्ञानकर्मादिसाध्येभ्योऽप्यधिकमिति । अत एवाऽस्मिन् मार्गे पातभयं नास्ति । प्रमाणप्रवृत्तिमारभ्य भगवतो रक्षकत्वात् । तत्र हेतुः— मोचकः सर्वथा यत इति ॥ स हि सर्वानेव येनकेनचिदुक्तप्रकारेणापि प्रवर्त्तमानान्मोचयति । मोचकस्वभावत्वात् । तत्र स्ववाक्यानुगतान् कथं न मोचयेत् ॥ किञ्च यदा वेदादीनां कालवशादसाधकत्वं ज्ञातं तदाऽयं मार्गो भगवता कथितः । तेनेदानीं नान्यो मार्गः फलाय ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥

भक्तीत्यादि ॥ एवं जघन्याधिकार उत्कर्षे फलत उक्त्वा, ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्येत्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तमध्यमाधिकारे भगवता, न चिरादुद्धारस्योक्तत्वेनापायशङ्काभावात्फलतो वेदमार्गसाम्यरूपमित उत्कर्षं वक्तु भक्तिमार्गे प्रवृत्तानां मध्यमाधिकारिणां फलमाहेत्यर्थं । ये त्वित्यादिगीतावाक्यतात्पर्यमाहु. ॥ अन्तर्बहिरित्यादिना ॥ गीतायामनन्येनैव योगेनेत्यस्यार्थो न स्फुट इति तमाहुः स्वामिस्थेनेत्यादि ॥ अभ्यासयोगप्रकारमाहुः ॥ अन्येषामित्यादि ॥ ननु भगवता तादृशस्य शीघ्रं स्वप्राप्तिकथनात् फलतो विचारे उत्तम तैव प्रतीयते, न तु मध्यमत्वमित्यत आहु ॥कायेत्यादि । तथाच मार्गोत्कर्षसाधनायैवं फलं भगवता प्रतिज्ञापूर्वकमवधारणार्थमुच्यते । न तावताधिकारस्योत्तमत्वं भक्तिपदस्याभावादिति भाव ॥ २१५ ॥ ततोऽपीत्यादि । एतद्गमकं वक्तुमिति शेष. । तथाच यतो वक्ष्यमाणस्य दौर्लभ्यं, तास्येत्यतोऽस्य मध्यम एवेति भाव । दौर्लभ्यमेव विशदीकुर्वन्ति । भागवत इत्यादि ॥ षष्ठस्कन्धे चतुर्दशाध्याये । देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् * भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोप-

जायते रजोभिः सह संस्थाताः पार्थिवैरिह जन्तवः ‘तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः । प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः । मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्ध्यति । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन इति । इतोऽप्यधिकमाहुः ॥ प्रेमयुक्तस्ततोऽपि दुर्लभ इति ॥ तृतीये पञ्चविंशे देवानां गुणलिङ्गानामिति श्लोकेन या भक्तिर्लक्षिता । संकल्पविकल्परहितं देवरूपं मनो यस्य तादृशस्य पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां गुणातीते भगवति स्वाभाविकी वृत्तिस्तन्निष्ठता या सा भक्तिरिति तत्र सिद्धान्तितम् । ततस्तद्वानप्यत्र मुख्यो लक्षितः । नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिदित्यादिश्लोकत्रये । तत्र, केचिदिति दुर्लभाधिकारसूचनाय तथा-त्वम् । एवं सति यथा स्वयं भगवच्छ्रोता भवति तादृश्या भक्त्यपरपर्यायः प्रेमशब्दवाच्यत्वात् पूर्वापेक्षयास्योत्तमत्वेऽपि नगा । इयमेव च निर्गुणा भक्तिरित्युच्यते । तत्रैवोत्तरत्र, मद्गुणश्रुतिमात्रेण लक्षितत्वात् ।

[illegible]

[illegible]

धिकारमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ नवमेऽम्बरीषोपाख्याने, अहं भक्तपराधीन इत्यादिवाक्यैस्तादृशस्यालौकिकसामर्थ्यरूपमुख्यफलस्यैव भगवद्दानेन सिद्धेर्मुक्त्यनपेक्षत्वात्कथने कैमुतिकमेवेति मध्यमाधिकारेऽपि यत्र नापायशङ्का तत्रोत्तमस्य क तदन्योऽपीति नाथं मार्गः सापाय इति भावः । मुख्यभक्तलक्षणं च तृतीये पञ्चविंशे, अहैतुक्यव्यवहितेतिसार्धद्वयेनोक्तम् । तत्र च, दीयमानं न गृह्णन्तीति मुक्तिफलत्यागकर्तृत्वाज्जनानन्दाधिकाररूपमलौकिकसामर्थ्यमेव फलं स्फुटति तदेव च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिभक्तेषु विवेचयते इति दिक् । एतेन फलतः सर्वतोऽधिकत्वं विचारितम् । अत्र परं सुगमत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रमाणप्रमेयसाधनफलैर्भक्तिमार्गोत्कर्षं दर्शयितुं विशिष्टरूपमित्यादिसार्धत्रयं विवृण्वन्ति ॥ अत्र प्रमेयमित्यादि ॥ अत्र प्रमाणापेक्षया प्रमेयस्यैव ज्ञानानुकूल्यातेन फलाभिव्यञ्जकत्वमुक्त्वा साधनमाहुः ॥ प्रेमैवेति ॥ रसपूर्वावस्थात्मकमानन्दसूक्ष्मरूपं यस्मादित्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् संस्कारादेव तदभिव्यक्तिसौकर्ये विहितभक्तौनां न कोऽप्युपयोग इत्यत आहुः ॥ श्रवणादीत्यादि ॥ तथा च गौणत्वपरिहार तदुपयोग इत्यर्थः । कथमेव निश्चय-

मित्यत आहुः ॥ श्रवणादीनामित्यादि ॥ श्रुत्यपेक्षया तथैवेत्यमाशङ्क्याहुः ॥ गीताया अपीत्यादि ॥ फलवाक्यादिति भावप्रधानो निर्देशः। फलवाक्यत्वादित्यर्थः। गीताविस्तरात्मके श्रीभागवते किमुक्तमित्यपेक्षायां मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामित्यस्यार्थमाहुः ॥ प्रमाणादीनामित्यादि ॥ कथमित्यपेक्षायां तदुपपादयन्ति ॥ तथाहीत्यादि ॥ फलाद्यप्यधिकमिति ॥ फलवशीकारकत्वादनुभवाच्च तथेत्यर्थः। अत्रैतद्धृदयम्, गीतायां प्रश्ने, शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति वाक्यादात्मनिवेदिनेऽर्जुनाय कर्मयोगं सांख्ययोगादिकं च सपरिकरं द्वितीयादिभिः सप्तभिरुक्त्वा, नवमाध्याये, इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय तादृशीं भक्तिमार्गमुक्त्वा, मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायण * इत्युपसंहृत्य तथापि गौणधर्मसांकर्यात्पुनर्भक्तेर्मुख्यत्वबोधनाय दशमे, भूय एवेत्यनेन परमं वचः प्रतिज्ञाय, भास्वतेत्यन्तेन भजनस्यैव फलपर्यवसायित्वमुक्त्वा विभूतिविश्वरूपाभ्यां प्रासङ्गिकं परिहृत्य द्वादशेऽक्षरोपासनादपि स्वोपासनाया उत्कर्षं भक्त्यनुकल्पान् भक्तोत्कर्षं च प्रतिपाद्य पुनरपि द्वाभ्यां प्रासङ्गिकं बोधयित्वा पञ्चदशे स्वस्य सर्ववेदवेद्यत्वं पुरुषोत्तमत्वं तच्छास्त्रस्य गुह्यतमत्वं तज्ज्ञाने कृतकृत्यत्वं चोक्त्वा तदग्रेऽधिकारिणं स्वरूपतो निर्णीय प्रासङ्गिकं पुनर्बोधयित्वाऽष्टादशे, समासेनैव कौन्तेयेति संदर्भेण ज्ञानादप्युत्कर्षं भक्तेर्बोधयित्वा पुनः सर्वगुह्यतमं प्रतिज्ञाय, मन्मना भवेत्यनेन पूर्वोक्तां भक्तिं द्वितीयेन प्रपत्तिं च तथात्वेनोक्त्वोपसंजहार। तेन गीतायामुत्कर्षो भक्तिमार्गस्यैव सिद्धः। एवमेव श्रीभागवतेऽपि, यस्यां वै श्रूयमाणायामिति वाक्ये श्रीभागवतस्य भक्त्युत्पादकत्वकथनात् व्यासेन समाधौ भक्तेरेवानर्थोपशामकत्वानुभवात्। एकादशे भगवदुद्धवसंवादे भक्तिसाधनान्युक्त्वा, प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव * नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहमिति चोक्त्वा, सुगोप्यमपि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय द्वादशाध्याये सत्सङ्गस्य स्ववशापकत्वमुक्त्वा केवलेन हि भावेनेत्यादिना मुख्यभक्तेः, तस्मात्त्वमुद्धवेत्यादिना प्रपत्तेश्च कथनेन भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृतेत्यस्योत्तरमाह। ततः श्रीमदुद्धवसंशयापगमे वेदस्वरूपं प्रतीयमानं वेदार्थं योगं चोक्त्वा प्रासङ्गिकं च परिहृत्य चतुर्दशे पुनर्भक्तिं प्रशस्य, तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् * हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितमिति

सिद्धान्तमुक्त्वा पुनः प्रश्नानुरोधेन योगं तत्सिद्ध्यर्थभूतां भक्तिं जनकं वर्णाश्रमधर्मं चोक्त्वा, ऊनविंशे ज्ञानिनं ज्ञाने च प्रशस्य तस्यापि भक्त्यङ्गत्वं बोधयन् तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव * ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावित इति सिद्धान्तमाह । पुनर्बालमस्तोः प्रश्ने ज्ञानोत्तरत्वेन मोक्षधर्मानुक्त्वा, भक्तियोगः पुरैवोक्त इति तेन प्रश्नं पूरयित्वा पुनर्भक्तिकारणानि वदन्, एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् * मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत इत्याह पुनः प्रासङ्गिकं परिहृत्य तितीक्षाभिकाभ्यां स्वस्य वेदार्थरूपत्वमुक्त्वा पुनः प्रासङ्गिकं प्रश्नानुरोधि चान्यदपि बहूक्त्वाऽन्ते सिद्धार्थं पूर्वोक्तस्य सुगोप्यस्य साधनभूतान् स्वधर्मानुक्त्वान्ते उपसंजहार । सुगोप्यत्वं तु पूर्वमेवोक्तमिति मुख्याधिकारित्वात्पुनरत्रोद्धवाय । तेनात्रापि भक्तिमार्गस्यैवोत्कर्षः सिद्धः । एवमेव स्कन्धान्तरेऽपि ज्ञायत इति व्यासचरणानामप्ययमेवाशयोऽतो नात्रापायशङ्का । वेदसंदेहवारकत्वाच्च न प्रमाणस्यापि दौर्बल्यमतोऽयमेव मार्गः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुत्तम इति निष्कर्षः । एवञ्चास्य, मद्गुणश्रुतिमात्रेणेत्युक्तलक्षणकथनं निर्गुणभक्तिमार्गत्वं फलिष्यति ।

अथ प्रस्तुतमुच्यते । ननु मोचकस्याभावे वेदादिमार्गेष्वपि मोचयिष्यतीति को विशेषो भक्तिमार्गे इत्याकाङ्क्षायां वर्णाश्रमवर्तामिति कारिकां विवृण्वन्त आहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अयमर्थः । यथावदुपनयनेन ब्राह्मण्यादिदेवतासंसर्गे देहस्य ब्राह्मणादिरूपता । यद्यपि ब्राह्मण्यरूपदेवतासंसर्गस्य नोपनयनसापेक्षत्वं तथापि वृत्ततो ब्राह्मणस्याजगरे व्यवस्थापनात् समानन्यायेन शूद्रस्यापि तद्गम्यत्वनियमाद्वृत्ताभावेऽसच्छूद्रत्वस्य सर्वसंमतत्वाच्च सर्वेषां वर्णानां वृत्तादेवावगतिः । नोत्कृष्टवर्णमात्रतैव । तथा तत्तदाश्रमोदिताचारकरणे एवाश्रमसिद्धिः । अन्यथा तु, गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि * तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता * आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बका इति वाक्यादाश्रमाभासतैव । एवं सति वैदिकधर्मेष्वपेक्ष्याधिकारे नष्टेऽतादृशा क्रियमाणस्य मुख्यत्वाभावात्फलाभाव इति पूर्वमुपपादितम् । तथा सतीदानीं क्रियमाणस्य धर्मतामनवधारकत्वाच्छलत्वं, शब्दमात्रच्छल इति तल्लक्षणात् । तथा नाममात्रेण कृत्वा क्रियमाणे कर्मण्यपूर्वाभावात्ततो मुक्त्यभाव इति वदे-

घ ज्ञातं तदर्थं कथित इति नेदानीं मार्गान्तरेण मोक्षयतीत्ययमेवेदानीमुत्कृष्ट इत्यर्थः । एवं सुगमत्वं सर्वथा फलसाधकत्वं च विमृश्य ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥

बुद्धिमानादरं तस्मिँश्छले साध्येऽपि दुःखतः ॥
त्यक्त्वा मार्गे ध्रुवफले भक्तिमार्गे समाविशेत् ॥२२२॥
विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुध्यते ॥
कलितैरेव बाधः स्यादवोचाम प्रमाणताम् ॥ २२३ ॥
सर्वथा चेद्धरिकृपा न भविष्यति यस्य हि ॥
तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेऽस्मिन् सुतरामपि ॥
कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्येत् कारणमुच्यते ॥२२४॥
कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम् ॥
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥ २२५ ॥
तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्त्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ॥
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥
साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ॥ २२६ ॥
श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥
यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि ॥ २२७ ॥
अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥
भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ॥ २२८ ॥
उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजेत् ।
तत्त्यागे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥२२९॥

एवं मार्गद्वयोत्तमत्वं प्रतिपाद्य साधिकानुपदिशति ॥ बुद्धिमानिति ॥ परमादरो बहुषु न संभवति । अत एवैकस्मिन् कर्त्तव्यः तत्र वेदमार्गापेक्षयाऽपि भक्तिमार्गस्योत्तमत्वप्रतिपादनात् सांप्रतमन्यस्याभावात् । आदरेण भक्तिमार्गे प्रविशेत् । मार्गे प्रवेशमात्रेणैव कृतार्थत्वात् ॥ २२२ ॥ नन्वेवं पाषण्डानामपि वचनानि भवन्तीत्याशङ्क्याह ॥ विरुद्धकरणं नास्तीति ॥ नात्र श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारो, नापि प्रमेयं वेदविरुद्धम् । अतो नात्र विरुद्धसंभावनाऽपि । ननु परःश्रया मुक्तिर्मायावादादिभिर्निराकृतेति कथं न प्रमेयविरोधस्तत्राह ॥ कल्पितैरेव बाधः स्यादिति ॥ ते हि स्वमार्गं फलत्वेन कल्पयन्ति । तदप्रामाणिकम् । आत्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वात् ॥ न तु जीवपरत्वं वेदान्तानाम् । नापि जीवस्य फलरूपत्वम् । अतः परमानन्दोऽधिको भवतीति न कदापि मुक्तिः स्वाधीना । अतएवात्र स्नेह एव तत्प्राप्तिहेतुः । अतो युक्त्याऽपि भगवन्मार्गस्य प्रामाण्यं साधितमित्यर्थः । परमत्र न सर्वेषां फलमुखाधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृपापरिज्ञानं च मार्गरुच्या निर्धार्यते । तत्रादिमः साधनान्याह ॥ कृष्णसेवापरमिति ॥ यो हि गुरुः सेवामुपदेक्ष्यति स स्वयं चेत्तामुत्तमां जानीयात्तदा कथं न स्वयं कुर्यादिति सेवापर एव गुरुः । तत्रापि निमित्तानि वारयति ॥ दम्भादिरहितमिति ॥ सेवा च प्रमाणमूलैव पुरुषार्थपर्यवसायिनी । अन्यथा मनस्यन्यद्वाचान्यथा करणे न फलसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह ॥ श्रीभागवततत्त्वज्ञमिति ॥ जिज्ञासुः, न तु कौतुकाद्याविष्टः । भजनं मन्त्रमात्रेण तदा तदुक्तप्रकारेण भगवद्सेवा कर्त्तव्या ॥ स च दुर्लभ इति ॥ तेनापि वक्तव्यं प्रकारमाह ॥ तदभाव इति ॥ क्वचिद्देशविशेषे सत्पारिपन्थिनामभावयुक्ते हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेत् ॥ अयमेवाऽस्य मार्गस्य प्रकार उत्तमः । यन्मूर्त्तौ

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति ॥ तद्रूपमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्विशेषत्वमप्येनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥ तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः । तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं ब्रह्मेति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भवन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्त्तावेव भगवद्भजनं भवतीत्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥ मूर्त्यन्तरे व्यन्तारितत्वम् । यथावद् मुख्यतया प्रासैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्त्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥ यथा सुन्दरतां यातीति । समेमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् । तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्करणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्यादिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्थातव्यमित्युक्तं भवति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा. तथा सति कदाचिद्यथोक्तरीतिकधर्मसंपत्ताविदानीमपि धेद्मार्गात् फलासिद्धिरिति शङ्कायां,गहना कर्मणो गतिरिति,शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्त' इति क्लेशोऽधिकतरस्तेषामित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसाध्यत्वं तु सार्वदिकं,न त्वस्यंति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनोपदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं तमाहु. ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे, श्रोतव्यादीनित्यत्र साधितम । तादृशा यत्कर्त्तव्यं तदाहु ॥ परमादरेत्यादि ॥ मार्गे प्रवृत्त्यादि । अपि चेत्सुदुराचार इति वाक्यात्सथेत्यर्थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन पारिपाटी बोध्यते । तां विशदय-

न्ति ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पाषण्डवैलक्षण्यस्यात्र स्फुट-
त्वाद् बुद्धिमतस्तज्ज्ञानं सुखेन भविष्यतीति नैष दोष इत्यर्थः । मूले,
कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्याभासैरेवात्र बाधबुद्धिर्न तु
वास्तविको बाधः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोगेन
इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भक्तस्य प्रामाणिकत्वं, त-
थापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते ही-
त्यादि ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते, तरति शो-
कमात्मविदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे,
आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति
कथं तदेवमत आहुः ॥ न हीत्यादि ॥ यद्येवं स्याद् व्यासः शारीर-
जिज्ञासामेव प्रतिजानीयात् न ब्रह्मजिज्ञासाम् । अनुपपत्तेस्तु न शारीर
इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारप्राबल्यं निश्चित्या-
ऽऽत्मशब्दो ब्रह्मपर एवानुसंधेय इति भावः । तदिदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्र-
भाष्यादवगन्तव्यम् । ननु विविक्तात्मज्ञानादपि यावद्दुःखनिवृत्तेरा-
त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
शरीरमनुसंज्वरेदिति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आ-
हुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो ह्यंशः प्रदेशो वा, ब्रह्म तु ततोऽधिकम् ।
अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिमूर्ध्यैवेति न यावद्-
दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवलिङ्गस्याप्यदर्शनाच्च न
जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य
कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्साधनं पूर्वेण सिद्धं तदा-
हुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मारणस्य
प्रयोजनमाहुः ॥ अतो गुरुरित्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रेक्षावतां सर्वे-
षामेव कुतो नात्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां दोषाभावस्याप्यधिकारिवि-
शेषणत्वं हृदि कृत्वा तत्साधनं सूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ आ-
नुमानिकमप्येकेषामिति सूत्रे विषयवाक्यविवेचने महत्पदेन भ-
गवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवदधीनाऽतस्तथेति नायं दोष
इत्यर्थः । ननु तस्या भगवत्कार्ये कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षाया-
माहुः ॥ कृपापरीत्यादि ॥ अत्रोदाहरणमाहुः ॥ निर्लीयत इति ॥ अ-
स्माभि रिति शेषः । अन्येषां तु मार्गोपविपर्यासं वेदवचनाचारैः ।
अथ भागवतं सूत्रेत्यत्र तथासिद्धेः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति ॥ मदूरूपमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्विशेषस्त्वयमु-पनमुद्धारिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥ तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः । तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं प्रकटं-ति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भ-वन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्तावेव भगवद्भजनं भवती-त्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥ मूर्त्यन्तरे व्यन्तरितत्वम् । यथावद् मुख्यतया प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥ यथा सुन्दरतां यातीति । सम्भ्रमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् । तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्करणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्या-दिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्थातव्यमित्युक्तं भ-वति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा, त-था सति कदाचिद्यथोक्तरीतिकधर्मसंपत्ताविदानीमपि वेदमार्गात् फलसिद्धिरिति शङ्कायां, गहना कर्मणो गतिरिति, शिलोञ्छवृत्त्या परि-तुष्टचित्त' इति कुशोऽधिकतरस्तेषामित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसा-ध्यत्वं तु सार्वदिकं, न त्वस्येति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनो-पदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं त-माहुः ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे, श्रोतव्यादीनित्यत्र साधितम् । तादृशा यत्कर्तव्यं तदाहुः ॥ परमादरे-त्यादि ॥ मार्गे प्रवेशात्यादि । अपि चेत्सुदुराचार इति वाक्यात्तथेत्य-र्थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन पारिपाटी बोध्यते । तां विशदय-

न्ति ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पाषण्डवैलक्षण्यस्यात्र स्फुटत्वात् बुद्धिमतस्तज्ज्ञाने सुखेन भविष्यतीति नैष दोष इत्यर्थः । मूले, कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्याभासैर्वेदबाधश्रुतिर्न तु वास्तविको बाधः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोगेन इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भक्तत्वस्य प्रामाणिकत्वं, तथापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते हीत्यादि ॥ आत्मशब्दश्रुत्योरिति ॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते, तरति शोकमात्मविदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे, आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति कथं तथेत्यत आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ यद्येवं स्याद् व्यासः शारीरजिज्ञासामेव प्रतिजानीयात्र ब्रह्मजिज्ञासाम् । अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारस्वारस्यं निश्चित्याऽऽत्मशब्दो ब्रह्मपर एवानुसन्धेय इति भाव । सर्वमिदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्रभाष्यादवगन्तव्यम् । ननु विविक्तात्मज्ञानादपि यावद्दुःखनिवृत्तेरात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शारीरमनुसंज्वरेदिति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो ह्यंशः प्रदेशो वा । ब्रह्म तु ततोऽधिकम् । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिर्मुख्यैवेति न यावद्दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवलिङ्गस्यादर्शनाच्च न जीवस्य फलत्वमनुक्तमेवेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्साधनं पूर्वत्र सिद्धं तदाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मारणस्य प्रयोजनमाहुः ॥ अतो मुख्येत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रेक्षावतां सर्वेषामेव कुतो नात्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां बोधस्याभावस्याप्यधिकारिविशेषपरत्वं हृदि कृत्वा तत्साधनं सूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति सूत्रे विषयवाक्यविवेचने अव्यक्तपदेन भगवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवद्धर्मानाश्रयत्वेति नायं दोष इत्यर्थः । ननु तस्या अव्यक्तत्वे कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ कृपापरीत्यादि ॥ अत्रोदाहरणमाहुः ॥ निश्चिनुत इति ॥ अस्माभिरिति शेषः । अन्येषां तु मार्गद्वयपरिज्ञानं वेदवचनाचारैः । अथ भागवतं ब्रूतेत्यत्र तथा सिद्धेः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं सदा कृपयैव फलसिद्धेः साधनवैयर्थ्य-मित्याकाङ्क्षायां साधनशास्त्रार्थपरया तद्द्वारैव प्राप्य इति निश्चित्य कृपाया अनुग्रहात्मधर्मान्तररूपत्वात्तस्य भक्तिकारणताया भक्तिहेतु-निर्णये विवेचितत्वादनुग्रहेण भक्तेः सिद्धावपि तदवस्थारूपस्य प्रेम्णः साधनसापेक्षत्वात् स यथा सिद्ध्येत् तथा साधनान्याहेत्य-र्थः। तत्र, भक्तिज्ञापितसद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाश्रयेदिति भगवद्वाक्येषु, निरालम्बो यथा लोके स्यानस्रष्टो निगद्यते * हरेः कृपाविशिष्टोऽपि गुरुहीनस्तथैव च * यथा भक्तिः स्वतन्त्रोक्ता गुरुसेवापि तादृशी * जिज्ञासार्थमाचार्य तथापि विनिगद्यत इत्येकादशी सुबोधिन्यां प्र-बुद्धवाक्येषु सिद्धेः। प्राथमिकं तदेवेति गुरुलक्षणपूर्वकं तां वदन्त श्च हुः ॥ कृष्णेत्यादि ॥ अत्र प्रथमतृतीये गुरुविशेषणे, शाब्दे परे च निष्णातमित्यनेन सिद्धतः। द्वितीयं चोपशमाश्रयपदेन। यद्यपि संदेहवारणाय वैधदीक्षावद् हृदयप्रवेशाय चोभयनिष्णातत्वं तस्य-ध्यावश्यतं, तथापि हृदि भगवत्प्रवेश एव साधनेषु निष्ठा वर्त्तत इति भगवत्सेवापरत्वं तस्यैव लक्षणम्। तदेवाभिप्रेत्याहुः॥ यो हि गुर-रित्यादि ॥ द्वितीयस्य तात्पर्यमाहु. ॥ तथापीत्यादि ॥ मूले, दम्भा-दीत्यादिपदेन कामलोभपूजा. संगृह्यन्ते ॥ सेवा चेत्यादि ॥ तथाच श्रीभागवतस्य सर्वप्रमाणसारकर्पतायाः, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतमितिद्वादशीयवाक्येसिद्धत्वाच्छाब्दनिष्णातत्वं श्रीभागवत-तत्त्वज्ञत्वरूपमेव बोध्यम् ॥ चेत्यनेन मार्गान्तरादत्र वैलक्षण्यं ज्ञा-पितम्। ईदृशे दैन्ना(?)ङ्गनयोः विना च सम्यक्त्वं परीक्षणे यत्यते। तथाच तन्त्रे, गुरु. परीक्षयेच्छिष्यमिति वाक्याच्छिष्यो यथा परीक्ष्य-ते तथा गुरु। नोचेत्तादृशस्य लोकानुगतपशुरूपत्वात्तादृशोऽनु-सरणेऽन्धानुगान्धवदुभावपि पतेताम्। एतदर्थमेव अलभेदमन्य-करणं श्रेयम्। अयमत्र्यर्थः, शाब्दे परे चेत्यादिविशेषणानां ज्ञाताना-मेव प्रपत्त्युपयोजकत्वात् सिद्धाति। एवं गुरुस्वरूपं निश्चित्य शि-ष्यमाहुः॥ जिज्ञासुरित्यादि ॥ यद्यप्यत्र जिज्ञासायां कर्म न निर्दिष्टं, तथाप्युत्तमं श्रेय एव समाधनं प्रकरणाद् बोध्यम्। तच्च भगवान्-तत्सायुज्यं तत्सायुज्यं च। एतज्जिज्ञासा च, सात्त्विका भगवद्भक्ता इत्यनेनात्मनज्ञायामुत्तमस्यैव संभवति तत्राप्युत्कटा गुरुभक्त्यादर-जनिका सुतरां तादृशस्यैवेति स एवाधिकारी। तेन प्रश्नसंबन्धो-

उत्तमत्वं तथाऽर्पणीभावः। तेनापत्ती यह्लादयोऽपि संगृहीता ज्ञेयाः ॥ हरेर्मूर्त्तिं कृत्वा भजेदिति॥ भगवत्स्वरूपं स्वामित्वेन भावयित्वा आत्मानं दासं भावयन् दासकार्यं कुर्यादित्यर्थः। ननु पूर्वमस्य मार्गस्य भगवद्युक्तत्वप्रतिपादनादस्मिन् भगवद्धर्मत्वमुक्तं भवति। तल्लक्षणं चैकादशे योगेश्वरवाक्ये, ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये * अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तानित्युक्तम्। तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन भगवत्फला एव, कायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः समस्तैर्भगवद्विषया एव, भगवतैव च प्रोक्ताः, यथा, मन्मना भवेत्यादौ ते भागवता इति तत्र स्थितम्। एवं सति योगेश्वरवाक्येषु आत्यन्तिकक्षेमप्रश्ने, मन्येऽकुतश्चिदित्यनेन प्रपत्तिमार्गं तथात्वेनोक्त्वा धर्मान् भागवतान् ब्रूतेति प्रश्ने, ये वै इति लक्षणमुखेन तानेवोक्त्वा द्वितीये तदुत्कर्षं चोक्त्वा तदग्रे त्रिभिः प्रथमाधिकारिकार्याण्युक्त्वा पञ्चभिस्तदनुकल्परूपौ चाह। तत स्थूलबुद्धीनामपि भगवत्प्राप्त्यै तानेवादितः पुनराह। ऐहिकामुष्मिकफलभोगविरागपूर्वकं गुरुशरणगमनं, ततस्तत्सेवनं सर्वभावेन। तत कर्मज्ञानमार्गप्रवेशस्ततः स्तत्तभिर्भक्तिमार्गस्ततस्तस्य फलपर्यवसायित्वमिति क्रमेण। ननु भगवानप्येकादशाध्याये, श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्नित्यादिना, भगवदाश्रितस्य कथाश्रवणगानस्मरणजन्माऽभिनयभगवदर्थधर्मकामार्थचरणानि भक्तिलाभकारणत्वेनाहेति तं क्रमं विहाय किमिति मूर्त्तिभजनमेव प्रथमत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अयमित्यादि ॥ तथाच साक्षादुपयोगादेतस्या एव मुख्यतयोपदेश इति भावः ॥ सर्वमिति ॥ एवञ्च समानन्यायेन मूर्त्तावपराधोऽपि भगवदपराध इति ज्ञापितम्। तत्रेत्यादि ॥ ननु तथापि सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गाव इति भगवताऽन्येषामपि पूजास्थानानां कथनाच्छालग्रामे भगवत्सान्निध्यस्य शास्त्रसिद्धत्वाच्च तानि विहाय किमिति मूर्त्तावेव भजनमुपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायां सात्त्विकानां ज्ञानभक्त्युपासनाप्रधानभेदेन त्रैविध्यात्तत्तद्रीत्या कथनं तस्य तस्य योग्यो भवतीति तत्तदर्थं त्रेधा निरूपयतीत्यर्थं। तत्र पूर्वं ज्ञानप्रधानं प्रति भगवत्त्वे हेतुमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥ यद्येवं तर्हि मूर्त्तौ को विशेष इत्यत आहु ॥ विशेषस्त्वित्यादि ॥ तथाच यथा प्रह्लादार्थं स्तम्भादिभ्य प्रादुर्भावस्तथाऽप्येतस्यैवो- प्रादुर्भावो, न तु साधारणतयेति सूर्यादिभ्य· शालग्रामाद्या-

अत एव परिचर्या चोभयत्रेति योगेश्वरवाक्यम् । परिचर्या स्तुतिप्र- ह्वेति, मदर्चास्थापने श्रद्धेति, आदरः परिचर्यायामित्यादिभगवद्वा- क्यानि च। एवं मूर्तौ परिचरणमेव मुख्यमिति स्थापितम्॥२२५॥२२६॥

मूर्तावित्यादि॥ एवं सर्वासु मूर्तिषु तुल्यतया भजनप्राप्तौ कस्यां कार्यमित्यपेक्षायां कस्याश्चिन्मूर्तौ विशेषमाहेत्यर्थः । मूर्तौ भगव- त्स्थितिर्यद्येऽपरसीयावेशरूपा भवति। एवं सति मूर्त्यन्तरे च आवेशः सोऽवतारूपस्य । तथ, एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमिति भगवद्वपुरुषांशभूतामिति वस्तरितत्वं बोध्यम् । अत्र च श्रीकृष्ण- पदेन युगलसेवापि सूचिता ज्ञेया । समानन्यायाच तत्स्वरूपे तथा- स्थितिरिति च । भवत्यो विशेषो मत्कृतमूर्तिपूजनयादादनुसंधेयः । एवं मूर्तिं निश्चित्य, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्यात् पूजनमा- वश्यकमिति तत्प्रकारमाहुः ॥ यथावदिति॥एतस्यैव विवरणं- मुख्य- तयेति ॥ राजोपचारैरित्यर्थः । लब्धोपचारकैरित्यस्य विवरणं- प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्त्तव्या इति ॥ पूजनं च समीपे स्थित्वा यथा- योग्यं सेवनम् । परिचर्या तु विप्रकर्षे स्थित्वेति विशेषः । उचितः सत्कार उपचारः । उपचाराश्च शक्त्यनुसारेण सहस्रशतषोडशप- ञ्चान्यतमाः । तत्रोद्वासावाहनेऽत्र न स्त एव । मूर्तौ स्थितत्वपा- दितत्वात् । पाद्यं तु स्नानसमय एव साम्प्रदायिकैः क्रियते । दन्त- धावनं तु बालभावादेव नेह । अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शाभिषेचनानि तु यथासम्भवम् उत्सवादौ प्रत्यहं विच्छिद्य च क्रियन्ते एव । एवम- न्येऽपि सम्प्रदायाद् बोध्याः । आश्रयेतत्यनुवृत्तौ, देवासुरमनुष्येषु भद्रक्ताचरितानि चेति वाक्यात् ॥ अनुद्वेगार्थमिति ॥ उद्वेगो द्वेधा चित्तस्य चाञ्चल्येन खेदेन च । खेदोऽपि देहरोगादिकृतो भगवति दुरुपचारकृतश्च । तत्प्रेम्णा क्रियमाणे शीतोष्णवर्षादिषु जलवसना- दीनां यथोचितसमर्पणमेव भवति । चाञ्चल्यादिकं च निवर्तत इति तदर्थं, न तु पुष्टिरूपताज्ञापनार्थं, साधनावस्थात इत्यर्थः ॥ स्थाने मन्दिरमित्यादि ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः * गृहशु- श्रूषणं मह्यं दासवद्यदमाययेति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । उपलक्षणमे- तत् । तेन वितानशयनासनाद्यलङ्करणमपि तत्तदुपयोगावसरात् पू- र्वं बोध्यम् ॥ एवं प्रवृत्तस्येत्यादि ॥ इदं च सहायसापेक्षमिति ते या- दृशा अपेक्षितास्तान् वक्तुं भार्यादिविनियोगमाहेत्यर्थः । एतेन

दारादीनां निवेदनोत्तरं विनियोगः प्रदर्शितः ॥ निवेदनाभावेऽपि प्रातिकूल्यस्य सम्भवादिति । यथा मदर्थं धर्मकामार्थानाचरन्निति, मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चेति वाक्यं च समर्थितं ज्ञेयम् । ते चेदनुकूलास्तदा भगवत्येव विनियोज्या, न स्वार्थमिति । औदासीन्ये तु निर्बन्धेन तेषां क्लेशसम्भवात् क्लिष्टस्य च भगवताऽनङ्गीकारात् स्वयमेव कुर्यात् । प्रातिकूल्ये तु त एव त्याज्या न तु स्वयं गच्छेदिति बोधयितुं गृहपदार्थमाहुः ॥ भार्यादिकमिति ॥ तथाच, निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद इति मध्यमाऽधिकारात् तथेति भावः । ननु, वृद्धौ च माता पितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति स्मृतेस्तत्त्यागोऽनुचितः मध्यमाधिकारे दारस्यापि सम्भावनादिति शङ्कायां, तत्त्यागे दूषणं नास्तीत्यर्थं विवृण्वन्त आहुः ॥ विष्णुपराङ्मुखा इत्यादि ॥ ततो दुःसङ्गमुत्सृज्येत्यादौ दुःसङ्गत्यागस्याङ्गत्वेनोपदेशात् स्मृतेरबुद्धिपरत्वात्साक्षाद्विपक्षयोगेनाबहिर्मुखत्यागपरत्वाद्वा तथेतिभावः । एतदेवाहुः अन्यथेत्यादिना ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदमिति वाक्यात्तथात्वेऽपत्यानां तथेति भावः । एवं कृष्णवतां सदा भजनप्रकार उक्तः ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ १२९ ॥

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत् ॥
पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात् ॥
सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ॥ २३० ॥

जीवने प्रकारमाहुः ॥ सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदिति ॥ याममात्रं भगवत्सेवां विधाय पश्चादनिषिद्धेनोपायेन जीवनं संपादयेत् । पारम्पर्यजीवनमपि निषिद्धं चेत् । तदा त्यक्तव्यम् । अचौराणामऽपापानामिति वचनात् । जीविकार्थं चित्तं व्यापृतं पुनर्भगवति योजनार्थमुपायमाहुः ॥ पठेच्च नियमं कृत्वेति ॥ अनेनाल्पबहिर्मुखतायामपि श्रीभागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथितः । एतद्भजनमान्तरं मुख्यम् । तत्र यथा बहिर्मुखजने प्रतिकूलपरित्यागस्तथान्तर-

भजनेऽपि प्रतिकूलपरित्यागमाह ॥ सर्वं सहेतेति ॥ यथा गृहमव्याकुलं बहिःपूजायां कर्तव्यं, तथैव हृदयमव्याकुलं विधेयम् । तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैरिति वाक्याद् दुष्टानां वचनेन क्षोभो भवति । तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि । अत्यन्तं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन । तत्रोपपत्तिमाह ॥ कृष्णभावनादिति ॥ कृष्ण एवास्मानुपदिशति, बहिर्मुखतया न स्थातव्यमित्यर्थः ॥ २३० ॥

अन्येषां सर्वदा निर्वाहः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जीवन इत्यादि ॥ याममात्रेत्यादि ॥ तथाच योऽर्जक स एवं कुर्यात् । शेषास्तु पूर्ववदेव कुर्युः । अयमर्थः । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति, सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपेति वाक्याभ्यां, किरातहूणेति वाक्याच्च भगवद्भजनादौ सर्वेषामधिकारेऽप्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुत्याहारशुद्धये स्ववृत्त्यान्नसंपादनस्यावश्यकतया वृत्तिरपि संकोच्या । प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् * अन्याभ्यां जीवेतेत्यादिषु तथा दर्शनात् । सप्तमस्कन्धे सर्वेषां वृत्तिं वदता नारदेन, वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् * अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनामित्युक्त्वाग्रे नैर्गुण्यकथनादितिभावः । एवं यथा तथा वृत्तिर्वाव्युत्पादितमस्माभिः । नन्वेवं जीवनोपाये क्रियमाणे पुनर्बाहिर्मुख्यापत्तिरिति किं कार्यमित्यत आहुः ॥ जीविकेत्यादि ॥ व्यापृतामिति ॥ तस्येति शेषः । श्रीभागवतपाठस्यैव सहकारी यमुनाष्टकादिपाठो ज्ञेयः । एवम् अबहिर्मुखतया भगवद्भजनरूपं साधनमुपदिश्य तस्याधिदैविकत्वाय साधनान्तराण्युपदेष्टुं भजने तारतम्यमुपदिशन्त आहुः ॥ एतद्भजनमित्यादि ॥ आन्तरं मुख्यमिति ॥ मनोमात्रस्य सूक्ष्मदेहस्य नान्तरीयकत्वात्तथेत्यर्थः । सर्वसहने युक्तिमाहुः ॥ यथा दृढमित्यादि ॥ कृष्णभावनादीति ल्यब्लोपे पञ्चमीति । भावनाप्रकारमाहुः । कृष्ण एवेत्यादि ॥ २३० ॥

एतस्यापि सिद्ध्यर्थं दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केनचित् * सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दन इति चतुर्थस्कन्धादाशुभगवत्तोषक उपायो वक्तव्यः । अन्यथा भगवत्यप्रसन्ने किमपि न

सिद्ध्येत् । अतो वदन्ति ।

वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥
एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ॥ २३१ ॥
इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥
सर्वापेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ॥२३२॥
दृढविश्वासतो युक्त्या यथा निर्व्यसथाऽऽचरेत् ॥
वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३३ ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥
येन स्यान्निर्वृतिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद् ध्रुवम्॥२३४॥
स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालनादिभिः ॥
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥२३५॥
स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम् ॥
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥२३६॥
एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शीघ्रं परित्यजेत् ॥
धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥२३७॥
यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशते निजे ॥
तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्द्धते ॥ २३८ ॥
कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना ॥
अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २३९ ॥
सर्वथा तद्गुणालापं नामोच्चारणमेव वा ॥

सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४० ॥
साधनं परमेनद्धि श्रीभागवतमादरात् ॥
पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४१ ॥

उत्तमगुरुद्वयशिक्षानुसन्धेयेत्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ एवं सहने हेतुभूतं विचारमाह ॥ एतदिति ॥ भृतकः समयमिव देहावसानमेव विचिन्तयेत् । एकापि परिचर्या सकृत्कृता परमपुरुषार्थदेति । परं म्रियमाणदेहस्य निष्कृत्यर्थं सदा परिचरेत् । ननु क देशे कथं वा परिचरेदित्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वापेक्षामिति ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति मूलं भगवदर्थे स्थापयित्वा साधनाभावाद्वैकल्यं जातमपि निवार्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्य यथा पुत्रः पितरि मातरि वा विश्वासं करोति तथा दृढविश्वासो लौकिकयुक्त्या यथैव पूजा सिद्ध्यति तथैव कर्तव्यमिति लौकिकयुक्तिरेवोपदिष्टा । तद्युक्तिसिद्ध्यर्थं वृथालापादिकं मार्गं निषेधति ॥ वृथालापेति ॥ कायवाङ्मनसां स्वभावतः प्रवृत्तां क्रियां त्यजेत् । भगवत्येवाप्यसमपि क्लिष्टं न समर्प्पयेत् । तत्क्लिष्टं त्रिविधं–लोकक्लिष्टम्, आत्मक्लिष्टं, चित्तक्लिष्टं चेति । अतोऽक्लिष्टं निरूप्यते । लोके यद्यदिष्टतमम् आम्रद्राक्षादि आत्मनः अत्यन्तं प्रियं दुग्धादि सन्मार्गोपार्जितं नान्येषां भागरूपं चिरकालमनोरथचिन्तितम् । अन्तःकरणप्रियम् । तेनैव चित्तनिर्वृतिः । इतरनिषेधार्थमनदुक्तम् ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ सेवा मुख्या, न तु पूजेति मन्त्रमात्रपूजापरो न भवेदित्याशयेनाह ॥ स्वयं परिचरेदिति ॥ धर्मार्थिनां व्यावर्तयति ॥ भक्त्येति ॥ वस्त्रप्रक्षालनमतिबहिरङ्गमिति तद्ग्रहणम् । प्रधानाप्रधानाङ्गान्यावर्तन्त इति प्रधानाद्यपिमाह ॥ एककालमिति ॥ अनेन बहुकालमपि पूजनं निरूपितम् ॥ २३५ ॥ अत्र नित्यकर्मादीनामङ्गत्वमाह ॥

स्वधर्माचरणमिति ॥ स्वधर्मा अग्निहोत्रादयः । विधर्मा निषिद्धाः । नात्र शक्त्येति सर्वथा निषिद्धं न कर्तव्यम् । इन्द्रियाण्येवाश्वाः । एतन्निग्रह इष्टदेशप्रापकः । एतत्त्रयं क्रीडार्थमपि न त्यजेत् । सङ्गत्रयाणां बाधकः । तत् परित्यजेदित्याह ॥ एतद्विरोधीति ॥ सामान्यवचनं धर्मादीनामुपलक्षणम् । परार्थमपीन्द्रियनिग्रहाभावसंभवात् । पूजाविरोधि धर्मादिकं तु त्यक्तव्यमेवेत्यत्र विचारमाह ॥ धर्मादीनामिति ॥ भगवद्भजनस्य मोक्षः फलं परोपकारादि सर्वधर्माणामपि क्षयिष्ण्वेव फलम् । अत उभयोरन्तरं ज्ञात्वा परोपकारादिधर्मा न कर्तव्या यदि पूजाविरोधिनो भवन्ति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ अत्र मार्गे पूजासाधनानामनुवृत्तौ कारणमाह ॥ यथायथेति ॥ श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद् हृदये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहतीत्यर्थः । अत्र बाधकानां विशेषमाह ॥ कृष्णे सर्वात्मके इति ॥ मनसि स्वस्य दीनता भावनीया । सर्वाधिष्ठानेषु सर्वलोकेषु च यत्र यत्र भगवद्बुद्धिर्भवति बुद्धिश्च कर्तव्या । अन्यकर्तृकापमानेऽपि नाहङ्कारं कुर्यात् । भगवतः सकाशान्मानापेक्षां च वर्जयेत् ॥२३८॥ २३९ ॥ एतत्सिद्ध्यर्थमुपायमाह ॥ सर्वथा तद्गुणालापमिति ॥ सर्वथा सर्वत्र भगवद्गुणकथनने पूर्वोक्तं सिद्ध्यति । दैत्यानां सन्निधानेऽपि निर्भयः । फलाभावाय निःस्पृहः ॥ तत इति ॥ केवलं

सिद्ध्यति ॥ २४० ॥ २४१ ॥

उत्तमेत्यादि ॥ उत्तमा गुरुद्वयस्य कपोतपिङ्गलारूपस्य या शिक्षा सेत्यर्थः ॥ वैराग्यमित्यादि ॥ यथा कपोतः कुटुम्बग्रासरज्जुबद्धस्तद्वशगोऽभूत्तथास्याप्यासक्तो भविष्यतीति तदभावाय वैराग्यमावश्यकम् । यथा पिङ्गला सर्वाशां परित्यज्य भगवच्चिन्ता मनीषां त्यक्त्वा यथालाभेन जीवती संतुतोष तथा करणे चिन्ताव्याकुल-

तायां स्वस्याप्यबहिर्मुखयमिति तदप्यावश्यकम् । एतद्द्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्ध्यतीत्यत उक्तं मूले, सर्वथेति ॥ यद्यपि मधुकारमहासयौ लोकेऽस्मिन्नो गुरूत्तमौ * वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयमिति सप्तमे प्राञ्जलं, तथापि तत्राद्ये धनादेव वैराग्यमुपपादितम् । द्वितीये च परितोषमात्रं, न तु भगवच्चित्ततापीत्यतो मयेदमाहृतम् । अत उभयमध्ये यदुचितं तद्वा, यथाधिकारमुभयं वा ग्राह्यम् ॥ एवं सहने इत्यादि ॥ एवं सहने, दुःखभवनादिदमशक्यं मत्वा तन्निर्वाहाय साधनीभूतं विचारमाहेत्यर्थः । मूले, स्यान्न संशय इत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । तथाच भृतको यथा कार्यसमाप्तौ फलाद्वयम्भावं निश्चित्य कार्यसमाप्तिं तदर्थं चिन्तयति तथाऽयमपि, यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सास्तीति । अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यस्तत्, त्यक्त्वा देहावसाने कृतार्थे निश्चित्यान्तर्बहिश्च यथासंभवं सदा भगवत्सेवामेव कुर्यात् । अयमुपदेशो हीनमध्यमौ प्रति । उत्तमस्य तु सेवाया एव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति । ननु सर्वदा सेवाकृतेरशक्यत्वात् कथं कृतार्थतेत्यत आहुः ॥ एकापीत्यादि ॥ यद्येवं तर्हि सर्वदा करणस्य किं प्रयोजनमत आहु ॥ परं विद्यमानेत्यादि ॥ नित्यप्रलयपक्षे प्रतिक्षणं तस्यान्यत्वेऽपि स्थूलतया स एवेति प्रत्यभिज्ञानेनैक्यात् बहिर्भजने च तस्योपकारित्वेन तत्प्रत्युपकारस्यावश्यकत्वात्तथेत्यर्थः । यद्वा, निष्कृत्यर्थमिति प्रतिपत्त्यर्थम् । तथाच यथा एकदण्डादिधर्मो ज्ञानेंद्रियप्रतिपत्तिभूतास्तथेयं भक्तदेहप्रतिपत्तिभूता । अन्यथा तस्येवास्यापि लौकिकासक्त्या बंधः स्यादत सदा कार्येत्यर्थः । एवञ्च पूर्वोक्तविचारोऽपि बहिरङ्गसेवायत् सेवारूप एवेति न सेवाभङ्गः कदापीत्यर्थस्यापि बोधनाय मूले, सदेत्युक्तम् ॥ अन्यथा भावनान्तरेण सेवाकौण्ट्यादेर्घं न वदेयुरिति दिक् ॥ ननु क्वेत्यादि ॥ एवं सेवोपदेशेऽपि तस्या देशगृहसेवकद्रव्यभाण्डादिसापेक्षत्वात्तदलाभे धर्मादिवदस्या अप्यऽसामर्थ्यं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तदपेक्षापरित्यागमाहेत्यर्थः ॥ क्वेति ॥ ग्रामे, गृहे, वने, देवालये वा ॥ कथमिति ॥ गृहसेवकभाण्डादिकं संपाद्यासंपाद्य यथा तथा वा । अत्रोत्तरं विवृण्वन्ति ॥ सापेक्षमित्यादि ॥ तथाच सापेक्षस्यासमर्थत्वात् सर्वापेक्षां परित्यज्य । भगवता, मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनमित्युक्तत्वात् । मूलं साधना-

वैक्षाजनके फलापेक्षायुक्तं मनस्तद्भगवदर्थे भगवत्कामनायां स्थाप-
यित्वा साधनाभावाद्वैकल्यं बहिःसेवायां ज्ञानमपि निवार्य चित्तस्य
सहनशीलतासंपादनेन दृढं यच्चित्तं तेन निरस्य चित्तं भगवत्येव
स्थिरीकृत्य, पिता माता यथा पुत्रस्य माऽऽःकरोत्यपि तु हितमेव
कुरुते तथा भगवानपि मम करिष्यत्येवेति दृढविश्वासं कृत्वा लौ-
किकयुक्त्या बाहिर्मुख्याजनकेनोपायचातुर्येण यथैव बाहिर्मुख्याभा-
वस्तथैव कार्यमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ उपदिदेशेति ॥ मदर्थेष्वङ्गचेष्टा
चेति भगवतोक्तत्वात्तत्र कथम्भावाकाङ्क्षायां सैवोपदिष्टेत्यर्थः । त-
थाच सेवाया आधिदैविकत्वाद्यैकान्त्याय यथा बाहिर्मुख्यं न भवति
तथा विधेयमिति भावः । ननु लौकिकोपायचातुरीकरणे बाहिर्मुख्यं
प्राप्तावसरमिति तस्य कथमनुकूल्य इत्यत आहुः ॥ तदुक्तीत्या-
दि ॥ तद्विमुखत्वमिति ॥ कायेत्यादि ॥ तथाच साभिलाषाया परस्त्रि-
याः कामनायाम् स्मृतौ तस्यां प्रवृत्तौ न स्वभावतः कामे प्रवृत्तिः,
किन्तु शास्त्रेण । तथा सेवार्थं तावन्मात्रकरणेऽपि न स्वभावतस्तथा
कृतिरिति तथाकरणे बाहिर्मुख्यमपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु भव-
त्वेवं तथापि भगवति यत्समर्पणीयं तदुत्तममेव समर्पणीयमिति त-
दर्थमधिकमपि लोकानुरञ्जनाद्यर्थं प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च लौकिक-
चातुर्यप्राप्तौ पुनर्बाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः ॥ भगवदित्या-
दि ॥ तथाचैवमक्लिष्टस्य सन्मार्गेणोपार्जने तावदपि तत्र भविष्यती-
त्यर्थः । एतदेव बोधयितुमाहुः ॥ इतरेत्यादि ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३॥
२३४ ॥ ननु किमर्थमेतावान् प्रयासः । मन्त्रेण मानसपूजाकरणे सुखेन
सिद्धिरितिचेत् तत्राहुः ॥ सेवेत्यादि ॥ आदरः परिचर्यायामित्यादि
पृथगादरोपदेशाद्विना मत्सेवनं जना इति भक्तिलक्षणवाक्येऽप्युप-
देशात्, सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरिति फलाधिक्योपदेशा-
च्च सेवैव मुख्येत्यर्थः । एवञ्चात्र साधनेषूपदिश्यमाना पूजापि समी-
पे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपत्वात् प्रधानमेवात्वेनैव विवक्षिता, न
तु वेदतन्त्राद्युक्तपूजात्वेन । प्रकारभेदात् फलभेदाच्च पूजाया भक्ति-
त्वमायातीति भक्तिहंसे निर्णयात्तत्र प्रकारभेदादप्रामाणिकत्वं श-
ङ्कामेकादशोनविंशे द्वादशाध्यायोक्तां भक्तिं हृदिकृत्य श्रद्धामृत-
कथायां म इत्यादिना भक्तिपरप्रकारकथनं, एवं धर्मैर्मनुष्याणा-
मुद्धवात्मनिवेदिनामिति साधनदशायामपि आत्मनिवेदनपूर्वकत्व-

कथनाद्यदात्मन्यर्पितं शान्तं चित्तं सत्त्वोपबृंहितं, धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते * यदर्पितं तद्विकल्प इन्द्रियैः परिधावति * रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययमिति द्वाभ्यां मनस आत्मनि भगवत्यर्पणे गुणस्यात्मविकल्पेष्वर्पणे दोषस्य, धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त इति तृतीये धर्मादिचतुष्कस्वरूपस्य च कथनेन प्रकारान्तराणां विक्षेपकतायाश्चित्तैकाग्र्यस्यैवं सेवोपयोग्यत्वस्य तत्फलोपधायकतायाश्च सूचनात्। सल्लक्षणे, आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् * धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम इति सर्वधर्मत्यागपूर्वकभजनकर्तुः सत्तमत्वोक्तेश्च वैधप्रकारातिरिक्तप्रकारस्यैव विवक्षितत्वेनाप्रामाणिकत्वाभावात् । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चेतिभक्ताचरणाश्रयणस्याज्ञापनास्तथाकर्तुरस्युत्कृष्टत्व त् । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनामिति * जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनामिति वाक्याच्च तस्यैव प्रत्युतानादरणीयत्वाच्च । नच, भक्त्या संजातया भक्त्येत्यत्र नवविधाया अपि भक्तिकारणताबोधनात्तन्मध्यपातिनोऽर्चनस्य मन्त्रन्यासादिपूर्वकत्वेऽपि तथात्वानपायात् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रसिद्धत्वाद्, जगन्नाथादिषु तदादरदर्शनाच्च तत्प्रकारत्यागोऽनुचित इति शङ्क्यम् । भक्तियोगः पुरैवोक्त इत्यत्र प्रजल्पभक्तेरेव मुख्यतयाभिसंहितत्वात् तस्याश्चावैधत्वाद्भगवतापि, तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येति श्लोकद्वयोक्तविस्तारस्यस्यात्र बोधनायैव, पुनश्च कथयिष्यामीति प्रतिज्ञायां पुनः पदकथनात् । क्रियायोगान्तर्गतार्चनप्रशंसकस्य, एतद्धि सर्ववर्णानामिति वाक्यस्योत्तरतया, न ह्यन्तोऽनन्तपारस्येति कथनेनानादरसूचनाच्च भगवतैवोपेक्षितत्वेनानुचितत्वात् । नच तर्हि वैदिकप्रकार एव ग्राह्य इति शङ्क्यम् । नाहं वेदैरिति गीतावाक्ये तपआदीनां पृथगुक्त्या, वेदैरिति बहुवचने तदितरयावत्साधनसंग्रहात्तेषां सर्वेषां निवृत्तावर्चनस्यापि तथात्वात्तत्प्रकारत्यागस्यापि प्राप्तेः । तस्मादेतत्प्रकारकभजनातिरिक्त एव स्थले तस्य वैदिकप्रकारस्य आवश्यकत्वं, नात्र । ये तु घण्टाशङ्खनादाधिवासनादयस्तेऽपि भक्ताचरितत्वादेव, न तु तन्त्राद्युक्तत्वेनेति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् । अत्रैतद् बोध्यम् । शुद्धः कृष्णं भजेदिति सिद्धान्ताच्छुद्धिः स्वस्यान्येषां चापेक्षिता । सा च लोके दुर्घटेतिभगवता आत्मनिवेदनं पूर्व-

सुखम् । तथ, इष्टं दत्तं तपो जप्तं वित्तं यच्चात्मनः प्रियम् * दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनमिति विधिपूर्वकमेव सिद्धं योगेश्वरवाक्येषु । एतदेव साक्षाद्भगवतोक्तं सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसंबन्धकरणादित्यादिना । तेन समर्पणोत्तरं सर्वत्र दोषाभावात् प्रतीयमानानां चाभासमात्रत्वाद् गङ्गाजलन्यायेन न्यूनभावाच्च दुष्टैरेवार्थैः सहायैश्च सेवा कार्येति तादृश्येवात्र मुख्यतयोपदिश्यत इति । एवञ्च पूर्वोक्तरीतिभिरान्तरशोधनमपि मन्दिरसंमार्जनरूपमेव । एवमेवात्रत्यमन्यदप्यवगन्तव्यमिति दिक् । एवं सेवामुपदिश्य तदेकदेशभूतायाः पूजाया अपि, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्यादावश्यकत्वमिति तस्याः कानिचित् साधनान्युद्देष्टुमाहुः ॥ प्रधानावृत्तावित्यादि ॥ प्रधानं पूजा ॥ अङ्गानीति ॥ वैशेषिकाणि शङ्खचक्रधारणादीनि ॥ अनेनेत्यादि ॥ एवञ्च बहुकालपूजने स कृत्स्नेनाङ्गेनोपकार इत्यपि सिद्ध्यति ॥ २३५ ॥ अभेत्यादि ॥ नन्वेवं सर्वदाकरणे वैदिकादिधर्माणां कालबाधस्तथाच प्रत्यवाय इत्याशङ्कायां 'तदभावाय तेषामङ्गत्वमा'हेत्यर्थः ॥ तथाच, इष्टं दत्तं हुतमिति, सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना नोदितानि मे * पूजान्ते कल्पयेत् सम्यक् संकल्पः कर्मपावन इति, धर्मः स्वनुष्ठित इति, धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त इत्यादिवाक्यैस्तेषामङ्गत्वात्तत्करणे कुर्वतामिति वाक्यात् प्रत्यवायासंभव । सर्वेऽप्यहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति भगवद्वाक्याच्च भगवानेव रक्षितेति न काचिच्चिन्तेति भावः । स्वधर्मान् व्याकुर्वन्ति ॥ अग्निहोत्रादय इति ॥ आदिपदेन वर्णाश्रमधर्मा विवक्षिताः । एकादशस्कन्धे तत्तद्वर्णाश्रमधर्मानुक्त्वा, एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् * यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परमिति भगवद्वाक्यात् । अत्र, शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया इत्युक्तः शूद्रस्य वर्णधर्मो द्विगुणीभूयोपयुज्यते, यदि गुर्वादिसेवात्मको भवतीति बोध्यम् । विष्णुपुराणे शूद्रस्य पत्न्यन्तोपदेशात् । एवमनिषिद्धः स्त्रीधर्मोऽपि तथात्वाद् बोध्य । तत्करणे विशेषो मूल उक्तः । स्वधर्माचरणे शास्त्रोक्ति । इदमर्थं तृतीयस्कन्धाष्टविंशाध्यायस्थम् तत्रैव सुबोधिन्यां व्याख्यातम् । स्वधर्माणां देहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारनिष्ठानामाचरणं यथाशक्त्या कर्तव्यं, न तु शक्तावपि सङ्कोच । शास्त्रमपि यच्छक्नुयात् तत् कुर्यादितीति । तेन ते तथा कर्तव्या इत्य-

र्थ. । एवमेकमङ्गं निरूप्य विहिताकरण इव निषिद्धकरणेऽपि भगवानेव रक्षक इति तत्करणे को दोष इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं विधर्मादिनिवर्तनमिति द्वितीयं निरूपयन्तो विधर्माणां स्वरूपमाहु ॥ विधर्मा निषिद्धा इति ॥ तेऽपि तत्रैव विवृता. । धर्मबाधो विधर्मः स्यात् । यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति, स यथाधिकारमवसेय । यावद्देहोऽय तावद्वर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः । भगवद्धर्मादयोऽपि विधर्मो. परधर्मा वा । यदा पुनरात्मानं जीवं भिन्नं मन्यते सद्गु तद्व्यतिरिक्त तदा दास्य स्वधर्म. । अन्ये वर्णाश्रमादयोऽपि परधर्मा । यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्तस्तदा अलौकिकधर्मा ऋषभादिषु गोचर्यादय स्वधर्मा अन्ये परधर्मा इति । एवञ्च निषिद्धा इत्यनेन धर्मबाधरूपा श्रुत्यादिनिषिद्धा दास्यविरुद्धा श्रुत्याद्युक्ताश्च परिगृहीता । विधर्माश्चेति चकारेण परधर्मादयश्चत्वार संगृहीता. । स च सप्तमस्कन्ध उक्ता । विधर्म परधर्मश्च आभास उपमा छल. * अधर्मशाखा पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेदिति । एतल्लक्षणमपि तत्रैव, धर्मबाधो विधर्म. स्यात् परधर्मोऽन्यचोदित उपधर्मस्तु पाषण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छल * यस्त्विच्छया कृत. पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथगिति । ते च विवृता श्रीधरीये– धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मो बाध्येत स विधर्म. । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्म । यथा ब्राह्मणस्य धर्मे क्षत्रियादे. परधर्म. । उपमेति व्याचष्टे । उपधर्म इति । स च पाषण्ड , दम्भो वा । शब्दस्य भिद् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स छल । यथा दशावरान् भोजयेदित्युक्तं दशभ्य अवरानिति । शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं बिभर्तीति तथा । यथा, गा दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोदानमिति ॥ स्वरूपमेव निरूप्य तेभ्यो निवर्त्तनमनुपदेन शास्त्रा प्राप्त निषेधन्ति ॥ नाव दान्तयंति ॥ अधर्मकरणे हीनजन्मन पूर्वमुक्तत्वेन तत्करणे तत्सम्भवादिति भाव । नन्वपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् * साधुरेव स मन्तव्य सम्यग्व्यवसितो हि स इति भगवद्वाक्ये दुराचारस्यापि साधुत्वकथनाद्यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रुतौ धर्माचारयोर्भेदकथनेनाचारपदस्य स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृत्तौ पर्यवसानात् तस्य दुष्टत्वेऽप्यनन्यभक्तस्यादुष्टत्वात् तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येति वाक्ये वैराग्यस्याश्रेयस्त्वकथनेन वैराग्यस्येव प्र-

स्युत मुख्यत्वाभावेन्द्रियविनिग्रहः किमित्युपदिश्यत इत्यत आहुः ॥ इन्द्रियाणीत्यादि ॥ अयमर्थः । पूर्वं स्वग्रन्थानुसारेण महाराजोपचारैर्भगवत्पूजाव्यवस्थापनात् ततो भगवत्प्रसादस्य नानाविधस्य भक्तेभ्यो दानं विधाय स्वस्य भोगो यः प्राप्तः सोऽपि नेन्द्रियप्रियत्वेन कर्तव्यः, किन्तु भगवत्प्रसादत्वेन । तथापि सामग्रीपरीक्षार्थं यथाग्रे भोगसामग्री न दुष्येत् तथा भगवान् रसात्मकः स्त्रीणां च विशेषत उद्धारकः । किं बहुना लौकिका अपि गायकास्तदीयामेव कामलीलां विशेषतो गायन्तीति तादृशां मत्सदृशानां सङ्गमेन स्वस्य कामोत्कर्षे तदिन्द्रियं निग्राह्यम् । योऽप्यनिन्दितो भोगः सोऽपि सेवाबाधकीभूतकामानवसंकरेणैव करणीयो, नेन्द्रियप्रियत्वेनेति । अत्र सूत्रे, विनिग्राह्य इति विशब्देन विवेकधैर्याश्रये, अङ्कुरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यमात्रत्वादिति यदुक्तं तत् समर्थ्यते । अर्थस्तु यदि स्वयमिन्द्रियकार्याणां त्यागे असमर्थः, स्वभावविजयः शौर्यमित्येकादशे शौर्यलक्षणात् तादृशातद्भावेनासुरत्वाद्वा तेन स्वस्यासामर्थ्यसाधनं विधायेन्द्रियकार्यत्यजनं कर्तव्यमिति । तत्प्रकारस्तु— ये समृद्धा महाभोगवन्तः सुरतादिशौण्डास्तत्सकाशं, कियन्मत्सामर्थ्यं, को वा मे भोगः, किम् उपकरणं नायिका वा, येन तत्रासज्ज्य स्वपुरुषार्थं नाशयामीत्येकः । सोऽप्येकादशे भगवतोक्तः । रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः * अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न सज्जत इति । यद्यैवं यत्नमप्यशक्तः स तु, कुणपमयाश्च तान् कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्ह्यानित्येतादृशोक्तरीत्या स्वस्य तस्यासामर्थ्यं भावयेदित्यपरः । न च पूर्वोक्तगीतावाक्यविरोधः शङ्क्यः । तत्र दुराचारपदस्य पूर्वावस्थाबोधकत्वेन भजनोत्तरं तथात्वस्याऽलाभात् । क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छतीत्युत्तरवाक्येन तथा निश्चयात् । धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त इतिलक्षणकस्यैव तस्य तत्र विवक्षितत्वात् । नापि, तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येति वाक्यविरोधः । ततः पूर्वस्मिन् संदर्भे, जातश्रद्धो मत्कथास्वित्यादिना असमर्थाधिकारमेव प्रस्तुत्य तादृशस्य भजनमेव कर्तव्यत्वेन विधाय ज्ञानवैराग्ययोरभावे कथं कर्मसंग्रहरिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रोक्तेन भक्तियोगेनेति द्वाभ्यां तयोः कार्यं भक्त्यैव भविष्यतीति बोधनेन उक्तवाक्येऽपि योगिमदात्मपदाभ्यां निरुद्धचित्तवृत्तिकस्य भगवदेकात्मत्व-

योर्बोधनेन च सेवापरिकरात्मकविषयवैराग्यस्यैवाश्रेयस्त्वेन दुष्टत्वसिद्ध्या तद्व्यतिरिक्तवैराग्यस्य दुष्टत्वासिद्धेः। न च फलप्रकरणे भगवता मिथोभजनं विनिन्द्य, भजन्त्यभजतो ये वा इत्यादिश्लोकद्वये संभावितापवादस्याभजद्भजनस्य निरपवादधर्मत्वेन कथनाद् द्वितीयं भजद्भजनकर्तॄणां केषाञ्चिद् कृतघ्नत्वगुरुध्रुहत्वकथनाच्च। यथा छान्दोग्ये वामदेव्यसामोपासकस्य, न काञ्चन परिहरेदिति श्रुत्या सर्वाभिगामित्वमनुज्ञातं तथाच भक्तविशेषस्य तदनुज्ञैव प्रतीयत इति नात्र दोषसंभव इति वाच्यम्। तत्रापि पूर्ववत्, करुणा पितरौ यथेत्यनेन करुणारूपस्य वैदिकस्य, स्नेहरूपस्य लौकिकस्य बोधनेन धर्मार्थे तस्मिन् प्रत्युपकारसंभावनाराहित्य एव धर्मोत्पत्त्या तथात्वात्। ब्राह्मणस्य कामपरवशस्य प्राणत्राणार्थं गमनं धर्मो निरनुबन्ध इति कामसूत्रे वैशिके वात्स्यायनेनापि कथनाच्च। भारते आनुशासनिके सुदर्शनोपाख्यानेऽपि, प्राणाश्च मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु * अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितमिति कथनात्। तादृशाभिसन्धिनिर्वाह एव सुदर्शनौघवत्योर्दम्पत्योः सदेहयोः स्वर्गकथनात्। कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं हन्तुमभ्ययात् * हीनप्रतिज्ञ इत्येवं वधिष्यामीति नि[illegible] व्रतभङ्गे मृत्युदण्डस्योक्तत्वाच्च। तथाऽतिथिपूजानिर्वाह एव तस्य धर्मत्वावगमात्। सांप्रतं मृत्युप्रासाभिसंधयनिर्वाहयोर्दर्शनेन तस्य दोषत्वस्य वज्रलेपायितत्वात्। सुबोधिन्यामपि धर्मार्थे तस्मिन् भजदर्थं प्रतियोगिना प्रायश्चित्तं विधेयमित्युक्तत्वात् टिप्पण्यामपि प्रतियोगिकृतप्रायश्चित्तस्य भजतिफलसाधकताया उपपादनाच्च। स्नेहनिमित्तके तस्मिन् पितृदृष्टान्तेन निरुपाधित्वपूर्वजन्मीनसंबन्धयोः सूचनात् प्रत्युपकारसंभावनाराहित्ये क्रियमाणप्रत्युपकारानङ्गीकारे च सौहृदानुपङ्गेन धर्मस्य गौणतया भवनाङ्गीकाराच्च। तत्रापि निर्वाह एव कथञ्चनादुष्टत्वमिति तस्य दुरवगमत्वेन श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो व्रतिनो लिङ्गिनो चार्मां दृष्ट्वा [illegible] मुमूर्षोर्मित्रवाक्यादानृशंस्याच्च गमनं धर्मोऽधर्मो वेति संशय इति वैशिकवात्स्यायनसूत्रोक्तस्थलवत् संदिग्धतया दुष्टत्वात् अत्र समासौ, तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमान्न तदा चरेत् * नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः * विनश्यत्याचरन् मौढ्याद्यथा रुद्रोऽब्धिजं विषमितिवाक्याभ्यां निषेधनाशयोर्बोधनेन

सुबोधिन्याम् । अनीश्वरकृतस्यास्यानिष्टजनकत्वमिति व्याख्यानेन यथैश्वर्यकामनायामनीश्वरो बधमर्हति यथा महाराज्ञामधिकारी तदिच्छां कुर्वन्निति मनसापि करणे दण्डव्याख्यानेन ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । युधिष्ठिरस्तत्राचरदिति च व्याख्यानेन तथावगमाच्च । न च निषेधादिकं रासप्रकरणविषयकमिति वाच्यम् । राजप्रश्नोपसरत्वात् । प्रश्ने परदाराभिमर्शनस्यैवोक्तत्वात् । न च, यत्पादपङ्कजपरागनिषेधतृप्ता इत्यत्र भक्तयोगिज्ञानिनां स्वैराचरणस्यावध्यकर्तृत्वेनानुवादाद्भक्तानां न तद् दोषावहमिति वाच्यम् । तत्र पूर्वोक्तानां प्रमाणानामनुवादेनास्मदादिषु तस्योदाहृतत्वमशक्यत्वात् । निषेधतृप्ता इतिकथनात् । नचैवं सत्यमृतकार्ये स्वैराचरणमपि तेषामशक्यवचनमिति वाच्यम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तसङ्गनिवृत्तिप्रयोजनकद्यूताश्रयसुरापानादिवत् सुवचत्वात् । अत एव, कुर्वन्ति हि त्वयि नित्यप्रियपद्व्याख्याने कालापरिच्छेद्यस्यैव प्रियस्य सेवा कर्तव्येत्युक्तम् । अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यादिति च । विमोहितोऽयं जन इत्यत्र मुचुकुन्दस्तुतौ च । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति वाक्यात् पुत्रशब्देन नरक उच्यते । योषिच्छब्देन च सुतरां नरकम् । बालाबुकानां इत्यन्येषां इति, स सोमो नातिमुक्तेत्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणादित्युक्तम् । सुखानुभवस्तु भ्रान्त्यानुभवतुल्यः । युक्तिबाधितत्वात् । धर्मे बाधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्योन्यसापेक्षतया तत्र प्रवृत्तेरन्यतरस्य तदपूर्तौ सुखाभावस्यापि दर्शनाच्च । नच प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे इति श्रुत्या वैषयिकानन्दस्य मोक्षदृष्टान्तत्वेनोक्तेर्नैवं साधीय इति वाच्यम् । इति मानुषीः समाप्ता इति मानुषप्रकरणानन्तरम् । अथ दैवीरित्युपक्रमस्य भेदनात् तत्र मानुषसुखस्यानभिप्रेतत्वेन तस्य दृष्टान्ततया अवाच्यवचनत्वात् । परमानिर्वृत्या परो बोधनीय इति लौकिकानामर्थे दृष्टान्तत्वेन कीर्तनेऽपि वस्तुतस्तदभावात् । तस्या उपासनार्थत्वेनाप्युपपत्तेश्च । ननु तत्प्रतिष्ठेत्युपासीतेत्यादेर्नेयोपासनाया अग्रे वाच्यत्वादेवं युक्तमिति चेत् । ओम् । तथा सत्याविर्भूते रसे दैवेषु तदस्तु, रसाविर्भावस्तु न सर्वात्मभावव्यतिरेकेण । तत्र च भगवानानन्दमयोऽन्नपेक्ष इति जीवानां ततः सुखलाभः । लोके तु परस्परपक्षत्वान्न तथा युक्तम् । न च यं रससमाप्तौ भगवान् रसात्मनाऽत्र करोति । तत आभावे, न दुष्ट इति

शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ॥
तुलसीकाष्ठजामाला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४२ ॥
एकादश्युपवासादि कर्त्तव्यं वेधवर्जितम् ॥
तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमीवेधवर्जिता ॥
अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४३ ॥
एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ ४४ ॥
विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ॥
अस्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे ॥
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४५ ॥

अत्र वैष्णवमार्गे वेदमार्गाविरोधो यत्र तत्र कर्त्तव्यम् । यन्नित्यो धर्मो भवेत् ॥ नित्येऽपि वेदविरोधः सोढव्य इत्याह ॥ शङ्खचक्रादिकं धार्यमिति ॥ वह्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वैष्णवः * धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यकाम्ययेति । तप्तमुद्राधारणं काम्यम् । शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा * स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मण इति स्मृतिविरोधश्च । शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् * निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यति । अतो मृदा शङ्खचक्रादिधारणं पूजाङ्गमवश्यं कर्त्तव्यम् । निषेधस्तु केवल एव, न पापण्डत्वसम्पादकः । मृदा निषेधमुपक्रम्य तप्तायसे पर्यवसानवचनाच्च । किञ्च । ब्राह्मणस्य धारणं निषिद्धं, वैष्णवस्य च विहितम् । तत्र ब्राह्मणश्चेद्वैष्णवो भवेद् तत्र पूर्वात् परबलीयस्त्वन्यायेन वचनमिति वैष्णव-

ऽनुसरणं कर्त्तव्यम् । न च पाषण्डत्वसम्भवः । किं पुनः प्रणाः पुण्या इति वाक्यात् प्रमाणप्रमेययोः प्रमेयं बलिष्ठमिति वेदानिषिद्धदेवतापरत्व एव पाषण्डत्वमिति स्थितिः । धर्मविधी नात्र बाधकः । तत उक्तं शङ्खचक्रादिकं मुद्रा पूजाङ्गत्वेन धार्यमिति । तथा तुलसीकाष्ठजा मालापि धार्या । तस्या यद्यपि नित्यत्वं तथापि वैष्णवत्वज्ञापिका परम्परासिद्धा । तदुल्लङ्घने पारम्पर्यं बाध्येतेति नित्यतुल्या माला । किञ्च, धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ॥ नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेरिति वचनान्नित्यत्वमपि । तिलकं च दण्डाऽऽकारं ललाटे स्यात् पद्माकारं तु वक्षसि ॥ वेणुपत्रनिभं बाह्वोरन्यद्दीपाकृतिर्भवेदिति तिलकं माला च यज्ञोपवीतवद्वैष्णवत्वबोधकम् ॥ एकादशीव्रतं च पञ्चम्यादिवर्जितं कर्त्तव्यम् । पूर्वमन्यथा करणेऽपि भगवन्मार्गप्रवेशानन्तरं पञ्चपञ्चाशद्घटिका दशमी चेत्तदैकादशी त्याज्या । जन्माष्टमी तु सूर्योदयानन्तरं सप्तमी चेत्तदा त्याज्या उदयादुदयात् मोक्षा हरिवासरवर्जिता इति वाक्यात् । अन्यान्यपि रामनवमीप्रभृतिव्रतानि भगवन्मार्गे कर्त्तव्यानि । नृसिंहजयन्तीव्रतमुत्सवश्चैकत्रैव कर्त्तव्यम् । तथा वामनजयन्त्युत्सवकरणे एकादश्यामुपोषणमकृत्वापि द्वादश्यामुपोषणं कर्त्तव्यम् । किं बहुनोत्सवः प्रधानभूतः । भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धः । भगवदावेशाभावात् । एवं पूजामार्गे उत्सवयात्रासहिता पूजा कर्त्तव्येति निरूपितम् । उपसंहरति ॥एतत्सर्वमिति॥ गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं कुर्वन् सकुटुम्बो ममवत्सायुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्त्यावेनम् कर्त्तव्यम् । अन्यथान्य एवोपायः कर्त्तव्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्याग्रिम एवोत्तम एवमित्याह ॥ यतेः पर्यटनं परमिति ॥ २४२॥२४३॥२४४॥

गृहस्थानामपि पूजायां यत्र दोषसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह ॥ विक्षेपादिति ॥ स्वतः प्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्शितानि । जरया व्याधिभिर्वा यदा शरत्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति । लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोषसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्त्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय । तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्त्तव्या । स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४८ ॥

एवं सेवानिर्वाहोपायमुपदिश्य रामानुजमाध्वादिमार्गादिव धाहिःप्रकारेऽपि वैलक्षण्यं वक्तुमाहुः ॥ अत्र वैष्णवेत्यादि ॥ अनित्य इति ॥ नित्यभिन्न काम्य इति यावत् ॥ अपि वेदविरोध इति ॥ वेदविरोधोऽपीत्यर्थः । किन्तु तिरस्कारकमेतत् । एतस्यापि प्रयोजनं कालातिक्रमेऽविहितभक्तौ च दोषाप्रसङ्गः । धारणे उपपत्तिर्मूले उक्ता ॥ पूजाङ्गमेव नविति ॥ यतस्तत् तथा अतः पूजाया व्यङ्गत्वपरिहाराय तदावश्यकमेव । तदेतदुपपादयितुमाहुः ॥ वहिर्वैधेत्यादि ॥ मत इति ॥ काम्यत्वानिषिद्धत्वाभ्यामपि नित्यत्वानपायात् । ननु तप्तशङ्खाद्यङ्गीकारे भवतु काम्यत्वाभावस्तथापि निषेधस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ निषेधस्त्वित्यादि ॥ तथाच निन्दास्मृतौ पूजानुद्देशात्तद्रहिते सप्रतिषेधः, पूजाङ्गत्वेन धारकेषु न पाषण्डत्वाद्यापादक इत्यर्थः । एतदाढ्यार्थं श्रुतिसिद्धं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ मृदेत्यादि ॥ तथाच यथा श्रुतौ, निर्यासस्य नादेयं प्रकाशदत्यार्थे होप वर्ण इत्युपक्रम्याग्रे यो लोहितो यो वा प्रश्चनान्निर्यन्ति तस्य नादेयमिति पर्यवसानवचनम् । तेन तस्यैव निषेधस्तथात्रापि तप्तायस एव पर्यवसानवचनाद्, धाराब्द एवकारार्थताया अपि शक्यवचनत्वाच्च तत्रैव निषेधसंक्रमो, न तु मृदा धारणेऽपीत्यर्थः । ननु भवत्येव यदि पूजावाक्ये ब्राह्मणपदं भवेत् । तत्र

तु, य इति सामान्यवचनम् । तच्च शूद्रादिपरतयापि नेतुं शक्यमतो नेदं युक्तिः साधीयसीत्याशङ्कायां पूर्वोक्तमर्थं न्यायेनोपोद्बलयन्ति ॥ ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ तथाच सिद्धवति पूर्वस्मात् कार्ये परविधानवैयर्थ्यापत्तिरिति पूर्वात् परं बलीय एव । तथा सति स्मृतौ द्विजपदात् संस्कारमात्रशालिनो वैष्णवत्वरहिता ये तान् प्रति स्मृतिः साधिकेति न वैष्णवधर्मत्वेन शङ्खचक्रधर्तुर्निन्दकेति तथेति भावः । इममेवार्थं द्रढयन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वैष्णवं प्रत्यपि निषेधमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तं समर्थयन्ति ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ तथाच यथा, वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरणोत्तरं श्रुते आध्वमनेन प्रीतोऽपि वैदिकक्रमो बाध्यते, शुद्धिरूपस्य प्रमेयस्य बलिष्ठत्वात् । तथा प्रकृतेऽपि वचनापेक्षया पूजाया बलिष्ठत्वात् सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति भगवद्वाक्याच्च जातेऽपि दोषे निवृत्तिसंभव इत्यर्थः । नन्वेवं सति पाषण्डत्वस्यापि संभव इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ वेदविरुद्धदेवताऽर्हद्बुद्धादिरूपा सेवा ॥ अत्रेति ॥ ब्राह्मणत्वे । तथाच यदि धर्मविरोधो बाधकः स्याद्धत्तवृधासप्रभृतीनामपि पाषण्डता स्यात् । यदि तत्र योगजधर्मेण समाधेयं तर्ह्यत्र भगवद्धर्मेणेति तुल्यम् । वचनानामनुमयत्र तौल्यादित्यर्थः । एतेन तप्तशङ्खचक्रधारणे श्रुतिमुदाहरन्तो माध्वादयोऽपि प्रत्युक्ता बोध्याः । तदुदाहृतश्रुतिषु नित्यलिङ्गस्याभावात् । फलकथनेन काम्यताप्रतीतेश्च । पुराणस्यश्रुतिमालम्ब्य यथाकथञ्चिद्धर्मसमर्थनेऽपि तत्तद्बाधकश्रुतिविरोधस्य कामाधिकारबोधकश्रुतिविरोधवत् सोढव्यत्वात् । एतान्यपि तु कर्माणीतिवत् तन्निषेधवचनस्यापि दर्शनात् । एतदेवोक्तं, धर्मविरोधो नात्र बाधक इति ॥ माध्वादिकल्पितश्रुतिभ्यः शङ्खादीनां तप्तरूपो यो धर्मः सोऽत्र मुद्राधारणे बाधको नेत्यर्थः । एवं समर्थयित्वा सिद्धमाहुः ॥ तन इत्यादि ॥ एतद्दर्शितं शङ्खचक्रधारणवादे मया सम्यक् प्रपञ्चितमिति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् । एवं शङ्खचक्रादिधारणस्य नित्यत्वं स्थापयित्वा तुलसीमालायां तदतिदिशन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ तस्या नित्यत्वं, न बहुवाक्यासिद्धमिति तथात्वाय प्रकारमाहुः ॥ तस्या इत्यादि ॥ तथाच साधूनां समयस्यापि प्रमाणं वेदवद्भवतीति महाभाष्ये तथोक्तेरिति भावः । एवञ्च, देवासुरमनुष्येषु भद्रकाचरितानि चेति वाक्यमप्यनुगुणं भवतीति ज्ञेयम् ।

अत्रापि विशेषो मालाधारणवादाद् बोध्यः । मार्गान्तरात् तिलके विशेषं वक्तुं प्रकारमाहुः ॥ तिलकं चेत्यादि ॥ तिलकमालयोर्बहिरङ्गत्वबोधनाय तत्स्वरूपमाहुः ॥ तिलकमित्यादि ॥ तेनान्तरस्यान्तरङ्गानांचाभावे नद्किञ्चित्करमेवेत्यर्थः . अत्रत्योऽपि विशेष ऊर्ध्वपुण्ड्रवादादवगन्तव्यः । एवं बहिरङ्गान् भगवता साक्षादनुक्तानपि सूचितत्वादिशिश्य भगवता भक्तिकारणेषु, मदीयव्रतधारणमित्युक्तत्वात्तानि विवक्षितानि बोधयितुं, यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु * मम पर्वानुमोदनम् । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् * कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिरित्यादिभगवद्वाक्यैरुत्सवादीनामप्युक्तत्वात्तेषामपि दिङ्मात्रेण निर्णयं बोधयितुमाहुः ॥ एकादशीत्यादि ॥ अत्रापि मार्गान्तरीयो विशेषमाहुः ॥ पूर्वमित्यादि ॥ इदं यथा तथा मया संवत्सरोत्सवनिर्णयप्रस्ताने सम्यग् उपपादितमिति तत एव विभावनीयम् । अत्र नृसिंहजयन्त्यादौ, चेत्पदतथापदाभ्यां तयोः प्रायिकत्वं बोधितम् । तत्र बीजमिदं प्रतिभाति । श्रीभागवते एतयोरवतारत्वेन निरूपणान्नृसिंहतापनीये विष्णोर्मुर्खामिति श्रुतौ च पूर्णत्वानिरूपणादुपास्यत्वाद्युक्त्या पुराणेषु व्रतविधायकानिकयचोदनाच्च यस्य पुरुषोत्तमत्वस्फूर्तिस्तेन कार्यम् । मदीयव्रतधारणमिति भगवताऽऽज्ञापनात् । यस्य तु न तथा स्फूर्तिस्तेन न कार्यम् । साक्षाद्भगवद्व्रतत्वस्य तं प्रत्यभावेन तद्व्रताज्ञाया अप्यऽभावात् । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं, न त्वन्यान् प्रत्यपीति । अत एव, सर्वासां तु जयन्तीनां श्रेष्ठा कृष्णाष्टमी मता * यस्मात् संनिहितात्यन्तं तत्रैवोपवसेन्नरः * सर्वास्वपि जयन्तीषु पूजा कार्या विशेषतः * सांनिध्य एव कर्तव्य उपवासो न दूरग इति भारद्वाजसंहितावचनं, स्मृत्यर्थसागराख्ये माध्वग्रन्थे दृश्यते । सांनिध्य इति–मूलरूपसंनिधाने । दूरग इति–अंशकलागामी । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं तयोर्न त्वन्यान् प्रत्यपीति अधिकारिविशेषमादाय कृताकृतत्वबोधनार्थमुक्तिरिति दिक् । एवं सर्वं निरूप्यैतद्गुणमेहरलि ॥ एवं पूजेत्यादि ॥ पूजाप्रधाने सेवामार्गे । उत्सवा जन्माष्टम्यादयः । यात्रा दोलयात्रादयः । पर्वाणि दीपावलीनवरात्रादीनि बोध्यानि । यद्यपि पर्वाण्यत्र नोक्तानि तथापि साहचर्यात् संप्रदायाच्च बोध्यानि । गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः ॥ एवं

अथवा सर्वदा शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ॥
पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम् ॥ २५१ ॥
वृत्त्यर्थं नैव युञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
तदभावे यथैव स्यात्तथा निर्वाहमाचरेत् ॥
तयाणां येन केनापि भजन् कृष्णमवाप्नुयात् ॥ २५२ ॥
जगन्नाथे विट्ठले च श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा ॥
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः ॥
एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ॥ २५३ ॥

पक्ष इति ॥ भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता । तत्राटनप्रकारमाह ॥ अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति ॥ तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः । अग्रिमदिवसे यद्यन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वान्न चिरकालं स्थितिः । उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं च । एकाकी पर्यटेत् । नात्र, नैकः प्रपद्येताध्वानमिति स्मृतिदोषः । पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्त्तव्या ॥ शान्तश्च चित्ते भवेत् । एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् । न तु तीर्थादौ । देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमोत्तमम् । अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ गृहं, धनमिति ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ पूर्वाधिकारद्वयाभावे तृतीयं पक्षमाह ॥ अथवेति ॥ बाह्याभ्यन्तरभेदेन रूपे भेदद्वयं मतं, नाम्नि चैकम् । ततस्त्रेधा भक्तिमार्गो निरूपितः ।

अथार्चिमार्गमाह ॥ जगन्नाथे विट्ठले चेति ॥ विकल्प एवैषां स्थानानाम् । प्रपत्तौ ब्रह्मास्त्रन्यायस्य बाधकत्वात् । पूजाप्रकारो भगवत्सान्निध्यप्रबोधकः । एवं वैदिको भक्तिमार्गश्च निरूपित इत्याह ॥ एतन्मार्गद्वयं मोक्षायेति ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥

अथ कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ यज्ञैरित्यादि ॥ उत्थानमेतत् ॥ तुल्यता निरूपितेति तथाहि । तीर्थचिन्तामणौ, ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः * न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः । प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः । यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर । तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधां वर । ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ । तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते । अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यदिति ॥ अपरमपि विशेषमाहुर्मूले ॥ हरिणा कृता, इत्यनेन ॥ भगवता यज्ञाः कृताः, बलदेवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ अथवेत्यादि ॥ अत्र यः पाठ उक्तः स, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्युपक्रमे वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणामित्युक्तत्वाच्चतुर्णां वर्णानां वा त्रैवर्णिकानां वेति प्रसङ्गाद्विचार्यते । तत्र, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * दृश्यते यत्र वै धर्मः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युतेति प्रथमस्कन्धे । विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम * वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्ध्येत पातकादिति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शनश्रीभागवताध्ययनयोर्बोधनात् । तस्माद्भारत सर्वात्मेत्यत्राभयेच्छायां सर्वसाधारण्येन कीर्तनविधानाच्च सर्वमेव भागवतं सर्वे पठेयुरिति प्राप्ते । अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानमार्गांशव्यतिरिक्तमेव पठनीयम् । धर्मब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये दर्शमुख्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्यतया धर्मादिशब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठाप्रापकत्वात् । द्वितीयेऽप्यधीत्येत्यस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखाद्वा गृहीत्वेत्यर्थसंदेहेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ प्रा-

ऊसीलः स्वाध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगाप्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। नचैतः पूर्वं, य एतां श्रावयेदिति सर्वां संहितां, पठन्नवदनन् प्रयत इति पठं च प्रक्रम्य विप्रोऽधीत्येति श्लोककथनादुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम्। तत्र श्रावणोत्तरं पठनस्योक्ततया श्रावणानुसारिपाठप्राप्त्या सर्वपाठाप्राप्तेः। नचात्र सर्वस्यैव श्रावणमिति वक्तुं युक्तम्। कपिलदेवैः स्वमातुरव्यौपनिषद्भागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्रीशूद्रयोस्तदंशाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धेः। शूद्रयोनावहं जातो-मातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे * कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां श श्वतीमह-मित्युद्योगे सनत्सुजीतायारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वक्तनानधिकारे च सिद्धे श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवौचित्यात्। अत एव तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यैरपि, यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा * वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथेति कारिकया भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव। उपासनायाः प्राधान्यात्। यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते तत् त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यमिति तत्प्रकाशग्रन्थेन च तथैव निर्णीतत्वात्। नचैकादशस्कन्धेऽप्येष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्क्यः। तदग्रे, नैतत्त्वयादाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च * अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम्। एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च। साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषिताम् इति कथनात्। कर्मज्ञानादिमिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रवणाधिकारस्य सिद्धेः। अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च। यत्तु, ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः * वैश्यः पठन् विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियादिति चतुर्थस्कन्धीयम्। तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य पठितत्वात् प्रकरणावरुद्धमिति न तेन सर्वपाठ प्रापयितुं शक्यते। नचाऽभयेच्छायां तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः। तत्र भगवत एव कथनाच्छ्रीभागवतपदाभावाद्योक्तैकदेशातिरिक्तभागवतकीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः। नच, देवोऽसुरो मनुष्यो वोन वाक्यात् सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथेति दृष्टान्तकथनाच्च भगवद्भक्तेः सर्वाधिकारत्वमभिप्रेत्यात्र त्रेधा भक्तिमार्ग उपदिष्टः। तत्र रूपसेवा-

रे यदाऽनधिकारस्तदा सहस्रनामस्तोत्रं नामावली च । सिद्धान्तमुक्तावली तु शास्त्रस्य संग्रहरूपा । पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थो भक्तिहंसश्च मार्गस्वरूपादिविवेचकतयास्यैव प्रकरणस्य शेषौ । बालबोधोऽपि तथा । संन्यासनिर्णयस्तु त्यागशेषः स्फुट एवेति सर्वाण्येव प्रकरणान्येवं बोध्यानि । अत्रायं क्रमः प्रतिभाति । पूर्वं भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिना वा उद्बोधे मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन् प्रवेशेच्छा । तथाप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन् मार्गे पूर्वोक्तरीत्या स्वस्य सर्वोत्तमत्वमानं प्रवेशश्च । द्वारभूतगुरुद्वारा शरणागतिः । ततः स्वस्य द्वारभूतगुरोर्वा सङ्गेन शिक्षया वा श्रीमदाचार्यचरणेषु भगवदभेदबुद्धिः । सर्वोत्तमादिभिस्तद्भजनम् । तत एतन्मार्गीयसङ्गं पूर्वोक्तरीत्या भगवद्भजनं, ग्रन्थावलोकनश्रवणादिना च तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ दोषनिवृत्तिः । सेवोपयोगिगुणोपचयश्च । तत एतदावर्तते मकुटुम्बस्य भगवत्प्राप्तिस्तत्राप्युदासीनप्रतिकूलयोर्न । चर्पणीशब्दव्याख्यानां तु यत्किञ्चित् फलं परं परिभ्रमणमेव । पञ्चदोषसंभवे तु तीर्थाटनं, दोषनिवृत्तौ पुनः सेवया पूर्वोक्तरीतिकं फलम् । सेवाधिकारे तु श्रीभागवतार्थश्च उक्तरीत्या । तत्राप्यनधिकारे सहस्रनामनामावल्योर्यथोक्तरीतिक आश्रयः । उत्तमाधिकारे तु पर्यटनम् । अत्राप्यनधिकारे भगवत्प्रपन्नतया अदूरे विप्रकर्षे वा स्थितिः सहस्रनामाद्यावर्तनसहायस्य । एवं करणे एतन्मार्गीयफलोन्मुखत्वं फलं च । आरम्भदशायां पापादिना पुनरावृत्तिः । पाकदशायां यथाकथञ्चित् पापे तु पापस्यैव नाश इति सिद्ध्यति । येद्दस्तु कालेन निर्मल इति तन्मार्गे इदानीमसिद्धस्य फलायालमिति भगवन्मार्गाङ्गतयाऽत्रैव प्रविशतीति । गुरुणावेशादिना मार्गरुचिं परीक्ष्य जिज्ञासां चागतस्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकमुपदेष्टव्यमिति । यस्तु नामाद्युपदेशोऽधिकाराभावेऽपीदानीन्तनैः क्रियते, सोऽपि जानता कृतः स्वगृह्यमाणद्रव्यशुद्धौ तेन बन्धाभावेन्नपर्यवस्यति । अजानता कृतस्तु स्वस्मिन् दोषादोषयोः सन्देहे पर्यवस्यतीति । इदं यथा तथा उपदेशवादे वृत्तिवादे च विवेचितमिति ततोऽवधेयमिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः । मूले, एतन्मार्गद्वयमित्यत्राद्वयत्वं मुख्यापेक्षया बोध्यम् । प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गानुकल्पत्वादिति । गतिसाधनसंकुलमित्यत्र गतिशब्दः फलवाची । सा काष्ठा सा परा गतिरि-

ति श्रुतौ तथासिद्धेः । एवं फलप्रकरणे प्रमाणानुरोधिना मुख्यप्रमेयस्य फलं विचारितम् । अतः परं गुरुमूलस्य तस्य फलं वैराग्यार्थं विचारयन्ति । धूमादिमार्गस्य तृतीयमार्गस्य च, को हि तद्वेद यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति न वेति, यामिमां पुष्पितां वाचमिति, कर्मण्यनास्थास इति यथायथं श्रुतिगीताश्रीभागवतेषु निन्दितत्वेऽपि प्रमाणानुरोधितायां सत्त्वेन तद्फलविचारस्यावश्यकत्वात् ॥२५१॥२५२॥२५३॥

कर्ममार्गे प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥
अयथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिविधा मताः ॥ २५४ ॥
सात्त्विकादिविभेदेन कर्म चाऽपि त्रिधा भवेत् ॥
सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ॥
स्वर्गलोकस्तस्य सिद्ध्येद्विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५५ ॥
पुण्यस्य तु तिरोधाने पतत्यधोऽकुशिरास्ततः ॥
पुण्यांशं समादाय समीचीनेषु जायते ॥ २५६ ॥
राजसं कर्म कुर्वाणो मेर्वादिसुखभाग् भवेत् ॥
तामसं कर्म कुर्वाणः पाताले सुखभाग् यथा ॥ २५७ ॥
राजसः सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गेषु जायते ॥
राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥
वृष्टिद्वारान्नरूपः सन् रेतोयोनिषु जायते ॥ २५८ ॥
तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥
तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ॥
राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिसुखमाप्नुयात् ॥ २५९ ॥
तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभुग् भवेत् ॥

सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म्म पुनर्भवः ॥
एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६० ॥
तत्तद्देवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ॥
तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ॥
पौराणिकानां च तथा निषिद्धेतरभावतः ॥ २६१ ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥२६२॥
विहितानेककर्त्तॄणां देहान्ते यदुपासनम् ॥
तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्त्वोपोऽन्यस्य वै फलम्॥२६३॥
कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुध्यते ॥
ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनेकधा ॥
तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६४ ॥
कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ॥
अनियुक्तपरस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ॥
हीनभावं नयत्येव दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६५ ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ २६६ ॥
अतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ॥
अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥२६७॥
अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ॥

कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २६८ ॥

सर्वत्रैव जगति फलं वर्तत इति सर्वत्र फलं साधनं चाह ॥ कर्म्ममार्ग इति ॥ कर्मणो नानामार्गत्वं स्वभावगुणभेदात् । तामसः कदापि न सात्त्विकं कर्म करोति । कुर्वन् वा तामसप्रकारेणैव करोति । अतो नव भेदा गीतायां निरूपिताः । कर्ता सात्त्विक उच्यते, यत्तत् सात्त्विकमुच्यते इत्यादिना । ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इति वाक्यात् कर्मणस्त्रैविध्ये सात्त्विक एवोर्ध्वादिषु गच्छति । तथा राजसोऽपि दक्षिणमार्गे गच्छन् दैत्यस्वर्गेषु चन्द्रलोके पक्षलोके च सुखमनुभवति। सर्वेषां सङ्ग्रहार्थं सत्त्वादित्रयालम्बेन फलकल्पना । पितृलोको भूर्लोकः सर्पलोकश्चेति । तामसानां फलं नवविधं निरूप्य भगवद्वाक्येनोपसंहरति ॥ एवं त्रयीधर्मपरा इति ॥ प्रकीर्णकफलं बहुधा नानादेवोपासकानां फलमाह ॥ तत्तद्देवोपासकानामिति ॥ वेदोक्तानामग्न्यादीनां देवोपासनाबुद्ध्या अग्निहोत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वात् तत्तद्देवतासायुज्यम् । पौराणिकाः दुर्गागणपतिप्रभृतयः ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुं परित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह ॥ यजन्ते सात्त्विका देवानिति ॥ एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्ममार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह ॥ विहितानेकेति ॥ अन्तिमस्य शीघ्रप्रसादे पूर्वेषामप्यनुग्राहेतुः ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ एवमुपासनायां नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्यानियतत्वमाह ॥ कर्मणामिति ॥ कर्माणि त्रिविधानि निषिद्धानि महान्तं पतन्ति, तथा निषिद्धे विहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ॥ ईश्वरत्वादिति ॥ कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया

किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते। अतो त्रिविध्यर्थं इति न फलं नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्रेकः। तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव फलदायकम् । तत्रेश्वरेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । यदि जीवे कृपा तदा शुभरूपेण, क्रोधे त्वशुभरूपेणेति निर्णयः । तदेवोपपादयति ॥ कृपयेति ॥ अधमतां प्राप्य स्थितं भक्तं कृपया कचिन्मोचयेत् ॥ इति निषिद्धस्यान्ते सद्रूपेणाविर्भावः । विहितस्यान्ते निषिद्धरूपेणाविर्भावमाह ॥ अनियुक्ततपस्यानामिति ॥ आज्ञाव्यतिरेकेण ये तपः कुर्वन्ति तेषामन्ते भगवतः पीडया क्रोधो भवति । मां चैवान्तः शरीरस्थमिति वाक्यात् । तदा हीनभावं नयति, नरकं, श्वादियोनिं वा । भगवदिच्छया तुष्टश्चेत् तमपि कचिन्मोचयेत् । अत ईश्वरचर्या दुर्विभाव्या ॥२६४॥२६५॥ अत एव भगवान् स्वाभिप्रायं कर्ममार्गे निरूपयतीत्याह॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यमिति ॥ विहितेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं भगवदिच्छाऽस्ति । तथा सति कर्त्तव्यं, नो चेन्न कर्त्तव्यमिति । तथा विकर्मणस्तूष्णीम्भावादपि । कलावग्निहोत्रादिकं न कर्त्तव्यमिति । अत्रापि विचारः कर्त्तव्यः। किमीश्वरेच्छा करणेऽकरणे वेति । तथा निषिद्धेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं ब्राह्मणः हन्तव्यो न वेति । भगवदिच्छायां हननमेव हितकारि । यथा द्रोणादीनाम् । अत एव कर्मणो गतिर्गहना ॥ फलं दुर्निरूपमित्यर्थः । उपसंहरति ॥ अतश्च सुतरामेवेति ॥ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अतोऽपि भजनं कार्यमिति । ननु भजनेऽप्येवं चेत् को विशेषः स्यादत आह ॥ भजनेन हि तादृशमिति ॥ भगवदिच्छाभावेऽपि भजने भजनमेव परं न निर्वहेत्।न त्वनिष्टं किञ्चित् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

न केवलमीश्वरेच्छैव कर्मफले मतिबन्धिका, किन्त्वन्यदप्यस्तीत्याह ॥ अन्योन्यनाशकत्वमिति ॥ अनवसरे नमस्कारादर्द

पुण्यं विनश्यति । अजारजः खररजो हन्तिपुण्यं पुराकृतमिति । बहुनाशकं कर्मफलं स्यात् । तथा त्रेधोपशमे गान्धार्याः पुत्रशतं नष्टम् । अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति । उपसंहरति ॥ कर्ममार्गे फलं तस्मादिति ॥ २६८ ॥

सर्वत्रैवेत्यादि । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । तदंशाभिव्यक्तकर्मभूत आनन्द. फलं, तत् सर्वत्र जगति वर्तते इति सर्वेषु तदंशभूतेषु लोकेषु सुखरूपं फलं तत्साधनभूतं वैदिकं कर्म च तद्वाञ्छानिवृत्त्यर्थं पूर्वोक्ताक्षयत्वरूपतया स्फुटीकरोतीत्यर्थः । ननु ज्ञानं विना कर्मासंभवाज्ज्ञाने सति कर्मणां कथं भ्रान्तत्वमित्याशङ्कयाऽयथाज्ञानत इत्यादि व्याकुर्वन्त आहुः ॥ कर्मणो नानात्वमित्यादि ॥ गीतायां, ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेत्यत्र ज्ञानपदेन करणमुच्यते । तद्विमर्शे, येनेति नेत्रीन्यादिनिर्देशात् । ज्ञेयपदेन तादृक्करणैर्ज्ञायमाने लौकिकं वस्तूच्यते । तच्चैकविधमेव । यत्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सदित्याद्येकादशाध्याये तस्यैकरूपताभिधानात्, सात्त्विकानां तथानुभवाच्च त्रैविध्यानुक्तेश्च । परिज्ञाता त्वन्तःकरणमेव वृत्त्यधिकरणत्वात् । करणकर्मपदाभ्यां च कर्मेन्द्रियचेष्टे उच्येते । कर्तृपदेन सोपाधिको जिवमन्तःकरणमेवोच्यते । गुणा अपि नोदासीना बन्धकाः, किन्तु तच्चित्तजा एव तथा । सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे * चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यत इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । सात्त्विककरणैर्ज्ञायमानमपि ज्ञानं प्रकृतिवैलक्षण्यमेवावगाहते, न तु ब्रह्मकैवल्यम् । यत्तु यस्मादिदिति पूर्वोक्तवाक्यात् अतस्तदप्यन्यथाज्ञानमेव । एवं सति तादृग्ज्ञानेन तादृशैस्त्रिविधकरणैस्तादृशान्तःकरणाभिमन्ता यत् कुर्वन्ति तस्य कर्मणो प्रज्ञानजपादर्थ्यनानात्वं तत्, चित्तस्वभावभूतानां जीवनानाविधत्वापादकानां गुणानां भेदादित्यर्थः । तस्मायथाज्ञानादेव कर्मनानात्वसिद्धेः कर्तृकर्मणोः किमिति त्रैविध्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमेव विशदयन्ति ॥ तामस इत्यादि ॥ एवं सिद्धे तेषां भ्रान्तत्वे वर्णभेदं नवधा निरूपयं तत्राहुः ॥ ऊर्ध्वमित्यादि ॥ गच्छन्तीति ॥ उत्तरमार्गेण गच्छन्तीत्यर्थः । तावतापि न तस्योत्तमत्वमिति ज्ञापयन्ति मूले, ॥ सात्त्विक इत्यादिना ॥ इदं चैकादशस्कन्धीय-

द्वशमाध्याये, अन्तरायैरविहतो यदि धर्मं इत्यादिपञ्चश्लोकेषु स्फुटम् । शेषं च न्यायादेव सिद्ध्यति । एवं सात्त्विकस्योक्त्वा राजसस्येतो हीनत्वं बोधयितुं लोकावृत्त्यादिकमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ एवं कल्पनायां बीजमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ सर्वेषामिति ॥ लोकानामित्यर्थः । यमलोकमार्गसंग्रहार्थं तामसानां फलमाहुः ॥ पितृलोक इत्यादि ॥ उपसंहरन्तीति ॥ मूले तथा कर्मपुनर्भव इत्यनेन पूर्वकर्मशेषभूतेन कर्मणा बीजेन स्वस्वजातीयकर्मान्तरोत्पत्तिः पुनः पुनः फलतारतम्यायोच्यते । अतः श्रुत्युक्तोऽपि मार्ग एवम्भूतश्चेत् फलतो जघन्य एवेति निगमयन्तीत्यर्थः ॥ प्रकीर्णकानामिति ॥ ज्ञानकाण्डैकदेशादिप्रतिपादितानामुपासनानाम् । यद्यप्युपासनानां मानसकर्मत्वेन कर्मण्येवान्तर्भावस्तथापि तस्यां देवताप्राधान्येन फलेऽपि प्रकारभेदाद्भिन्नतया कथनम् उपास्यानां स्वतन्त्रप्रमेयात्मकत्वेन तद्बलनिरूपणार्थं ज्ञेयम् ॥ तत्तद्देवेत्यादि ॥ अध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतं संकर्षणकाण्डं देवताकाण्डमित्युच्यते । तदप्युपासनावत्कर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव । तद्रीत्या देवोपासने तदुपासकानां तथेत्यर्थः । एते च देवास्तत्त्वपर्यन्ताः कालपर्यन्ता वा ज्ञेयाः । एतदेव विशदयन्ति ॥ वेदोक्तानामित्यादि ॥ मूलेऽतिदिष्टोपासनाविषयाणां स्वरूपमाहुः ॥ पौराणिका इत्यादि ॥ पञ्चायतनरूपा विशिष्टदेवा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरीत्यैवेति बोधयितुं मूले निपिद्धेतरभावत इत्युक्तम् ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुमित्यादि ॥ बहुषु पुराणेषु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादनानुकरीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन तत्तज्जगोपपादकं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकमाहुः ॥ एकदेत्यादि ॥ तत्पोषोऽन्यस्य वै फलमिति मूलोक्तेऽर्थे बीजमाहुः ॥ अन्तिममित्यादि ॥ एवमुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां बलं विचारितम् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्थायिभावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरात्मत्वेन फलदानांशे स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति ॥ एवमुपासनायामित्यादिना ॥ ननु कथमेव कर्मणां गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति ॥ कर्माणीत्यादि ॥ स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति ॥ कर्मस्वरूपीत्यादि ॥ अक्षरस्यैव रूपान्तरं कर्मेति पूर्वं साधितम् । अक्षरं चेनितु । एतस्यैवाक्षरस्य प्र-

शासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतस्त्याविश्रुतेः। अतस्तदभिप्रत्वात् कर्मरूपी भगवानीश इत्यर्थः ॥ तदेव फलदायकमिति ॥ अन्ते या मतिः सा गतिरिति तावशमतिजनकतया तदेव तथेत्यर्थः । शीघमित आरभ्य कर्ममार्गो तुरत्यय इत्यन्तं स्फुटम् । एवं स्वातन्त्र्यमुपपादितम् ॥ आहेति ॥ भक्तिमार्गस्यैतो वैलक्षण्यमाहत्यर्थः ॥ अग्रे स्फुटम् ॥ २६४ ॥ २६५ । २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

जायस्वेति म्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ॥
प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २६९ ॥
ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ॥
बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७० ॥
सांख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ॥
समर्पणात्तु कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७१ ॥
योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रलिख्यति ॥
तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनास्तु सत्फलम् ॥
अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः २७२ ॥
छलयोगस्तथा सांख्यं शाक्तो मार्गोऽभिधीयते ॥
सिद्धान्ताश्च तथा कौला लोकातीतविभेदतः ॥ २७३ ॥
सांख्ये भेदद्वयं तत्र द्वितीयेऽनुग्रहादिकम् ॥
आद्ये लोकस्य सन्मानमन्ते तुल्यं तमस्तयोः ॥ २७४ ॥
लोके व्यामोहकं शास्त्रं सतानां बोधकः शिवः ॥
कलौ जनिष्यमाणानामसुराणां क्षयाय हि ॥
वामाः शाक्ताश्च पंगे तु प्रकटाप्रकटे मिदा ॥ २७५ ॥

प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यौ योगश्च तुष्टये ॥
शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ॥ २७६ ॥
कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥
सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्त्तिभिः ॥ २७७ ॥

इदानीमुपासनामार्गस्य फलमाह ॥ आयस्त्वेति ॥ वेद एव तृतीया मार्गो निरूपितः । कर्ममार्गेऽपि देवताप्राधान्ये इदमेव फलम् । प्रसङ्गाद्योगसाख्ययोः फलमाह ॥ ईश्वरालम्बनमिति ॥ योगसाख्यकर्माणि भगवदिच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्तीत्यर्थः । एतन्नियतफलम् ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ इदानीं निषिद्धयोगमार्गादेः स्वरूपं फलं चाह ॥ योगेन त्विति ॥ निषिद्धो योगः कापालिकः महादेवेनोन्मुखेनोक्तः । तदुक्तप्रकारेण यदि देहः सिद्धस्तदा कल्पान्तपर्यतं भगवद्ध्यानात् सदेव फलम् । आदावल्पं निषिद्धं ध्याने हन्यते । देहनाशे तु नरके पातः । दृढभूमौ योगारम्भे सिद्धे जन्मान्तरे पुनः पूर्ववासनया योगाभ्यासान्मुच्यते । अतः पाक्षिकापायो मार्गः । शाक्तमार्गस्तु सर्वथैव निषिद्ध इत्यभिप्रायेणाह ॥ छठयोगस्तथा साख्यमिति ॥ सांख्ययोगौ मिलितौ धर्ममार्गविरोधेन मद्यभक्षणसुरापानादिपोषितौ । शाक्तो मार्गः, तत्र सप्तभेदाः—वैदिकाः, वैष्णवाः, शैवाः, शाक्ताः, वामाः, सिद्धान्ताः कौलाः । अतः परं नेति तेषां ग्रन्थः । तत्र स्वरूपं फलं चान्तिमयोराह ॥ सिद्धान्ताश्च तथा कौला इति ॥ सिद्धान्त आमुरं सर्वं मिथ्येति । कर्म सर्वथा त्यक्तव्यं बाधकमिति । तथा भक्तिरपि । केवलं वाचाऽऽत्मशर्मोहयन्ति ये ते सांख्याः । तेषां लोकसंग्रहो नियामकः । कौलानां तु लोकानपेक्षेति भेदः । प्रवीत्वदीक्षया रण्डाश्चण्डा अपि भजन्ति हि * दिगम्बराश्चर्मचिह्नाः सुरामांस-

परायणाः ॥ पापरूपा दुराचारास्ते कौलाः परिकीर्तिताः । तेषाम् अनुग्रहनिग्रहादि दृष्टैकफलं भवति । तन्मार्गसेवितया दुष्टानामसदाचारः सिद्धान्तस्य लोके सन्माननं फलं, ततो व्यामोहो लोकस्य भवति । सप्तानां मूलमाह ॥ बोधकः शिव इति ॥ प्रयोजनमाह ॥ कलाविति ॥ असुराणामेवात्र रुचिः । तेन तेषामेव क्षय इति न काप्यनुपपत्तिः ॥ चतुर्थपञ्चमावाह ॥ वामाः शाक्ता इति ॥ तयोरपि पूर्ववत् प्रकटाप्रकटे भिदा । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः सेव्याः । योगश्च साध्य इति बुद्धिः । तज्ज्ञानाधिकारे शैववैष्णवौ । तस्याः शक्तेः पादत्वेन पञ्चमेनमध्ये निरूपितौ । न शब्दमात्रेण किञ्चिद् दुष्यति, पदार्थस्त्वन्य एव । अतो भूतादेरेव विष्णुशिवादिनाम धृत्वा तथोपासत इति निर्णयः । तत्र वैदिकानां लक्षणमाह ॥ कर्मासक्ता इति । लोकसंग्रहार्थं पूर्वोक्तानां सन्माननार्थं च तत्सेवकास्तथा भवन्ति । एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ॥ सप्तापि सर्वथा त्याज्या इति ॥ महापातकिसंसर्गोऽपि महापातकित्वश्रवणात् ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

अतः परं स्वमार्गबलविचारं हृदि कृत्वा आह ॥ इदानीमुपासनेत्यादि ॥ लोके बहूनां कर्मठानां पर्यनुयोक्तृत्वात् कर्ममार्गस्य संदिग्धफलत्वे निर्बलत्वे च प्रतिपादितेऽपि नियतफलायामुपासनायां तु नाप्यं दोष इति स्वभावत उक्तस्य, यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिनोक्तस्य तस्य कर्ममार्गादुत्तमत्वे भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तस्यापि मार्गस्य फलतो जघन्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः ॥ वेद पर्येत्यादि ॥ तथाच छान्दोग्ये पञ्चाग्न्युपासनोत्तर कर्मिणामनिनोधूममार्गार्चिरादिमार्गावुक्ता अपेतयोः पथोर्नैकतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमित्यनेन ज्ञानिकर्मिव्यतिरिक्तानां तृतीय एव मार्गो निरूपित इति नास्य तत उत्तमत्वमित्ययमपि तथेत्यर्थः नन्तु पूर्वं तत्तद्देवतोपासने तत्तत्सायुज्यस्योक्तत्वाद् विद्याधरादीनामुपासनात्वेन करणे स्थित उत्तमत्वं भविष्य-

तीति शङ्कामपि प्रसङ्गादपाकुर्वन्ति ॥ कर्ममार्गे इत्यादि ॥ वेदे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इति कर्मप्राधान्य एव धूममार्गस्योक्तत्वात् तदभावे स नेति तथेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥ प्रसङ्गादिति ॥ स्वभावप्रसङ्गात् । तथाच भगवता गीतायां योगसांख्यकर्मार्पणानामप्युपदिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषामपि जघन्यत्वं बोधयितुमाहेत्यर्थः । मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तदिति भगवद्वाक्यात् कर्मार्पणस्यापि सात्त्विकत्वं ज्ञेयम् । मूले, तादृशमिति ॥ योऽयत्रेहम् ॥ योगसांख्येत्यादि ॥ तथाच, नैवं पापमवाप्स्यसि, कर्मबन्धं प्रहास्यसि, शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरित्येव सांख्ययोगकर्मार्पणानां फलमुक्तं भगवता, न तु स्वप्राप्तिरूपम् । पाप भाव च, जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः॥ नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति तथेति भावः । एवं फलमुक्त्वा पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयास्योत्तमत्वं बोधयितुमाहुः ॥एतन्नियतफलमिति॥ अतोऽपि पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः। एवं सात्त्विकस्वभावफलमुक्तम् ॥२६९॥२७०॥२७१॥ इदानीमित्यादि ॥ एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपकृष्टत्वं प्रकारविशेषे त्याज्यत्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपकृष्टत्वेऽपि प्रलोभकत्वादपक्वदशायां तत्र प्रवृत्तिर्मा भूदिति तेषां त्याज्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः ॥ निषिद्धो योगः कापालिक इत्यादि ॥ स प्रायः पाशुपताध्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभाति ॥ तत्र हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन उक्तः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिषवणादिर्निरूपितः दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्च प्रयोजनम् तत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इति तद्व्याख्यातार आख्यायन्त इति तत्स्वरूपबोधनायोक्तम् । शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् * विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेदिति मिताक्षरादौ प्रायश्चित्तबोधनाच्च निषिद्धत्वमवगम्यते । चतुर्थस्कन्धस्थोपाख्यानाच्च । अन्यो वा कश्चिदेवञ्जातीयः । एवं स्वरूपमुक्त्वा फलादिकं वदिष्यन्त आहुः ॥ तद्गुणेत्यादि ॥ उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः * उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिव इति मोक्षधर्मवाक्यादिभिस्तस्य मो-

क्षमारोगतत्प्रतिपादनानुकारीत्या सापायत्वाच्च तस्य निषिद्धत्वपरं बोधितम् ॥ शाक्तो मार्ग इत्यादि ॥ अन्येषां शिवोक्तानां स्वरूपं बोधयितुमाहेत्यर्थः । ग्रन्थ इति ॥ संग्रह इत्यर्थः ॥ अत्रे स्पष्टम् ॥ प्रकृतिपदस्यात्र विवक्षितमर्थं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ त्रिपुरसुन्दरीत्यादि ॥ मूले, सुदय इत्येवं पदच्छेदः . तासां शक्तीनां लोपार्थमित्यर्थः । एतेन फलमुक्तम् ॥ पञ्चप्रेतमध्ये निरूपितावित्ति ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिता इति तत्तन्त्रवाक्ये तथात्वेनोक्तावित्यर्थः । तत्र समाधिमाहुः ॥ नेत्यादि ॥ स्यागमसङ्ग्रहेऽवान्तराणि चतुःषष्टितन्त्राणि प्रतिपाद्यार्थसहितानि लिख्यन्ते । तत्र, महामायाशम्बरतन्त्रम् । अन्यस्मिन् पदार्थे अन्यथा प्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालिकविद्यारूपम् ।१। योगिनीजालशम्बरतन्त्रम् । योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् । २ । तत्त्वशम्बरम्, इन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादितत्त्वानामन्यथाऽन्यबोधोपायप्रतिपादकम् । ३ । सिद्धिभैरवतन्त्रम् । ४ । मायिकभैरवतन्त्रम् ।५। कङ्कालभैरवतन्त्रम् । ६ । कालाग्निभैरवतन्त्रम् । ७ । शक्तिभैरवतन्त्रम् । ८ । योगिभैरवतन्त्रम् । ९ । महाभैरवतन्त्रम् । १० । भैरवनायतन्त्रम्' भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम् । ११ । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम् । यथा, ब्राह्मीतन्त्रम् । १२ । माहेश्वरीतन्त्रम् । १३ । कौमारीतन्त्रम् । १४ । वैष्णवीतन्त्रम् । १५ । वाराहीतन्त्रम् । १६ । इन्द्राणीतन्त्रम् । १७ । चामुण्डातन्त्रम् । १८ शिवदूतीतन्त्रं चेति १९ ॥ यामला नाम सिद्धाख्या तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ । शाक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यवहारः । २७ । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् । कामेश्वर्यादिषोडशनित्याप्रतिपादकम् । तिथिनामधेयं नित्येति कापालिकमतदर्शकं च । २८ । मालिनीतन्त्रम् । समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् । २९ । महासंमोहनम् । जाग्रतामपि निद्रोपायप्रतिपादकम् । ३० । वामजुष्टं वामकेश्वरतन्त्रम् । चतुःशतीत्यपि कथ्यते । ३१ । महादेवतन्त्रम् । वटुकादिनिषिद्धकुलाचारप्रदर्शकम् । ३२ । वातुलम् । ३३ । वातुलोत्तरम् । ३४ । कामिकं चेति । श्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि । ३५ । हृद्भेदतन्त्रम् । कापालिकाचारप्रदर्शकम् । ३६ । तन्त्रभेद-

शुद्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां पराहृत्युपायाः प्रदर्शिताः । ३७ । ३८ । कलावादं कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । ३९ । कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम् । ४० । कुण्डिकामतम् । गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम्, गुटिका पानपात्रम् । ४१ । मतोत्तरतन्त्रम् । रससिद्धिप्रकाशकम् । ४२ । वीणातन्त्रम् । वीणा नाम योगिनी । संमोगयक्षिणीत्यस्या नामान्तरम् । तस्याः साधनोपायप्रदर्शकम् । ४३ । त्रोतलतन्त्रं, गुटिकाऽञ्जनपादुकासिद्धिः । ४४ । त्रोतलोत्तरतन्त्रं, चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । ४५ । पञ्चाऽमृततन्त्रं, पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् । ४६ । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि ५१ । सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् । ५६ । पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् । ६४ । एवमेतानि त्यागार्थं ज्ञेयानि । प्रस्तुतमुच्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तमार्गिणः ॥
तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्त्तारो हरिरत्र तु ॥
कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जगाद ह ॥ २७८ ॥
वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ॥
ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥ २७९ ॥
सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाक्प्रतिपादके ॥
नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८० ॥
आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ॥
तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८१ ॥
शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ॥
सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत् ॥ २८२ ॥

सर्वत्र स्वर्गलोकश्च वासुदेवत्रिधा सुखम् ॥
सुखधर्मस्तथेच्छा स्यात् किञ्चिदुद्गम एव सः ॥
सर्वथा ह्युद्गमः कामो धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम् ॥२८३॥
द्वेषक्रोधस्तथा दुःखं पूर्ववद् दुःखधर्मतः ॥
लोभोऽतिकिञ्चिदुद्भेदो धर्मयोः सुखदुःखयोः ॥ २८४ ॥
मोहस्तु द्विविधः प्रोक्तो धर्मवत् सुखदुःखयोः ॥
मदे सुखसमुद्भेदो मात्सर्येऽन्यस्य केवलः ॥ २८५ ॥
अन्येषां सर्वधर्माणां लक्ष्मोद्गम एव च ॥
विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ॥
प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २८६ ॥
एते सर्वे विशेषेण जीवसंनिभिमानतः ॥
स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥२८७॥
अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ॥
अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २८८ ॥

एवं निषिद्धान् शाक्तानिरूप्य बौद्धान्निरूपयति ॥ बौद्धाश्चतुर्विधा इति ॥ माध्यमिकाः, सौत्रान्तिकाः, विज्ञानवादिनश्चार्वाकाश्चेति । तेषामवान्तरभेदाः कोटिशः सन्ति । तेषां मूलभूतानाह ॥ तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तार इति ॥ लोकायतं शास्त्रं बृहस्पतिना प्रणीतम् । तथान्येऽपि शुक्रमायाविमोहिताः । सांप्रतं हरिरेव बुद्धरूपेणावतीर्णो वेदनिन्दालक्षणं शास्त्रं कृतवान् । अतः सामान्येन पाषण्डमतमाह ॥ वेदमार्गविरोधेनेति ॥ अलौकि-

कर्मेषान् संपाद्य लोकव्यामोहनार्थं तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेषां फलमाह ॥ सर्वेषां नरके वास इति ॥ तत्रापि शास्त्रार्थत्वेन निरूप्य मार्गप्रवृत्तिकर्तृणां तम एव । नरके गतानां पुनरावृत्तिः । तमसि प्रविष्टानां न । पुनरावृत्तौ च शूकरादियोनिषु संभवः ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ एवं निषिद्धानां दुःखं फलत्वेन निरूप्य, किं दुःखमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ आनन्दस्य तिरोभाव इति । ईषत्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वम् । तदग्रे वक्ष्यते । सर्वथा तिरोभावो दुःखम् अनिष्टतिरूपत्वात् ॥ अन्यथा सच्चिदानन्दरूपातिरिक्तपदार्थाभावात् किं दुःखं स्यात् । आत्मनः प्रतिकूलं भगवद्वैमुख्यमेव भवति । ईषत्तिरोभावो दुःखाभावः । सर्वथोद्भवः सुखमिति विवेकः । एवं दुःखसुखे निरूप्य तयोर्देशविशेषे नियतत्वमाह ॥ तस्य स्थानमिति ॥ जगति भगवानीषत्तिरोहितस्तिष्ठति । अतः सर्वत्र दुःखम् । यमलोके सर्वथा तिरोहितः प्राणिनामुपद्रवस्थानत्वात् । अतः सर्वात्मा परमदयालुस्तत्र सुतरां तिरोहितो भवति ।
शुद्धे तमसि तु दैत्यानां निवासात् सर्वथा तिरोभावः । एवं त्रैविध्यमुपपाद्यानुवदति ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र यद् दुःखं नरकश्च तमश्चेति दुःखत्रयम् । सर्वत्र यत्सुखं स्वर्गलोकश्च ब्रह्मानन्दश्चेति सुखत्रयम् । तथा सुखे ऽप्युपपादनम् । इच्छादीनां स्वरूपमाह ॥ सुखधर्म इति ॥ धर्म आकारः । तावन्मात्रप्रकटने इच्छात्वं, तत्रापि किञ्चित्प्राकट्ये इच्छात्वं, बहुप्राकट्ये कामत्वमिति । एवमेव द्वेषादयोऽपि तत्तद् दुःखस्य । लोभस्तु सुखदुःखधर्मयोरुभयोरपि किञ्चिदुद्भेदः । मोहस्तु द्विपत्रवेदकमूलो द्विरूपो धर्मयुक्तः सुखदुःखयोः किञ्चिदुद्भेदरूपः । मदमात्सर्ययोः स्पष्टम् । अधर्माभासे धर्माभासे च तानि फलानीत्येतदर्थं निरूपितानि । कदा भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ विपाकः कर्मणामिति ॥ अल्पफलानि बहु-

काले पक्वानि भवन्ति । उपचितावयवत्वमेव पाकः । उष्माभि-
घातात् । एवं कर्मणामपि विपाको ज्ञेयः । इदानीमपरिपक्वानि का-
लान्तरे पक्वानि भवन्ति । स्वरूपनाशस्तु प्रायश्चित्तादिनापि भ-
वति । क्रमक्षयस्तु भोगेनैव ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥
॥ २८५ ॥ २८६ ॥ अत्र मोक्षारं निरूपयति ॥ एते सर्वे इति ॥
अन्तःकरणधर्मा एते जीवसांनिध्यात् स्फुरिताः । स्वाश्रयावि-
वेकिनम् । अन्तःकरणाविवेकेन प्रवर्तमानं मिलिताः । स्वव्यप-
देशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदा जीवः सुखी दुःखीति वा लोके व्य-
वहारो भवति । नन्वेते आत्मधर्माः कुतो न भवन्ति । अन्तःकरण-
धर्मत्वे वा किं प्रमाणम् । तत्राह ॥ अग्रपश्चाद्भावत इति ॥ कर्मस्व-
रूपो भगवानन्तःकरण एव प्रकटो भवति, नात्मनि । अतः सुखदुःखा-
द्योऽन्तःकरणस्यैव धर्मा इत्युच्यते । स च कर्मात्मा विधिनिषेध-
प्रकारेण स्फुरितः पूर्वोक्तन्यायेन सुखदुःखे तनोति ॥२८७॥२८८॥

बौद्धा निरूपयतीति ॥ त्याज्यत्वायेति शेषः ॥ माध्यमिका इति ॥
शून्यवादप्रस्थाना ॥ सौत्रान्तिका इति ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्या-
र्थवादप्रस्थाना ॥ विज्ञानवादिन इति ॥ क्षणिकविज्ञानमात्रप्रस्था-
नाः । त एव योगाचारा इत्युच्यन्ते । प्रत्यक्षस्वलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवा-
दप्रस्थाना वैभाषिकास्ते सर्वार्हता. स्याद्वादिनश्चोच्यन्ते । तेऽप्येष्वेवा-
न्तर्भवन्ति ॥ चार्वाका इति ॥ देहात्मवादप्रस्थाना । त एव लोका-
यतिकाः । देहातिरिक्तदेहपरिमाणात्मवादप्रस्थाना दिगम्बरास्ते चा-
र्वाकस्यैकदेशिन । एवं षड्बाह्यप्रस्थानानि प्रसिद्धत्वाल्लिखितानि ।
एतेषां नामान्युक्त्वा तदप्रामाणिकत्वस्य तत्र लोकप्रवृत्तेश्चोपपादना-
याहुः ॥ तेषामित्यादि. कुलत्वानित्यन्तम् ॥ तथाच मायामोहितकर्तृक-
त्वादप्रमाणाभासत्वम् । कृपि धर्मास्तस्माल्लोकप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ तास
इत्यादि ॥ अतो मोहार्थं मोहितैश्च प्रणीतत्वात् सामान्येन प्रसिद्धाना-
मप्रसिद्धानां च लक्षणतौल्येन पाषण्डत्वमाह एवं प्रसिद्धाँस्त्या-
ज्यत्वाय निरूप्य प्रसिद्धानपि त्याजयितुं पाषण्डिनां लक्षणमभिना-

य तन्मतमाहेत्यर्थः ॥ येदेत्यादि ॥ तथाच विहिततया वेदविरुद्ध-कृतिमत्वं तदभिमतमिति तेन लक्षणेन ते बोध्याः । तत्र दुर्यपास्तु स्यज्यन्त एव, परं ये ईदृशास्तेषां वेपं क्वापि न भ्रमितव्यम् । तत्संसर्गेण विष्णुपुराणप्रसिद्धकृतिरातशतजन्वनोरिव स्वस्यापि तादृक्-फलसंभवादिति भाव ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ किं दुःखमिति ॥ स्पतन्त्रप्रमेयनिरूपणप्रस्तावे दुःखपदार्थस्यानिरूपितत्वात् किं दुःखमित्यर्थः । मूले, सर्वथापदस्य प्रयोजनं न स्फुटमितितद्विवेक्तुमाहुः ॥ ईत्यादित्याह ॥ स्वरूपात्मकस्यानन्दस्यैवपत्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वामित्यर्थ. । ननु तर्हि सर्वथा तिरोभावोऽपि पदार्थान्तरमास्त्वित्यत आहु ॥ अन्यथेत्यादि ॥ ननु प्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वस्य तल्लक्षणत्वात्तदतिरिक्तमेवास्त्वित्यत आहुः ॥ आत्मन इत्यादि ॥ तथाचैवमप्यानन्दतिरोभावान्न तदतिरिच्यत इत्यर्थ । एवं दुःखस्वरूपं निरूप्य, घक्ष्यत इतिप्रतिज्ञां पूरयितुमीपत्तिरोभावादेः स्वरूपमाहुः ॥ ईत्यादित्यादि ॥ अयमर्थः । सच्चिदानन्दा द्विविधाः । स्वरूपात्मका धर्मात्मकाश्च । एवं द्विविधा अप्याधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधा । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान् पुरुषोत्तमः । आध्यात्मिकतद्रूपमक्षरं द्वितीय । आधिभौतिकतद्रूपं क्षरं प्रथमः पुरुष । धर्मात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो लीलापरिकरः । तादृशाध्यात्मिकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । तादृशाधिभौतिकसदंशात्मकानि अष्टाविंशति तत्त्वानि । तादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकानन्दरूपं तत्त्वनिष्ठं सुखम् । एवमेव यथायथं तत्तिरोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्मकस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्यैषत्तिरोभावो दुःखाभावः । स एव मोक्ष इति लौकैरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादेतदेव फलम् । स्वरूपात्मकस्यानन्दस्यैव सर्वथोद्भव सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि धर्मात्मकतत्त्वादिनिष्ठाधिभौतिकानन्दस्यैषत्तिरोभावो लौकिकदुःखाभाव', सर्वथाद्भवो लौकिकसुखमित्यादि बोध्यम् । नन्वेवं सति व्यापका भगवान् सर्वत्रेति सर्वत्र सुखमेव स्यात् । तिरोभावे च दुःखमेव स्यान्न तु द्वन्द्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ तस्य स्थानमिति ॥ स्वरूपानन्दतिरोभावस्य स्थानमित्यर्थः । नन्वेवं सति तिरोभावस्य सुखस्य च परस्परविरोधात् कथं कचिदुभयस्थितिरित्या-

काङ्क्षायामाहुः ॥ जगतीत्यादि ॥ तथाच धर्मरूपसुखाकारेण प्रकटः स्वरूपसुखाकारेणाप्रकट इतीयत्तिरोहितस्तस्माज्जगति द्वन्द्वात्मकं दुःखम् । यमलोके तु धर्मरूपसुखाकारेणापीयंच प्रकटो नारकीयनिवृतिरूपेण नरकेऽपीति तत्र दुःखबाहुल्यम् । शुद्धतमसि नैकेनापि रूपेणेति तत्र तथेत्यर्थः । इदं च छायातमोऽन्धतामसवज्ज्ञेयम् । तदेवाहुः ॥ एवं त्रैविध्येत्यादि ॥ नन्वेवं तु सत्त्रैविध्यमस्तु सुखे तत्कथमित्यत आहुः ॥ तथा सुखेऽपीत्यादि । इत्यनुपपद्यत्वात्यनुपपद्यमसर्वथानुपपद्यधर्मरूपसुखस्याविर्भावकाविर्भावसर्वथाऽनाविर्भावतः सुखेऽपि त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ इच्छादीनामित्यादि ॥ नन्वेवं सति जगति सर्वेषां सुखं दुःखं च तुल्यमास्तु, न तु प्रतिनियतो न्यूनाधिकभाव इत्याकाङ्क्षायां तत्समाधानाय सर्वत्र तयोर्न्यूनाधिक्यमेव तदीयाकाराणामेव परं हेतुवशान्न्यूनाधिकभाव इत्यादि वक्तुमिच्छादीनां स्वरूपमाहुरित्यर्थः ॥ धर्म आकार इत्यादि ॥ तथाचैवमाकारप्राकट्ये इच्छाकामौ, तयोर्धर्मिणस्तु य उद्गमस्तत् सुखमित्यर्थः । एवञ्च विषयाशंसारूपेणोपदर्शितव्यक्तः सुखाह्लाद इच्छा । स एवाधिक्योद्गतः कामः । आशास्यविषयानुभवेऽनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस आनन्दः सुखमिति सिध्यति एते त्रयोऽप्यनुकूलबुद्धिवेद्याः । एवं सुखस्य तद्धर्माणां च स्वरूपमुक्त्वा दुःखस्य तद्धर्माणां च वक्तुमतोऽतिदिशन्ति ॥ पयमित्यादि ॥ तद् दुःखस्येति ॥ दुःखस्य तद्धर्माणां च तद्-उद्गमनमेव द्वेषादय इत्यर्थः । एवञ्च विषयानाशंसारूपेणोपदर्शितव्यक्तो दुःखाकारो द्वेषः स एवाधिक्योद्गतः क्रोधः । अनाशास्यविषयानुभवे प्रतिकूलतयाऽभिव्यक्तो मानससुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयोऽपि प्रतिकूलबुद्धिवेद्याः ॥ लोभस्त्वित्यादि ॥ लोभस्वरूपमाहुः ॥ तथाच विषयान्तराभिलाषरूपेणाभिव्यक्तस्य सुखाकारस्य एतस्मा अनाशंसारूपेणप्रदर्शितव्यक्तदुःखाकारस्य वैरूप्यं च । कामद्वेषयोरेकीभाव इति यावत् । अयं च मेऽस्त्वन्यस्य मास्त्वित्याकारतद्बुद्ध्यवच्छि- एतद्बुद्धिवेद्यः । मोहस्वरूपमाहुः ॥ मोहस्त्वित्यादि ॥ यथा कश्चिद्वृक्षविशेष एकस्मादेव मूलात् पृथक्पृथगन्यान्याकारमुत्पद्यते तद्वत्कस्माद्रागादुत्पद्यमानो द्विरूपः कश्चिद् धर्मयुक्तसुखस्यैतद्भेदरूपः । यथा पुत्रवात्सल्यादौ । स च स्वकामनानुकूलत्वबुद्धिवेद्यः । अपरस्तु धर्मयुक्तदुःखस्यैतद्भेदरूपः । यथा पुत्रक्लेशादौ । स त्वनात्मस्वत-

या प्रतिकूलबुद्धिर्वेद्य । अन्ययोराहु ॥ मदमात्सर्ययो स्वरूपमिति ॥ चेत प्रसादो हर्ष । हर्षोत्कर्षो मद । परोत्कर्षासहन मात्सर्यम् । एतयोर्यथायथमनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वात् सुखदु खरूपत्व स्फुटमित्यर्थ । एव कपाञ्चित् स्वरूप निरूप्यानुक्ताना सग्रहार्थं मूल माहु ॥ अन्येषामित्यादि । अन्यषा रागभयह्रीप्रभृतीना सर्वमनोधर्माणां यथासभव सुखदु खोद्गम एव स्वरूप ज्ञेयमित्यर्थ । तथाच सुलभा सुखपूर्वावस्था राग । तादृशी दु खावस्था भयम् । तथा अकर्मजुगुप्सा दु खधर्मस्यातिसूक्ष्माङ्कुररूपा ह्रीरित्येव ज्ञेयम् । उत्साहस्तु निश्चयविशेष । धृतिस्तु जिह्वापस्थजय । विषयाभिलापोपमर्दिका मानसी क्रिया विपरीता अधृति । यत्तोऽपि यदाकदाचिदनुकूलमानसक्रियैवेति तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । एवमेतेषा स्वरूपमुक्त्वा एतदुद्गम हेतू आहु ॥ अधर्माभासेत्यादि ॥ तथाच सुखदु खया प्रतिनियतन्यूनाधिकभावो धर्माधर्मतत्तदाभासै कृत इत्यर्थ । यद्यपि ज्योति शास्त्रे, परिणामानिफलोक्ति स्वप्नचिन्तास्वकीयैरिति निर्दिष्टत्वग्रहे सुखादिकमुक्त तथापि तेषा सूचकत्वादि यथस्थापनाद्भिक्षुगीताया ग्रहनिमित्ततादूषणाच्च पूर्वोक्त एव निश्चय इति ज्ञेयम् । ननु यदि धर्माधर्माभ्यामेव सुखदु खे तर्हि तदव्यवहितोत्तरमेव त स्याता न तु विलम्ब्य। कर्मणस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन चिरम्य व्यापारस्याशक्यवचनत्वात् । अथापूर्वेणाव्यवहा तत् भवतीत्युच्यते कस्तर्हि तदुद्गम समया यदैत भवन्तीति हृदि कृत्वाऽऽहु ॥ कदेत्यादि ॥ ननु कर्मणा तौल्यात् कथ केषाञ्चिदत्र विपाकोऽन्येषा जन्मान्तर इत्याकाङ्क्षाया तेषा तारतम्य स्फुटीकुर्वन्ति ॥ अल्पफलत्यादि ॥ तथाच महाफलान्यत्र पच्यन्त इत्यस्मिन्नेव तत्फलं भुज्यत इतराणि परत्रेत्येव ज्ञेयम् । अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत इत्यादिवाक्यश्च इ यथ । एव कर्मणा स्वभावो बोधित काऽत्र पाक इत्यतो विवक्षितपाकपदार्थं विवृण्वन्ति ॥ उपचितेत्यादि ॥ ऊष्माभिवर्धन सजातीयसवलन उपचितावयवत्वमेव पाक । रूपरसादिविपर्यासरूपकार्यं च फलादौ तदुद्गमकम् । एव पाकपदार्थं निश्चित्य तिद्दिशन्ति ॥ एतामित्यादि ॥ त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षेऽप्यपूर्वसमुदायस्त्वादृशत्वत्र याग्य एव । अन्यथा परमापूर्वस्यैवासिद्ध । किञ्चैव जातेऽपि परमापूर्वे तदानीं फलाभावात् कालादेर्देशसामान्या-

च सहकारिताऽपि वाच्या । तदीय फलसिद्धौ स एव पाकपदार्थः । अस्माकं तु कर्मस्वरूपस्य भगवतः सार्वदिककार्यावेन पुंसा विहितेन स्वकर्मणाऽन्यदीयेन वा कर्मणा यादृशोऽभिव्यञ्जयितुमारब्धस्तं प्रति तादृशैः कर्मान्तरैः स पूर्णो यदाभिव्यक्तो भवति तदा पूर्णतया भोगयोग्यो भवति । तथा सति तदवयवभूतानां कर्मणां यथोचितावयवत्वे कराङ्गुल्यादीनां स्थूलत्वाऽधिकाभिव्यक्तता पोषः । स एव विपाकपदार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥ तथाच यानि सूक्ष्माण्यभिव्यक्तानि तानि वेदवेद्यानि तदानीमविपक्वानि कालान्तर उक्तरीत्या पुष्टानि फलन्तीति तारतम्यादस्त्यर्थ कालभेद इत्यर्थः । ननु यद्येवं कर्मणामवश्यफलत्वं तदा प्रायश्चित्तादिशास्त्रवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः ॥ स्वरूपनाश इत्यादि ॥ आदिपदेन कीर्तनादेः संग्रहः । धर्मः क्षरति कीर्तनादिति । स्वरूपनाशः फलाऽनुकूलाकारनाशः । कर्मक्षयस्तु तत्स्वरूपनिरोभावः । भोगेनेत्युपलक्षणम् । तथाच, कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते * अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् । केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेत्यादिषष्ठस्कन्धगीतादिवाक्यैरेतद्व्यतिरेकेण कर्मक्षय इत्यर्थः ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ * ॥ अत्र भोक्तारमित्यादि ॥ एवं कर्मणां फलं तद्भोगावसरादिकं भोक्ता भोग कस्येत्याकाङ्क्षां पूरयितुं सुखादिधर्मिणं च निर्धारयितुं तत्फलभोक्तारं निरूपयतीत्यर्थः ॥ मिलिताः स्वव्यपदेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थं इति ॥ स्वपदमात्मीयार्थकम् । तथाच उक्तविधे संसारिणं जीवं प्राप्ताः सन्तः स्वयं जीवधर्मत्वव्यपदेशं लभन्तीति यावत् । अत्र वैशेषिकमतेन द्विधा शङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ समाधत्ते ॥ अप्रेत्य हि ॥ उभयथोपपत्तिमाहुः ॥ कर्मेत्यादि ॥ अयमर्थः । कर्मणः कार्यं जन्मेति स्वभावस्य कार्यं परिणाम इति द्वितीयस्कन्धे स्थितम् । तथाच कर्म यत्रैव प्रकटीभवति तत्रैव जनयति तत्रान्तःकरणं प्रकटः सुखादिकं जनयति, तदा स्वभावेनान्तःकरणं परिणमते तस्मात्तथोच्यते । अत एव कर्मफलभोगे लिङ्गापेक्षा । आत्मधर्मत्वे अशरीरस्यापि प्रियाप्रियं स्पृशेताम् । तथाच, अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इतिश्रुतिर्विरुध्येत । अतो मनोमात्रधर्म-

लिङ्गशरीरान्वयव्यतिरेकानुविधानादन्तःकरणस्यैवेते धर्मा इत्यर्थः । मन्वन्तःकरणे प्रकटश्चेत् स्यात्तदानुभूयेतेतिचेत् तत्राहुः ॥ म चेत्यादि ॥ तथाचैवंस्फुरणरूप एव तस्य प्रकटीभावो, न तु विशेषाकारेण वृत्तिगोचरः स इत्यर्थः । न च कर्मणां परिणामित्यादावविरुच्यादमङ्गलमिति भगवतापि दुःखस्वरूपः कर्मणां परिणाम उक्त इति तद्विरोध इति शङ्क्या । कर्मणां पूर्वोक्तरीत्या विपाकात्मपरिणामशालित्वाद्वित्रिपर्यन्तममङ्गलं दुःखमन्तःकरणे भवतीत्यर्थात् । अत एव द्वितीये, यथेत्तनाद्यरूपयानिदंविदामिति चित्ततो दुःखमुक्तम् ॥ २८७॥२८८॥ इति फलप्रकरणम् ॥

एवं फलप्रकरणे ज्ञानसमुचितात् कर्मणो मोक्षः फलं, योगसांख्यभक्तीनां मेलनेऽपि मोक्षः । केवलयोगसांख्ययोरविद्यानिवृत्तिधर्मेहीनयोस्तयोरन्येषां च नरकः फलम् । भ्रान्तप्रतिपन्ने धूमादिमार्गे धर्मरूपं भौतिकं सुखं तत्तिरोभावरूपं दुःखं च द्विविधकर्मणां फलम् । तथैवोपासनायां सुखं प्रकीर्णकानां प्रवाहप्रभवशो भगवदीययोगसांख्यकर्माधेण ना कालविलम्बेन भक्तिः, कापालिकयोगविपाके मोक्षोऽन्यथा नरकादि, नानाविधशाक्तादीनां नरक इत्येवं सर्वेषां फलनिरूपणेन वैदिकमुख्यमार्गभगवदुक्तभक्तिमार्गातिरिक्तानां जघन्यता फलतः प्रतिपादिता । अतः परं ज्ञानभक्त्योर्मध्ये एकतरस्याधिक्यं वा द्वयोः साम्यं वेति विचारणीयम् । तथा, पश्चाद्धस्ये तयोर्गतिमिति प्रतिज्ञातत्वात् पूर्वमीमांसानिर्णयो, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्यादिना कृत इत्युत्तरमीमांसानिर्णयः शिष्टत्वात् करणीयः । तथा, ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येत्यारभ्य, भजनं सर्वथा मतमित्यन्तं पूर्वप्रकरणोक्तं च विमर्षणीयमिति पूर्वोक्ते प्रमाणादिप्रकरणत्रये सर्वेषां प्रमेयाणां बलमपि विचारितमतः परं सर्वनिर्णयोऽवसरतः प्राप्त इति तदर्थं साधनप्रकरणमारभन्ते ।

एवं फलं निरूप्य साधनं निरूपयितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानं साधनमिति लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति दुःखाऽतिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । परमानन्दानुभवस्तु भक्त्येत्यग्रे वक्ष्यते । एतदेव साधनद्वयं तारतम्येन यथा फलं निरूपयति तथोच्यते । तत्र ज्ञानं

दुःखं दूरीकरोति निश्चितम् । तद्धाऽऽपातत एव दूरीकरोति, मूलतस्तु भक्तिरेवैतदपि करोति । अनर्थोपशमं साक्षाद्विद्याश्रयात । अतो ज्ञाने परम्परया दुःखदूरीकरणं वक्तव्यम् । तथया गताज्ञ्या भवति तामाह ।

ज्ञाने यर्हि मनोराज्यं शोकस्तेनापि नो भवेत् ॥
त्रिविधं दुःखमेतद्धि भवत्येव न संशयः ॥
सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा ॥ २८९ ॥
सा च विद्योदये सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥
मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ॥२९०॥
गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥
दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ॥ २९१ ॥
शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ॥
स्मारकत्वमतो वाक्ये संख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९२ ॥
अध्यासस्यानिवृत्तत्वान्न विविक्तात्मदर्शनम् ॥
मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥२९३॥
प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकारया ॥
स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् ॥२९४॥
सर्वज्ञत्वं सर्वभावज्ञानं चापाततः फलम् ॥
सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ ॥२९५॥
अवधुत्या गर्भवासी सूर्याद्यनुवदन्मुहुः ॥
ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात् पाषण्डवचनं मतम् ॥

सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ २९६ ॥
स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्यांन्यवैरिणौ ॥
विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥२९७॥
इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्ज्जुनमब्रवीत् ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ॥ २९८ ॥

ज्ञाने यदीति ॥ ज्ञानस्वरूपं शब्दाच्छ्रुतं मनसा मनोराज्यव-द्यदा भावयति । तदापि शोको निवर्त्तते ।
अतो यादृशेनापि तादृशेन ज्ञानेन लोके जायमाना अन्तःकरण-क्लेशा निवर्त्तन्ते, व्याध्यादिकस्तु न निवर्त्तते। तथा नरकदुःखम् । सहजासुराणां तमोदुःखं च । तदाह विविधमिति ॥ तस्यापि नि-वृत्त्युपायमाह ॥ सर्वाध्यासनिवृत्तौ हीति ॥ व्यथा पीडा । सर्वाध्या-सनिवर्त्तकं तु ज्ञानं नेदानीन्तनानां, नेदानीन्तनशास्त्रानुसारेणेति निरूपयति ॥ सा चेति ॥ अविद्यानिवृत्तिर्विद्योदये, विद्या च शा-ब्दाच्च जायते । सङ्घातस्थितो ह्यात्मा सदानुभूयते । श्रुतिः पुनः सङ्घातव्यतिरिक्ततां बोधयन्ती अननुभूतब्रह्मात्मभावं वा बोधय-न्ती पूर्वज्ञानेन बाधिता दुर्बला भवति । अतो वैराग्यादिसाधनैः सहिता मनननिदिध्यासनाभ्यां युक्ता अभ्यासेन बलिष्ठा मन-सि ब्रह्माहमस्मीति वृत्तिमुत्पादयति । तदाऽनुभवपरम्परया पूर्वा-नुभवो बाध्यते । तत्र शब्दस्य सहकारित्वं, मननसाहाय्यस्य कर-णत्वम् । ये तु पुनः शब्दस्य करणत्वमाहुस्ते भ्रान्ता एव । न ह्यात्मविषयकेषु ज्ञानेषु मनोऽतिरिक्तं करणं भवति । बहिरिन्द्रि-याणां ग्राहकाणां बहिर्विषय एव सामर्थ्यात् । अत आत्मनो धर्मो

प्रमात्वलक्षणो, न बाध्यः । दशमस्त्वादिवत् । स च देहधर्मो देहेष्वेवापेक्षाबुद्ध्या जन्यते । अतो दशमोऽहमिति देहरूपमात्मानं शब्दाज्जानतोऽपि न ब्रह्मरूपानुभवस्तदेति सिद्धान्तः । किञ्च दशमोऽहमिति चाक्षुषज्ञानं शब्दे युष्मच्छब्दप्रयोगात् । न हि शब्दः पदस्मारितपदार्थोल्लङ्घनेन वाक्यार्थं जनयति । अतो युष्मच्छब्देनास्मच्छब्दज्ञानं जनयिष्यति । तथा जायमानं चक्षुषा मनसा वा न मने इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ न शब्दात् सुविचारितादिति ॥ दूषणान्तराण्याह ॥ मर्यादाभङ्ग एव स्यादिति ॥ ज्ञानं तु प्रमाणाधीनं, न प्रमेयाधीनम् । मानाधीना मेयसिद्धिरिति । अन्यथा लोके मर्यादाभङ्गः स्यात् । तं घटमानयेत्यत्र वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । चीत्कारेण गजानुमानं च न स्यात् । प्रत्यक्षत्वं जातिः, परोक्षत्वं च ज्ञानम् । तयोरप्यनुभवात् । अतः साङ्कर्यं च भवेत् । दशमवाक्यमन्यथासिद्धमिति । भ्रान्तानां मतेन दृष्टान्त इत्याह ॥ दशमस्त्वमसीति ॥ दशमोऽहमिति देहाभिन्नज्ञानं, प्रकृते तदभावमाह ॥ अध्यासस्येति ॥ प्रतिबन्धानिवृत्त्यनन्तरमेव हि कार्योदयः । अतोऽध्यासस्य प्रतिबन्धकत्वान्न शब्दात्प्रज्ञानमभ्युदेतीति भावः । अत एव महता साधनेन तज्जन्यते ॥ अतः शब्दसाहचर्येण मनसापि तज्जनयितुं शक्यं नेत्यर्थः ॥ विपरीते बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ शब्दश्रवणमात्रेणैव तज्ज्ञाने जाते सर्वसाधनवैयर्थ्यमिति ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ ॥ २९३ ॥ गुरुज्ञानेनाऽप्यध्यासानिवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥ प्रत्यक्षेणापीति ॥ स्वप्नप्रबोधो यथा न निद्राव्यावर्तकस्तथा जीवमलयसाधनो न कदाप्यविद्यानिवर्तकः । मायाधीनत्वात्तेषाम् । यथा सा नानाऽवस्थाः संपादयति तथा ज्ञानावस्थामपि सम्पादयतीति येन मायानिर्मिता सैवाध्यासं निवर्तयति, नान्येत्यर्थः ।

ज्ञानिनामपि चेतामीत्यादिवाक्यानि च बाधकानि । किञ्च, जीवस्यात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरमेव । अन्यथा रजतज्ञानरहितस्यापि शुक्तिकायां रजतभ्रमो भवेत् । अतः पूर्वं ब्रह्मज्ञानमपेक्षितं, तेनैव कार्यसिद्धावात्मज्ञानं व्यर्थम् । अपरोक्षत्वाय तथात्वेऽप्येकदेश एव तथा भानमनर्थमेव निवारयेत्, न फलं साधयेदिति । ब्रह्मज्ञानं पूर्वं जातं निष्फलं भवेत् । सर्वज्ञत्वं च तस्य लक्षणम् । तत्रापि केचिन्मन्दमतय आत्मज्ञानमेव सर्वज्ञानमिति वदन्ति । तन्निराकरोति ॥ सर्वो न ब्रह्मेति ॥ तु पुनः सर्वमेव सर्वशब्देनोच्यते । यतो वामदेवः अगर्भस्थितो ह्यहं मनुरभवं सूर्यश्चेति सर्वशब्दार्थरूपान्मन्वादीननुवदति । अतस्तथा चकारो ज्ञानदुर्बलत्वादिन इति मन्तव्याः । ज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह ॥ सत्ये युग इति ॥ भक्त्युत्कर्षार्थमाह ॥ स्वप्न इति ॥ प्रमाणमाह ॥ इदमेवेति ॥ ज्ञानी त्वात्मैव मे मत इति ज्ञानप्रशंसावाक्यं भक्त्युत्कर्षार्थमेव । तपस्विभ्योऽधिको योगीत्यत्र तथा निरूपणात् । न तथा मे प्रियतम इत्यत्र स्पष्टमेवात्मनोऽपि माहात्म्यं भक्तस्य । अन्यथा मुख्यत्वेन ज्ञानानन्तरं भक्तिं न वदेत् । तदाह ॥ एवकारेण सर्वैव मिति ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥

एवं फले निरूप्येत्यादि ॥ फलान्तरस्य जघन्यताप्रतिपादनद्वारा भगवत्प्राप्तिरूपं फलं मुख्यत्वेन प्रतिपाद्य तत्र साधनं भक्तिरूपं निश्चाययितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनं, योगास्त्रयो मयेति भगवद्वाक्योक्तेषु सभेदेषु त्रिषु लोकप्रसिद्धेष्वन्येषु च साधनेषु किं मुख्यसाधनमित्याकाङ्क्षायां, ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति श्रुत्या ज्ञानं साधनमिति हेतोर्लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षः, द्रव्यादिषट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिप्राकृतविविक्ताऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादिरूपेण तेषु तेषु तन्त्रेषु प्रस्थानेषु च प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण वेदे आत्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानाच्च मोक्षस्योक्तत्वात्मतान्तरनिरासपूर्वकतद्वि-

ध्यानेन, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीति श्रुतावपि नान्तो मृत्युम् अ-
तिमृत्युरिति योगकालिमृत्युपदेन दुःखात्मकमस्यैवोक्तत्वादिदं या-
वर्णाकं ध्यानं दुःखात्मिकमेव फलत्वेन मन्यते । षड्दुःखस्य षडि-
न्द्रियाणि षड्विषयाः सुखं दुःखं शरीरं चेत्येकविंशतिदुःखध्वंसस्य,
अशेषविशेषगुणोच्छेदः आधिदैविकादित्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः
शोकतरणस्य च तेषु तेषु तन्त्रेषु प्रस्थानेषु च प्रतिपादनाद् दुःखा-
त्यन्ताभावमेव विषयीकरोति । न च नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्ति-
र्मोक्षः । अविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशाखण्डानन्दस्वरूपस्यात्मनः स्वरू-
पेणावस्थानं मोक्षः । अखण्डानन्दरूपे परमात्मनि जीवात्मनो लयो
मोक्ष इत्यपि बहुभिरङ्गीकृतं । स चानन्दानुभवो ध्यानेनैव भवतीति
कथं दुःखाभाव एव फलमिति वाच्यम् । यतः परमानन्दानुभवो
भक्तावेवाग्रे वक्ष्यते, इदं चैकं दुःखाभावसाधकमेकं परमानन्दानु-
भवसाधकमुभयमनुभवसाधकमस्यादिविचारे यथा यतस्यैव सं-
धानद्वयस्य यथा फलद्वयं तथैवात्र इत्यर्थः ॥ निश्चितमिति ॥
ज्ञाने सति तु दुःखाभावानुभवस्यानुभवसाक्षिकत्वान्निश्चितम् । तथापि
विशेषः ॥ तद्यथा इत्यादि ॥ दूरीकरणे आपाततोऽनुभवः विषय-
स्वनिवृत्तिः ॥ इति वाक्यात् = साक्षात्परम्परयोरिवान्वयात् ॥

अत इति ॥ ज्ञानवाक्यं साक्षात्परम्परयोर्नर्थं तत्र दुःखात्यन्ताभा-
वस्य साक्षादनुभवाद्वस्थानात् ॥ तत्राह इति ॥ ज्ञाने यद्वेत्यादिसार्ध-
कान्तमित्यन्तस्य व्याख्यानमित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य रूपमित्यादि ॥ अयमर्थः ।
दुःखध्वंसं प्रति या ज्ञानस्य कारणता सा केन रूपेणेति विचारणी-
यम् । न तावद्ध्यानत्वेन रूपेण । शोकमात्रेणापि शोकनिवृत्त्यापत्तेः ।
नापि यथाकथञ्चिज्ज्ञानविषयत्वेन रूपेण । नैयायिकादिशास्त्रज्ञानेन
दुःखध्वंसस्य उदाहरणाभावात् । किन्तु श्रुतिनिरूपितत्वेन श्रुत्यभिम-
तरूपाकारविषयत्वेन वा रूपेण ज्ञानस्य तथात्वम् । तदपि स्वरूपमाहात्म्येन त-
थामेव फलसाधकम् । अत एव तु न तथा । किन्तु यत्किञ्चिदेव
शोको निवर्तेत इति । ननु तरति शोकमात्मविदिति श्रुतौ शोक-
निवृत्तेरेव फलत्वेन श्रवणात्कथमत्र विशिष्टोक्तिरिति चेत् तत्राहुः ॥ भल
इत्यादि ॥ अत इति न ज्ञात् । तथात्र समाप्तानिष्टस्य दुःखा-
भावस्य साधकत्वस्य तत्र तादृशरूपाविश्वासादप्यायनया शोकनिवृत्तिः
पुनर्भवनस्य च दृष्टान्ताच तेन यावच्छोककारणमतः सर्वदु खानिवृ-

सेराद्यर्थे तत्प्रयोजकमेव, किन्त्वनाद्यर्थमेव तद् यावद्दुःखध्वंसाया-ऽपेक्षितमित्यर्थं ॥ रथाश्वादीरव दि ॥ अत एव रथिकस्य पामा । सो-ऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कपमाण इति श्रुतेः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् तत्रैतत्राहेत्यर्थः ॥ सर्वाभ्यासनिवर्त्तनमित्यादि ॥ तर्हि तादृशज्ञानार्थं यतनीयमित्याकाङ्क्षायामुक्तरीत्या तत्प्रसिद्धिं निरूपयतीत्यर्थः ॥ शब्दात् कुतो न जायत इत्याकाङ्क्षायां तत्र शब्दस्य केवलस्य सह-कारिसंपन्नस्य चाकारणत्वं व्युत्पादयन्ति ॥ संघातेत्यादि ॥ दुर्बला भवतीति ॥ तथाच केवलः शब्दो न कारणमित्यर्थं । तर्हि सहका-रिसंपन्न सुविचारित कारणमस्त्विति चेत्तत्राहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तादृशस्यापि ॥ शब्दसहकृतस्य वैराग्यादिसंपन्नस्य । अत उभय-थापि शब्दस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वमित्यर्थं । ननु दशमस्त्व-मसीत्यादिलौकिकवाक्यदृष्टान्तेन शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वं सिद्धा-न्तमुक्तावल्यां पञ्चदशप्रकरण्यां च विद्यारण्यादिभिर्व्युत्पादितमस्ती-ति कथमकरणत्वमुच्यत इति चेत्तत्राहु ॥ ये तु पुनरित्यादि ॥ कथं भ्रान्ता इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तवैषम्येण तेषां तथात्वं व्युत्पादयन्तस्त-दुक्तमभ्युपगम्य दूषयन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ दशमत्वादिवदिति ॥ वै-धर्म्ये दृष्टान्त. ॥ ब्रह्मरूपानुभव इति ॥ ब्रह्माकारवृत्तिरूपोऽनुभवो यस्य तादृशो न । अयमर्थः । दशमस्त्वमसीति वाक्यदृष्टान्तेन यः शा-ब्दाद् ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कार आपाद्यते स न संभवति । दशमत्वस्य बाह्यत्वेन शब्दतो घटादेरिव तद्विषयज्ञानस्यापि संभवयुक्तिक-त्वात् । ब्रह्मत्वस्य त्वान्तरत्वेन तद्ग्रहणे मनोऽतिरिक्तानां निकटवर्ति-नामिन्द्रियाणामप्यसामर्थ्यमिति बहिरिन्द्रियग्राह्यस्य शब्दस्य कुत-स्तरां सामर्थ्यं स्यादिति तस्य सुदूरनिरस्तत्वात् । अथात्मनिष्ठमा-न्तरमेव दशमत्वं शब्दाद्भासत इत्युच्यते, तदप्यसंगतमेव । दशम-त्वस्यापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्तस्यां संख्याघटकानां सजातीयानामात्मनां चाव्ययस्य विपर्ययाभावस्यैव ग्राहकाभावेन दौर्घट्यात् । परात्मनां प-रेणाग्रहणात् । अतो नवत्वादिवद्दशमत्वमपि तया जनितं बाह्यमे-व संस्थास्यतीति तस्यान्तरत्वासिद्धेः । कृशोऽहमितिवद्दशमोऽहमिति प्रत्ययस्यापि देहस्यैव वेद्यत्वाच्च । अत एवमुपगमेऽपि दृष्टान्तवै-षम्यात्साभीष्टसिद्धि । तदेतदुक्तम्—इति सिद्धान्त इति ॥ अथानभ्युप-गम्य दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अस्मच्छब्दज्ञानमिति ॥ अस्मच्छब्दस्मा-

रिवार्थेज्ञानम् । ननु यथा ज्ञानवर्गीन प्रत्यक्षबाधितमिदं दूषणमकि-
ञ्चित्करमित्याकाङ्क्षायां तदभावपरिहाराय कार्यस्यान्यथासिद्धत्वमा-
हुः ॥ तथेत्यादि ॥ एवमनेन संदर्भेण– केवलस्य शब्दस्य करणत्वं,
यान्तो दान्तः मन्तव्य इत्यादिश्रुतिविरोधः, सहकारित्वादन्यथाकरण-
त्वम्, असामर्थ्यं, दृष्टान्तवैषम्यं, पदस्मारितपदार्थोल्लङ्घनं चेति षड्
दूषणान्युक्तानि ॥ मर्यादाभङ्ग इति ॥ अथ शब्दात्परोक्षं सत्यपत्र प्र-
त्यक्षाच्छाब्दमेवमन्यस्मादप्यन्यत् स्यादित्यर्थः । यथेदं ज्ञानं शाब्द-
सहकृताद्विषयादेव जायते इत्यङ्गीक्रियते तदाप्यसंगतमित्याहु ॥
ज्ञाने इत्यादि ॥ प्रमेयाधीनत्वे चाक्षुषं शाब्दमनुमितिरिति करणमि-
त्यवस्था या ज्ञाने व्यवहारमर्यादा सा भज्येतेत्यर्थः । भङ्गमप्यङ्गीकृ-
त्य तथाङ्गीकारे शब्दान्तरात् प्रत्यक्षे स्यादनुमितिश्च न स्यादित्या-
हुः ॥ तमिति ॥ चीत्कारेति च ॥ दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रत्यक्षत्वमित्या-
दि ॥ इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया च
सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे जाती इदं ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेनेदं परोक्षत्वेन
जातमित्यनुव्यवसायादनुभवगोचरे नापह्नोतुं शक्ये । एवं सत्यपि
यदा दशमवाक्यात् प्रत्यक्षमङ्गीक्रियते तदा सांकर्यात्तयोर्जातित्वाप-
ह्नवप्रसङ्गः । यत्र प्रत्यक्षत्वाभावोऽनुमित्यादौ तत्र परोक्षत्वम् । य-
त्र परोक्षत्वाभावो घटादिसाक्षात्कारे तत्र प्रत्यक्षत्वम् । उभयसमावे-
शो दशमस्त्वमिति वाक्यजन्ये ज्ञानापरोक्षे इति सांकर्यमतस्तदप्र-
योजकमित्यर्थः । एतावता ग्रन्थेन, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्या-
पि युक्तितः * न विद्याजनने शक्तिरिति पूर्वोक्तं विचारितम् । तेन,
अन्यापि तत्र कल्पितमित्यन्यार्थत्वं यदुक्तं तदु दृढीकृतम् । अत पर-
म्, अलौकिकं तत्प्रमेयमित्यादिकं विभूषयन्ति ॥ दशमवाक्यमित्यादि ॥
तथाच मास्तु तयोर्जातित्वं, धर्मत्वेनैव तयोरनुभवेन जातित्वानव-
गाहनात् । तथा सति भवतु सांकर्यं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्त-
स्यासंगतत्वमाहुरित्यर्थः । मूलग्रन्थस्य अनिषड्त्स्य व्याख्यानं. दशमोऽह-
मित्यादि ॥ तथात्र सांकर्यं यदाङ्गीकार्यं स्यात्तदा केवलाद्दशमवाक्या-
दुक्तविधप्रत्यक्षं निर्णीयेत । तदेव तु दुर्घटम् । दशसंख्याज्ञानस्य
पूर्वं सत्त्वाद्विस्मृते संख्याघटके शब्देन तत्स्मारणाद्वाक्यस्य स्मारक-
त्वमेव तत्सहकृतस्य चक्षुष एव करणत्वमतो दशमवाक्यं स्मरणे
गृहीतकारणताकत्वादन्यथासिद्धमिति व्यर्थं सांकर्याद्यङ्गीकारप्रया-

सेन भ्रान्तानां दृष्टान्तसमर्थनमित्यर्थः ॥ प्रकृत इत्यादि ॥ ननु मा-स्तु शब्दात् प्रत्यक्षं, तथापि दशमवाक्यसहकृतचक्षुषेव तत्त्वमस्या-दिवाक्यसहकृतमनसैव विविक्तात्मदर्शनमस्तु, को दोष इत्याका-ङ्क्षायां प्रतिबन्धकाभावादिमर्पोत्याहेत्यर्थः । अथ नव्यनैयायिकव-त् प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नापेयते, तदापि तदभावविशिष्ट-त्वं कारणे वाच्यमेवेत्यभ्यासाभावविशिष्टमनसो विविक्तात्मदर्शनं प्रति कारणत्वं, न स्वविशिष्टस्यापीति नेदानीन्तनमनसोऽपि कारण-त्वमित्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ महतीत्न ॥ शान्त इत्यादिश्रुतिबोधि-तेन ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ मुख्येत्यादि ॥ ननु भ-वत्वेवं, तथापि ससाधनमनसा जातं मुख्यज्ञानं स्वध्यासं निवारयि-ष्यति । तदा यावद्दु खनिवृत्तिर्भविष्यतीति शङ्कायां तदानीमपि सात्विकमेव ज्ञानमिति तन्निवृत्तिर्नास्तीत्याहेत्यर्थः ॥ साध्य इति ॥ मनोव्यापारो विचाररूप । एतेन, ज्ञानेऽपि सात्विकी मुक्तिरित्युक्ताया मुक्तेः स्वरूपमुक्तम् ॥ सैव मायानिवर्तिकेति ॥ मायायाः निवर्तिका या सामग्री सेत्यर्थः । तथाच भगवत्प्रसादः अभ्यासनिवर्तिका, ने-तरदिति भावः । प्रपञ्चभावे ज्ञानस्याप्रयोजकत्वं यदुक्तं तदुपोद्वल-यन्ति ॥ ज्ञानिनामित्यादि ॥ तथाच साक्षात्कारस्यापि चेदभ्यासनि-वर्तकत्वं तदा कुतस्तरां शाब्दस्येति भावः । अथ तुष्यतु दुर्जनन्या-येन प्रपञ्चभावेऽपि प्रपञ्चज्ञानस्य तथात्वमङ्गीक्रियते तदापि तद्वैय-र्थ्यरूपं दूषणमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अत इति ॥ तत्त्वेन ज्ञाने तज्ज्ञान-स्य प्रयोजकत्वात् ॥ कार्यसिद्धाविति ॥ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वादेक-त्वाच्च तज्ज्ञानेनैवात्मनोऽपि ज्ञानसिद्धौ । तथाच धनार्थं धावमान-स्य संचितनाशापात इति भावः । ननु स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वा-ऽऽत्मसाक्षात्कारस्योपकरोतीति निश्चितब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वमेवेति ना-ऽऽत्मसाक्षात्कारस्य वैयर्थ्यमिति चेत्तत्राहुः ॥ अपरोक्षेत्यादि ॥ तथा-चैवं ब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वे ब्रह्मैकदेशे शारीर एव साक्षात्त्वमिति तेनापरोक्षेण शोकनिवृत्तिरेव भविष्यति न तु, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्ता परप्राप्तिरपीति ब्रह्मज्ञानवैफल्यापत्तिर्दुन्दिलसुरतापत्तिरित्यर्थः । एतेन तस्यां मुक्तावनादरः समर्थितः । ननु ब्रह्मज्ञानस्येदमेव फलम-स्त्वतो न वैफल्यमिति चेत्तत्राहुः ॥ सर्वज्ञत्वेत्यादि ॥ फले आपाततव-मयान्तरत्वं च । तथाच यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीत्या-

मामित्याकाङ्क्षायां, ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर इति, भजनं सर्वथा मतमिति च पूर्वोक्तं दृढीकर्तुं प्रमाणमाहेत्यर्थः। नन्वस्मिन् वाक्ये कथं भक्तिचारम्यसंपादकभक्तगुत्कर्षस्य लाभ इत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति ॥ ज्ञानीत्यादि ॥ तथा निरूपणादिति ॥ सप्तमस्य इति षष्ठाध्यायस्थसंदर्भे ज्ञानिनोऽप्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, योगिनामपि सर्वेषामित्यनेन भक्तस्य ततोऽप्युत्कर्षकथनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्तस्योत्कर्षस्य नितरां बोधनादित्यर्थः श्रीभागवतस्य गीताविस्तारत्वादुक्तोपष्टम्भाय तत्संमतिमाहुः ॥ न तयेत्यादि ॥ तथाच तत्र ज्ञानी त्वात्मा उक्तः। भक्तस्तु ततोऽप्यधिकोऽभीक इति माहात्म्यं स्पष्टमतः पूर्वोक्तं निर्विवादमित्यर्थः। नन्विदं न युक्तम्। तथाहि। मामेवेति वाक्यं सप्तमाध्याये। तदारम्भे, ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्यामीत्युपक्रमात् विदुर्युक्तचेतस इत्युपसंहाराच्च मध्येऽपि ज्ञानमेवोच्यते। अत एव, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति प्रपत्तिमुक्त्वा तस्याकारमाह, वासुदेवः सर्वमिति एवं सति, मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यत्रापि प्रपत्तिशब्दो ज्ञानमेव वक्ति, न तु भक्तिमिति पूर्वोक्तमयुक्तमितिचेत्तत्राहुः ॥ अन्यथा गुह्यत्वेनेत्यादि ॥ ज्ञानानन्तरं गुह्यत्वेनेति संबन्धः। तथाच यद्येवं स्यात्तदा सप्तमाष्टमाभ्यां सपरिकरं ज्ञानमुक्त्वा ततो नवमाध्याये, इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय गुह्यतमे ज्ञानविज्ञाने पापमोक्षाय वदता, मया ततमित्यारभ्य, शुभाशुभैरेवं मोक्ष्यसे इत्यन्तेनोक्त्वा राजविद्यातोऽपि यद्राजगुह्यं बुद्धिस्थं प्रवक्ष्यामीत्यनुपङ्क्तेन द्वाभ्यां प्रतिज्ञातं तदाह, समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यारभ्य, मन्मना भवेत्यन्तेन। अत एव, मामेवैष्यसीति पृथक् फलसंबन्धः। राजविद्याराजगुह्ययोग इत्यध्यायनाम च युज्यते। अष्टादशे च, सर्वगुह्यतमं भूयःशृणु प्रतिज्ञाय, मन्मना भव, सर्वधर्मान् परित्यज्येति कथितम्। अतो मामेवेत्यत्र प्रपत्तिपदेन सर्वथा भगवत्संबन्ध एवोच्यते. स त्वन्यथानुपपद्यमानोऽत्र प्रकरणसहकारेण विद्यापर्वरूपां भक्तिमाक्षिपति। सत्यां च तस्यां वृत्तेश्चरमत्वं सिद्ध्यतीति सा सर्वत्र उत्कृष्टेव यदीदं नाभिप्रेयात्तदैवं न वदेदित्यर्थः ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥

ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ॥

विधानं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥२९९॥
न इष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ॥
न भक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥३००॥
आपानतस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ॥
विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥३०१॥
यज्ञ योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥३०२॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०३ ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥ ३०४ ॥
इत्येकादशस्कन्धे भगवान् स्वयमुक्तवान् ॥
आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृषा ॥३०५॥
कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेतवः ॥
उदासीनतयोद्देदास्ते हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३०६ ॥
भक्तानत्यादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ॥
आत्मानं च ततो दद्यात् सुखं का परिदेवना ॥३०७॥
सहनं खननं गङ्गातीरस्थितिर्यदत्र तत् ॥
सांख्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥३०८॥
पिता यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ॥

प्रेम्णैव सर्वतोऽप्यर्थे गोपीनां कामदो यतः ॥ ३०९ ॥
अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ॥
द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१० ॥
दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित् ॥
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥३११॥
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ॥
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजम् ॥ ३१२ ॥
अन्तर्बहिः साधनयोः स्वरूपं परिकीर्त्तितम् ॥
प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥३१३॥

फलितमाह ॥ ज्ञानादीनामिति ॥ ननु भक्तस्याप्यन्ते ज्ञानं पश्चान्मोक्ष इति कुतो न कल्प्यते। न ह्यात्मनोऽन्य आत्मीयः प्रियो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह ॥ न दृष्ट इति ॥ श्रुतपूर्वोऽपि नास्ति । दृष्टोऽपि नास्ति । अनामयं तमसः परं, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति तादृशी मुक्तिः सर्वथापदेनोच्यते । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ गोप्यो गावस्तथ ऽभवन्निति ॥ मत्स्वरूपाविदोऽबलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुरिति वाक्यात् ॥२९९॥३००॥ नन्वेवं सति, तमेव विदित्वेति विदितत्वेनेत्यर्थस्य निराक्षितत्वाज्ज्ञानपक्षनिराकरणस्यानङ्गीकाराच्च कथमेवमुच्यत इत्याशङ्क्याह ॥आपातत इति॥ येऽस्माभिर्ज्ञानादय उपायास्तेनोक्तास्ते लोकानां मरोचनार्थं निरूपिताः, तथापि न बाधितार्थत्वम् । भगवत्कृपायुक्तत्वे तेषामपि फलसाधकत्वात् ।

वचनं तु प्ररोचनार्थम् । वस्तुतस्तु कृपैव साधनम् । तमेव विदि-त्वेत्येवकारो नान्यथा व्याख्येयः । अतो नात्मज्ञानं मुख्यफलसा-धकम् । आत्मलाभान्न परं विद्यते । तरति शोकमात्मविद् । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यादिवाक्येषु आत्मशब्दो भगवद्वाचको, न जीववाचकः । अभेदोपासना च श्रूयते । न हि निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तत इति न्यायात् । नाऽसोमयाजी सन्नयेदितिवाक्यवत्, एकत्वेन पृथक्त्वेनेति भगवद्वाक्यात् । अतो मूलज्ञानं साधनं भवदपि, तावता न भवतीति प्रादुर्भावकरणात् प्रेमैव साधनमिति निश्चीयते ॥३०१॥ अन्येषामसाधनत्वे प्रमाणमाह ॥ यन्न योगेनेति, सार्धत्रयम् ॥ सांख्यं ज्ञानशास्त्रम् । ननु विहिताविहितनिषिद्धत्वाद्विकल्पो भवतु, न स्वसाधकत्वेत्याशङ्क्याह ॥ इत्येकादशसर्वस्वमिति ॥ भगवानेव फल-मिति स चेत् स्वीयाय, तत्र भवतीति निषेधति यदाऽन्यथावाक्यं मृषा । तुल्यबलत्वे हि विकल्पः । भगवतश्च फलत्वं भगवद्वाक्यादे-वावसीयते । यतः परतरं नान्यदित्यादिभिः । तस्माज्ज्ञानादीनां न साधकत्वम् ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ननु वेदा अपि भगवद्वाक्यमेवेति श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्बलिष्ठेति कथं ज्ञा-नस्य साधकत्वं नेत्याह ॥ कर्मयोगादय इति ॥ भगवान् स्ववाक्य-सत्यत्वाय कर्मयोगादिष्वपि प्रकटो भवति, परं निर्बन्धेन, यथा महान् लौकिकः । अत उदासीनतयोक्तिदानात् सर्वथा मुख्यं फलं न प्रयच्छति । भक्तौ विशेषमाह ॥ भक्ताविति ॥ सुखे स्वरूपानन्दे दृष्टान्तेन तारतम्यं बोधयति ॥ सहनमिति ॥ ज्ञानमार्गे दुःखे समागते तन्निवृत्तिः सहनप्राया । यथा तृषायां सहनस्य उपायः । योगस्तु खननप्रायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थितिरूपा । दुःखनिवर्तकस्य प्रकटत्वात् । तथापि प्रेमसम्पत्ते गङ्गा स्वयमुद्गम्य पाययति । तथा भगवान् ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ननु कीर्तनमात्रं फलात्मा

महान् कथं गच्छेत् ॥ तत्राह ॥ पिता नरेन्द्रेति ॥ स्नेहमार्गे हीनभावो न दोषाय । लौकिकपरमेतदिति न मन्तव्यम् । यतो भगवान् प्रेम्णा गोपीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च लौकिकस्यापत्यत्व, पूर्णकामत्वात् । न हि स्वतः इच्छारहितः कोऽप्येवं प्रगच्छति । ननु प्रेम दृष्टे भवति । सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याशङ्क्य दर्शनोपायमाह ॥ अच्छिद्रमेवनादीति ॥ सेवनं स्वयोग्यानुसारेण । न स्वल्पं बहु वा प्रयोजकम् ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ तत्र बहिःसाधनमाह ॥ दृगयेति ॥ विशेषोपायमाह ॥ शृण्वन्तीति ॥ श्लोकत्रयसंग्रहार्थमाह ॥ अन्तर्बहिरिति ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

फलितमाहेति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञाने विचाररूपे जाते यदा तद्भेदेन प्रियतमस्य स्फूर्तिस्तदा भक्तिरूपचरमवृत्त्या साक्षात्कारस्तदा भगवता मुक्तिर्दीयते इति प्रमाणादिषट्कमारभ्य फलपर्यन्तानां सर्वेषां भगवदधीनतया च साधनान्तरं त्यक्त्वा तमेव भजेदित्याहेत्यर्थः । मुक्ते, मदधीनत्वन इति ॥ भगवदधीनत्वादित्यर्थः । अतः परम्, आदिमूर्त्ति कृष्ण पर्यन्तस्य ग्रन्थार्थं स्पष्टीकर्त्तुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु भक्तस्येत्यादि ॥ मुक्तिप्राप्त्यसिद्ध्यर्थं भक्त्यपेक्षणे भक्त्यनन्तरं ज्ञानमायातीति तत्र ऽऽशङ्क्यार्थः ॥ न हृष्ट इत्यादि ॥ तथाच प्रमाणान्तरं दृष्टश्रुतविरोधे कल्प्यम् । तदेकमपि नास्ति. तेन कल्प्यता इत्यर्थः ननु केषाञ्चिद् गोपालोपासकानां सम्भाव्यत इत्यत आहुः ॥ मलामयेत्यादि ॥ तथाच सगुणोपासकानां भवतु तथा, न तु गुणातीतभक्तानामित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाहुः ॥ भूयश्चान्त इत्यादि ॥ तथाचैतादृशी मुक्तिर्भगवत्सम्बन्धाज्जायत इति श्रूयतेऽतस्तथेत्यर्थः ॥ इयं श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रथमाध्याय दशमी ऋक् । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः * तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति । तदर्थस्तु क्षरशब्दवाच्यं यत्प्रधानं प्रकृतिः, अमृतशब्दवाच्यं यदक्षरपुरुषः, तदुभयं हरः सर्वाविद्यानिवर्त्तको भगवान् अथवा क्षरं सर्वे जीवाः, प्रधानं प्रकृति, अक्षरं चेति त्रयमनूद्य तेषां हरैक्यमाह । न च हरादिपदानामुपनिषदि दर्शना-

क्विश्वपरत्वमुपनिषदः शङ्कनम् । एवमद्वैतं निरूप्य भाष्यं विशेषमाह । अधरमानौ पूर्वोक्तौ तत्परत्वाहारेण प्रधानमपि हेय. क्रीडागर: सन् इंशाते देहे नियमयति । एकः मुक्त सन् तेनाभेदेऽपि नियन्तृनियाम्यभावः क्रीडया उपपादितः । एवं कथनस्य प्रयोजनमाह । तस्य पूर्वोक्तस्याभिध्य नात् पूर्वोक्तरीतिफलचिन्तनात्, योजनात् संयम्यविशेषात्, तत्त्वभावात् स्वस्य तद्भावभावनात्, भूयश्च पुनरपि, अन्ते प्रारब्धसमाप्तौ साधनपूर्णतायां वा, विश्वमायानिवृत्तिः प्रपञ्चाख्यायाः कर्मापायाः स्वसंपत्तायाः निवृत्तिः संबन्धहानिः । तथाच पूर्वमभ्यासनिवृत्त्या अभ्यासनाभावस्ततः पुनः सायुज्यमित्यर्थः ॥ तदेत्यादि ॥ नन्वत्र श्रुतौ संबन्धेन मुक्तिकथनं भाक्तमस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तस्य सत्यादित्याशयेन तत्र दृष्टान्तमाहेत्यर्थ. ॥ सोऽयं इत्यादि । तथाच य वाक्ये स्वरूपाज्ञानस्य मुक्तेश्च कथनेन दृष्टान्तस्य सत्यान्मुक्तिसिद्धौ भाक्तत्वकल्पनं नोचितमित्यर्थः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वेवं सतीत्यादि ॥ एवं सति, तमेवेत्यवधारणेन प्रपञ्चविशिष्टिकानामनुपायत्वेऽङ्गीकृते, सति तमेवेति श्रुतावपि मुख्यवाक्यभूतज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वासिद्धिः । ता विदित्वेत्यत्र अज्ञाभिन्नं शारीरमिति व्याख्याने जीवत्वादिनोक्तहेतोरात्मज्ञानस्य तथात्वासिद्धिप्रकारेण तानि मत्स्तद्भिन्नपकायित्यादिकं पूर्वोक्तं समुत्थापते । अतः कथमनुपायत्वमुच्यत इत्याशङ्काहेत्यर्थ. ॥ येऽस्माभिरित्यादि ॥ तथाच नास्माभिरनुपायत्वमुक्तं तेषामपि तु तेषां सापेक्षत्वात् । यथा फलवचनं स्वर्गकामादिवत् प्ररोचनार्थमित्युच्यते । अतो नास्माकं श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तथाच कामादिवज्ज्ञानमपीति भावः । तर्हि जीवपक्षव्याख्यानमप्यादिमतामित्याकाङ्क्षायां नान्यथा मथेदिति मूलं एव व्याकुर्वन्ति ॥ तमेवेत्यादि ॥ अन्यथेति ॥ जीवपरत्वेन । तच्छ्रोस्याभावाहित्श्रुतीनां विरोध इत्यत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥ तथाच तस्य ज्ञानोपायत्वादुपचारेणोक्तेति न विरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वात्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वं, तथापि भेदोपासननिन्दाश्रुतिबलाद् अभेदस्य तादात्म्ये भक्तेरपि नियतत्वमायातीति न शङ्कानिरास इत्यत आहुः ॥ अभेदेत्यादि ॥ तथाच तस्याः श्रुतेर्भेदोपासनानिन्दायां तात्पर्याभावान्न भक्तेर्नैयत्यमित्यर्थः । एतद्विनिगमनाय दृष्टान्तमाहुः ॥ नेत्यादि ॥

* तथाच यथार्थं च नित्यानुवादः, नासोमयाजी संनयेत् संनयेद्वा । सु-

त्वात् । किन्तु विकल्पपर्यवसायी । तथा निन्दापि विकल्पपर्यवसायिनीत्यर्थः । ननु तत्र कल्पो यथा विकल्पगमकस्तथा नात्र गमकमिति भ्रमप्राप्तस्यैव निन्दा सती प्रसज्ज्य प्रतिषेध एव पर्यवस्यातीति चेन्नेत्याहु ॥ एकत्वेत्यादि ॥ तथाचेतद्वाक्यं श्रुत्वा प्रवृत्त प्रतीतिविकल्प एव पर्यवस्यतीति न नयेत्यर्थः । फलितमाहु ॥ अत इत्यादि ॥ तथाच ज्ञानस्य या साधनता सा साक्षेऽज्ञानत्वेन रूपेणापि तु साक्षात्कारत्वेन रूपेण । साक्षात्कारस्त्वाविर्भावाधीन, आविर्भावश्च, यमेवैष इति श्रुत्या वरणाधीनो, वरण च भगवदधीन, भगवांश्च प्रेमाधीन इति प्रेमैव साधनम् । केवलेन ह भावेनेति वाक्यादिति भाव ॥ ३०१ ॥ अन्यथा मे यादि ॥ ननु भवत्वेव तथाप्यन्येषामसाधनत्वं किं मानमित्याकाङ्क्षायां तदाहेत्यर्थ ॥ विकल्पो भवत्विति ॥ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ तथा निर्णयादित्यर्थः ॥ इत्यादिभिरिति ॥ युक्तात् सद्धर्मरूपादित दोष । ॥ ३०२ । ३०३ । ३०४ ॥ ३०५ । न प्रयच्छतीति ॥ तथाच प्रमाणविचारेण ज्ञानस्य साधकत्वेऽपि प्रमेयविचारेणासाधकत्वमेवाति तथोच्यत इति भाव । भक्तौ विशेषमाहेति ॥ तर्हि भक्तौ कथं पूर्णं फलं दास्यतीत्याकाङ्क्षायां तत्र दास्यत्यथेति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थ । अग्रिम निगदव्याख्यातम् । ३०६ । ३०७ ॥ ३०८ ॥ हीनभावमिति ॥ साधनभावम् ॥ एतदिति ॥ हीनभावाश्रयणम् ॥ मूले, अच्छिद्रेत्यादि ॥ निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनादेवेतियोजना । स्वयोग्यप्रकार बोधयितु स्वयोग्येति व्याकुर्वन्ति ॥ सेवनमित्यादि ॥ बहुकरणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापट्येन छिद्रसम्भवादित्यर्थ । ३०९॥ ३१० ॥ तत्रेत्यादि ॥ दर्शने बहिरङ्गं साधनमाहेत्यर्थ ॥ दययेति वाक्यं चतुर्थस्कन्धसमाप्तौ नारदेनोक्तम् ॥ विशेषोपायमिति ॥ अत्रानुप्रसादमात्रस्योक्तत्वेनानुदर्शनस्यानुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थ. । इदं वाक्य प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ ॥ अन्तरित्यादि ॥ अन्तरङ्गबहिरङ्गयो साधनयोरित्यर्थ । अत्राच्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गं साधनं प्रथमे इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य समाजनम् ॥
आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३१४ ॥

कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ॥
तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥३१५॥
राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ॥
ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः॥३१६॥
प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ॥
किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित्॥३१७॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ॥
पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।
निर्बन्धेन फलत्येष मम भक्त्या यथा तथा॥३१८॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनोपायमाह ॥ सर्वविशेषेति ॥ येऽन्योऽन्यतो भगवतः प्रसङ्गेऽपेत्यत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवदवतारेण निरूपितः कथं नोपायस्तत्राह ॥ कपिलादिरिति ॥ न ज्ञायते भगवांस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहूत्यै मुक्तिं दत्तवान् । परं लोके तत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टिमार्गप्रकारेषु तस्या अप्रवेशः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति ॥ राजवदिति ॥ राजा कदाचित्स्वल्पेनापि सेवकेन मा-रयति । नैतावता सा महनायपि पूज्या भवति । तथा प्रेमापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ प्रेम्णा सेवेति ॥ लोके वेदे च प्रेम्णा सेवायां क्रियमाणायां सेव्यो वश्यो भवति । किञ्च । योगादीनां साधकत्वे च प्रेमसम्बन्धात् । सम्पूर्णेन वेदमार्गेणाप्येतस्य भवतीति पञ्चतु काण्डरूपार्थमनुवदति ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकमिति ॥ तथापि निर्बन्धेनैव फलति । वाक्यानुरोधात् ॥ श्लोकोऽत्र नियामकः ॥ ३१४ ॥ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः ॥ ये इत्यादि ॥ अत्रापि, मत्पादसेवाभिरता मदीहा इति पूर्वोक्तादस्मिन्नप्युपाये सेवानुसरिष्यतीति प्रतिभाति ॥ कपिलादिरिति ॥ महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः । अत्र गमकमाहुः ॥ न ज्ञायत इत्यादि ॥ केन हेतुनिमित्तेनेति ॥ मत्प्रभिरत्याद्येवंतावत्कमुक्त्वाग्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयोजनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमविरुद्धम् ॥ तस्या इति ।मुक्तेरित्यर्थः ॥ तथेत्यादि ॥ राजभार्यावत् प्रेमापि साधनान्तराभिभाव्यं भविष्यति तथाच तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्क्येत्यर्थः । एतेन तीर्थादावपि या मुक्तिरित्यादिनोक्ते मुक्तिरुक्ता । सर्वेत्यस्यार्थमाहुः ॥ लोके वेदे चेति ॥ महावाक्ये माहात्म्ये प्रतिपाद्याऽभेदप्रतिपादनेन निरुपाधिस्नेह एवाभिप्रायात् । भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन इत्यत्रापि तथोक्तत्वाल्लोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्णि पाक्षिकत्वशङ्केति भावः ॥ प्रेमसंबन्धादिति । कोचित् स्वदेहान्तरित्यादौ द्वितीयस्कन्धं तथा निर्णयाच्चेत्यर्थः । लोकेत्यादि ॥ स्ववाक्यानुरोधे क्रियमाणे लोकप्रवाह ,कर्मयोगादयः सर्वे इत्यत्रोक्तरीत्या नियामक इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥ ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ॥
वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥३१९॥

षट्पदार्थषोडशपदार्थज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगम इत्यादिकापिलवाक्यानां का गतिरित्याह ॥ कणादादिमुनिश्रेष्ठा इति ॥ दैत्यानामर्थे शुक्रेण ऋषयो विमोहिताः । मोहदशायां च शास्त्राणि कृतवन्तः । अतो वेदविरुद्धत्वाद् भ्रान्तकृतत्वाच्च न तानि प्रमाणानि ॥ ३१९ ॥

इत्याहेति ॥ इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ॥ दैत्यानामर्थे इति ॥ दैत्यानां हितार्थे । तदिदं शुक्रमोहितत्वं पुराणान्तरादवधेयम् । एवं पुराणे तेषां शिवकृतमोहकथनात्तेषु प्रकारान्तरेऽपि मोहितत्वानपायात् । तदुक्तमधस्तात् ॥ ३१९ ॥

प्रेम्णोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति सुगमं परं महत् ।
श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ २२० ॥
अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ॥
सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णे प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ २२१ ॥
विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ॥
लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखिलं किमु ॥ २२२ ॥
श्रीभागवततत्त्वार्थमतो ज्ञेयं सुनिश्चितम् ॥
यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णे शीघ्रं फलिष्यति ॥ २२३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे
सर्वनिर्णयकथने नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

एवं सर्वं निरूप्य प्रेमभक्तिमार्गमुपसंहरति ॥ प्रेम्णोऽन्यदिति ॥ इत्यादिना जाते प्रेम्णि दोषदर्शनाभिवर्तते । दोषश्च शास्त्राभावे लोकदृष्ट्या भवति । अतः श्रीभागवतमेव सर्वशास्त्रार्थनिर्धारकं सर्वमाहात्म्यज्ञापकं प्रेमोत्पादकं भवति ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायामिति ॥ लोकस्याजानत इति वाक्यात् । तत्र लोके श्रीभागवतश्रोतॄणां प्रेमाभावं दृष्ट्वा न श्रवणं साधनमित्याशङ्क्य विशेषमाह ॥ अधिकारमिति ॥ श्रवणस्याङ्गत्रयं—भागवतस्य सम्यक्तात्पर्यज्ञानं, भक्तमुखाच्छ्रवणं, श्रोतुश्च वैराग्यादीनि । एतदभावे न फलतीत्यर्थः इतोऽप्युत्तमाधिकारे भागवतैकश्लोकेनापि भक्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह ॥ विरक्त इति ॥ सर्वथा लोकेषु विरक्तः, भागवतोक्ते असंभावनाविपरीतभावनारहितः । तीर्थादिना शुद्धान्तःकरणो विदुरतुल्यः । ततोऽप्यधिको वा उद्धवतुल्यः । तस्य लीलामात्रश्रु-

तावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं सति भवतः क उपयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भागवतार्थे अज्ञाते, अन्यथा ज्ञाते च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि जाते फलं न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्योच्यते । यस्मिन् ज्ञाते सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि जाता भक्तिस्तूष्णीं तिष्ठति । तादृशी भविष्यति या लतावत् प्रसह्य वृद्धिमायान्ती शीघ्रं कृष्णाख्यं फलं फलिष्यति । अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतदनुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वदीपटीकायां श्रीवल्लभदीक्षितविनिर्मितायां सर्वनिर्णयविवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेमैव साधनं तर्हि लौकिकप्रबन्धादिभ्योऽन्यतोऽपि वा तद्भविष्यति । श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयितुमाहुः ॥ कथ्यादिनेत्यादि ॥ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेऽप्युक्ता । भक्तमुखाच्छ्रवणस्य शुकसूतादिवक्तृनिरूपणात् सिद्ध्यति । वैराग्यस्य च राजशौनकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् । अत्रैतद् बोध्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहत्याधिकरणमारभ्याऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकं ज्ञानाधिकारिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दुर्घटा । अत्राद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया च रेतःसिग्योन्योः शुद्ध्यभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां विचार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विचारितस्तदवधारणमपि पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेदमप्रयोजकम् । प्रथमपादेन तथाऽवधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिविचारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत् । अतो न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदय । तदेतदुक्तं, सत्ये युगेति महतां भवत्यतस्र चाऽन्यथेति * । न शब्दात् मुक्तिचारितादिति च । तथा तृतीयतुरीयपादयोरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनं विचारितम् तेन विद्याद्वयं

तत्रापि भक्तिर्भवति। अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं सति भवतः फलोपयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भागवतार्थे अज्ञाते, अन्यथा ज्ञाते च भक्तिर्न भवतीति। अधिकारेऽपि जाते फलं न भविष्यतीति प्रयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्योच्यते। यस्मिन् ज्ञाते सर्वथा भक्तिर्भवत्येव। नापि जाता भक्तिस्तूष्णीं तिष्ठति। तादृशी भविष्यति या लतावत् प्रसह्य वृद्धिमायान्ती शीघ्रं कृष्णाख्यं फलं फलिष्यति। अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतदनुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वदीपटीकायां श्रीवल्लभदीक्षितविनिर्मितायां सर्वनिर्णयविवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेमैवसाधनं तर्हि लौकिकप्रबन्धादिभ्योऽन्यतोऽपि वा तद्भविष्यति। श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयितुमाहुः ॥ कल्यादित्यादि ॥ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेत्यत्रोक्ता। भक्तमुखाच्छ्रवणस्य शुकसूतादिवक्तृनिरूपणात् सिद्ध्यति। वैराग्यस्य च राजशौनकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम्। अत्रेदं बोध्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रंहत्यधिकरणमारभ्याऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकं ज्ञानाधिकारिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता। तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दुर्घटा। अन्नाद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया च रेतःशोणितयोः शुद्ध्यभावात्। तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतौ विचार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणं विचारितस्तदवधारणमपि पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम्। न चेदमप्रयोजकम्। प्रथमपादेन तथाऽवधारणात्। अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिविचारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत्। अतो न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदयः। तदेतदुक्तं, सत्ये युगेति महता भवत्यतन्त्र चाऽन्यथेति *। न शब्दात् शुचिचारितादिति च। तथा तृतीयतुरीयपादयोरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनं विचारितम्। तेन विद्यादये

ऽपि तदभावे सर्वात्मना नाऽविद्यानाशः । तदेतदुक्तं, स्वप्नो जागरणं चेत्यादि ॥ एवं सति, तत्त्वमस्यादिवाक्ययोक्ताभेदज्ञानमात्रे शास्त्रस्य न पर्यवसानं, किन्तु साधनान्तरं । तच्च भक्तिरूपमेव, नेतरदिति गीतैकादशस्कन्धस्थभगवद्वाक्यैरेवावसीयते । अतः सूत्राणामपि तत्रैव तात्पर्यम् । तदेव लिङ्गभूयास्त्वाद्यधिकरणेषूपपादितम् । तदेतदुक्तम्- इदमेवेत्यारभ्यान्यवचो मृषेत्यन्तेन । किञ्च । पूर्वाध्यायद्वयं सर्वसामर्थ्यवत्त्वं भगवतः स्थापयित्वा मतान्तराणि चापाकृत्य तृतीये यत् साधनं वैदिकं विचारितं तेन वैदिकसाधनादेव मुक्तिर्नेतरैः स्मार्तैः । वैदिके च कालादिवैगुण्यात् कुण्ठे तन्निरपेक्षा गीताश्रीभागवतयोरुक्ता भक्तिरेव साधनमिति जिज्ञासाशास्त्रादिप्रणयनोत्तरं श्रीभागवतकारणादवसीयते । इदं च प्रथमस्कन्ध एव स्फुटम् । तच्च जिज्ञासाशास्त्रस्याप्येतदनुरोधित्वमेव । तदेतत् सर्वं तृतीयस्य तुरीयपादे उपपादितम् । आर्त्विज्यसूत्रे उक्तं च, भक्तिमार्गप्रचारैकहृद्यो बादरायण. * मानं भागवतं तत्र तेनैवं श्रेयमुत्तमैरिति । तदिदमुक्तं कर्मयोगादय इत्यारभ्य, नच भक्त्या यथा तथेत्यन्तम् । एवमत्रोत्तरमीमांसानिर्णयोद्धारप्रतिज्ञा पूरिता । अतः परमेका प्रतिज्ञाऽवशिष्यते । गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्य इति । सा श्रीभागवतार्थनिबन्धे पूरणीयेति सर्वं निष्कलङ्कमिति शुभम् ॥ ३२० ॥ ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥

स्निग्धं सितं रसघनं हृदयं स्वकीयं
वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ॥
प्रेङ्खश्रितोऽलितरले जनमानसेऽपि
हासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥ १ ॥
यस्तस्य पूर्णैः करुणाकटाक्षैः पूर्णोऽभवत् सर्वविनिर्णयेऽपि ॥
अस्यर्थगम्भीरविशुद्धतत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणस्य भङ्गः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाऽऽचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिका-
निरस्तहार्दतमसस्तद्दासदासस्य गोस्वामि-
श्रीपीताम्बरसुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ
तत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गे
सर्वनिर्णयप्रकरणं द्वितीयं संपूर्णम् ॥ २ ॥

